

**CUMHURİYET DÖNEMİ DİNÎ HAYAT
(1938-1950)**

Zeynep ÖZCAN

**Doktora Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Faruk KARACA**

2014

Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Zeynep ÖZCAN

CUMHURİYET DÖNEMİ DİNİ HAYAT (1938-1950)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Faruk KARACA

ERZURUM-2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

06/06/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "CUMHURİYET DÖNEMİ DİNÎ HAYAT (1938-1950)" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

06.06.2014

Zeynep ÖZCAN

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Faruk KARACA danışmanlığında, Zeynep ÖZCAN tarafından hazırlanan bu çalışma 06.1.06.1.2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından... Diş... P.Ö. kab. j. si Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Neysel UYSAL İmza: .....
Jüri Üyesi Prof. Dr. Faruk KARACA İmza: .....
Jüri Üyesi Prof. Dr. Faalıs POLAT İmza: .....
Jüri Üyesi Prof. Dr. Necdet ŞAĞİL İmza: .....
Jüri Üyesi Yard. Doç. Dr. Behlül TOKUR İmza: .....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 06.1.06.1.2014

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	3
IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	4
V. TEMEL KAVRAMLAR.....	5
A. Din, Dindarlık ve Dinî Hayat.....	5
B. Dinî Hayatın Boyutları.....	8
C. Dinin İşlev ve Fonksiyonları.....	12
D. Dindarlık Tipolojileri.....	15
VI. SOSYO-KÜLTÜREL PERSPEKTİFTEN 1938-1950'Lİ YILLARDA TÜRKİYE	21
A. Dönemin Sosyo-Ekonomik Durumu	21
B. Sosyo-Ekonomik Durumun Psiko-Sosyal Sonuçları	30
C. Dönemin Sosyo-Kültürel Durumu	34
D. Dönemin Eğitim Durumu	43
E. Halkevleri ve Halkodaları	47
F. Köy Enstitüleri.....	54
G. Dış Dünyada Türkiye Algısı.....	61

BİRİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİ DİNÎ HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI.....	66
1.2. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI İLE ÖNCEKİ POLİTİKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİ	79
1.3. DIŞ KONJONTÜRÜN DÖNEMİN POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	86
1.4. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI	90

1.5. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARINI BELİRLEYEN BAZI ŞAHSİYETLER	102
1.5.1. İsmet İnönü.....	102
1.5.2. İsmet İnönü'nün Demokrasi ve Din Anlayışı.....	110
1.5.3. Ahmet Hamdi Akseki.....	119
1.5.4. Ahmet Hamdi Akseki'nin İrşat Faaliyetleri	122
1.6. 1938-1950 DÖNEMİNDE GÖRÜLEN BAZI DİNİ HAREKETLER	126
1.6.1. Nurculuk.....	127
1.6.2. Süleymancılık.....	129
1.6.3. Tarikatlar	131
1.7. DÖNEMİN EĞİTİM POLİTİKALARININ DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	134
1.8. DİNİ HAYAT İLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELER	142
1.9. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAK VE SINIRLANDIRMALAR	148
1.10. DÖNEMİN BASIN YASAKLARI.....	155
1.11. DİNİ BASINA YÖNELİK YASAKLAMALAR	160
1.12. KÖY ENSTİTÜLERİNİN DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	166
1.13. DİN EĞİTİMİ	174
1.14. GAYRİ RESMİ DİN EĞİTİMİ	183

İKİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİNDE PSİKO-SOSYAL AÇIDAN DİNİ HAYAT

2.1. DÖNEMİN DİNDARLIĞINA PSİKO-SOSYAL AÇIDAN BAKIŞ.....	186
2.1.1. Dönemin Aydın Dindarlığı.....	186
2.1.2. Dönemin Halk Dindarlığı.....	193
2.2. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELERİN HALK ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI.....	210
2.3. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAKLARIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ.....	216
2.3.1. Aydınlar Üzerindeki Etkiler	216
2.3.2. Halk Üzerindeki Etkiler.....	235
2.4. YASAKLARIN KALDIRILMASININ HALK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	245
2.5. DÖNEMİN POLİTİK TUTUMUNUN DİNDARLIK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	251

III

2.5.1. Dönemin Din Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	251
2.5.2. Dönemin Kültür Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri.....	263
2.5.3. Dönemin Eğitim Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	274
2.5.4. Dönemin Ekonomi Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri	284
2.6. DÖNEMİN DİNDARLIĞI İLE GÜNÜMÜZ DİNDARLIĞININ MUKAYESESİ.....	292
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	308
KAYNAKÇA	312
ÖZGEÇMİŞ.....	348

ÖZET**DOKTORA TEZİ****CUMHURİYET DÖNEMİ DİNİ HAYAT (1938-1950)****Zeynep ÖZCAN****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Faruk KARACA****2014, 348 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Faruk KARACA****Prof. Dr. Veysel UYSAL****Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL****Prof. Dr. Fazlı POLAT****Yrd. Doç. Dr. Behlül TOKUR**

Bu çalışmanın amacı, “Millî Şef” ya da “İnönü Dönemi” olarak da bilinen 1938-1950 yılları arasında yaşanan dinî hayatı temel dinamikleriyle ortaya koymak ve günümüze yansımalarını psikolojik bir bakış açısıyla irdelemektir. Bu kapsamda öncelikle dinî hayatın içinde yaşandığı ortam hakkında detaylı bilgi verilmiş, daha sonra dönemin dinî hayatını etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Önemli bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bu yıllarla ilgili elde edilen veriler, dönemi yaşayanlarla yapılan mülakatlar ile zenginleştirilmiştir. Neticede dönemin dinî hayatının, içinde bulunduğu sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik atmosferden büyük oranda etkilendiği, ancak buna rağmen kendi içinde bir gelişim seyri takip ederek günümüz dindarlığı üzerinde etkili olduğu ve bazı açılardan aralarında benzerlikler bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet dönemi, İnönü, Din, Dindarlık, Dinî hayat

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****RELIGIOUS LIFE OF THE REPUBLIC PERIOD (1938-1950)****Zeynep ÖZCAN****Advisor: Prof. Dr. Faruk KARACA****2014, Page: 348****Jury: Prof. Dr. Faruk KARACA****Prof. Dr. Veysel UYSAL****Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL****Prof. Dr. Fazlı POLAT****Assist. Prof. Dr. Behlül TOKUR**

The aim of this study is to reveal the religious life during the period known as "National Chief" or "Inönü Period" between the years 1938-1950 with all its dynamics, and to probe its reflections to the present from psychological perspective. Within this study period, firstly, detailed information has been given about the environment people live their religious life in. Later, the factors, which affected the religious life of that period, have been focused. The data related with that period when an important change and transition happened, has been enhanced by the interviews held with the people who lived during that period. As a result, it has come out that religious life of that period had been affected to a great extent by socio-cultural, socio-economic and socio-political atmosphere; however, it has reflected on the religiousness perception of the present by following an improvement progress in itself. Also, it has been seen that religiousness perception of that period and today's world have some similarities.

Key Words: Republic period, Inönü, Religion, Religiousness, Religious life

KISALTMALAR

AKDITYK	: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
A EBF	: Ankara Üniversitesi Eēitim Bilimleri Fakültesi
bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
C	: Cumhuriyet niversitesi
ev.	: eviren
İFD	: ukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
MEB	: Milli Eēitim Bakanlıēı
M	: Marmara Üniversitesi
OM	: Ondokuz Mayıs niversitesi
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütleri Vakfı

ÖNSÖZ

İnsanın hayatını doğru anlamlandırabilmesi, geçmişteki yaşanmışlıklarının üzerindeki etkisi nispetindedir. Bu nedenle günümüzün dindarlık algısının izlerini geçmişte sürmek adına tarihe yönelmek, bu çalışmanın temel yaklaşımını oluşturmuştur. Cumhuriyet rejiminin benimsenmesiyle yeni bir başlangıç yapan Türk toplumunun 1938-1950 yılları arasında nasıl bir yaşam sürdüğünü ve bu yaşamın nasıl bir dinî hayatı ortaya çıkardığını bilmeden günümüzle ilgili yapılacak her türlü değerlendirmenin eksik kalacağı düşünüldüğünden, “İnönü dönemi” olarak bilinen bu dönemin dinî hayatı, çalışmaya konu yapılmıştır.

İki bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde, dönemin insanıyla empati kurabilmek için, yaşanan dinî hayatın içinde şekillendiği sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo politik atmosfer hakkında bilgi verilmiş; birinci bölümde ise dönemin dinî hayatına etki eden faktörler kişi, kurum ve dinî örgütlenmeler bağlamında ele alınmıştır. İkinci bölümde de döneme hakim olan atmosferin birey ve toplum psikolojisine ve yaşanan dinî hayata yansımaları irdelenmiş, ortaya çıkan tablonun günümüze yansımalarını görebilmek için, her iki dönemin dindarlık anlayışı arasında mukayese yapılmıştır.

Çalışma süresince, gerek konunun tespiti ve psikolojik temellendirilmesi konusundaki ilmî desteği, gerekse yaşanan zorlukların üstesinden gelme konusunda vermiş olduğu moral destekle bana her zaman yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Faruk KARACA'ya, ayrıca konunun işlenişi esnasında değerli görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ, Prof. Dr. Asım YAPICI, Prof. Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU, Prof. Dr. Cemil KOÇAK, Doç. Dr. Bozkurt KOÇ ve Dr. Nurten Zeliha ŞAHİN'e, literatür konusundaki tavsiyelerinden dolayı Mustafa ARMAĞAN'a, tezimi okuyarak gerekli düzeltmeleri yapmam konusunda yardımlarını esirgemeyen değerli büyüğüm ve meslektaşım Mustafa TULÜ'ye ve diğer öğretmen arkadaşlarıma, ayrıca kaynaklara ulaşmam konusunda büyük hizmetleri olan İSAM Kütüphanesi dökümantasyon bölümü görevlilerine çok teşekkür ederim. Son olarak kendilerini aşan bir fedakarlıkla her türlü zorluğa benimle birlikte katlanan sevgili eşim ve çocuklarıma minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bugün ancak dün ve yarın arasında mana kazanan bir geçiştir.¹ Bugünkü ve yarınki nesillerin, kültür kodlarının hangi süreçlerden geçerek kendilerine ulaştığını anlayabilmeleri için, mazideki yaşanmışlıkları iyi tahlil etmeleri gerekir.² Çünkü insanlar, dünden gelen birikimlerle geleceği öngörmekte ve bu günlerini yaşamaktadırlar.³ İnsanların sahip olduğu düşünceleri anlayabilmek için daima gerilere doğru bakma ihtiyacı, bu düşüncelerin, “geçmişin evlatları, geleceğin anaları ve her hâlükârda zamanın esirleri” olduğunu düşündürmektedir.⁴ İşte bu düşünceden hareketle bu çalışmada tarihsel bir konu seçilmiş ve bugünkü düşünce ve davranışların altında yatan izler aranmaya çalışılmıştır.

Yakın Türk tarihinde “Millî Şef” ya da “İnönü Dönemi” olarak da bilinen 1938-1950 yılları arasında yaşayan Türk toplumunun dinî hayatı ve bu hayatı etkileyen faktörler, çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Yelpazesi oldukça geniş olan bu konunun bireye bakan yönüyle psikolojik, topluma bakan yönüyle sosyolojik, bireyin toplumla etkileşimi yönüyle de sosyal psikolojik boyutları vardır. Belli bir döneme ışık tutmak, aynı zamanda o dönemin tüm yönlerini ele almayı gerekli kıldığı için konunun politik tutum eksenli çalışılması uygun görülmüştür. Çünkü ortama hakim olan politik atmosferin niteliği itibarıyla, bu atmosferden bağımsız bir dinî hayat yaşanmasının zor olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın konusu, bu çalışmanın psikolojiden ziyade sosyolojinin sınırları içerisinde izlenimi verse de, psikolojinin temel probleminin insanı anlama çabası olduğu düşünülürse,⁵ bu çabanın, insanın ait olduğu toplumla ilişkilerine inmeden bir sonuca varamayacağı açıktır.⁶ Sürekli birbiriyle etkileşim halinde olan insan ve toplumun, bir paranın yüzleri gibi olduğu, dolayısıyla birbirinden bağımsız ele alınıp incelenemeyeceği, çünkü insanın şahsiyetinin içinde yetiştiği toplumun inanç, değer, norm ve tutumlarıyla

¹ Peyami Safa, *Din, İnkılap ve İrtica*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 113.

² Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

³ Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, 1. Baskı, Ark Yayınları, İstanbul 2002, s. 54.

⁴ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, (Çev. Hasan İlhan), Alter yayıncılık, Ankara 2009, s. 69.

⁵ Nurettin Topçu, *Psikoloji*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 38.

⁶ Jean Delay-Pierre Pichot, “Psikolojinin Tanımları, Metodları, ve Komşu Disiplinlerle İlgileri”, (Çev. Erdoğan Fırat), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1975, s. 323, Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 22.

şekillendiği bilinen bir gerçektir.⁷ Böylesi bir durumda yani birey psikolojisinin daha başından toplum psikolojisi kimliğine büründüğü bir durumda, bu ikisinin kesin çizgilerle birbirinden ayırt edilemeyeceği gerçeği,⁸ çalışmaya daha çok sosyal psikolojik bir boyut kazandırmaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın temel amacı, Cumhuriyet tarihinin önemli bir kesiti olan 1938-1950 yılları arasında yaşayan Türk toplumunun dinî hayatına ışık tutmak ve psikoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji verilerinden yararlanarak o günkü yaşanmışlıkların bugüne yansımalarını ortaya koymaya çalışmaktır. Bugünün doğru anlamlandırılması için dünün iyi bilinmesine ihtiyaç vardır. Çünkü düşünce ve davranışlar, tarih ırmağının içinden akıp gelen birikimlerle şekillenmekte ve bu ırmak boyunca süzüle süzüle, bazen eksilerek, bazen de başka yaşantılara karışıp artarak şimdilere ulaşmaktadır.⁹ Bu anlamda bireysel ve toplumsal davranışların izini tarihin derinliklerinde sürerek, altta yatan tarihi ve psikolojik süreçleri ortaya çıkarmak, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Bazı kesimler tarafından Atatürk ve İnönü dönemlerinin bilimsellik adı altında da olsa tartışılmaya açılmasının önyargılı, bağımlı ve koşullanmış olmanın bir sonucu olduğu düşünülse de,¹⁰ “Kökü mazide olmayan her insanın memleketine ve başka memleketlere yabancı olacağı” gerçeğinden hareketle, bugün olup bitenleri anlama çabasının, mutlaka tarihe yönelmiş geniş bir ilgi ile temellendirilmesi gerektiğine inanılmaktadır.¹¹ Çünkü tarih, bireye, bugünü ve geleceği anlama konusunda olağanüstü berraklıkta bir perspektif kazandırmaktadır.¹² Peşin hüküm ve önyargılardan mümkün olduğunca uzak durularak yapılan bu çalışmayla, herhangi bir dönemi karalamak ya da olumsuzluklarını ön plana çıkarmak gibi bir gaye güdülmemiş, bilakis objektif bir bakış açısıyla, mevcut şartlar altında ortaya çıkan yaşanmışlıkların, bireyin ve toplumun dinî hayatına nasıl yansıdığına resmi çizilmeye çalışılmıştır.

⁷ Ali Kuşat, “Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlgisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), Kayseri 2001, s. 98, Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 107.

⁸ Sigmund Freud, *Kitle Psikolojisi*, (Çev. Kamuran Şipal), 4. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2011, s. 7, M. Doğan Karacoşkun, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, 1. Baskı, Din ve Bilim Yayınları, Samsun 2006, s. 13.

⁹ Erol Göka *Türklerin Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 8-10.

¹⁰ Yekta Güngör Özden, “Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (25 Aralık 2001).

¹¹ Mustafa Armağan, *Yakın Tarihin Kara Delikleri*, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 177.

¹² Mümtazer Türköne, *Modernleşme, Demokrasi ve Laiklik*, 1. Baskı, Ark Yayınları, Ankara 1994, Takdim.

Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerinin tüm yönleriyle yeteri kadar aydınlatılmamış olduğu ve özellikle dinî alanla ilgili konuların bir tabu gibi kabul edildiği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Rejimin oturması ve bekası için böyle bir tutum başlangıçta kabul edilebilir olsa da, artık herkesin herşeyi özgürce düşünüp yazabildiği bir ortamda, geçmişte yaşananlara ışık tutmanın bir gereklilik olduğu ortadadır. Çünkü herşeye rağmen “tarih, canlı bir ağaç gibidir; yaprakları koparılabilir, dalları kesilebilir, gövdesi yok edilebilir, fakat kökler sağlam kaldıkça yine canlanır ve meyvesini verir; olayları gerçek şekliyle anlatır.”¹³

Gerek din psikolojisi gerekse diğer alanlarda yapılan literatur taramalarında 1938-1950 yılları arasında yaşanan dinî hayatı kapsamlı bir şekilde ele alıp inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tarih alanında döneme ilişkin yapılan çalışmalarda dinî alanla ilgili son derece kısıtlı bilgilere rastlansa da, verilen bilgilerin o dönemde yaşanan dinî hayatı aydınlatma konusunda son derece yetersiz kaldığı söylenebilir. Bilindiği kadarıyla din psikolojisi alanında yakın tarihimizde bir dönemin ele alınıp psikolojik bir bakış açısıyla incelendiği başka bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle bir ilk olan ve özgün bir nitelik taşıyan çalışma, tüm eksiklikleriyle beraber bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Araştırmada, 1938-1950 yılları arasında yaşayan Türk toplumunun nasıl bir dinî hayat yaşadığı ve o döneme hakim olan politik atmosferin yaşanan dinî hayat üzerinde etkili olup olmadığı temel probleminde hareketle aşağıdaki soruların cevabı aranacaktır:

1. 1938-1950 yılları arasında yaşanan dönemin Türkiye’inde, ortama hakim olan sosyo-kültürel atmosfer nasıldır?
2. Dış dünyada yaşanan gelişmelerin din politikalarına, dolayısıyla yaşanan dinî hayata etkisi var mıdır?
3. İçinde bulunulan ekonomik durumun bireyler üzerindeki etkisi ne düzeydedir?
4. Dinî hayatın ve dindarlık düzeyinin şekillenmesinde eğitim kurumlarının rolü nedir?

¹³H. Kemal, Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Türk Demokrasi Tarihi, (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 14.

5. İsmet İnönü'nün din ve demokrasi anlayışı, dinî hayata yön veren din politikalarına nasıl yansımıştır?

6. Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlığın ülke siyasetinin şekillenmesinde etkisi var mıdır?

7. Siyasi ve ekonomik alanda izlenen devletçi politikalar, dinî hayatı etkilemiş midir?

8. Dinî alanda uygulanan politikaların, bireysel ve toplumsal yansımaları nasıl olmuştur?

9. Toplumun önderi konumunda olan aydınların, dinî hayat üzerindeki etkisi hangi düzeydedir?

10. Dönemin politik tutumunun günümüze yansımaları nelerdir?

Belirlenen problemler çerçevesinde teste tabi tutulacak hipotezler ise şunlardır:

1. İnönü döneminde uygulanan kültür politikalarına bağlı olarak yaşanan “zorunlu kültür değişimi”, halk üzerinde travmatik bir etki bırakmıştır.

2. Yönetici kadronun özellikle dinî alandaki tutumu, bireylerin psikolojik sağlıklarına olumsuz yönde etki yapmıştır.

3. Dönemin din politikaları belirlenirken, insanın dine olan ilgi ve yatkınlığı yeterince dikkate alınmamıştır.

4. Resmi olarak yasaklanan dinî faaliyetler, gayri resmi olarak yeraltına inmiş ve varlığını bu şekilde sürdürmüştür.

5. Dönemin din politikaları farklı dindarlık tiplerinin oluşmasında etkili olmuştur.

6. Dinî inançlar, ekonomik yoksunlukları telafi etmede etkili olmuştur.

IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada arşiv araştırması yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda mümkün olduğunca birinci el kaynaklara inilip elde edilen bilgiler üzerinde analiz yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada özellikle dönemin iç politikası ve siyasal gelişmeleriyle ilgili olarak TBMM Zabıt Cerideleri (Tutanakları) ve bu yıllarda çıkan belli başlı gazetelerde yayımlanan makalelerden istifade edilmiştir. Yakın tarihle ilgili bir araştırma olduğu için dönemi yaşayan kişilerce yazılan hatıratlara da ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Yine dönemi yaşayan kişilerle yapılan mülakatlar, o dönemde yaşananların aydınlatılması

açısından araştırmaya ışık tutmuştur. Biyografik ve otobiyografik eserlerin yanısıra son dönemlerde yayımlanan ve konuyla ilgisi bulunan bazı dergi ve gazete makalelerinden de istifade edilmiştir. Diğer alanlarda yapılan ve dönemi yansıtan tezlerin önemli ölçüde yol gösterici olduğu araştırmada, kullanılan istatistik bilgiler için ilgili resmi kurumların arşivlerinden yararlanılmıştır.

Hiç şüphe ki bundan 60-70 yıl önce yaşanan bir dönemin dinî hayatını tüm dinamikleriyle ortaya koymak oldukça zor bir iştir. Bu konuda herhangi bir nicel verinin bulunmaması ise bu zorluğu daha da artırmaktadır. 1946 yılına kadar dinin sosyal boyutuyla yasaklı bir alan olması ve bu tarihten itibaren yasakların büyük oranda kalkmasına rağmen ortama tepkisel bir atmosferin hakim olması nedeniyle, tarihsel alt yapı verilirken yelpaze oldukça geniş tutulmaya çalışılmış, bu suretle resmin tamamı görülmek istenmiştir. Ayrıca dönemin gerçeklerinin yaşanmışlıklarla desteklenip desteklenmediğinin anlaşılması için de 80 yaş üzeri kişilerle yapılandırılmamış mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

V. TEMEL KAVRAMLAR

A. Din, Dindarlık ve Dinî Hayat

İnsanlığın başlangıcından buyana var olduğu bilinen ve bu anlamda evrensel bir fenomen olan din, tanımlaması oldukça güç bir olgudur.¹⁴ Şimdiye kadar yapılan hiçbir tanım, sınıflama ve kavramlaştırmanın dini tam olarak açıklayacak güçte olmaması, üzerinde uzlaşılan bir tanımın ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır.¹⁵ Dinin, birey ve toplum hayatının her boyutunda yer alması ve bilim adamları tarafından kendi kişisel anlayış ve eğilimleri doğrultusunda bir sınırlılık içinde görülmesi, bu olgunun herkes tarafından kabul gören kesin bir tanımla açıklanamamasının temel sebepleri olarak gösterilmektedir.¹⁶

¹⁴Recep Yaparel, "Dinin Tanımı Mümkün mü?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, s. 406, Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş*, (Çev. Abdülkerim Bahadır), 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 11, Ünver Günay, "Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, 1999, s. 94.

¹⁵Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık, *ÇÜİFD*, (Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), 2 (2) 2002, s. 77, Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 125.

¹⁶Kamran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1-4), 1957, s. 128, Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", *Din Psikolojisi*, s. 125.

Dinin anlaşılması ve geniş bir din tanımının yapılabilmesi için kesinlikle indirgeme yoluna gidilmeksizin dinin, kutsal ve aşkın olanla ilişkili olduğunu; bir şekilde Kutsala yönelik inanç ve pratikler kompleksine sahip bulunduğunu; sadece bireyle değil aynı zamanda grupla da ilişkili bir fenomen olduğunu ve nihai anlam problemleri olarak görülen şeylere çözüm sunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu anlamda insanın tutum ve davranışlarını, insanlar arası ilişkileri ve toplumsal hayatı belirleyen temel kurumlardan birisi olarak sürekli varlığını gösteren dinin, her devirde düşünürlerin ve sosyal bilimcilerin ilgi odağı olduğu, ancak bütüncül bir yaklaşımı benimsemek yerine kendi bakış açılarına göre her biri dinin bir yönünü ön plana çıkarmak suretiyle bu kavrama yeni bir tanım getirme gayreti içine girdikleri görülmektedir.¹⁷ Örneğin bu gayretin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve dinin sadece sosyal ve kurumsal yönüne vurgu yapan bazı tanımlamalara göre din, kutsal olarak kabul edilen varlıklara yönelik geliştirilen ve sonuçta ahlaki bir topluluğun oluşmasını sağlayan inanç ve uygulamalar bütünü veya bir grup tarafından paylaşılan, o grup üyelerine kendilerini adayabilecekleri hedefler sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren sistem olarak görülürken,¹⁸ dinin sadece bireysel yönüne vurgu yapan tanımlamalar, dini, insanla yüce kudret arasında yaşanan tecrübi ilişkiler sistemi olarak tarif etmektedir.¹⁹ İndirgemeci bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan bu tür tanımlamaların dışında özellikle son dönemlerde daha bütüncül bir yaklaşımın benimsendiği ve bu anlayışla din olgusunun açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Yapıcı dini:

“Doğrudan ya da dolaylı olarak ilahi ve Kutsal olanla girilen ilişkiler sonucunda, etki ve sonuçları itibarıyla, hem tek tek bireylere hem de topluma farklı düzeylerde belli bir duyuş, düşünüş ve davranış kalıbı sunan, hayata bir anlam ve amaç vererek insanın varoluşsal kaygılarına çözüm üreten, mensuplarına belirli ve farklı bir kimlik duygusu temin ederek bir müminler cemaati oluşturan sembolik bir sistem”

¹⁷R. W. Hood, *The Psychology An Introduction to Religious Experience and Behaviour*, New York 1958, s. 18-20, ayrıca bkz: Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 64-65, Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1982, (5), s. 88, Kenneth I. Pargamanet, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu), *ÇÜİFD*, 5 (1), 2005, s. 289.

¹⁸Erich Fromm, *Psychoanalysis And Religion*, Yale University Press, New Haven 1950, s. 21. Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York The Free Press 1969, s. 10, 62.

¹⁹Jean Chevalier, “Din Fenomeni”, (Çev. Mehmet Aydın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara 1986, s. 99, William James, *The Varieties of Religious Experience*, Penguin Books, USA 1982, s. 21.

olarak tarif ederken,²⁰ Pargament, bir hissetme, düşünme, hareket etme, ilişki kurma yolu olarak ifade ettiği dinin, çok boyutlu bir yapı olarak hem bireysel hem de sosyal yönüyle hayatın her alanında yaşanabileceğini ileri sürmektedir.²¹

İslami literatürde “akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanun” olarak tarif edilen dinin,²² hem bireysel hem de toplumsal yönüne vurgu yapan tanımlamaların, din kavramının özünün anlaşılması bakımından daha kapsayıcı olduğu düşünülmektedir.²³ Zira dinin bireysel ve toplumsal boyutlarının, gerçekte bir madalyonun iki yüzü gibi, beşeri dinî tecrübenin, birbirinden ayrılması veya birinin ötekine indirgenmesi mümkün olmayan, farklı, ancak temelde birbirini tamamlayan iki boyutunu oluşturduğu, bu anlamda, bireysel din ve toplumsal din ayrımının bir bakıma yapay ve analitik olup, aynı dinî tecrübe gerçeğinin farklı iki yönünden ibaret olduğu bir gerçektir.²⁴

Dini açıklamaya yönelik tanımların ortak noktaları birleştirildiğinde dinin, Kutsalla girilen tecrübi bir ilişkinin gereği olarak hayatın tüm boyutlarını dışarda hiçbirşey bırakmamacasına kucaklayan bir yaşam tarzı, daha açık bir ifadeyle “hayatın ta kendisi” olduğu söylenebilir. Din psikolojisi literatüründe “dindarlık” ve “dinî hayat” gibi kavramlarla ifade edilen bu yaşam tarzı, genel olarak “Allah’la uyumlu bir hayat” yaşama çabasına karşılık gelmektedir.²⁵ Böylesi bir çaba içerisindeki birey, dininin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirerek bunları tutum ve davranışlarına yansıtır. Yani inandığı dinin emir, tavsiye ve yasaklarına bireysel düzlemde uyduğu gibi dinini, gündelik hayatında toplumsal denetleyici olarak kabul eder ve yaşayışının bir göstergesi haline getirerek kendi bünyesine maleder.²⁶ Bu anlamda bireyin

²⁰Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana, 2007, s. 19, Fazlı Polat, *Gündelik Yaşam, Tercihler ve Din*, Sage Yayıncılık, Ankara 2013, s. 4, Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 20.

²¹Pargament, “Of Means And Ends: Religion And The Search For Significance”, *The International Journal For The Psychology of Religion*, 2 (4) 1992, s. 206.

²²Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 314.

²³Abdurrahman Kurt, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 2008, s. 75.

²⁴Günay, “Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, s. 99, Ali Coşkun, “Dinin Sosyal Gerçekliği, Dünyevileşme, İslam ve Türkiye”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (19), s. 15, Mustafa Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, (2), 2004, s. 10.

²⁵Karaca, “Dindarlığın Etkileri”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 71, Abdülkerim Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 95.

²⁶Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 42-43, Hasan Arslan, “Dindarlığın Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, *Hikmet Yurdu*, 4 (7), 2011, s. 40, Köse, Ali, Aytan, Ali, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 111.

“karakteristik bir özelliği” haline gelen dindarlık, Allah’a inanma ve bağlanma derecesi, O’nu zihinlerde tasavvur etme tarzı, ibadet alışkanlıkları, ahlaki tercih ve kararlar, aile içi yaşam ve diğerleriyle ilişkiler, tutum ve davranışlar temelinde ele alındığında, bu kavramın yaşanan din, yani dinin hayata geçirilerek bilfiil yaşanan biçimi olduğu görülmektedir.²⁷ Böylesi bir yaşam biçiminin her dindar için her zaman aynı kalite ve içtenlikle yaşandığı söylenemez. Çünkü dinin insan hayatında yayıldığı alanlar (*inanç, ibadet, bilgi, tecrübe, sosyal hayat*) ve insanın iç dünyasında inmiş olduğu derinlik seviyeleri ve bu derinliğin oluşum ve gelişim süreçlerindeki farklılıklar, dindarlığı her birey için farklı ve biricik hale getirmektedir. Bu anlamda bireyin kendine has dinî algısı ve yorumuna dayanan dindarlığın, en genel anlamıyla bireyin bağlandığı dinin kendi hayatındaki özel yansıması olduğu söylenebilir. Bu durumda tek bir dine inanan bir toplumda bile, gerçekte insanların sayısı kadar dindarlık biçimlerinden bahsetmek mümkündür. Çünkü bireylerin zihinsel, duygusal, ahlâki ve dinî gelişimlerinin yanısıra, aile, grup, kitle iletişim araçları ve diğer çevresel etkenler, aldıkları eğitim, başlarından geçen olaylar, yaşantıları ve dinî algılamaları birbirinden farklıdır.²⁸ Bu anlamda öznel bir tecrübe olan dindarlığın; aile sosyalleştirmesi, cinselliğe bakış, cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim, coğrafi bölge, kırsal-kent hayatı, ve sosyo ekonomik statü gibi olgusal ve sosyal çeşitli faktörler tarafından etkilendiği söylenebilir.²⁹

B. Dinî Hayatın Boyutları

Din psikolog ve sosyologları, dindarlık olgusunu, daha sistematik bir biçimde ele alınabilmesi ve daha iyi anlaşılabilmesi için çeşitli boyutlarıyla değerlendirmektedir.³⁰ Çeşitli faktörler çerçevesinde şekillenen ve dolayısıyla birbirinden farklılık arz eden dindarlığın, kompleks bir yapıya sahip olması nedeniyle tek boyutlu yaklaşımlarla yeterince açıklanamaması, çok boyutlu yaklaşımların benimsenmesine yol açmıştır.³¹ Nitekim başlangıçta sadece duygu, inanç ya da ibadet temel alınarak tek boyutlu bir

²⁷Robert A. Emmons, Raymond F. Paloutzian, “Din Psikolojisi”, Çev: Ali Ayten, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 2001, s. 114, Hayati Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 31.

²⁸Karaca, “Dindarlığın Etkileri”, *Din Psikolojisi*, s. 71, Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 95, Hüseyin Peker, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 12, (2), 2012, s. 42-43.

²⁹Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, (2), 2009, s. 1, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 296.

³⁰Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 2006, s. 491.

³¹Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011, s. 93, Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, s. 32.

fenomenmiş gibi ele alınan dindarlığın, daha sonraki dönemlerde çok boyutlu olarak kavramlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir.³² Özellikle Stark ve Glock'un, dindarlığı, duygu, inanç, ibadet, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutlu bir fenomen olarak kavramlaştırmasının genel olarak kabul gördüğü ve bu boyutlar esas alınarak geliştirilen ölçeklerle dindarlığın ölçülmeye çalışıldığı görülmektedir.³³

Glock ve Stark tarafından, din ve dindarlık konusunda yapılacak çalışmalara kategorik bir bakış açısı sunacağı ileri sürülen boyutlar şunlardır: İnanç, duygu, davranış, bilgi ve etki boyutu.³⁴

1. *İnanç Boyutu*: Bu boyut, inanç veya inançsızlıkla ilgili olup, inancın içeriği, güçlülüğü, türü (geleneksel veya geleneksel olmayan) gibi hususları kapsar. Her dinî sistem, mensubundan, inanması gereken inanç ilkelerini bilmesini ve kabul etmesini bekler. İşte bu boyutta dindar insanın bu ilkeleri bileceği ve inanacağı beklentisi vardır. Zira inanç prensipleri veya "iman" ile ilgili hususlar, dinî yaşantının çekirdeğini teşkil etmektedir. Dinî inancın birey açısından arzetmiş olduğu önemin dindarlığın diğer boyutlarında da görülebileceğini belirten Glock, bireyin dinî uygulamalardaki aktifliği ve dinî açıdan bilgilendirilme düzeyinin tüm davranışlarını etkileyecek bir öneme sahip olduğunu belirtir.³⁵ Bu açıdan bakıldığında Glock'un dindarlık tipolojisinde dinî inancın merkez konumda olduğu görülmektedir. Aşağıda sıralanacak diğer dört unsur ise, asıl ve kök olan dinî inançtan kaynaklanan dallar, yapraklar ve meyveler hükmünde görülmektedir.³⁶

2. *Duygu Boyutu*: Bu boyut, yaşanan dinî tecrübeyle ilgili olumlu veya olumsuz tüm dinî duygularla ilişkilidir. Hemen hemen tüm dinler, dindar olarak nitelendirilen kişinin zaman zaman Aşkın Varlık'la ilgili veya dinî bir faaliyet esnasında olabileceği gibi din kaynaklı bir duygusal tecrübe geçirmesini bekler. Bu duygunun niteliği korku, sevgi, sevinç, huşû veya vecd hali olabilir. Zira dindarlığın temel unsurlarından biri olan

³²Murat, Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma," *Tabula-Rasa*, 1, 2001, s. 22, Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 24.

³³Bkz: Veynel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat, İzmir Örneği*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.

³⁴Rodney Stark and Charles Y. Glock, *American Piety: The nature of Religion Commitment*, Third Printing, University of California Press, United States of America 1974, s. 14, Charles Y. Glock, "Dinî Teslimiyetin Tetkiki Üzerine (Dindarlığın Boyutları)", Çev: Faruk Karaca, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, I (3), 2001, s. 1-22.

³⁵Stark and Glock, *American Piety: The nature of Religion Commitment*, s. 15.

³⁶Glock, "Dinî Teslimiyetin Tetkiki Üzerine (Dindarlığın Boyutları)", s. 1-10, Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış", s. 89.

dinî duygunun tonu geniş oranda değişmektedir. Tanrıya gösterilen sevgi, minnettarlık ve şükran gibi duygular gerçek ruhsal tecrübenin görüntüleri olarak kabul edilmektedir. Din ile duygu arasında oldukça yakın bir ilişki söz konusudur. Zira yaşanan derin duygusal tecrübenin kaynağı dindir. Dinî yaşantı ise, Tanrı şuuruna eren insanın, bu Kadir varlığa korku ve niyazla yönelmesi, Tanrı'nın emir ve buyruklarına nedamet ve sevgi ile karşılık vermesidir. Bu anlamda tecrübe ve duyguların dinin diğer boyutlarını besleyen kaynaklar olduğu söylenebilir. Çünkü insanın duygularını harekete geçirmeyen iman soğuk, kuru, etkisiz, güçsüz ve donuk bir dinsel yaşayış şeklinde kendini göstermektedir.³⁷

3. *İbadet, Tören, Ritüel Boyutu:* Bu kategori, özellikle dinin mensuplarından beklediği dinî uygulamaları içerir. İnananın inandığına karşı yerine getirmekle sorumlu olduğu bu uygulamalar, ibadet, ayin ve törenlere katılma, dua, oruç tutma gibi uygulamalardır. Bu boyut aynı zamanda dinler arasındaki farklılıkları belirginleştiren bir boyuttur.³⁸

4. *Bilgi Boyutu:* Bütün dinlerde dindar insandan kendi inancının temel öğretileriyle ve kutsal metinleriyle ilgili bilgilere sahip olması beklenir. Zira din bir anlamda Kutsal arayışını ve erdemi teşvik edici öğreti ve rivayetlerle yapılan bir inanç sözleşmesidir.³⁹ Bir inancı kabul etmek için, inançla ilgili bilgileri bilmek gerektiğinden, bilgi boyutuyla inanç boyutu arasında yakın bir ilişki vardır. Çünkü belli kabullerin oluşabilmesi için, onlarla ilgili bilgi sahibi olmak zorunlu bir durumdur. Bununla birlikte inanç zorunlu olarak bilgiye tabi değildir. Ancak çoğu durumda bütün dinî bilgiler dinî inanca dayanmaktadır.⁴⁰

5. *Etki Boyutu:* Etki boyutu, öteki dört boyuttan farklı olup, kişilerin günlük hayatlarında, inanç, duygu, davranış ve bilgi boyutlarının etkilerinin oluşturduğu grup olarak kabul edilmiştir. Dinlerin, mensuplarının ne yapmaları veya yapmamaları konusunda yaptığı etkilerin tümü burada ortaya çıkar. Bireyin Tanrı'yla ilişkisinin diğer ilişkileri üzerinde bırakmış olduğu etkiyle ilişkili olan bu boyut, tabiatı itibarıyla diğer boyutlardan ayrı ele alınamaz. Çünkü ancak dinî teslimiyetle kuşatıldıkları yani dinî

³⁷Birand, "Dinin mahiyeti Üzerine", s.131, , Emmons Paloutzian, "Din Psikolojisi", s. 111-112, Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi", s. 492.

³⁸ Stark ve Glock, *American Piety: The Nature of Religion Commitment*, s. 15.

³⁹ Emmons, Paloutzian, "Din Psikolojisi", s. 109.

⁴⁰ Stark and Glock, *American Piety: The nature of Religion Commitment*, s. 16, Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem yayınları, İstanbul 2004, s. 62.

inanç, ibadet, tecrübe ve bilgiden etkilendikleri zaman dünyasal hayatla ilgili tutum ve davranışlar dindarlığın ölçüsü olarak değerlendirilebilir.⁴¹

Dinin etkisi, insanların hayatıyla bütünleşme düzeyine bağlıdır. Pargament'e göre dinlerinden en fazla istifade edenler büyük ihtimalle; imanlarını destekleyen daha geniş bir toplumsal bağlamın parçası olanlar, dinî amaçlarına uygun araçları kullananlar, mevcut probleme yeni bir şekil veren dinî değerlendirme ve çözümleri seçenler ve dinî inanç, uygulama ve motivasyonlarını birbirine ahenkli bir şekilde harmanlayanlardır.⁴²

Yukarda zikredilen beş boyut arasındaki ayırım ve onların inanç etrafındaki kümelenmiş hali, dinî alanın örgütlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Zira Tanrı ile ilişki, ayinler teşkil eden sembolik eylemlerde ifadesini bulur ve bu şekilde gerçekleşir. Bu ilişki duygusal hayata da sirayet ederek bir takım tecrübeler yol açar. Aynı zamanda bu ilişki, dinin kurucu hadiselerini hatırlatan hikayelerde ve Tanrı'nın ve onun insanla ilişkisinin tasavvurlarında beslenerek gelişir. Toplumdaki tutum ve davranışlara bazı kurallar ilham eder. Bu anlamda dinin boyutlarının, aslında insanın boyutları olduğu söylenebilir. Zira insan, kendisini sembolik jestlerle ifade eden bir varlık olduğu gibi, aynı zamanda bir duygu, akıl ve eylem varlığıdır. Bunun da ötesinde ilişki bir varlıktır.⁴³ Bu durumda inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutları, dinin insan hayatında yer bulan uzanımları, bir başka ifadeyle dinin insan yaşamında canlanması şeklinde değerlendirilebilir.⁴⁴

Dindarlığı çok boyutlu olarak ele alan çalışmalar içerisinde en çok dikkat çekenlerden birisi de, dindarlığın güdülere dikkate alınarak yapılan tiplemedir. Allport'un önce olgunlaşmış ve olgunlaşmamış dindarlık biçiminde, daha sonra ise içe dönük ve dışa dönük dindarlık şeklinde kavramlaştırdığı bu tiplerede iki boyutlu bir dindarlık üzerinde durulduğu görülmektedir. Kurumsal dinin gerçek dine zarar verdiği düşüncesiyle dinin kurumsallaştırılmasına karşı çıkan Allport, dinin canlılığının bireysel dinle sürdürülebileceğini, bunun da iç güdümlü bir dindarlıkla mümkün olabileceğini savunmuştur.⁴⁵

⁴¹ Stark and Glock, *American Piety: The Nature of Religion Commitment*, s 16.

⁴² Pargament, "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 304.

⁴³ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, (Çev. Veysel Uysal), MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 30.

⁴⁴ Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi", s. 495, Topçu, *Psikoloji*, s. 94.

⁴⁵ Karaca, "Din Psikolojisinde Metot sorunu Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", *Ekev Akademi Dergisi*, 3 (1), 2001, s. 192-193, Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 36, Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın

Dinî hayata iç güdümlü dinî gayelerle motive olmuş bireyleri, dine dış güdümlü değerlerle motive olan bireylerden ayırmak gerektiğini savunan Allport ve Ross'a göre, inandıkları gibi yaşayan iç güdümlü dindarlar için din bir amaçtır. Bu nedenle de içe dönük yaşayanlarda din, bireyin kendini gerçekleştirmesine zemin hazırlamaktadır. Zira bunlarda içten gelen bir güdülenmeyle samimi ve dürüst bir şekilde yaşanan, tamamen bireyselleşmiş ve olgunlaşmış bir inanç ve bağlanma söz konusudur. Bu nedenle onlar diğer insanlara karşı hoşgörülü saygılı ve iyi niyetlidir. Kabul ettiği inancı içselleştirmek ve tam olarak yaşamak için çaba harcarlar. Kısacası bu insanlar dinlerini gerçek anlamda yaşarlar. Dış beklentiye yönelik dindarlık eğilimine sahip olanlar ise kendi amaçları için dini kullanma eğilimine sahiptirler. Dış beklentiye yönelik ilgiler her zaman çıkar sağlayıcı ve faydacıdır. Bu özelliğe sahip insanlar dini, güvenlik sağlama, yoksunlukları teselli ve telafi etme, ilgi çekme, statü ve masumiyet elde etmenin bir aracı olarak görürler. Bu özellikteki insanlarda benimsenen inanç, birinci derecedeki ihtiyaçlara göre şekil alır. Teolojik terimlerle ifade edilirse, dış beklentiye yönelik dinsel güdüye sahip birey Tanrıya yönelir ama benliğinden vazgeçmez.⁴⁶

Yapılan çalışmalar, içselleştirilmiş, iç güdümlü dindarlığın Tanrı ile güvenli bir ilişkiye dayandığı ve başkalarıyla manevi bir beraberlik duygusu üzerine bina edilmiş bir birlikteliği sağladığı için sağlık ve mutluluk açısından olumlu etkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık, empoze edilmiş, içselleştirilmemiş, Tanrı ve dünya ile zayıf bir ilişkiyi yansıtan dış güdümlü dindarlığın ise, sağlık ve mutluluk için, en azından kısa vadede, olumsuz sonuçlar doğurduğu ve yüksek düzeyde önyargıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁷

C. Dinin İşlev ve Fonksiyonları

Tanrıya inanmak, inancın bir sistem olarak idrakinden doğan psikolojik bir tatmin sağladığı için bireyi ilgilendiren psikolojik bir yöne; sosyal bütünleşmeyi sağladığı için

---

Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 2006, s. 494, Arslan, “Dindarlığın Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, s. 40, Ali Ayten, “Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 2005, s. 199.

⁴⁶Gordon W. Allport and J. Michael Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol: 5, No: 4, 432-443, 1967, s. 434, 441, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 285.

⁴⁷Allport and Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, s. 441, Gregory M. Herek, “Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1987, 13(1), s. 34-35, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 251, 285.

de toplumu ilgilendiren sosyolojik bir yöne sahiptir.⁴⁸ Dolayısıyla “yoğun olarak bireysel, kaçınılmaz olarak da toplumsal bir gerçeklik olan dinin”, hem bireysel hem de toplumsal açıdan çok geniş çerçevede işlev gören bir kurum olduğu söylenebilir.⁴⁹ Bu noktada dinin ancak üretmiş olduğu dindarlıkla işlev gördüğünü belirtmek gerekir. Zira dinin etki ve fonksiyonlarının aynı zamanda samimi bir dindarlığın doğal sonucu olduğu düşünülürse, dinin beklenen fonksiyonlarının gerçekleşmesinin, sadece samimi ve iç güdümlü bir dindarlıkla mümkün olabileceği gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.⁵⁰

Doğumdan ölüme kadar her ne durumda olunursa olunsun, insanı hiç terk etmeyen keder, endişe, korku ve ızdırap gibi acizlik durumları karşısında içten gelen bir yalvarış olan din, bu yalvarışa ancak irade ve gönül yolu ile ulaşır.⁵¹ Bu nedenle kendi istek ve iradesiyle Kutsalla samimiyet kuran birey, öncelikle hayatına mana vermek, kendini gerçekleştirmek ve ruhsal olgunluğa ulaşma amacıyla dine yönelmektedir.⁵² Koyduğu ideal hedeflerle bireyin kendini gerçekleştirme sürecine katkı sağlayan din aynı zamanda, hayatın tamamına hitap ederek onu yorumlayan, bilinmediği için anlamlandırılmayan pek çok hususu, sunduğu tatminkar cevaplarla açıklığa kavuşturan, her şeye rağmen ortaya çıkabilecek anlam boşluklarını da onlara yüklediği gizem vasıtasıyla sistemde tutarak sağlamış olduğu sığınma vasıtasıyla önemli bir yatışma sağlayan eşsiz bir sistemdir.⁵³ Hiçbir öğretinin cevaplayamayacağı varoluşsal sorulara verdiği cevaplarla ve insanların iç dünyalarındaki uyumu, davranışlarının şeklini ve yönünü belirlemedeki denge sağlayıcı rolüyle vazgeçilmez bir öneme sahip olan din, bütün yönleriyle bilişsel, ruhsal, toplumsal ve hatta fiziksel sağlığı temin edecek ve koruyacak kıymetli bir muhtevaya sahiptir.⁵⁴

⁴⁸Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s. 197, Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1985, s. 19, Nurettin Topçu, “Din Eğitimi”, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara, 7. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s. 170.

⁴⁹Ali Coşkun, *Din, Toplum ve Kültür*, Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 20, M. Doğan Karacoşkun, *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, s. 15.

⁵⁰Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 75-79, Karaca, “Din Psikolojisinde Metot sorunu Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, s. 36.

⁵¹Ali Fuad Başgöl, *Din ve Laiklik*, 9. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2009, s. 215.

⁵²Karaca, “Dindarlığın Etkileri”, s. 76, İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. Baskı, Emin Yayınları, Bursa 2010, s. 44.

⁵³Ayten, “Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, s. 188, Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 85, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 297.

⁵⁴Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 15, Karacoşkun, *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, s. 15.

Dinî inanç ve değerlerin, özellikle insan gücünü aşan engellemeler karşısında önemli bir telafi fonksiyonu ürettiği söylenebilir. Nitekim dinler, dünya ötesi amaç ve hedefler göstererek; çektiklerine karşı çeşitli telafi ve mükafatlar vaat ederek engellenmiş insana, umut ve güven aşılmakta, gerilimini dengeleyerek rahatlama sağlamaktadır. Dinler, telafi mekanizmasını kullanarak engellenme sonucu uyumsuzluk içine düşen bireyin yeniden uyum düzeyine ulaşmasını kolaylaştırıcı bir fonksiyon üretmektedir. Yaşadığı toplumda bireysel kimliğini tehdit eden çeşitli engellerle karşılaşan, ekonomik ve sosyal statüsünü kaybedenler, kendilerini toplumdan soyutlanmış kimsesiz kalmış hissedenler, doğal olarak sosyal destek bulacaklarına inandıkları hedeflere yönelebilirler. Bu noktada özellikle dinî gruplar, cemaat ve tarikatlar, besledikleri birliktelik ve kardeşlik ruhuyla sosyal destek arayanlar için elverişli ortamlar sunmaktadır.⁵⁵

“İnsan toplumunun en güçlü bağı” olan din, toplumsal değerlerin yaratılması ve beslenmesinde de önemli bir kaynaktır.⁵⁶ Çünkü tarihin hiçbir döneminde sosyal hayattan kopuk, vicdanlara hapsedilmiş kuru bir inanç sistemi olarak kalmamış olan din, başlangıç itibarıyla bireylerin vicdanından kopsa da, netice olarak toplulukların malı olan değerler sistemini ifade etmektedir.⁵⁷ Bu anlamda bütün değerleri ve sembolleriyle, toplumların kültür ve medeniyetlerini şekillendiren unsurların başında yer alan dinin, sosyal sisteme bütünlük sağlamak, bu yönde semboller oluşturmak, bireysel ve toplumsal eylemler için normatif kurallar koymak, kişilerin mana ve kimlik arayışlarında onlara kaynak oluşturarak kimi zaman toplumsal hayata katılımın meşrulaştırıcısı, kimi zaman hayatı anlamlandırma çabası, kimi zaman çeşitli güçlüklerle karşı insanı koruyan, kollayan bir güvenlik alanı, kimi zaman da insanın tabiatındaki ve toplumdaki olağan üstü güçlükleri aşma arayışı olarak işlev gördüğü söylenebilir.⁵⁸

⁵⁵Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 86-87, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 292, ayrıca bkz: Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 6, (Mayıs-Ağustos, 2003), s. 85, Ali Rıza Gül, “Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 2009, s. 141.

⁵⁶Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 118, Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21.

⁵⁷Kamil Kaya, *Sosyolojik Açıdan Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Emre Matbaası, İstanbul 1998, s. 35, Hasan Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, Derya Dağıtım, İstanbul 1984, s. 18.

⁵⁸Coşkun, (Der), *Din Toplum ve Kültür*, s. 14, Gül, “Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi” s. 141, Cemile Zehra Köroğlu, “Türkiye’de Dinî Hayatın İncelenmesi: Bütüncül Bir Yaklaşım”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 1 (2), 2012, s. 84.

D. Dindarlık Tipolojileri

Dindarlık ya da dinî yaşayışın, niteliği itibarıyla sınıflandırılması oldukça zor olsa da, bu noktada benzeri özellikler gösteren bireylerin aynı sınıf içerisinde değerlendirilmesiyle yapılan kategorizasyonların meselenin daha iyi anlaşılmasına hizmet ettiği söylenebilir. Bu amaçla yapılan sınıflandırmalarda dindarlığın bireysel ve toplumsal olmak üzere iki temel görüntüsü üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Ancak daha önce de vurgulandığı gibi, bireysel dindarlıkla toplumsal dindarlığın kesin çizgilerle birbirinden ayrılması mümkün değildir. Zira bireysel dindarlık her ne kadar kişiye has ve biricik olsa da, bireyin içinde yaşadığı dinî çevrenin ve orada yaygın olan dinî geleneklerin etkisiyle şekillendiği muhakkaktır.⁵⁹

Dinî inançların oluşmasında toplumsal geleneklerle birlikte hem araştırma ve bilgi, hem de inancın bireysel olarak özümsemesi ve içselleştirilmesi üzerinde yoğunlaşan sınıflamada *taklidî* ve *tahkikî dindarlık* olmak üzere iki farklı tipten bahsedilmektedir. İslam kültürü içerisinde yaygın olarak kullanılan bu tür bir sınıflamaya göre, delillere dayanmaksızın büyük oranda çevrenin telkini ile meydana gelen ve adeta kişinin içinde doğup büyüdüğü toplumda yaşamış olmasının tabii bir sonucu olarak tezahür eden dindarlık biçimine *taklidî dindarlık* denmektedir. Neye, niçin ve nasıl inandığının bilincinde olan kişinin dindarlığı ise *tahkikî* olarak değerlendirilmektedir. Hıristiyan araştırmacılar tarafından da kabul edilen bu sınıflamaya göre *tahkikî dindarlık* özümsemiş ve içselleştirilmiş bir karakter gösterirken, kurumsallaşmış olan *taklidi dindarlık* geleneksel ve kültürel bir görüntü arz etmekte, bu sebeple de çoğu kere bireyin iç dünyasına nüfuz edememektedir. İslam kültüründe yaygın olarak dile getirilen *avamın* (halkın), *havassın* (seçkinlerin) ve *ehass-ı hassın* (en seçkinlerin) dindarlığı şeklindeki sınıflamada da genel vurgunun taklidî ve tahkikî iman üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda ön plana çıkarılan bir başka tipoloji ise, rasyonel-entelektüel öğelerin hâkim olduğu *medrese dindarlığı* (kitabî dindarlık), tasavvufî yaşantının ön plana çıktığı *tekke dindarlığı* ve bu ikisi arasında sıkışan, bununla birlikte dinî, sihrî ve mistik unsurların kendisini ciddi bir biçimde hissettirdiği *geleneksel-halk dindarlığı*dır. Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü'nün sınıflandırması da oldukça dikkat çekicidir. Onlara göre iki karakteristik dindarlık tipi

⁵⁹Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", s. 80-82, Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, s. 264, Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları", s. 28.

vardır. Bunların birincisi *mistik-sezgisel dindarlık* ya da *sırrî dindarlık* olarak ifade edilen ve içerisinde oldukça kuvvetli mistik çizgiler barındıran *halk dindarlığıdır*. İkincisi ise her ne kadar kendi içerisinde farklı alt grupları olsa da genelde *ortodoks-kitabî dindarlık* olarak tanımlanmaya çalışılan *rasyonel-entelektüel dindarlık*türüdür. Bu kapsamda daha normatif bir tanımlamayla *ortodoks* ve *heterodoks dindarlık* biçimlerinden de söz edilebilir. Dinî inanç ve pratiklerin ilk ve aslî biçimleriyle daha sonra farklı coğrafya ve kültürlerde özellikle o yörenin inançlarıyla karışarak kazandığı anlam ve muhtevayı dikkate alan bu sınıflamaya göre ortodoks dindarlık, dinî yaşantının kutsal kitaba ve din kurucusu ya da peygamberin açıklamalarına dayalı olarak şekillendiği dindarlık formu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda rasyonel-entelektüel bir karakter arz eden bu tür dindarlığı *ulema* veya *medrese dindarlığı* olarak tanımlayabilmek de mümkündür. Heterodoks dindarlarda ise temel dinî düşünce ve inançların çok çeşitli kültürel, sihrî ve mistik unsurlarla karışarak farklı bir görüntüye bürünmesi söz konusudur.⁶⁰

Taplamacıoğlu'nun yapmış olduğu tasnife göre dindarlar dinî yaşayış konusunda beş kategoriye ayrılmaktadır. Bu kategoriler şunlardır: “Gayr-ı âmîl, idare-i maslahatçı, dini bütün, sofî, softa veya yobaz zümredir.”⁶¹ Taplamacıoğlu'nun yaptığı bu tipolojide ilk üç maddenin genel vurgusu dinî pratiklere katılma veya katılmama (ibadet boyutu) hususu üzerinde yoğunlaşırken, diğer maddelerde zihinsel ve duygusal öğelerle birlikte dinin hem bireysel hem de toplumsal ilişkilere etkisi (etki boyutu) ön plana çıkmaktadır.⁶²

Dindarlık biçimlerinin geleneksel, modern ve bu ikisi arasında bocalayan geçiş (tranzisyonel) toplumlarında çok farklı görüntüler içerisinde ortaya çıktığı şüphesizdir. Bu bağlamda Erzurum ve çevresinde yaptığı anket çalışmasına dayanarak bir dindarlık tipolojisi ortaya koymaya çalışan Ünver Günay özellikle dört çeşit dindarlardan bahsetmektedir.⁶³ Bunlar:

1. Kültürel yapı içerisinde geleneksel ve kalıplaşmış unsurların çoğunlukta olduğu *geleneksel halk dindarlığıdır*. Bu tür dindarlarda, şekilcilik, gelenekselcilik, taklitçilik,

⁶⁰ Yapıcı, “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s. 83-87, Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, s. 100-107.

⁶¹ Mehmet Taplamacıoğlu, “Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X, 1962. s. 145.

⁶² Yapıcı, “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s. 90

⁶³ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, s. 263-264.

ritüalizm ve derin teolojik konulara yer vermemek belirgin özelliklerdir. Derinliğine bakıldığında ise, bu dinî yaşayış tipi içinde, Kitap ve Sünnetin yanı sıra, İslam bilginlerinin tarih boyunca yer verdikleri konular, tasavvufi unsurlar ve nihayet bir kısmı halkın eski dinî kültürlerine uzanan, bir kısmı da başka kültürlerden etkilenmek suretiyle alınmış veya bizzat toplum tarafından zamanla dinî bir renk verilmiş bulunan inanç ve pratiklerin birbirleriyle kaynaşmış bir biçimde hayatiyet kazandıkları görülmektedir.

2. “*Seçkinlerin dindarlığı*” olarak da isimlendirilen ikinci dindarlık tipi, geleneksel halk dindarlığı içinde ulema tarafından, “hurafe” ve “batıl itikatlar” olarak kabul edilen “yabancı” unsurların yer almadığı dinî yaşayış biçimi olarak ifade edilemektedir. Bu yaşayış şekli genel olarak, belli bir dinî kültür ve öğrenime sahip bulunan ve “dinî elit zümre” olarak da bilinen kesimler tarafından benimsenmektedir. Dinin geleneksel görüntülerinin geri plana atılıp Tanrı ile yaşanan tecrübi ilişkinin ön plana çıktığı bu yaşayışta, bireyin neye, niçin, nasıl inandığına dair üst düzey bir farkındalığı söz konusudur.

3. Dini sadece Allah ile kul arasında kutsal bir bağ olarak gören ve dinî düşüncelerini günlük hayatına yansıtmayan kişilerin yaşadığı *laik dindarlık tipidir*. Dine sadece ahiret sorunlarının düzenlenmesinde yer veren bu tip, özellikle modern çevreler ve belli bir kültür ve öğrenime sahip bulunan kişiler arasında yaygındır.

4. Son tip ise, geleneksel dindarlık tipiyle modern dindarlık tipi arasında geçiş teşkil eden “*tranzisyonel dindarlık*” tipidir. Bu tür dindarlık anlayışına sahip olanlar bazı konularda din işeriyle dünya işlerini birbirinden ayırmakta, başka bazı konularda ise, dinden kaynaklanan tutum ve davranışlara yer vermektedirler.

Günay’ın sınıflamasına göre sosyal değişme, laiklik ve modernleşme olgularının devreye girmesiyle klasik İslam kültüründe dile getirilen *halkın ve seçkinlerin dindarlığı* şeklindeki ikili tiplere *laik dindar* ve *tranzisyonel dindar* tipleri eklenerek dördü bir kategori meydana getirilmektedir. Esasen bu durum, sosyo-kültürel yapıda meydana gelen değişmelerin dindarların ruh dünyasında meydana getirdiği değişimlerle alakalıdır. Zira bu tür değişimler dinî anlayış ve yaşayış biçimlerine etki ettiği için yeni bir takım dindarlık formlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Sosyal değişme ve modernleşmeyle beraber dinî yaşayış biçimlerinin de değiştiğini ifade eden bu tür

yaklaşımlara dayanarak dindarlığın *geleneksel-muhafazakâr* ve *yenilikçi-modernist* olmak üzere iki temel görüntüsünün olduğu söylenebilir.⁶⁴

Taş'ın yapmış olduğu tecrübi bir araştırmada dindarlık üç kategoride sınıflandırılmıştır:

1. *Geleneksel/İlmihalci Dindarlık*: Toplumun büyük bir kısmında kabul gören, Kur'an ve sünnetin yanında, ağırlıklı olarak ilk dönemlerde yazılan temel dinî kaynaklara, din büyüklerinin görüşlerine ve ilmihal bilgilerine dayanan, dindeki emir ve yasaklara uymanın önem taşıdığı, inancın yanında ibadetleri yerine getirmenin de ön plana çıktığı bir dindarlık tipidir.

2. *Modernist/Hümanist Dindarlık*: Vicdan temizliği, doğruluk, iyilik, yardımseverlik gibi bir takım evrensel ahlaki değerlerin önemsendiği, dinî otorite olarak kabul edilen kişilere bağlanmanın zorunluluk taşımadığı, inancın temel gösterge olduğu, ancak dindeki kurallara uymanın ve dinî ritüelleri yerine getirmenin ikinci plana alındığı, humanist yaklaşıma sahip bir dindarlık tipidir.

3. *Popüler/Hurafeci Dindarlık*: Geleneksel dindarlıkta yer alan bazı hususları da içine almakla beraber, İslam öncesi Türk kültürü ve diğer kültürlerden de izler taşıyan, bunun yanı sıra modern dönemdeki bazı olguları da içinde barındırarak değişik toplumsal katmanlarda ve geniş kitlelerde varlığını gösteren, halk arasında değişik formatlarda, kurumlaşmamış tarzlarda bulunabilen, "yaşanan din" olarak da kabul edilebilecek bir dindarlık tipidir.⁶⁵

Bu bağlamda zikredilebilecek çalışmalardan birisi de Yapıcı tarafından gerçekleştirilen bir tipoloji denemesidir. Yapıcı bu çalışmasında, dindarlığın zihinsel görüntüleri ve bunların davranışlara yansımaları olarak sosyo-kognitif açıdan dörtlü bir dindarlık tipolojisi önererek, dogmatik dindarlık ölçeği geliştirmiştir. Yapıcı'nın çalışmasında dindarlar, 'liberal dindarlar', 'muhafazakâr dindarlar', 'dogmatik dindarlar' ve 'fanatik dindarlar' olmak üzere dört kategoride değerlendirilir.

1. *Liberal Dindarlar*: Bu kategoride değerlendirilen dindarlar, genellikle inançlı ve kutsal metinlere karşı saygılı olan kişilerden oluşmakta iken, bu kişilerin merkezî

⁶⁴Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", s. 85-87

⁶⁵Kemaleddin Taş, "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Ed: Ünver Günay, Celaeddin Çelik, Karahan Yayınları, Adana 2006, s. 183-194.

tutumunu dinî duygu ve düşünceleri oluşturmamaktadır. Bundan dolayı onlar, günlük yaşamlarında pek fazla dinin etkisi altında değillerdir. Bununla birlikte liberal dindarların bir kısmı dinin kendilerinden talep ettiği ibadetlerini yerine getirirken, bir kısmı da bu hususta gerekli özen ve ihtimamı göstermeyebilir. Bu sebeple liberal dindarları doğrudan geleneksel dindar ya da modern dindar kategorisine sokabilmek oldukça güçtür. Liberallerin merkezi tutumlarını din oluşturmadığı için onları, Günay'ın tiplemesinde yer alan laik dindar kategorisinde değerlendirmek mümkündür.

2. *Muhafazakâr Dindarlar*: İnançlı ve kutsal metinlere karşı oldukça saygılı olan bu kişileri liberal dindarlardan ayıran en önemli özellik, dinî inanç ve tutumların günlük hayatlarında açıkça kendisini hissettirmesidir. Çünkü bu tür kişilerin merkezî tutumu, dinî duygu ve düşüncelerinden beslenmektedir. Muhafazakâr dindarlar, seküler söylemleri dinî kimliklerine karşı bir tehdit olarak algılamadıkları sürece diğer dinî ve mezhebi görüşlere oldukça hoşgörülüdürler. Genelde yeni yetişen neslin ciddi ve kaliteli bir din eğitimi alması konusunda ısrarcıdırlar. Bu görevi fiilen devletten beklerler ancak eğer resmi din eğitimi yetersiz bulurlarsa çocuklarını yaz Kur'an kursları gibi çeşitli kurslara göndererek onların din bilgisi eksikliklerini telafi etmek isterler. Yeniliğe karşı olmamakla birlikte mevcut yapıyı korumaya dair bir tutum sergilerler.

3. *Dogmatik Dindarlar*: Bunlar da inançlı ve kutsal metinlere saygılıdırlar. Onların en önemli özelliği ise dinî tutumlarının günlük davranışlarını belirlemede önemli bir faktör olmasıdır. Çünkü aynı muhafazakârlarda olduğu gibi bunların da merkezi tutumlarını din oluşturmaktadır. Ancak dogmatik dindarları muhafazakârlardan ayıran ve onları karakterize eden asıl husus, dinî meselelere doğru-yanlış, sevap-günah, caiz-caiz değil ya da siyah-beyaz gibi birbirine zıt ikili (dikatomik) ayrımlarla yaklaşımları, diğer kişileri ya da grupları da iyi-kötü şeklinde sınıflandırarak değerlendirme eğilimi göstermeleri, yani ara tonları görememeleridir. Bu da onların ötekilere karşı oldukça hoşgörüsüz bir tutum takınmalarına zemin hazırlamaktadır. Dogmatik dindarlar yeni fikirlere kapalıdırlar. Değişim yenileşme ve modernleşmeye karşıdırlar. Çünkü dogmatik zihinsel yapıya sahip olan kişiler, objektif düşünebilmekten uzak, eski fikirlerin değişimine karşı dirençli, otoriteye bağlanma ve otoriter olma eğilimi içindedirler. Dogmatizmi sadece dindarlar açısından ya da dinî inançların zihinsel yapıya etkileri çerçevesinde değerlendirmek yanlış olur. Zira o aynı zamanda

dine karşı olan ve yerine ve durumuna göre din düşmanlığı şeklinde tavır alan kişilerde de görülebilir. Bu tür kimselere de din karşıtı dogmatikler adı verilir. Dogmatik zihinsel yapı sağ ya da sol, laik ya da anti-laik, dine dayalı ya da din karşıtı vs. hemen hemen her ideolojide bulunması mümkündür. Zira burada asıl olan ideolojilerin adı değil, orada hâkim olan düşünce biçiminin yapısı ve içeriğidir. Dogmatizm bazı düşünce ve inançların otoriter, baskıcı ve hoşgörüsüz bir biçimde başkalarına aktarma biçiminde ortaya çıkan bir durumdur.

4. *Fanatik Dindarlar*: Dinî dogmatizmin biraz daha ileri noktası dinî fanatizmdir. Bu tür dindarların en önemli özelliği ise zihinsel olarak son derece katı olmaları, kendi inandıkları şeylere ısrarlı bir bağlılık göstermeleri, diğer dinî gruplara ve onların görüşlerine karşı aşırı derecede müsamahasız davranmalarıdır. Bu tür kişiler ne dinî ne de bununla ilgili olarak sosyal çevrede gözlemlenen ve yaşanan olayları sağlıklı değerlendirebilecek bir bakış açısına sahiptirler. Çünkü zihinsel saplantıları onların olayları objektif olarak algılamasına engeldir. Fanatikler çok basit gerekçelerle şiddet kullanmaya, hatta kendi dinî inançlarına rakip ve düşman olarak gördüklerini yaralama ve öldürmeye kadar varabilen saldırganlık duygularının etkisi altındadırlar. Kendi dinî gruplarının başarısı onları son derece mutlu ederken, başarısızlığı ise derinden yaralamaktadır. Bunlar hayatlarının tamamını kendi inandıkları ya da kendilerinin aşırı derecede bağlandığı kişilerin dinî öğretisi ve uygulamalarıyla doldurmaya çalışırlar. Bununla birlikte onların dinî konularda çoğu kere yeterli bir bilgiye sahip olmadıkları da bilinmektedir. Bu sebeple içerisinde yetiştikleri dinî grubun inanç, fikir ve ideallerini kesinlikle değiştirilmesi mümkün olmayan mutlak doğrular olarak kabul ederler. Bu haliyle onlar *patolojik dindarlar* olarak da değerlendirilebilir.

Fanatik dindarları dogmatik dindarlardan ayıran en önemli husus şudur: Dogmatiklere nispetle fanatikler hoşgörüsüzlüklerini sözlü veya yazılı olarak daha çok eyleme dönüştürme taraftarıdır. Gerek Taplamacıoğlu'nun gerekse Günay'ın “*yobaz*” olarak isimlendirdiği kişiler fanatik dindarlar olarak değerlendirilebilir. Buna göre başkalarının kafa yapısını zorla da olsa kendilerinininkine benzetme arzu ve isteğine dayanan fanatizmin en önemli özelliği *müsamahasızlıktır*. Bu sebeple de başkalarını kendisine benzetebilmek için sözlü veya fiili şiddete sık sık müracaat etme ihtiyacı

duyarlar. Onlar kendilerinin hakikatin tek temsilcisi ve vasıtası olduğuna inanmaktadırlar.⁶⁶

VI. SOSYO-KÜLTÜREL PERSPEKTİFTEN 1938-1950'Lİ YILLARDA TÜRKİYE

Dinî yaşayış ve davranışa, fizyolojik ve psikolojik süreçlerin yanısıra tüm toplumsal faktörlerin katkıda bulunduğu bilinen bir gerçektir. Dinin muhatabı olan insanı olumlu veya olumsuz yönde etkileyen herhangi bir faktör, dinî inançların insanlar tarafından içselleştirilmesi ve davranış özelliklerine dönüşmesi sürecini doğrudan etkilediği için, insanları etkileşim alanlarından soyutlayarak doğru ve eksiksiz bir şekilde anlamak mümkün değildir.⁶⁷ Dinî inancın sosyal tutum, davranış ve beklentiler üzerindeki belirleyiciliğinin, insanların dinî algılarını etkileyen sosyo-kültürel, ekonomik ve demografik değişkenler bağlamında şekillendiği düşünüldüğünde, dinin gerçek anlamının da ancak dinin mevcut olduğu ve herkesin günlük hayatının bir parçasını oluşturduğu bir çevrede anlaşılabilirliği söylenebilir.⁶⁸ Bu nedenle, araştırmanın bu bölümünde, çalışmaya konu olan dönemde yaşanan dinî hayatın etkileşim halinde olduğu, hatta içerisinde şekillendiği sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik atmosfer hakkında bilgi verilecek ve bu bilgi çerçevesinde o günkü toplumun hangi şartlar içerisinde yaşadığının resmi çizilecektir.

A. Dönemin Sosyo-Ekonomik Durumu

İnönü hükümetlerinin ekonomik politikasının temel felsefesi, “Tam bağımsızlık” tutkusunun gereğine uygun olarak, “siyasi bağımsızlığı, ekonomik bağımsızlıkla özdeş” tutan bir görüşe dayanmaktadır.⁶⁹ Bu dönemde, “kişilerin kendi istekleriyle bir araya gelerek oluşturdukları manevi bir şahsiyet olan devletin, kendini meydana getiren

⁶⁶ Yapıcı, “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s. 105-109.

⁶⁷ Karaca, *Psiko-Sosyal Açısından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul 2001, s. 19, M. Doğan Karacoşkun, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, s.7, Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 3, Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 94, Göka, *Türklerin Psikolojisi*, s. 203.

⁶⁸ İhsan Çapçioğlu, “Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık: İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Bir Alan Araştırması”, *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 2009, s. 150, Polat, *Gündelik Yaşam, Tercihler ve Din*, s. XI, Kaya, *Sosyolojik Açısından Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s. 24. Hökelekli, “Din Psikolojisi Bilimi”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 4, Yapıcı, “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s. 77. Subaşı, “Fundamentalizm, İslam ve Hayat”, <http://www.necdetsubasi.com/index.php/makale/125-fundamentalizm.-islam-ve-hayat> 25.08.2013, s. 3.

⁶⁹ Ertuğrul Kazancı, “Aramızdan Ayrılışının 27. Yılında: İsmet İnönü Üzerine”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, (79), s. 33.

kişilerin çıkarlarına ters düşen herhangi bir çıkarı olamayacağına” inanıldığı için⁷⁰ “devletçilik” ilkesi, dönemin yönetici kadrosu tarafından, ülkenin genel kalkınma yöntemi ve bir savunma aracı olarak görülmüştür. ‘Devlet için en iyi olanı yine devletin kendisi yapar’ görüşünü savunan İnönü’ye göre:

“Devletçilik siyaseti, bir savunma aracıdır. Yüzyılların savsaklığını giderecek, haksız tahribatı imar edecek, yeni zamanın çetin koşullarına dayanacak sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden önce devleti ekonomide yıpratacak nedenlerden kurtarmak gerekir. Toplumsal kalkınmayı, devletin yardımcı gözetimi ve hatta doğrudan doğruya girişimi olmaksızın gerçekleştirmek güçtür.”⁷¹

Ekonomik konularda takip edilen katı devletçi politikaların 1946 yılına kadar tavizsiz bir şekilde uygulanmasında 2. Dünya Savaşı’nın etkisi görülse de, asıl sebebin İnönü’nün bizzat kendi ekonomik felsefesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu felsefenin tabii bir sonucu olarak da 1942 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlükten kaldırılmış, ekonomiye devlet kontrolü ve müdahalesi artırılmıştır. Bu dönemde kişilerin yatırımları desteklenmediği gibi bu konuda hiç bir girişime fırsat verilmemiştir.⁷² Yücekök’e göre, bu dönemde “Cıvız Cumhuriyeti Korumak” kaygısıyla devletin dışında her türlü gelişme ve birikim kuşku ile karşılanmış, devlet, sadece belirli kişileri kendi eliyle kalkındırmanın dışında kendine rakip olması muhtemel her oluşumu da önlemiştir.⁷³

Devletçilik ilkesine dayanan ekonomik politikaların katı bir şekilde uygulanmasında etkisi olduğu düşünülen İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte dünyayı saran olumsuz hava, Türkiye’yi de etkisi altına almış, bunun bir sonucu olarak da ülkedeki ekonomik durum günden güne bozulmuştu. Bu dönemde yaygın hale gelen karaborsacılığın bir sonucu olarak mallar ortadan kayboluyor, fiyatlar yükseliyor, hayat pahalılığı artarak devam ediyordu. Serbest çalışan orta dereceli halk ve memurlar geçim sıkıntısı yaşıyorlardı. Bu yüzden yurt içinde doğan dikkat çekici huzursuzluk, hükümetin dış politika tutumunu kendi çıkarlarına uygun bulmayan devletlerin, aleyhdeki propagandalarına da konu oluyor, Türkiye’de hayat pahalılığı, işsizlik ve

⁷⁰Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, 2. Baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul 1976, s. 71.

⁷¹Kazancı, “Aramızdan Ayrılışının 27. Yılında: İsmet İnönü Üzerine”, s. 33.

⁷²Kadir Şeker, “Tek Parti Dönemi Ekonomik Politikaları ve Özel Teşbbüs Yatırımlarına Bir Örnek: Nuri Demirağ Tayyare Atölyesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 2011, s. 138-139.

⁷³Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 79.

sefalet olduğu yolunda radyo yayınları yapıyordu.⁷⁴ Nitekim, savaşa dahil olan ülkelerin birçoğunda bile hayat pahalılığı yüzde 20 ile 25 oranında artarken, savaşın dışında kalan Türkiye’de bu oranın yüzde 400’leri aşması⁷⁵ dikkat çekiyordu. Devletin ürettiği birçok temel maddenin piyasa değerinin 8 ila 10 katı arasında değişen değerlerle satılması, vergi borçlarını ödeyemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilmesi⁷⁶ dış dünyanın da ilgisini uyandırmıştı.

Siyasi ve iktisadi açıdan çok ağır şartların yaşandığı, işsizliğin ve sefaletin dış basına bile konu olduğu bu savaş yılları, dönemin iâşe müsteşar yardımcısı Aydemir tarafından yokluk ve çaresizlik yılları olarak gösterilmektedir:

“1942 yılı ortalarındaydı... Sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekme koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını; uçaklarına, motorlarına kaç günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu... Hiç durmadan, şu validen, ertesi gün halka dağıtılacak hububat kalmadığını, şu ordu donatım ve yönetim makamından, hayvanların yemsiz, asker erzakının yetersiz, vasıtaların âtil hale geldiğini bildiren kaygılı haberler alıyorduk... İşte bu şartlar içinde ve günlerden birindeydi ki, bir sabah çok erken saatlerde vekil Mümtaz Ökmen’i (Ticaret vekili) evinde görmem icap etti. Gözleri kan çanağı gibiydi ve belli ki uykusuz, yorgun ve belki de hastaydı. Tarif edemeyeceğim bir ruh hali içinde ve hiç bir önsöze lüzüm görmeden şöyle konuştu: - Şevket bu gece hiç uyumadım. Bu salonun içinde bir uçtan bir uca dolaştım durdum. Biliyor musunuz ne düşündüm? Düşündüm ki, şu balkona çıkayım ve oradan kendimi sokağın taşları üzerine atayım. Yalnız üzerimize aldığımız şu yükten kurtulmak için değil, millet dediğimiz, ordu dediğimiz son varlıklarımıza karşı, şu ülkede ve hele bu asırda, bu kadar aciz ve çaresiz kaldığımız için!...”⁷⁷

2. Dünya Savaşı’nın başlamasından 1945’li yıllara kadar süren ve görevlileri yaşadıkları çaresizlikten dolayı intiharı düşünmeye sürükleyen bu yokluk yıllarında yıkıcı depremler ve bulaşıcı hastalıklar, yaşanan sıkıntıyı bir kat daha artırmıştır.⁷⁸ Lozan antlaşmasıyla Osmanlı’dan devralınan dış borçların neredeyse yarısının bu dönemde ödenmiş olması ise, yaşanan bu krizin boyutlarını daha da dayanılmaz

⁷⁴Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi (1939-1945)*, Turhan Kitapevi, Ankara 1974, s. 59-60, Ayrıca bkz: Korkut Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, s. 85.

⁷⁵Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, II, s. 435, Akandere, *Millî Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 154.

⁷⁶Oktay Baran, “İsmet İnönü, Kemalizm ve Demokrasi”, *Marksist Tutum*, (63), (Haziran 2010), s. 14.

⁷⁷Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950) III*, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, II, s. 202-204.

⁷⁸“Doğu Anadolu’da Müthiş Bir Zelzele”, *Zafer Gazetesi*, (19 Ağustos 1949), s. 1,6, Gotthard Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi, (1938-1945)*, (Çev. Gülayşe Koçak), AKDITYK (Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 22, Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II, s. 474-475.

kılmıştı.⁷⁹ Zira bu süreçte en temel besin maddesi olan ekmek bile karneyle satılmış, karnenin kazara kaybedilmesi, tekrar çıkıncaya kadar aç kalınacağı anlamını taşıymıştı.⁸⁰ Açlıktan ölüm vakalarının gittikçe arttığı bu yıllarda,⁸¹ tüm toplumu saran bu ekonomik bunalımdan kurtulmak için görülen tek çıkış yolu ise, aynı zamanda gelir kaynağı olarak da kabul edilen halkın fedakarlığıydı. Bu nedenle 18.2.1941 günlü bir kararname ile bütün yurttaki tek tip ekmek yapılması zorunlu kılınmış, ekmeklik hububat ve un stokları yapması için Ticaret Bakanlığı'na yetki verilmişti. Ayrıca özellikle taşınmaz malların kiralari önlenemez bir hızla yükseldiği için 1939 daki miktarları ile dondurulmuş, diğer bir besin maddesi olan şeker zam yapılmıştı. Ankara ve İstanbul'daki çam ve köknar keresteleri beyannameye bağlanmış, her ilde bir Fiyat Murakabe Komisyonu kurulması kararlaştırılmıştı.⁸²

İnönü döneminde yaşanan ekonomik bunalım nedeniyle ekmek dışındaki bazı temel besin maddelerinin yokluğu, Doğu bölgelerinde kaçakçılıklara sebep olmuştur. Örneğin Türkiye'deki şeker, et ve ilaç, İran'daki çay ve gaz yağı ile kanunsuz olarak takas edilmiştir. Bu maddeler üzerinde sınırdaki köy halkı tarafından yapılan takas kaçakçılığına görevlilerin zorunlu olarak göz yumdukları görülmüştür. Çünkü bu temel maddelerin doğu bölgelerinde başka şekilde temin edilmesi mümkün değildir.⁸³

Olumsuz ekonomik şartları fırsat bilip vurgunculuk yoluyla kısa yoldan zengin olmanın peşinde olan bazı "türedi zenginler", halkın yaşadığı yoksulluğu ve çaresizliği fırsata dönüştürmüş, ülkede karaborsa yaşanmasının yolunu açmıştır. Bu durumu bir soru önergesiyle Meclis'e getiren Çoruh (Artvin) milletvekili Mazhar Müfit Kansu, önergede şöyle söylemiştir:

"Vurgunculuk şiddetle devam ediyor... Memurlar ve orta sınıf halk, bu yüzden acılar içindedir. Vurgunculuğun sürdürülmesine meydan vermemek için şiddetle tedbirler alınması zamanı çoktan gelmiştir..."⁸⁴

⁷⁹Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 300-312.

⁸⁰"Halk Açlıktan İsrırgan Otu Ayrık Kökü Yiyor!", *Zafer Gazetesi*, (22 Mayıs 1949), s. 1,5, Fatma K. Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, 1. Baskı, Profil Yayınları, 2009, s.108. Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, 1970, s. 26, Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 217, 298, Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, s. 69.

⁸¹Fahri Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, 1. Baskı, Etüt Yayınları, Samsun 2008, s. 22.

⁸²Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 107, 130, 163, Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, (Çev. M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 94-101.

⁸³Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 204, Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 161.

⁸⁴Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 59-60.

Aydemir'e göre tarımsal alanda ilkel, verimsiz ve teşkilatsız bir durumda olduğumuz bu yıllarda, ulaştırma imkânları da oldukça yetersizdi. Millî stokların olmadığı bu dönemde eğer demiryolu siyaseti olmasaydı üretim ve tüketim merkezleri arasında bağlantı sağlanamayacağını söyleyen Aydemir'e göre, Cumhuriyet devletçiliğinin ülkeye hediyesi olan birkaç şeker fabrikası ve bir kaç tekstil fabrikasından mahrum kalsaydık, tam bir "Harbi Umumi sefaleti" içinde olacaktık.⁸⁵

Dünya ülkeleri savaşırken tarafsız kalabilemenin zorluğunu hatırlatan Cumhurbaşkanı İnönü, yaşanan olumsuzluklara karşı milleti metanetli olmaya ve her duruma karşı hazırlıklı olmaya çağırıyordu. 1944 yılının sonlarına gelindiğinde iç ve dış genel durumu değerlendiren İnönü, halkın kendine güvenmesi ve sabırlı olması konusunda telkinlerde bulunmuş, alınan tedbirlerle bu zor günlerin de aşılabileceğini ifade etmiştir:

"... Son senelerimizin başlıca kaygısı, memleket içinde beslenme güçlüğü ve ihtikar (vurgunculuk) belasının zararları olmuştur.... Mahrumiyetler ve ağır fedakarlıklarla beraber Cihan Harbinin bütün siyasi emniyetsizlikleri ve kararsızlıkları, her millet içinde eksik olmayan zayıf karakterler üzerinde iktisadi ve siyasi bakımdan tesirlerini göstermiştir... Her isabetli tedbirin, daha iyisi daima söylenebilir. Milletler hayatında hiçbir iyiliğin yeter görülmemesi tabiidir. Ancak durumun nisbi olan iyileşmesini takdir edebilmek, millî yaşayışların temeli olan kendine güvenme duygusunun beslenmesi için şarttır."⁸⁶

Yaşanılan ekonomik sıkıntının sebebini katlanmaya mecbur olunan askeri masrafların ağırlığına bağlayan hükümet,⁸⁷ ülke ekonomisinin bu olumsuz durumu üzerine, derhal çare bulma çalışmalarına başlamış, ekonomik bunalımın halkın toplum düzenini olduğu kadar, ulusal savunma gücünü de tehlikeye soktuğu gerekçesiyle Millî Korunma Kanunu Tasarısını hazırlatıp Meclis'e sunmuştur. Tasarının gerekçesinde özetle şöyle deniyordu: Ülkedeki ekonomik bunalımı, halkın geçim zorluğunu karaborsayı, vurgunculuğu, fiyat yükselmesini, mal darlığını, alım zorluğunu önlemek ve ortadan kaldırmak için hükümet, her türlü teşebbüsde bulunmaya yetkilidir.⁸⁸ Devletin ekonomiye müdahalesini gerektiren bu tedbir, CHP hükümetinin ekonomi politikasına da uygun düşüyordu. Çünkü bu dönemde uygulanan ekonomi politikaları gereği, mal kıtlığının doğurduğu sıkıntıları hafifletmek ve bazı kişilerin bu durumdan

⁸⁵Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 205.

⁸⁶Konuşmanın devamı için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1942 Tarihli 1. Birleşim, s. 3-5. ve *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1944 Tarihli 1. Birleşim, s. 2-8.

⁸⁷ İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003, s. 436.

⁸⁸*TBMM Tutanak Dergisi*, 18.1.1940 Tarihli 27. Birleşim.

yararlanarak aşırı kazançlar sağlamalarını önlemek, ulaşılması gereken iki ana hedef olarak belirlenmişti.⁸⁹

Belirlenen politik hedeflere ulaşmak için düşünülen tedbirlerin ilki olan Millî Korunma Kanunu, Bakanlar Kurulu'nun 12.2.1940 yılında aldığı kararla uygulamaya konuldu.⁹⁰ Kanuna göre; hükümet, halk ve ulusal güvenlik ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda üretim yapmaları için sanayi ve maden şirketleri ile küçük sanat kooperatiflerini kontrol ederek, bunları istediği gibi yönlendirebilir ve bu amaca yönelik olarak şirketlere, kredi, malzeme, işçi ve ihtisas elemanları temin edebilirdi. Ayrıca hükümete, ihracat ve ithalat ile ilgili olarak çeşitli kısıtlamalar getirebilme yetkisi de verilmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı ağır baskıların giderilmesine yönelik alınan bu kararların kapsamına daha sonra buğday, fındık, pamuk, tütün, üzüm, incir gibi tarımsal ürünler de dahil edilmiş, kararlara uyulmaması halinde ise ağır cezalar öngörülmüştü.⁹¹

Millî Korunma Kanunu ile istediği sonuca ulaşamayan hükümet, savaş yıllarında ciddi ekonomik sıkıntılara maruz kalan ülkeyi, içinde bulunduğu kaostan çıkarma adına yeni arayışlar içine girmiştir. Devletin ekonomik hayata müdahalesini daha ciddi ve daha kapsamlı hale getiren bu arayışların başında 11 Kasım 1942'de kabul edilen varlık vergisi gelmektedir.⁹² Daha sonra ki dönemlerde bir facia olarak nitelendirilen varlık vergisinin çıkartılma sebebi, hükümete göre:

“Savaş ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalade kazançları, kanunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa azınlıkların büyük servetler iktisap ettikleri, piyasada acele tetkikat yapılarak, kimlerin bu şekilde fevkalade kazanç temin ettiğinin tespiti ile, azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi...” idi.⁹³

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, yaptığı konuşmada tüccarlar, emlak ve akar sahipleri ile büyük çiftçilerin varlık vergisine konu olan kaynaklar olduğunu açıklamış bu

⁸⁹Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, s. 305.

⁹⁰Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 63.

⁹¹T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Millî Korunma Kanunu'nun bazı maddeleri gereğince bazı malların alım ve satımının kontrolü hususunda K/951 sayılı kararın yürürlüğe konulması*, Tarih: 4.11.1954, Sayı: 39124, Dosya: 75-143, Yer No: 137.93.4. nakleden Hakan Pala, *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2010, s. 88.

⁹²Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 397.

⁹³Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 229-233. Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II, s. 476.

verginin konulmasındaki temel amacın Türk parasının değerlendirilmesi olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

Ülkede ticaret ve emlak işleri büyük oranda yabancıların elinde olduğu için bu verginin onların aleyhine olduğu düşüncesi, dış dünyanın yoğun tepkisine yol açmıştır. Örneğin, Hairenik isimli bir haftalık Ermeni dergisi: “Yaratık Yine Zincirinden Boşandı” başlığı altında, bu vergiyi Türk barbarlığının bir örneği olarak göstermiştir. Dış dünyadan gelen diğer tepkilere de duyarsız kalamayan İnönü, sonunda bu vergiyi tamamen kaldırdı. Sonuçta ödeyenler cezalandırılırken bir şekilde ödememeyi başaranlar ise ödüllendirilmiş oldu.⁹⁵ Boratav’a göre bu “tasfiye sürecinde” yaşanan kargaşa içinde yok pahasına emlak kapatan, işyerlerini devralan, önemli bir bölümü Anadolu kökenli yeni zenginlerin büyük servet birikimi sağladığı görülmüştür. Savaş yıllarının mizahının hala hatırlanan “hacıağa” tipi, bu gelişmeleri yansıtan bir örnek olarak görülmektedir.⁹⁶ Varlık vergisini bir facia olarak değerlendiren Faik Ökte’ye göre de başta başbakan olmak üzere tüm yetkililerin bu vergi dolayısıyla Yüce Divan’a sevkedilmemiş olması hayret edilecek bir durumdur.⁹⁷ Zira vergi, ekonomik hedeflerine ulaşma konusunda başarısız olmuş ve ona kaynaklık eden fiyat politikasının tamamen çökmesiyle sonuçlanmıştır.⁹⁸

Dönemin tarımla geçinen nüfus için de bir başka vergi türü benimsenmiştir. Bu vergi, “Ekonomik zorlukların, toplumda dengeli biçimde paylaşılması için, maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasının zorunlu görülmesi” gerekçesiyle⁹⁹ 1943 yılında çıkarılan “Toprak Mahsulleri Vergisi” idi. Bu verginin, aşarın kaldırılmasından beri tarıma yönelik olarak çıkarılan ilk dolaysız vergi olma özelliğini taşıdığı ve piyasa için üretmeyen, küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu, bu nedenle de köylüye çok zor günler yaşattığı muhakkaktır.¹⁰⁰ Çünkü savaş zamanı, çiftçilerin elde ettikleri kazançları vergilendirmek

⁹⁴Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 178.

⁹⁵Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 401, Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 235-236, ayrıca bkz: Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1922-1944)*, III, Rey Yayınları, İstanbul 1970, s. 375-380.

⁹⁶Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, s. 309, Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 384, Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 28, Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 638-639.

⁹⁷Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 213.

⁹⁸Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 402-403, Ziya Şakir, *Celal Bayar (Hayatı ve Eserleri)*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952, s. 172.

⁹⁹T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun Layihası*, 14.5.1943, Sayı: 199332, Yer No: 101.34.19. nakleden Pala, *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)*, s. 105.

¹⁰⁰Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, s. 307.

için getirilen bu vergiye göre, hasadın belli bir miktarı sabit fiyatla mecburen devlete satılacaktı. Başlangıçta bu uygulama buğday, pirinç, yağ ve diğer bazı besin maddeleriyle sınırlıydı. Ancak daha sonra neredeyse bütün tarım ürünleri bu vergi kapsamına alındı.¹⁰¹ Millî Korunma Kanunu'nun verdiği yetkilere dayanarak devletin tarım ürünleri fiyatını çok düşük tutması, orta ve küçük köylünün yıkımına neden oldu. Bunun yanı sıra köylüden alınan yol vergisi ve toprak vergisi de savaş bunalımının yükünü adeta köylünün sırtına yüklemişti. Yol vergisini ödeyecek durumda olmayan köylüler, yol yapımında zorla çalıştırılıyorlardı. Bunun yanı sıra ürünün %10-12'sini Toprak vergisinden ötürü aynı olarak devlete vermek zorunda olan köylü, bu aynı vergiyi ödeyemediği için çoğu zaman varını yoğunu satmakta ve el kapısına ırgat gitmekteydi. İşte köylerde yıllar sonra da hatırlanacak olan "Tahsildar baskısı ve jandarma dayaağı" bu dönemin bir hatırası olarak zihinlerde yer etmiştir.¹⁰²

Yurt içinde ekonomik bunalım bütün şiddetiyle devam ederken hükümet, her zamanki gibi bu olumsuz durumdan kurtulmanın yollarını vergi kanunlarında aramıştır. Bu nedenle, Büyük Millet Meclisi'in 19.04.1944 günlü oturumunda, 4.6.1943 gün ve 4429 sayılı kanunla yasalaşan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin, artırılmasını ön gören tasarının görüşülmesine başlanmıştır. Memleketteki ekonomik bunalımdan kurtulmak için halkı kaynak gören anlayışa toplumdan gelen şiddetli tepkiyi, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak şu sözlerle dile getirmektedir:

"Bu vergi konusuna giren insanlar; bacağına donu, ayağında çarığı, üstünde örtünecek yorganı olmayan ve başını odunun üstüne koyup yatan insanlardırlar. Sen neyi ucuzlattın ki, bu vergiyi arttırıyorsun?"¹⁰³

Bütün tepkilere rağmen kurtuluşu halkta arayan hükümet bu defa da "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" ile şimşekleri üzerine çekti. 1930'lu yıllarda konuşulan, ancak gereken ilgiyi görmediği için rafa kaldırılan, savaş bitiminde tekrar gündeme getirilen toprak reform tartışmaları, 1945'te, daha çok "Toprak Yasası" adı ile bilinen ancak gerçek adı "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" olan yasa ile meclis gündemine getirildi. 14 Mayıs'ta Meclis'e sunulan tasarı, ciddi ön tartışmaların ardından, 11 Haziran'da uzun görüşmelerden sonra kabul edildi ve yürürlüğe girdi. İlk maddede belirtildiği üzere yasanın amacı toprağı olmayan veya toprağı kendisine yeterli

¹⁰¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 638-639.

¹⁰² Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 186, Mehmet Sinan, "Statükoculuk, Liberalizm ve Türk tipi Burjuva Demokrasisi Üzerine Notlar/IV, *Marksistütüm*, , (38), (Mayıs 2008), s. 11-12.

¹⁰³ Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 239.

gelmeyen çiftçilere toprak ve araç tahsis etmek, ülke topraklarının devamlı biçimde işlenmesini sağlamaktı... Eğer tam olarak uygulanabilirse Türkiye’yi bağımsız ve küçük toprak sahibi köylüler ülkesine dönüştürecek çok büyük bir devrim olacağı düşünülen bu vergi, gerek Meclis gerekse kamuoyundan gelen yoğun eleştiriler üzerine uygulanma imkânı bulamayınca tıpkı varlık vergisi gibi yürürlükten kaldırıldı.¹⁰⁴

1945’ten sonra, yaşanan ekonomik ve siyasi liberalleşmenin bir gereği olarak, çalışan kesime yönelik bir takım iyileştirme çalışmalarının başladığı görülmüştür. Örneğin ilk iş olarak 7 Ocak 1945’te Çalışma Bakanlığı kurulmuş, 1946 yılında Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklikle sınıfa dayalı örgütler üzerindeki yasak kaldırılmış ve hızla bir çok sendika ortaya çıkmıştır. Sendikaların konumu nihayet 20 Şubat 1947 tarihli “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu” ile düzenlenmiştir. Tüm bu yasal düzenlemelerle birlikte savaş sonrası bütün yurdu saran demokratikleşme rüzgarının beraberinde getirdiği liberalleşmeyle birlikte köylünün ekonomik olarak toparlandığı ve kendine olan güvenini tekrar kazandığı görülmüştür. Nitekim çok partili hayata geçiş ve yapılan serbest seçimler, siyasetçileri, köylüyü kazanma yoluna itmiştir. Böylelikle köylülerin de karşılık beklmelerine imkân sağlanmış oldu. Ayrıca Amerika’dan alınan maddi yardımın da desteğiyle bir kaç yıl içinde, ülkeye giren binlerce traktör sayesinde Türk tarımında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Beraberinde alt yapı, ulaşım ve iletişim konularında da yaşanan büyük ilerlemeler, ikinci bir devrim olarak dönüşümün de habercisi olmuştur.¹⁰⁵

Bir önceki ekonomik politikalarının izlerini taşıyan ve Ekonomik gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti ve gerileme dönemi olarak görülen 1940-1945 yılları, 1946’da Türkiye’yi, ekonomi politikaları, dünya içindeki konumu ve siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişmeye doğru yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan önemli bir “kuluçka dönemi” olarak da görülmektedir. Nitekim bu yıllar, savaş bittiğinde kendinden emin, hırslı yeni bir zengin sınıfın ortaya çıkmasına ve bununla birlikte geniş halk kitlelerinin toplum sahnesinde artık seyirci değil, aktörler olarak yer almasına yol açmıştır.¹⁰⁶ Tüm bu gelişmeler artık değişimi gerektiren yeni bir

¹⁰⁴ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 641-642. Pala, *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)*, s. 110, 111.

¹⁰⁵ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 645-648, Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Görüp Yaşadıklarım*, 5. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011, s. 78-80, Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 142.

¹⁰⁶ Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, s. 305, 312.

döneme girildiğinin de önemli işaretleridir. Zira 1945 yılının sonuna gelindiğinde, CHP iktidarı, Cumhuriyetin ilk on beş yılının siyasi ve ekonomik atılımlarla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde yitirmiştir. Türk toplumunun tüm sınıf ve katmanları, savaş sonuna değişiklik özlemi ve beklentisi içine girmiştir.¹⁰⁷ Çünkü halkın gözünde artık, devrimci kadronun siyasi anlayışıyla yoksulluk eş değer görülmeye başlanmış, bu durumdan kurtulmanın tek yolunun ise bu anlayışın tamamen değişmesi olduğu benimsenmiştir.¹⁰⁸

B. Sosyo-Ekonomik Durumun Psiko-Sosyal Sonuçları

Önceki başlıkta dönemin Türkiye'sinin ekonomik olarak içinde bulunduğu durum hakkında bilgi verilmişti. Verilen bilgiler, içinde bulunulan sosyo- ekonomik durumun, insanların ruh halini olumsuz etkileyecek özellikler içerdiğini göstermektedir. İnsanların ruh sağlığının dinî algı, tutum ve davranışlarını etkileyen önemli bir faktör olması, o günkü ekonomik şartların, halkın psikolojisine yansımaları bağlamında yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Dönemin şahitlerinden Makal'ın anlattıkları, bu dönemde yaşayan insanların katlanmak zorunda olduğu ekonomik sıkıntıların hangi boyutlara ulaştığı ve bu sıkıntıların ruh hallerine nasıl yansıdığı konusunda bilgi vermektedir. Nitekim Makal'a göre, bu dönemde gerek yiyecek gerekse yakacak sıkıntısı yüzünden sadece 13 köyde 120 çocuk ölmüş ve dört yıl içinde iki köyde yeni doğan çocukların ölüm oranı %39 olarak kayıtlara geçmiştir. Yine Makal'ın "Bizim Köy" adlı eserinde, bu ölümlerde etkili olan yakacak sıkıntısını gidermek için insanların verdiği mücadele şu sözlerle anlatılmaktadır:

"Pislik deyip geçmeyin... Sabahleyin sığırları çobanları toplayıp otlığa götürürken ve akşam köye getirirken yola düşen pislikleri toplamak için ne kadar karı kız varsa ellerine sele, teneke veya daha başka bir şey alarak yollara dökülür, toza dumana karışırlar. Bazıları da kap götürmeden eteklerine doldurur ganimeti..."¹⁰⁹

Yetersiz beslenme, açlık ve yoksulluğun çoğunluk için neredeyse hayat tarzı haline dönüştüğü bu dönemde, halkın o günlerde içinde bulunduğu ruh hali, R. Halit Karay'ın 6 şubat 1946 yılında "ilk çatırdılar" başlığıyla yazdığı yazıda açıkça dile gelmektedir:

¹⁰⁷ Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 207-208.

¹⁰⁸ Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 83.

¹⁰⁹ Mahmut Makal, *Bizim Köy*, Bir Köy Öğretmeninin Notları, 2. Baskı, Varlık Yayınları İstanbul 1950, s. 11, 12, 80.

“Harp başladıktan sonra içimizde şu korku vardır: Elimizdeki bitince yenisini bulacak mıyız? Bulsak da kaç misline alacağız? İstifçilik o korkudan doğmuştu. Geliri kıt olanlar bile hiç değilse tıraş bıçağı stoğu yapmaya kalkışıyorlar, on paketini bir araya getirmekten memnurluk duyuyorlardı... Her bozulan ampul canımızı yakıyordu; tarağın kırılan her dişi, kendi dişimizcesine yüreğimizi sızlatıyordu. Kısacası eşya darlığına ve pahalılığına yürek darlığı da karışıyor, gönül azabı da katılıyordu.”¹¹⁰

Yokluğun yaşattığı bu azap, çeşitli adlar altında konan vergilerle köylü için iyice dayanılmaz hal almıştı. Tek horozu vergi borcuna haczedilen üç çocuklu bir kadının bile, yol parasını veremediği için elleri kelepçeli bir şekilde götürülmesi,¹¹¹ bu hali dramatik bir hale dönüştürürken, ülkenin her tarafından: “Yazıktır, günahdır. Bize zulmetmeyiniz, kaldıramayacağımız yükleri bize yüklemeyiniz” şeklindeki feryatların yükselmesine yol açmıştı. Buna karşılık tek parti yönetiminin bu feryatlara ve çığlıklara karşı takındığı tavır, o yıllarda üst düzey bir devlet görevlisinin söylediği şu sözlerle açıkça dile gelmiştir: “Bu şikayetlere inanmayınız... Köylü zengindir. Un çuvalına benzer. Vurdukça tozar.”¹¹²

Halk, yöneticilerin umursamaz tavrına karşı duyduğu tepkiyi, dönemin otoriter ve baskıcı yönetim anlayışından kaynaklanan çekingenlik ve korkuyla açıkça dile getiremiyordu. Ancak tam olarak içini dökemeyen halkın hükümete karşı duyduğu tepkiyi ve yaşadığı küskünlüğü, dolaylı da olsa göstermenin bir yolunu bulduğu görülmektedir. Nitekim Nadi'nin anlattığına göre ikibuçuk liralık kağıt paraların üzerindeki İnönü resimlerine, kulağından sigara yanığı ile delinmiş olarak bol bol rastlanması,¹¹³ bu tepkinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Hükümete ve politikalarına olan tepkilerin sadece sembolik bu gibi davranışlar çerçevesinde gösteriliyor olması, bu noktada bir baskının var olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim dönemin gazetecilerinden Yalman, 1944'lü yılları değerlendirirken şu ifadeleri kullanmıştır:

“Aralık ayı başında memlekete dönüşümde gördüğüm manzara şuydu: Ortalıkta ezici bir bıkkınlık havası yaratılmıştı. Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Hiç bir taraftan bir tenkit sözü duyulmuyordu. Buna karşı Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli bir tepki yaratmıştı. Gadre (haksızlığa) uğrayanların türlü türlü

¹¹⁰ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 152.

¹¹¹ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 186, ayrıca bkz: Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes, Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 159.

¹¹² Ziya Şakir, *Celal Bayar (Hayatı ve Eserleri)*, s. 173.

¹¹³ Nadir Nadi *Perde Aralığından*, 2. Baskı, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1965, s. 183, Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 164.

şikayetleri üzerine dünyanın her tarafına dağılan akrabaları ve dostları bize karşı protesto hareketlerine girişmişlerdi.”¹¹⁴

Halk, yaşadıkları karşısında sessizliğini korurken, aslında tüm bu sefaletten devleti ve rejimi sorumlu görüp, içindeki muhalefet ateşini sürekli canlı tutmuştur. Çünkü ona göre Batılılaşma sonucu gelen laik Cumhuriyet yapısı ve yeni sosyo-ekonomik düzen, toplumda genellikle bir dinden uzaklaşma anlamı doğurmuş ve yeni düzenin, bir kısım halkın, özellikle esnaf ve küçük sanatkarın, gelir ve statü kaybına yol açarak onları mutlak bir yok olmaya doğru sürüklemesi, başlarına gelen bu belanın laik kurumlardan geldiği kanısını güçlendirmiştir.¹¹⁵ Devlet ise halkın içinde alevlenen muhalefet ateşini söndürmek için sert tedbirler almış, devletçi yönetim anlayışının hakim olduğu yaklaşımdan uzun süre taviz vermediği gibi, ders kitapları yoluyla bile devletçiliğin faziletlerini yeni nesle benimsetmeye çalışmıştır.¹¹⁶ Dönemin başbakanlarından Saraçoğlu, kendilerinin ekonomik politikalarına yönelik eleştirilere cevap verirken şunları söylemiştir:

“Biz ne Adam Smit’in öğrencisi, ne de Karl Marks’ın çırağıyız. Biz sadece; sosyal dini Halkçılık ve ekonomik mezhebi Devletçilik olan bir politik partinin çocuklarıyız.”¹¹⁷

Devrim ilkelerini din ve mezhep yerine koyan bu anlayışa göre, siyasal sistemler ve bu sistemlerin içinde yer alan ve onları oluşturan siyasal davranış boyutları, o toplumun sosyo-ekonomik tabanının yarattığı bir üst yapı olan siyasal ve toplumsal kültürün etkisindedir. Bu bakış açısının bir sonucu olarak, her türlü gelişmenin ancak ekonomik kalkınmayla mümkün olabileceğine inanan yönetici kadro, kendi denetimi ve gerektiğinde kendi müdahalesi altında bulunan bir ekonomik politikayla toplumun dinî inançlarının da kontrol altında alabileceğine ve zararlı unsurlardan arındırılabilmesine inanmaktadır. Bu inanç, sosyo ekonomik düzeyi farklı olan toplumların dine bakış açılarının da farklı olacağı düşüncesine dayanmaktadır. Ekonomik olarak gelişmiş toplumların dine prim vermeyeceği varsayımına dayanan bu düşünceye göre, kişinin modernleşen ve ekonomik olarak gelişen bir toplumda çıkarları bakımından sığınacağı farklı kurumlar ve değerler yaratıldığı için din, dünyevi önemini kaybedecektir. Ekonomik olarak gelişmemiş geleneksel bir toplumda ise din, dünyaya şekil veren ve

¹¹⁴ Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 376.

¹¹⁵ Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 103.

¹¹⁶ İlyas Karabıyık, *Millî Şef Dönemi, Sosyalleşme ve Ders Kitapları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı-Sosyal Değişme Anabilim Dalı, İstanbul 1996, s. 100-102.

¹¹⁷ Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s.165, Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi*, s. 80.

insanın tutum ve davranışını ona göre ayarlayacağı hakim bir değer ve hukuk sistemi olarak görülecek, kısaca, değişik toplumsal koşullarda değişik sınıflar tarafından benimsenip değişik çıkarılara hizmet yönünde yorumlanıp kullanılabilen bir unsur haline dönüşebilecektir.¹¹⁸ İşte bu nedenle de devletçilik ilkesinin hakim olduğu ekonomi politikalarıyla elde edilecek bir kalkınmanın, dine olan ihtiyacı kendiliğinden ortadan kaldıracağına inanılmaktadır.

Halkın benimsediği manevi değerlere yönelik boyutları da olan ekonomi politikaları ve bu politikaların yol açtığı sonuçlar halktan büyük tepki görürken,¹¹⁹ Türk toplumunun tüm kesimleri, savaş sonuna değişiklik özlemi ve beklentisi içine girmişti.¹²⁰ Çünkü halkın gözünde artık, devrimci kadronun siyasi anlayışıyla yoksulluk eş değer görülmeğe başlanmış, bu durumdan kurtulmanın tek yolunun ise bu anlayışın tamamen değişmesi olduğu benimsenmişti.¹²¹ Baran'a göre yoksul halk kitleleri, bilhassa İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde çektikleri ızdırap ve içine sürüklendikleri sefalet nedeniyle İnönü'yü hiç bir zaman benimsemedi.¹²² Halkın dilinde dolaşan: "Geldi İsmet, gitti kısmet" ya da "Oy verme altı kazığa, muhtaç olursun azığa" gibi tekerlemeler, hoşnutsuzluğu ve yaşananlardan İnönü'nün sorumlu tutulduğunu gösteren izler olmuştur.¹²³ Çünkü savaş yılları dendiğinde zihinlerde, kendisi muazzam bir sefalet ve karnelere mahkum edilmişken, ister sivil olsun ister asker, aristokratik bürokrasinin sahip olduğu imkânlar ve devlet desteğiyle semiren savaş zenginlerinden oluşan bir tablo canlanmaktaydı.¹²⁴ Tan ve Vatan gibi bazı gazeteler Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılma riskine rağmen ülkede yaşanan bu olumsuz tabloyu sütunlarına taşıyıp yolsuzluk, suistimal ve rüşvet haberlerini yayımlarken belki de değişimin ilk sinyallerini veriyorlardı. Ancak Hükümet, bu tür haberlerin halkın psikolojisi üzerinde olumsuz etkiler bırakacağı gerekçesiyle yayımlanmasına bir şekilde engel olmuştur.¹²⁵

¹¹⁸ Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 115-136.

¹¹⁹ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 261, 451, Ali Fuat Erden, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi Ankara 1999, s. 207, Sakal, "Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri", *History Studiesi*, 1 (1), 2009, s. 138, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 34.

¹²⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, s. 207-208.

¹²¹ Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 83.

¹²² Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 27-29. Baran, "İsmet İnönü, Kemalizm ve Demokrasi", s. 2.

¹²³ Osman Yüksel Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, 13. Baskı, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 80.

¹²⁴ Baran, "İsmet İnönü, Kemalizm ve Demokrasi", s. 2

¹²⁵ Nilgün Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.70.

Tepkilere yönelik tüm engellemeler ülkeyi bekleyen büyük değişime engel olamamıştır. Nitekim 1945 sonrası yaşanan siyasi gelişmeler siyasetteki liberalleşmeye doğru geçişin zeminini hazırlamakla kalmamış, ekonomik ve sosyal hayatta bazı yeniliklerin yapılmasını da gündeme getirmiştir. İlk olarak demokratik bir yönetime sahip olabilmek için ekonomide liberalleşmenin gereğiyle ilgili kampanyalar düzenlenmeye başlanmış, piyasa ekonomisinin demokratikleşme getireceği yolundaki bu kampanyaların özü, ekonomide özel mülkiyetin ve serbest rekabetin egemen kılınması halinde, ekonomik kararların, tüketicilerin “özgür” tercihlerine dayalı olarak verileceği, dolayısıyla siyasal demokrasiye temel olacak bir ekonomi demokrasisinin kurulacağı varsayımına dayandırılmıştır.¹²⁶ Tüketicilerin ekonomik tercihlerinde özgür olmasının siyasi anlamda da özgürlük getireceği ve bu şekilde gerçek demokrasiye geçilebileceği fikrinin temel dürtüsü dışsal olmakla birlikte, bu isteğin, II. Dünya Savaşı'nın yarattığı “türedi zenginlerin” yanında, ezilen, baskı altında tutulan ve yoksulluğa sürüklenen geniş halk kitlelerinin, alttan gelen önemli içsel baskılarından da kaynaklanmış olabileceği ileri sürülmektedir.¹²⁷

C. Dönemin Sosyo-Kültürel Durumu

Türkiye Cumhuriyetiyle birlikte ortaya konan siyasal tercihler içinde kültürün nasıl tanımlanacağı ve kültürde ne tür bir seçiciliğe yer verileceği esaslı bir problem olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi 1940'lı yıllarda da önemle üzerinde durulan, hatta bir kalkınma problemi olarak ele alınan kültürün, bu dönemde artık bir bütünleştirme aracı olmaktan çıkıp açık bir çekişme alanı haline dönüştüğü görülmektedir.¹²⁸

Geleneksel kültürün temel değerlerinin modern Cumhuriyet ilkelerini kökten sarsabileceği kaygısı, bu alanda bir takım arayışları da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda dönemin kültür politikaları açısından en önemli özelliği, daha önce bu alanda izlenen politikalardan vazgeçilmiş olmasıdır. Zira önceden benimsenen millî kültür anlayışının yerini humanist kültür anlayışı almış ve bu anlayış, gelişmenin olmazsa olmaz şartı olarak kabul edilmiştir.¹²⁹ Türkiye'de 1938'den sonra resmi bir politika

¹²⁶ Alpaslan Işıklı, *Sosyalizm, Kemalizm ve Din*, 5. Baskı, İmge Kitapevi, 2008, s. 38.

¹²⁷ Nurşen Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, 1. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2011, s. 175, Boratav, “İktisat Tarihi 1908-1980”, s. 311, 312.

¹²⁸ Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, s. 82-83.

¹²⁹ Ali Ata Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, s. 42-43.

olarak benimsenen ve dönemin kültür politikalarına damgasını vuran hümanizm, Tanrı merkezli sosyal ve kültürel hayat yerine, insan merkezli bir kültürel hayatı öngörmektedir. Yönetim tarafından “eski Yunan ve Roma Medeniyetine inmek” şeklinde tarif edilen bu anlayışın, Yunan kültürüyle Türk kültürünü kaynaştırarak Türk hümanizmini oluşturmayı hedeflediği ve bu şekilde beklenen gelişmeyi sağlayabileceği düşünülmektedir.¹³⁰ Bu yeni anlayışın beraberinde getirdiği hareketliliği “kültür seferberliği” olarak değerlendiren Atilla İlhan’a göre, bu dönemde baskı yoluyla ‘Batılı’ bir Türk kültürü oluşturulmaya çalışılmış, Atatürk’ün millî kültür politikasından vazgeçilerek, hümanizmin temel alındığı yeni bir kültürel yapının inşasına geçilmiştir. Buna göre, Atatürk’ün, “kültür, zeminle mütenasiptir, o zemin milletin seciyesidir” yaklaşımındaki ‘milletin seciyesi’nin bir kenara konulduğu, yetiştirilen ‘seçkin’ Batılı aydınlarla halkın yöneltilmeye çalışıldığı yeni bir döneme girilmiştir.¹³¹

Türkdoğan, hümanizmin bir kültür politikası olarak benimsendiği bu dönemi, Kemalist ideolojinin tarihi Türk-kültür kodlarından çıkarılarak, Greko-Romen kaynaklara yönelmesi veya transmutasyonu (dönüşümü) olan yeni bir dönem olarak tanımlamaktadır.¹³² Bu yönüyle inkılapçı bir dinamizm kazanan İnönü dönemi kültür politikalarının temel yaklaşımına göre: Ülkenin kalkınmaya ihtiyacı vardır. Kalkınmak için Batılılaşmak, Batılılaşabilmek için de Batının kültür kaynaklarına inmek gerekir. Bu mantık beraberinde, kalkınmayı başarabilmiş toplumların kültürlerinin yüksek kültür olduğu anlayışını doğurduğu için bizim de kültürel olarak kalkınabilmemiz, Batının bu yüksek kültürünün alınması ve nesilden nesile aktarılması şartına bağlanmıştır.¹³³ Bu anlayışı kültür politikalarının temelini yerleştiren İnönü, kültürün, hiç değişmeyen geleneklerin pençesinde durağanlaşmış bir kavram olmayıp, değiştirilebilen öğelerden oluşan bir değerler topluluğu olduğunu düşündüğünden, ona göre çağdaş uygarlık düzeyine ulaşabilmek için ulusal kültür verilerinin derlenmesi, değerlendirilmesi, işlenmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir.¹³⁴ Bu sürecin, bir değişimi de beraberinde

¹³⁰ Şinasi Özdenoğlu, “Hümanizmanın Gerçek Mânası”, *Yücel Aylık Sanat ve Fikir Dergisi*, XVII, (97-100), Yıl: 10, s. 40-45, ayrıca bkz: Kadir Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta, 2000, s. 13.

¹³¹ Atilla İlhan, *Hangi Batı*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982, s. 228-229.

¹³² Orhan Türkdoğan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözüm*, 2. Baskı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 14.

¹³³ Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 90. Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 43, ayrıca bkz: Mümtaz Turhan, *Garplılışmanın Neresindeyiz?*, 5. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 1972, s. 13.

¹³⁴ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, 2. Baskı, Bilgi Yayınları, 2003, s. 229.

getireceğine inanan İnönü, her fırsatta kalkınmanın bir kültür problem olarak ele alınması gerekliliğini savunmuştur.¹³⁵

Batılı kültür çevresine “mensubiyet”in kalkınmanın ve medenileşmenin tek yolu olduğu vurgulanan bu dönemde¹³⁶ bu “tek yol”un, İslami kültürle tıkanmaması için, laiklik son derece katı ve dine karşı bir tavır olarak uygulanmıştır.¹³⁷ Hümanist düşüncüyü Türk aydınlar arasında ilk defa dile getirenlerden Yahya Kemal Beyatlı’nın ifadeleri, bu yaklaşımın nedenini açıklar niteliktedir:

“Esasen biz, coğrafya ve kısmen de medeniyet bakımından Yunanlıların vârisi sayılırdık; bu verasetin Avrupa’da meydana getirdiği sonuçları yaşamamızı din engellemiş ve bu hal 1850’lere kadar devam etmişti. Aslında yapılacak şey, bütün Avrupa medeniyetinin kaynağı olan Yunan medeniyetine yönelmekti... Çünkü Avrupa edebiyatlarının hiçbirini asıl kaynaklarına, yani Yunan’a ve Latin’e gitmeden anlamak mümkün değildi.”¹³⁸

Türkdoğan’a göre bu yaklaşımın bir sonucu olarak militarist laikliğin uygulama alanına aktarıldığı bu dönemde, Kemalizmin, “din-devlet” ayırımı ilkesinin Tanrı tanımazlığa dönüştürüldüğü, dinî hayatın, hümanist bir ütopya için devre dışı bırakıldığı söylenebilir. Çünkü bu dönemde, “milliyetçilik” ve “dincilik” akımları, hümanizm adı altında “çağ dışı” veya “kabile örgütü” olarak gösterilmek istenmiştir. İdareci kadroya da hakim olan bu anlayışa göre;

“Yirminci yüzyıl, hümanizmalarını yapamamış milletlerin millet olarak tutunacakları bir yüzyıl değildir. Kudretli bir millet, milliyetçiliği kudretli bir insanlık terbiye ve tahsiline istinad ettirdiği için kudretlidir...”¹³⁹

Dönemin Millî Eğitim Bakanı Yücel, benimsenen bu yeni kültür anlayışını açıklarken Arapça ve Farsçanın yerini Latince ve Yunanca ile doldurmuş olmalarının, milliyetçiliğin bir tecellisi olduğunu söyleyerek sahip oldukları milliyetçilik anlayışını özetlemektedir.¹⁴⁰

Dönemin önde gelen yazar ve mütercimlerinden olup düşünceleriyle partinin kültür politikalarına yön veren bir isim olan Nurullah Ataç, tam anlamıyla Batılılaşabilmek için Batının ruhunun içimize tam anlamıyla sindirilmesi gerektiğini

¹³⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, II, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, s. 474.

¹³⁶ İlhan, *Hangi Batı*, s. 228-229.

¹³⁷ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 43.

¹³⁸ Bilal Elbir- Ömer Karakaş, “Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2(4), 2007, s. 382.

¹³⁹ Türkdoğan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözülme*, s. 10-19.

¹⁴⁰ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanları’nın Millî Eğitim ile İlgili Söylev ve Demeçleri*, III. Ankara 1946, s. 13, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 45.

düşünmektedir. Devrimden kastedilen şeyin ülkeyi Batı ülkelerine benzetmek olduğuna inanan Ataç'a göre:

“... Batı acununu, iyice gerçekten, içten anlamıyoruz. Bir yere değin gidebiliyoruz, geçemiyoruz ötesine. Öğreniyoruz Batı acununun bilgilerini, ilimlerini, gene de o bilgiler, ilimler sanki dışımızda kalıyor, sinmiyor içimize. O bilgileri, ilimleri ediniyoruz da onları bulan geliştiren soluğu edinemiyoruz... Bugünkü Batı acunu, Batı uygarlığı yüzyılların ürünüdür, birdenbire doğuvermiş, açılıvermiş değildir... Bugünkü Batıya gitmekle iş bitmez, gerçekten, şöyle içten anlayıp benimseyemeyiz bugünkü Batı uygarlığını, bütün geçmişini incelemek, öğrenmek, kavramak gerektir...”¹⁴¹ “... İş, Batı kafasını, Avrupalı kafasını edinmekte. Avrupalılar bugünkü kafaya, bugünkü medeniyete, bugünkü düşünceye Yunanca'yı, Latince'yi öğrenerek ermişler, eğitimlerinin temeli o diller olmuş. Demek büyük bir güç var o dillerde... Biz görüyoruz eksikimizi, Yunanca öğrenmedik, Latince öğrenmedik, Avrupalıların eğitiminden geçmedik, onun için de ne denli uğraşırsak Avrupalılar gibi olamıyoruz. Buna üzülüyoruz, kendi eksikimizi de, ünlü bilginlerimizin, aydınlarımızın eksikliğini de gördüğümüz için üzülüyoruz... (Çocuklarımız) Dalsınlar o suya Yunanca ile Latincenin kurduğu ırmağa, çimsinler orada, o sudan aldıkları yeni canla çıksınlar karşı kıyıya, bunu istiyoruz...”¹⁴²

Ataç'la aynı görüşleri paylaşan Karaosmanoğlu'na göre de, Avrupayı Avrupa yapan güç “gökten ilham alan bir takım rasullerde” değil, Eflatun'unun felsefesinde Aristokralis'in mantığında, Homeros'un şiirinde, Evripid'in ve Sofokles'in tragediyalarındaki derinliktedir.¹⁴³

Ataç'a göre Batılı bir kafaya sahip olmak için öncelikle Batı dillerine ve Batı kültürüne derinlemesine vakıf olmak gerekir. Bu idealin gerçekleşmesi için Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile birlikte “New Yunanilik” akımını başlatan Ataç, Türk kültürünü hümanist kültürle kaynaştırıp “Türk hümanizmi”ni meydana getirmeyi hedeflemiştir.¹⁴⁴ Devletin idari kadrosu tarafından da benimsenen bu düşüncenin, bir takım uygulamaları beraberinde getirmesi ise kaçınılmaz olmuştur. Bu uygulamalar kapsamında Latinceyi öğretmek amacıyla liselerde “klasik kol” adında bir şube açılmış, daha sonra da tercüme faaliyetlerini yürütecek ve denetleyecek tercüme bürosu açılmasına karar verilmiştir. 1940 yılından 1966 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren bu kurum, çıkardığı ‘Tercüme’ adlı dergiyle Batı klasiklerinin dilimize çevrilmesinde etkili olmuş, böylece Türk kültürünün değişim sürecinde önemli rol oynamıştır.¹⁴⁵ Zira

¹⁴¹ Nurullah Ataç, *Söz Arasında*, Dost Yayınları, Ankara 1957, s. 44-45.

¹⁴² Ataç, *Söz Arasında*, s. 53-54.

¹⁴³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Hümanizmaya Doğru İlk Adım”, *Aydın Tarihi*, (83), 1940, s. 327.

¹⁴⁴ Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 154, ayrıca bkz: Elbir- Karakaş, “Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri”, s. 382.

¹⁴⁵ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 47-49, ayrıca bkz. Türkdogan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözüm*, s.17, Altan Öymen, *Bir Dönem, Bir Çocuk*, s. 231.

Yücel'e göre tercüme faaliyetleri “medeniyet davamız için ehemmiyetli ve müessir” bir niteliğe sahiptir.¹⁴⁶

Kültürün en önemli manevi unsurlarından olan din, dil ve tarihin bu dönemde yeniden yorumlanarak maddeci bir temele oturtulmak istendiği görülmektedir.¹⁴⁷ Zira sonuçları günümüze kadar uzanan bu değişim sürecinde en güçlü mukavemetin ve muhalefetin dinden geleceği düşünüldüğünden bu dönüşüm sırasında kimlik, otorite ve sadakate dair eski İslami kavramların yerine Avrupa kaynaklı yeni kavramların geçmesi yaşamsal bir önem taşıyordu. Çünkü dinî ve millî mukavemeti kırmadıkça ve etkilerini en aza indirgemedikçe güçlü bir değişimin olamayacağı bilinmekteydi. Ancak bu değişim sürecinde dinin etkisi birden değil aşamalı olarak kırılmalıydı. İslamiyet'in kuramsal olarak oluşturulmuş devlet sistemindeki Tanrı'nın yeri, önce millet¹⁴⁸ sonra da hümanist kültürle doldurulacaktı. Süleyman Çelebi'nin Peygamberimiz için yazdığı Mevlidi, Behçet Kemal Çağlar'ın “Bizim Mevlüt” başlığı altında millîyetçi ideolojiye göre yeniden yazması, Lewis'in bu tespitini destekler niteliktedir. 1942 yılında Yücel dergisinde yayımlanan yeni mevlide göre:

“Millet âdın zikredelim bir kere
Vâcip oldur cümle işte Türklere;
Şevk ile ‘Türküm’ dese bir dem lisan
Dö'külür cümle hüzün misli hazan;
İsmi pâkin pâk olur zikreleyen
Her murâdâ erişir ‘Türküm’ diyen...
Ger dilersiz bûlasız şevku necat
A'tatürkè A'tatürkè esselat.”¹⁴⁹

Millîyetçiliğin bir din haline dönüştürülmeye çalışılmasının sembolü olabilecek bu tür aşırılıklar, Tekinalp'in “Kemalizm bir tek tanrıya tapmıştır: Ulusalcılık”¹⁵⁰ sözünü gelmiş olduğu noktayı göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Yine Behçet Kemal Çağlar'ın “Dinimiz” adlı bir kitapla ilgili olarak yaptığı değerlendirme de dikkat çekicidir: “Kemalizmi yalnız dövizlere, rakamlara, nizamname veya programlara emanet edip geçemeyiz. Onu bir iman halinde içe sindirmek ve bütün nesillere

¹⁴⁶ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, (Çev. Nihal Yalaza Taluy), 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, Önsöz.

¹⁴⁷ Osman Turan, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 123.

¹⁴⁸ Turan, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 105, Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Boğaç Babür Turna), 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 658.

¹⁴⁹ Behçet Kemal Çağlar, “Bizim Mevlüt”, *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 16, (91-93), (Eylül 1942).

¹⁵⁰ Tekinalp, *Kemalizm*, (Çev. Çetin Yetkin), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998, s. 50.

benimsetmek gerektir” diyen Çağlar’ın, “millî bir ilmihal” olarak gördüğü bu kitaba göre:

“Yarının Türkiye’si içimizde öyle bir dindir ki yalnız onun için, taassubu mübah ve töleransı günah sayıyoruz (...) Bizim dinimiz Türkiye’yi cennet yapmaktır. Bizim ibadetimiz bu ideal için çalışmaktır. Eğer varsa ahiretteki cennetin yolu da Türkiye’nin cennetinden geçer.”¹⁵¹

1945 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe sözlükte, “din”in, “inanılıp çok bağlanılan fikir veya ülkü” olarak izah edilip, “din” kelimesi karşısında “Kemalizm Türkün dinidir” ifadesine yer verilmesi de, bu konuda gelinen noktayı göstermesi bakımından anlamlıdır.¹⁵²

Türk ırkının üstünlüğüne dayalı bu şovenist milliyetçilik anlayışının¹⁵³ Almanların 2. Dünya Savaşı’nda yenilgiye uğramaya başlamasına kadar idareci kesim tarafından da desteklendiği görülmektedir.¹⁵⁴ Nitekim 5 Ağustos 1942 yılında Meclis’te konuşan Saraçoğlu:

“Biz Türk’üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal (en az) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız”

demektedir.¹⁵⁵ Din anlayışını da etkileyen bu yaklaşım sonuçta “Müslümanlık, Türklük şuurunda milliyet mayasıdır”¹⁵⁶ mantığının doğmasına yol açmıştır. Bu milliyetçilik anlayışının Almanların savaşı kaybetmeye başlamasıyla yavaş yavaş farklı bir anlama büründüğü ve dine olan yaklaşımda da değişiklik yaşandığı görülmektedir.¹⁵⁷ Bu tarihten sonra milliyetçilik kavramının millî bir konum yerine Batılı bir konum içinde anlaşılmaya başlaması, Türk milletinin, ortak bir geçmişi olan insanlar topluluğundan değil de, Batı’nın medeni milletleriyle ortak bir geleceği paylaşacak insanlar topluluğundan oluştuğu inancını doğurmuştur.¹⁵⁸ Bu inanca göre Türk Milleti’nin soyu,

¹⁵¹ Behçet Kemal Çağlar, “Dinimiz” *Ulus Gazetesi*, (6 Ekim 1940), s. 3.

¹⁵² *Türk Dil Sözlüğü*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul 1945, s. 153.

¹⁵³ 1939 yılında yayımlanan *Bozkurt Dergisi*’nin kapak resmi üzerinde “Her Irkın Üstünde Türk Irkı!” yazısı bu anlayışa bir örnek olarak gösterilebilir. *Bozkurt Aylık Fikir ve Gençlik Dergisi*, Yıl: 1 (1), 1939.

¹⁵⁴ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, 1. 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 612, 695.

¹⁵⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 5. 8. 1942 Tarihli 77. Birleşim, s. 25.

¹⁵⁶ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 515.

¹⁵⁷ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 153.

¹⁵⁸ Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, (Ed. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay) *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Beta-Basım-Yayım-Dağıtım, İstanbul 1986, s. 361.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın şu sözleri benimsenen milliyetçilik anlayışını özetlemektedir: “Bizim milliyetçiliğimiz medeni beşeriyet içinde onun esaslı bir unsuru olarak insanlığın ilâ ve tealisine ve bütün dünyayı mesud ve müreffeh yaşatmaya matuf bir milliyetçiliktir.” *TBMM Zabıt Ceridesi*, 5. 2. 1937 Tarihli 2. Birleşim, s. 61.

eski Anadolu’da yaşayan Hititlere, Urartulara ve eski Yunan’a bağlanmak istenmiş¹⁵⁹ böylece Anadolu’da yaşamış eski milletler topluluğundan yeni bir millet oluşturmaya çalışılmıştır.¹⁶⁰

Devletin biçimlendirdiği millî din anlayışından sonra sıra, yapılacak değişikliklerle “dini ve Allah’ı aydınlanma felsefesindeki yerine koymaya gelmişti.”¹⁶¹ İlk önce dilde köklü değişiklikler yapılması planlandı. Çünkü dil devrimi, kayıtsız şartsız Batılılaşma ve Doğu ile her türlü köprüleri atma anlayışının hakim olduğu bir umumi tasfiye hareketinin bir parçası olarak görülmekteydi. Bu tasfiyecilik hareketinin aslında ta Meşrutiyet devrinde başgösterdiği söylene de, İnönü döneminde bu hareketin iktidarca tercih edildiği ve eski tasfiyecilerin yakıştırma sınırlarını aştığı söylenebilir.¹⁶² Nitekim dilin sadeleştirilmesinin bir devlet politikası olarak görüldüğü bu dönemde Başbakanlık, CHP, Halkevleri, ajans, radyo ve bütün gazetelerin bu iş için seferber edildiği ve işbirliğine çağrıldığı görülmektedir. Demokrat Parti dönemine kadar, Türk Dil Kurumu’nun tabii başkanı olan Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’e göre bu kurumlar, kültür merkezlerini inşa edecek ve millî birliği gerçekleştirecek karargahlardır.¹⁶³

Üzerinde durulan dönemde resmi ideolojinin toplumu sekülerleştirmeye çalışırken dili bir vasıta olarak kullandığı görülmektedir. Nitekim uhreviliği, semaviliği hatırlatan her şeyin yerine yeni anlamlar konulmaya çalışılarak dinî değerlerin gözden düşürülmeye ve insan hayatının dünyevileştirilmeye çalışılması, bu dönemin en dikkat çekici çabaları içerisindeydi.¹⁶⁴ Hatta Arvas’a göre bu çaba, Halk Partisi’nin 1946 büyük kurultayında tüzüğün 13. Maddesinin son fıkrasında şu ifadelerle yerini bulmuştur: “Diyanet yoluyla dilimize giren bütün yabancı kelimelerin millî menfaat bakımından

¹⁵⁹ Abdülkadir Donuk, “Kültürümüzde Türk-İslam Sentezinin Yeri” *Millî Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992, s. 28, Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 141.

¹⁶⁰ Süleyman Yalçın, “Türkiye’de Fikir Hareketleri ve Kültür Hayatımızda Aydınlar Ocağı”, *Millî Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992, s. 14,15.

¹⁶¹ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-2 Din ve Allah*, 6. Baskı, Kaynak Yayınları İstanbul 2007, s. 25.

¹⁶² Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 145, Süleyman Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V, İnönü Dönemi Millî Şef Yönetimi ve Demokrasiye Geçiş*, 1938-1950, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 287-289.

¹⁶³ Hasan Ali Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1974, s. 40 Murat Belge-Cahit Külebi; “Tük Dili”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 10, İstanbul 1983, s. 2601-2604.

¹⁶⁴ Nevzat Tarhan, *Sosyal Psikolojisi, Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 86-87.

ihraç edilmesi lazımdır.” Bu ifade, daha sonra İbrahim Arvas’ın muhalefeti sonucu tüzükten kaldırılmıştır.¹⁶⁵

Dilin sadeleşme çalışmaları konusunda resmi kurumlardan daha fazla çalıştığı söylenen Nurullah Ataç, radikal, pozitivist ve humanist bir eğitim anlayışıyla evrensel bireylerin yetişebileceğine inanmakta, evrenselliğin temelininin Greko-Latin kültürünün oluşturduğunu, bu kültürün benimsetilmesi için de dilin sadeleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır:

“Ben öteden beri, konuşmalarında olsun, yazılarında olsun hep bunu söyledim, Türkçe’nin latinleştirilmesi, yunancaştırılması gerektiğine inandığım içindir ki öz-türkçeyi bırakmıyorum, bu toplumun çocuklarına Latince ile Yunancanın öğretileceği, şöyle iyice, gereğince belletileceği güne değin de bırakmayacağım.”¹⁶⁶

Dönemin kültür politikaları çerçevesinde tarihe verilen yer de, humanist anlayışın sınırları içerisinde kalmıştır. Zira Atatürk döneminde, İslam’dan önceki Türk tarihi çalışmalarıyla, dünyadaki bütün Türklerle kanbağı kurulmaya çalışılırken İnönü döneminde bu kan bağıнын yönü, hümanist anlayış gereği Batıya doğru kaydırılmak istenmiştir. İnönü dönemindeki bu anlayış, Tarih ders kitaplarında da yerini almıştır. Atatürk döneminde, Türk tarihinin Osmanlılar döneminde ihmal edildiği düşüncesi ile okullarda özellikle Türk tarihi ağırlıklı tarih kitapları okutulurken, İnönü döneminde, ağırlıklı olarak Avrupa tarihi, ders kitaplarına konu olmuştur. Bu duruma örnek olarak, 1947’de yazılmış olan “*Tarih I*” adlı lise ders kitabı gösterilebilir. Adı geçen kitabın içeriğine bakıldığında %40 Yunan tarihi, %40 Roma tarihi, %8 Eski Anadolu tarihi ve %8 oranında da diğer konulardan bahsedilirken, Türk tarihinin kitap içerisindeki oranı %4 olarak göze çarpmaktadır.¹⁶⁷

Türk Milleti için “Kökü mazide olan âti” ifadesini kullanan Atsız, bu dönemde gençliğin Osmanlı’ya düşman olarak yetiştirildiğini ve Türk tarihinin en büyük ailesi olan Osmanlı hanedanının, ders kitaplarında küçük düşürülerek gençliğin millî terbiyeden mahrum bırakıldığını söylemektedir. Örneğin, II. Abdülhamit için yazılan ve okuma kitaplarına konulan bir şiirde şu ifadeler geçmektedir:

“Öğren yavrum ki On Temmuz bayramların en büyüğü,
Esir millet böyle bir zinciri kırdı söktü,

¹⁶⁵İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964, s. 45-48.

¹⁶⁶ Murat Belge-Cahit Külebi; “Türk Dili”, s. 2601-2604.

¹⁶⁷ Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 78.

Ondan evvel geçen günler, bilsen yavrum ne siyahtı,
Milletin her iyiliğini düşünecek padişahı.
Hâlbuki o zaman sultan, insan değil canavardı,
Canlar yakar, kan dökerdi, millet ondan pek bizardı!”¹⁶⁸

Yeni yetişen nesli, geçmişinden koparmayı hedef alan dönemin resmi ideolojisi, Türk tarihinin kaynaklarını Avrupa tarih kaynakları ile özdeşleştirip, Türk tarihini özellikle Yunan tarihiyle irtibatlandırmaya çalışmıştır. 1943 yılında toplanan Tarih Kurultayında sunulan bildiri ve tebliğlerin önemli bir kısmında, bu fikri temellendirme noktasında görüşler ortaya konulmuştur. Hatta bu amaçla Tarih Kurumu’na geniş bütçeler ayrılmış ve kaynakların büyük kısmı yapılan kazı çalışmalarına harcanmıştır.¹⁶⁹ Özellikle Osmanlı dönemini ön plana çıkaran yazıların yasaklandığı bu dönemde 2. Abdülhamit’i öven bir şiirin Necip Fazıl Kısakürek tarafından yayımlanması üzerine, hem kapatılma hem de hapis cezasının verilmiş olması, benimsenen yeni tarih anlayışını göstermesi bakımından anlamlıdır.¹⁷⁰

İnönü döneminde uygulanan hümanist kültür politikalarının halka benimsetilmesinde güzel sanatların bir vasıta olarak kullanıldığı görülmektedir. Çünkü Yücel’e göre “Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi, insan varlığının en müşahhas şekilde ifadesi olan sanat eserlerinin benimsenmesiyle başlar.”¹⁷¹ Bu nedenle de kimi zaman tiyatro ve sinema, kimi zaman da opera ve bale sanatlarıyla resmi politika tabana yayılmaya çalışılmıştır.¹⁷² Ayrıca Millî Eğitim Bakanının yayınladığı bir genelgeyle eğitim kurumlarında Klasik Batı müziği eserlerinden seçilen bir arşivin kurulmasının mecbur tutulması ve bu şekilde Batı müziğinin benimsetilmeye çalışılması da sanat yoluyla hümanizmin yeni nesle aktarılma istendiğini göstermektedir.¹⁷³

Millî Şef’in hümanizmayı temel alarak dilde, dinde ve tarihte yeni yaklaşımları benimseyen ve devletin resmi kurumları tarafından yayılmaya çalışılan kültür politikalarının 1945 yılından sonra yaşanan gelişmelere bağlı olarak “hatalı ve yanlış” görülüp revizyona tabi tutulduğu görülmektedir.¹⁷⁴ Özellikle demokratikleşme ve siyasi liberalleşmeyle birlikte böyle bir değişimin zorunlu görüldüğü, aksi halde tüm

¹⁶⁸ Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 108, 137.

¹⁶⁹ Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 155.

¹⁷⁰ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yayınları, 28. Baskı, İstanbul 2010, s. 15-17, Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 269.

¹⁷¹ Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*, Önsöz. (Önsöz, Hasan Ali Yücel tarafından yazılmıştır.)

¹⁷² Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 227, Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 134.

¹⁷³ Elbir- Karakaş, “*Cumhuriyet Dönemi Kültür Hayatı ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri*”, s. 387.

¹⁷⁴ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 285.

kesimlerden gelen eleştiri ve tepkilerin ilk seçimlerde yönetimi zor duruma düşürecek sonuçlar doğuracağı düşünülmüştür. 1945 yılına kadar halkı kendi özünden kopardığı ve kimlik bunalımı yaşanmasına sebep olduğu ileri sürülen kültür politikalarının,¹⁷⁵ bu tarihten sonra tekrar millî ve manevi değerleri dikkate alan bir çizgiye doğru kaydığı söylenebilir.

D. Dönemin Eğitim Durumu

Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi bu dönemde de eğitimin bir kalkınma ve modernleşme problemi olarak ele alındığı¹⁷⁶, ancak o dönemden farklı olarak humanist niteliği ağır basan politikaların bu dönemde daha etkin bir şekilde uygulanmaya başlandığı görülmektedir.¹⁷⁷ Sakaoğlu'na göre ne basının, ne de radyonun yeterince etkili olamadığı o yıllarda, ulaşılmaz bir Millî Şef'in önderliğinde uygulanacak yeni siyasetin propagandasının yapılacağı en etkili yol, hiç şüphesiz ki eğitimdi. Bu dönemde benimsenecek eğitim anlayışıyla, köy okullarında bile Yusuf Ziya Ortaç'ın İnönü için yazdığı; *“Bir dağ başısın ak saçın altında bulutlar...Çizmenle çizilmiştir, aşılmaz bu hudutlar...”* diye başlayan şiiri ezberlettirecek; okuldan çıkan Anadolu çocukları başı karlı, bulutlu dağlara bakarak Şef'in büyüklüğünü tahayyül edecekler ve bu şiiri söyleyerek evlerine gideceklerdi.¹⁷⁸

Dönemin büyüklüğü ve ulaşılmazlığıyla öğrencilerin hayallerine konu olduğu düşünülen Millî Şef, benimsediği ve hükümet programına aldığı eğitim politikasını şu sözlerle özetlemektedir: *“Türk çocuğunu ahlakı temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, cumhuriyetine, inkılabı sadık yetiştirmek, maarifimizin başlıca hedefidir.”*¹⁷⁹ Dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ise 1945'de Londra'da toplanan Unesco konferansında, Türk millî eğitiminin esaslarını şu üç başlıkta özetlemiştir:

1. “Bütün dünya milletlerini tanıtmak, anlamak ve saygı göstermek,
2. Kapalı bir kültürde kalmak yerine, insanlığın ortak kültürel kaynaklarına gitmek,
3. Vatandaşlar arasında ırk, dil, din ve sınıf ayrılıkları gözetmemek”¹⁸⁰

¹⁷⁵ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 17. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 10-12.

¹⁷⁶ Hüseyin G. Öklem, *Olayazdı, Köy Enstitüleri Yaşasaydı Türkiye Nası Olurdu?*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2008, s. 85.

¹⁷⁷ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 43.

¹⁷⁸ Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 86-87.

¹⁷⁹ Yusuf Ekinci, *Hükümet ve Siyasi Parti Programlarında Millî Eğitim 1920-1994*, s. 8.

¹⁸⁰ Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 281.

Ülkenin gelişmesini ve kalkınmasını ekonomik problemden çok kültür problemi olarak ele alan İnönü'ye göre uygulanan eğitim politikasıyla oluşturulacak yeni kültür sayesinde, Cumhuriyet ideolojisine gönül verecek ve rejimi koruyacak devrimci nesiller yetiştirilecekti. Bu nedenle, erkek çocuklarının yanı sıra kız çocuklarının da yeni açılan okullarda laik kültürle yetiştirilmesine özel bir önem verilmiş, laik dünya görüşünün sosyal hayata yansıtılabilmesi için eğitilmiş ve modern düşünceye sahip kadınların artması hedeflenmiştir. Çünkü İnönü'ye göre “içtimai eksikliklerimizi düzeltmenin en kısa ve en feyizli yolu kızlarımızı iyi yetiştirmektir.”¹⁸¹ Böyle olunca da, köylere okul götürmek, konservatuar açmak, opera kurmak, devlet radyolarını Batı müziğine tahsis etmek, Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarıyla ‘Batı Kültürü’nü Türkçe’ye aktarmak gibi bir takım girişimler zaruret halini almıştı.¹⁸² Gerçekten Batılılaşabilmek için Batı medeniyetini meydana getiren eski Yunan ve Latin kaynaklarına inilmesi gerektiği inancıyla 17–19 Temmuz 1939’da toplanan Birinci Maarif Şurası’nda konuşan Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, liselerin müspet ilim zihniyetinin, millî kültürün ve millî kültür tekevvünü içinde hümanizm ruhunun hal ve istikbalini tayin edecek müesseseler olduğunu belirterek, pek çok ülkede ikinci yabancı dil olarak Latince ve Yunanca’nın öğrenildiğini ifade etmiştir.¹⁸³ Konuşmasında bizim ülkemizde de bu uygulamaya geçileceğinin sinyalini veren Yücel, bu görüşleri neticesinde 1940–41 öğretim yılı başından itibaren üç lisenin birinci sınıflarında ‘klasik şube’ açılması talimatını vermiş, ilk yıllarda Latince, daha ileriki sınıflarda ise Yunanca okutturulmasını sağlamıştır.¹⁸⁴ Müfredata alınan yabancı dil öğretiminin yanısıra başlatılan tercüme faaliyetleri ile de Arapça ve Farsça’nın dışlanması ile doğan boşluğun Yunanca ve Latince eserlerle doldurulması hedeflenmiştir. Bu çabaların geleneksel kültürle tıkanmaması için de laiklik son derece katı bir şekilde uygulanmıştır.¹⁸⁵

Eğitim için öngörülen ilke ve hedefler açısından İnönü’nün öğretmenlere hitaben söylediği şu sözleri anlamlıdır: “Millî terbiye istiyoruz... Sizin vereceğiniz terbiye, dinî değil millî, beynelmilel değil millîdir... Bizim terbiyemiz kendimizin olacak ve

¹⁸¹ İsmet İnönü’nün *Maarife Ait Direktifleri*, İstanbul Maarif Vekilliği Yayınları, Ankara 1939, s. 6.

¹⁸² İlhan, *Hangi Batı*, s. 228.

¹⁸³ Hasan Ali Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 23.

¹⁸⁴ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişim)*, AÜ EBF (Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 139-141.

¹⁸⁵ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 43.

kendimiz için olacak...”¹⁸⁶ İnönü'nün direktifiyle hazırlanan eğitim programında millî terbiyenin temel alındığı bu programla öğrencilerin, aile içinde önce anneyle başlayan, sonra da diğer aile büyükleri ve çevresindeki diğer kişilerle genişleyen sosyal ilişkilerini, sınıf ve okul arkadaşlarına yöneltmesi beklenmektedir. Bu sebeple okulda, millî duyguyu kuvvetlendirecek bir hava yaratmak, bu havanın yaratılması için gerekli araçları daima hazır bir şekilde bulundurmak, kısacası her işten önce Türk çocuğunu, Türk toplumunun vasıflarını taşıyan özüne sadık ve Cumhuriyete bağlı birer vatandaş yapmak, bu dönemde ilk okulların en üstün amacı olarak belirlenmiştir.¹⁸⁷

İnönü döneminin, ilköğretimin geliştirilmesi açısından bir atılım dönemi olduğu söylenebilir. Yücel'e göre bütün milleti kısa bir zamanda okur yazar yapma ihtiyacının aynı zamanda millet olma ve insan olma davasıyla eşdeğer görülmesi,¹⁸⁸ bu dönemdeki çalışmalara hız veren en büyük etken olmuştur. Okullaşma oranının çok büyük ölçüde arttığı bu dönemde, Köy Enstitüleri projesi ile, bütün köylerin öğretmene kavuşması amaçlanmıştır. Örneğin; 1939-1940 öğretim yılında ilk okulların sayısı 9.418 iken, 1949-1950 öğretim yılında bu sayı 17.106'ya yükselmiştir.¹⁸⁹ Örgün eğitim kadar yaygın eğitime de önem verilen bu dönemde Halkevleri ve Halkodaları yurdun en ücra köşelerine kadar yayılmış ve buralarda okuma-yazma kurslarından kültür-sanat faaliyetlerine kadar çok geniş bir program yürütülmüş, Türk etnografyasına yönelik büyük araştırmalar ve derlemeler yapılmıştır.¹⁹⁰

Dönemin orta öğretim açısından dikkat çeken en belirgin özelliği, okul sayılarında görülen artışa rağmen, öğrenci sayısında çok önemli düşüşlerin meydana gelmesidir. İkinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu ekonomik problemler neticesinde 1942-1948 yılları arasında, özellikle orta okul öğrenci sayısında büyük ölçüde azalma görülmüştür. Mesela 1940-41 öğretim yılında 95.332 olan orta okul öğrenci sayısı, 1947-1948 öğretim yılında 59.093'e düştü. Nüfus artışı da dikkate alındığında, gerilemenin çok

¹⁸⁶ İsmet İnönü'nün *Maarife Ait Direktifleri*, s. 4.

¹⁸⁷ Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Orta Öğretim*, s. 82.

¹⁸⁸ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s.180-181, Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 270.

¹⁸⁹ *Millî Eğitim Hareketleri 1927- 1966*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1967, s. 13.

¹⁹⁰ Karpat, “Türkiye’de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)”, s. 334, Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 90, Işıl Çakan, *Konuşunuz Konuşturunuz - Tek-Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004, s. 88.

daha büyük boyutlarda olduğu anlaşılacaktır. Buna rağmen okul yapımına dikkat edilerek, orta okul sayısı aynı dönemde 238'den 267'ye çıkartılmıştır.¹⁹¹

1938-1950 yılları arasındaki üniversite eğitimine bakıldığında öğrenci, öğretim üyesi ve okul sayıları bakımından, gözle görülür bir büyüme ve gelişme sağlandığı söylenebilir. Mesela, 1939 yılında 19 olan okul ve fakülte sayısı 34'e 837 olan öğretim üyesi sayısı 1852'ye 9384 olan öğrenci sayısı 25.091'e yükselmiştir. Ancak, okullaşan nüfus oranı içinde, yüksek öğrenim öğrenci sayısının anlamlı bir ilişkisinden söz edebilmek mümkün değildir. Bu durum günümüz için de geçerli olmakla beraber, o yıllar taşrada üniversitenin bulunmaması bu değerlendirmedeki olumsuzluk payını artıran en önemli unsur olmaktadır. Kaldı ki Ankara Üniversitesi'nin kuruluş tarihi bile, 13 Haziran 1946 dır. Öte yandan, tek parti döneminin öncesi ve sonrasına ışık tutacak ilginç gelişmeler olmuştur. Şöyle ki; 1940-1941 öğretim yılında Konservatuar açılmış, 1943'de açılan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü 1946-47 öğretim yılında kapatılmış ve 1949-1950 öğretim yılında Ankara İlahiyat Fakültesi açılmıştır.¹⁹²

Atatürk döneminde laik ve Batılı düşünce yapısına uygun hale getirilen üniversiteler, İnönü döneminde bir adım daha atılarak siyasi kontrolden çıkarılmıştır. 1946 yılında TBMM'de görüşülen ve 13 Haziran 1946' da 4936 sayılı yasa ile kabul edilen üniversite muhtariyetinin ilmi gelişme açısından bir reform özelliğinde olduğu söylenebilir.¹⁹³ Ancak bununla beraber, yine aynı yıl Alman sistemine göre hazırlanarak kabul edilen üniversiteler kanununun, üniversitelerin gelişmesini engellediği görüşü yaygındır.¹⁹⁴ Esasen buradaki bütün problem, kurulmak istenen yeni yapının yerleşebilmesi ve bir gelenek oluşturabilmesi için, uzun bir zamana ihtiyaç duyulmasıdır. Nitekim üniversite reformları ve reorganizasyonları hala tamamlanabilmiş değildir. Bu dönem Hasan Ali Yücel'in öncülüğünde yürütülen humanist kültür politikasının üniversiteye en belirgin yansıması, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde klasik filoloji kürsüsünün kurulması olmuştur. Amaç ve programların düzenlenmesi bakımından, batıdaki benzer kürsüler örneğince örgütlenmekte

¹⁹¹ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 88-89, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 62, Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 145-147.

¹⁹² Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 65.

¹⁹³ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 176.

¹⁹⁴ Yahya Kemal Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, 3. Baskı, Ankara 1981, s. 271-272.

gecikmeyen Latin ve Yunan filolojisi kürsüleri, Avrupa edebiyatlarının ve genellikle kültürünün ruhuna nüfuz etmek bakımından önemli görevler üstlenmiştir.¹⁹⁵

Sonuç olarak dönemin eğitim politikalarının da tıpkı kültür politikaları gibi humanist bir anlayış içerisinde şekillendirildiği söylenebilir. Ülkenin gelişmesinin ve kalkınmasının ancak eğitim yoluyla gerçekleşebileceğine inanan yönetici kadro, yeni neslin sadece laik ve humanist bir eğitim anlayışıyla Cumhuriyet ideolojisine bağlı kalabileceğine inanmaktadır. Bu nedenle de ilk iş, nüfusun neredeyse dörtte üçünün yaşadığı köylerin eğitim düzeyini yükseltecek öğretmenleri, belirlenen hedefler doğrultusunda bir an önce yetiştirmek olmalıdır.

E. Halkevleri ve Halkodaları

Cumhuriyet rejiminin millîyetçi, laik ve halkçı politikalarını kitlelere aşlamak için kültürel ve siyasal merkezler olarak kurulan Halkevleri, ilk olarak, 19 Şubat 1932 yılında 14 ilde faaliyetlerine başlamıştır.¹⁹⁶ Atatürk zamanında eğitim yoluyla laikleştirme politikasının bir sonucu olarak kurulan Halkevleri, aydın ile halk arasındaki kopukluğu gidermek; devrimin öncü kadroları ile halk arasındaki diyalogu geliştirmek, köylü ile kentliyi uzlaştırmak amacıyla ortaya çıkmış halk örgütlenmeleridir. Çeçen'e göre Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana eksikliği hissedilen bu örgütlenmeler,¹⁹⁷ devrimi yaygınlaştıracak ve halka indirgenmesini sağlayacak en gözde kurumlar olarak ön plana çıkmıştır.¹⁹⁸

Atatürk döneminde millî kültür anlayışının halka aktarılacak istendiği kurumlar olarak işlev gören Halkevleri, özel olarak Türk folkloruna dayanan bir ulusal kültür kurmak, halka Cumhuriyet prensiplerini öğretmek, cehaleti ortadan kaldırmak ve insanların hayat standartlarını yükseltecek araçlar geliştirmek gibi siyasal ve kültürel görevler üstlenmiştir. Dolayısıyla bu kurumların genel amacı kırsal kesimde, mümkün olduğu kadar çok insanı, yeni dinlerinin Türk millîyetçiliği, modern siyasal kimliklerinin de Cumhuriyetçilik olduğuna ikna etmektir.¹⁹⁹ Çünkü Türkiye'nin ayakta kalması, gitgide modernleşmeyle eş anlamlı olarak görülmeye başlanan bu siyasal ilkelerin, kitlesel olarak kabul edilmesine bağlıdır. Bu nedenle tüm alanları içine alacak

¹⁹⁵ Suat Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 94.

¹⁹⁶ Karpat, "Türkiye'de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)", s. 334.

¹⁹⁷ Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, s. 90.

¹⁹⁸ Çakan, *Konuşunuz Konuşturunuz*, s. 88.

¹⁹⁹ Karpat, "Türkiye'de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)", s. 334.

etkin bir program hazırlanması düşünülmüştür. Bu program kapsamında dil, tarih ve edebiyat, güzel sanatlar, temsil, spor, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, kütüphane ve neşriyat, köycülük, müze ve sergi gibi alanlarda açılan dokuz kolla çalışmalara başlanmıştır.²⁰⁰

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olması ile Halkevlerinin işleyiş mantığında ve izlenen kültür politikalarında önemli farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda yaşanan kültürel gelişmeleri iki aşamada incelemek mümkündür. İlk aşama, Millî Şef'in bu kurumlara hakim olduğu ve humanist kültür politikalarının benimsetilmek istendiği 1938 ile 1946 yılları arasındaki dönemdir. İkinci aşama ise, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte uygulanan kültür politikalarının pek çok kesim tarafından eleştirilmeye başlandığı 1946 ile 1950 yılları arasındadır.²⁰¹

İlk aşamada yapılması planlanan şey, sadece şehirlerde değil köy ve kasabalarda yaşayan tüm halka humanist kültürü aşılatabilmektir. İlk icraat olarak, 1940 yılına gelene kadar, hemen hemen bütün büyük yerleşim merkezlerinde teşkilatlanmış bir durumda olan Halkevlerinin küçük yerleşim merkezlerinde de benzeri bir yapılanmaya gidilmesine karar verilmiştir. Halkodaları adı altında kurulması planlanan bu yeni kurumlarla hem daha az masraf yapılacak, hem de yurdun en ucra köşelerine bile devrim ilkeleri ve humanist kültür ulaştırılabilecektir. Bu düşüncelerin CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda kararlaştırılmasıyla 19 Şubat 1940 yılında Halkevlerinin minyatürü diyebileceğimiz 141 Halkodası açılmıştır.²⁰²

Küçük şehirlerde ve köylerde yaşayan halka, devrimin ilkelerini, ve yeni kültür anlayışını aşılama amacıyla kurulan Halkodalarının²⁰³ Halkevlerinden ayrılan tek yönü, sosyal ve kültürel faaliyetler yürüten çalışma kollarının olmamasıdır. Dolayısıyla oda faaliyetleri, toplantı ağırlıklı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Ayrıca, okul gibi işlev gören bu kurumlar, partinin onayladığı veya doğrudan partinin gönderdiği kitaplarla okuma odaları haline dönüştürülmüştür. 1950 yılına gelinceye kadar sayıları 4322'ye ulaşan halkodalarının pek çoğunun varlığı, kağıt üzerinde olmaktan öteye

²⁰⁰ Çakan, *Konuşunuz Konuşturunuz*, s. 86, Adem Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri, (1932-1951)*, 1. Baskı, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006, s. 232.

²⁰¹ Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 20.

²⁰² Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri 1032-1951*, Ankara 1987, s. 32-33, ayrıca bkz: Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 104-105.

²⁰³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 517, Osman Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 91.

gidememiştir.²⁰⁴ Bu durumun sebebi, Halkodası faaliyetlerini yürütecek eleman sayısının kırsal alanda gerçekte çok az olmasıdır. Diğer taraftan, köylerde CHP'ye karşı muhalefetin büyümüş olması da önemli bir faktör olarak görülmektedir.²⁰⁵

Halkevleri ve Halkodalarının halkın dönüşümündeki etkisine inanan Millî Şef, “Halkevleri ve Halkodaları, partimizin çok sevgili yuvalarıdır. Az zamanda bütün memleketin bu teşkilatını tamamlamak, bütün partili arkadaşlarımın candan arzusu olmalıdır”²⁰⁶ sözleriyle, yetişmiş insanların bu kurumların çalışmalarına katılmalarının önemine vurgu yapmış, bu konudaki düşüncelerini her fırsatta dile getirmiştir.²⁰⁷

Halkevlerinin, temel amaçlarına ulaşması için, öncelikle, mümkün olduğunca çok sayıda insana ulaşmasını ve onlara yeni ilkeleri aşılmasını, sonra ulusal bir kültür inşa etmek için gereken folklorik verileri toplamanın metot ve tekniklerini geliştirmesini ve son olarak bu hammaddeyi rafine hale getirerek daha kültürlü kesimlerin de kabul edebileceği bir düzeye getirmesini sağlayacak iletişim araçlarına sahip olması şarttı. Bu amaçlarla geliştirilen iletişim araçları, her biri aynı zamanda birer eğitim kaynağı olan, dergi ve kitap yayımlama, kütüphane kurma, kent ve kasabalarda konferanslar düzenleme gibi üç temel faaliyet alanında yoğunlaşmıştır. İlmî ve siyasi olmak üzere önemli görevler üstlenen bu araçlar, halkı bir yandan bilinçlendirip kültürel düzeylerini artırırken, diğer yandan siyasi gelişmeler konusunda farkındalıklarını geliştirerek politik arenadaki konumlarının önemini kavratıyordu. Kısacası toprağa bir tohum atıyordu ve bu tohum zamanı geldiğinde özgürlük ve demokrasi ikliminde çiçek açarak kapsamlı entelektüel faaliyetlere yol açacaktı.²⁰⁸

Halkevlerinin önemli iletişim araçlarından biri olan kütüphanelerindeki kitapların neler olabileceği yönetmeliklerle belirtilmiş ve bu konuda hiç bir taviz verilmemiştir. Dinî yayımlar, Türk inkılabına karşı olan, yabancı rejim ve ideolojileri anlatan veya Türk ulusal çıkarlarına ve bilime aykırı fikirler yayan kitapların bu kütüphanelere girmesine izin verilmemiştir. Aynı şekilde, resmi ideolojiye göre gerici eğilimler sergileyen, kötümser bir ruha sahip olan, suç ve intihardan bahseden, şehveti çekici gösteren veya gençliğe kötü alışkanlıklar aşılayan yayınların kütüphanelerde bulundurulması da

²⁰⁴ Zeyrek, *Türkiye’de Halkevleri*, s. 34-36.

²⁰⁵ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 72.

²⁰⁶ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s. 239.

²⁰⁷ “Millî Şef’ten Halkevlerine Direktifler”, *Ülkü Mecmuası*, (Mayıs 1939), s. 195-196.

²⁰⁸ Karpat, “Türkiye’de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)”, s. 334- 344.

yasaklanmıştır.²⁰⁹ Bu kurumlarda hümanist, laik eğitim politikalarının ve din kavramını yadsıyan Kemalist tarih felsefesinin²¹⁰ bir gereği olarak dinî duyguları hatırlatacak, ve bu alandaki bilgileri yeni nesle öğretecek hiçbir faaliyete asla müsaade edilmemiştir.²¹¹ Çünkü İslami geleneğin, tıpkı Köy Enstitüleri gibi halkevlerinde de giyimiyle, konuşmasıyla, bilinciyle, beğenisiyle, dünyayı algılayış biçimiyle ve yaşam anlayışıyla yaratılmak istenen yeni insan modelinin önündeki en büyük “engel” olduğuna inanılıyordu.²¹² Bu nedenle Osmanlıcılığa da karşı olan bu kurumların yayınlarında, sıklıkla Osmanlı’ya ve saltanat yıllarına karşı kuvvetli eleştiriler yer almıştır. Yeşilkaya’ya göre Osmanlı geleneğine ve dinin katı kurallarına karşı modern bir laik yaşam modelinin savunulduğu bu kurumlarda “Asırların sakat din telakkileri” ile mücadele esas alınmıştı.²¹³

Fergan’a göre bu kurumlarda dinî duyguların hatırlatılması bir yana, bu duyguların aşındırılması için her türlü faaliyet yürütülmüştür. Kütüphanelere din adamlarının ve dergilerinin girmesi yasaklanmıştır.²¹⁴ Hatta Senirkentte “Halkevleri” kütüphanesi kurma bahanesiyle Müslüman halktan toplanan dinî kitapların, kıymetli yazma Kur’anların, tefsirlerin yok edildiğini ileri süren Fergan, bu durumun farkına varan halkın, evlerinde bulunan Kur’anları, tefsirleri, dinî eserleri, iman ve Kur’an gerçeklerinden bahseden metinleri, polislin eline geçmemesi için ambarlarda, odun depolarında ve samanlıklarda saklamak zorunda kaldıklarını ileri sürmüştür.²¹⁵

“Cumhuriyet halk fırkasının, Halkevleri vasıtasile memleket içinde takip ettiği kültür politikası; bu vasıta ile ilim ve fenni, güzel san’atları yaymak, bu memleketin siyaseti, iktisadiyatı hakkında en yeni, en doğru malumatı ortaya dökmektir”²¹⁶

diyen İnönü, benimsediği ve hakim kılmak istediği hümanist kültürü halka aşılacak için halkevlerini eşsiz birer vasıta olarak görmüştür.²¹⁷ Ancak halk, kendisine yabancı olan bu kültürü benimsemediği gibi bu kültürün yayılmaya çalışıldığı uygulamaları da tepkiyle karşılamıştır. Özellikle dil ve tarih meselelerinde hümanist anlayış gereği Batılı motiflerin ön plana çıkarılması ve bu konuda merkezden köye, tepeden inme

²⁰⁹ Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri*, s. 304.

²¹⁰ Köşgeroğlu, *Beli Kırılan Devrim, Köy Enstitüleri ve Kadın Kalemler*, s. 50-103.

²¹¹ Alkan, *Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim*, s. 183.

²¹² Ergün Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 86.

²¹³ Yeşilkaya, “Halkevleri”, s. 115-117.

²¹⁴ Fergan, *Kara Kitap*, s. 17, 30.

²¹⁵ Fergan, *Kara Kitap*, s. 27.

²¹⁶ İsmet İnönü’nün *Maarife Ait Direktifleri*, s. 21.

²¹⁷ Bkz: İsmet İnönü, “Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981)*, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 677.

yaklaşımlar sergilenmesi, halkın bu kurumlara bakışını olumsuz yönde etkilemiştir.²¹⁸ Ayrıca, bu kurumlarda sergilenen piyes ve temsillerde halkın, peşinen cahil olarak kabul edilerek, din başta olmak üzere sahip olduğu manevi değerlerle alay edilmek istenmesi, ciddi tepkilere yol açmıştır. Hatta bu durum şikayet konusu edilerek hazırlanan dilekçeler, Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmiş, Diyanet de bu konuda Başbakanlık'tan yardım talebinde bulunmuştur. Ayrıca önceden oynanması yasak olan briç oyununun ve alkollü içkinin bu kurumlarda serbest hale getirilmesi ve danslı aile toplantılarında kadın ve erkeğin özellikle bir araya getirilmeye çalışılması,²¹⁹ muhafazâkar bir yapıya sahip olan halkı, bu kurumlardan soğutmakla kalmamış aynı zamanda gösterilen tepkileri en üst noktalara taşımıştır.

“Kulakları ve zevkleri çok sesli müziğe alıştırmak ve ısındırmak” gerekçesiyle Türk müziği yerine Batı ve Klasik müziğin dayatıldığı bu kurumlarla²²⁰ ilgili diğer bir şikayet konusu da, bu kurumların programlarının içeriğinin uluslararası anlaşmalar çerçevesinde değişiyor olmasıdır. Örneğin İngilizlerle anlaşma yapıp diplomatik anlamda bir yakınlaşma söz konusu olunca İngiliz kültürü, halkevleri vasıtasıyla halka tanıtılmaya ve benimsetilmeye çalışılmıştır.²²¹ Bu durum halk tarafından hoş karşılanmadığı gibi halkevlerine olan ilgi ve güvenin iyice azalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde halkın yapımında zorla çalıştırıldığı halkevlerinin²²² halka değil de tek partiye ait bir kurum gibi algılanması ve diğer partilerin bu kurumlardan istifade etmesine izin verilmemesi, bu kurumların siyasallaştığı gerekçesiyle şiddetli eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır.²²³ Zira 20 Nisan 1940 yılında değiştirilerek kabul edilen Halkevleri idare ve Teşkilat Talimatnamesi'ne göre Halkevlerinde “Cumhuriyet Halk Partisi program ve prensiplerine karşı gelenler”in cezalandırılacağına öngörülmesi, CHP ile Halkevi arasındaki ilişkiyi netleştirmiştir.²²⁴ Bütün memurların partinin uzantısı

²¹⁸ Fatma Er, *Millî Sef Döneminde Çağdaşlaşma Anlayışı ve Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2000, s. 16.

²¹⁹“Halkevleri Yönetmeliklerindeki Son Değişiklikler Hakkında”, *Ülkü Mecmuası*, 1 (1), (Ocak 1947), s. 47, ayrıca bkz: Yeşilkaya, “Halkevleri”, s. 117, Cemil Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 66.

²²⁰ Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri*, s. 240, Yeşilkaya, “Halkevleri”, s. 115, Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, s. 22.

²²¹ Çakan, *Konuşunuz, Konuşturunuz*, s. 173.

²²² Ali Kemal Saran, *Omuzumda Hemençe*, Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları, 2. Baskı, Kurtuba Yayınları, Ankara, 2010, s. 92.

²²³ Kadircan Kafli, “Halkevleri”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (24 Haziran 1950), s. 2, Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, s. 402.

²²⁴ 1940 tarihli Talimatname için bkz: Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri*, s. 280. Çakan, *Konuşunuz, Konuşturunuz*, s. 84.

görünümündeki Halkevlerine, öğrencilerin okullardaki Halkevi kollarına, köylerdeki insanların da Halkevinin köy uzantısı olan Halkodalarına kayıtlı olmasının teşvik ediliyor olması²²⁵ bu ilişkiyi gösteren deliller olarak algılanmıştır.

Halka yönelme hareketi olarak ortaya çıkan ve parti/devlet desteğine sahip bulunan halkevlerinin faaliyetleri, İnönü döneminde “Tek parti, tek şef, tek millet” anlayışı ve otoritesi altında yapılmıştır.²²⁶ Bu nedenle bu kurumların, köylere kadar uzanan büyük organizasyonuna ve yoğun faaliyetlerine rağmen, halkla bütünleşmesine yönelik beklentiye cevap veremediği anlaşılmaktadır. 1945 sonrası siyasi gelişmeler, bu kurumlarla halkın desteğinin kazanılmadığını, hatta, geçmişte yaşanan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminde gözlenen tepkinin daha da büyüdüğünü yeterince açıklamaktadır. Ancak, Yiğit’e göre halkevleri çok partili hayatın şartlarına göre tanzim edilmiş değildir ve demokrasi sürecini başlatan CHP, hiçbir zaman iktidarı kaybetme ihtimalini ciddi olarak düşünmemiştir. Bu sebeple, Türkiye’de “halk” kavramını ifade eden ve imparatorluk geleneğine has tarihi karakteri değiştirilememiştir. Bu karakter, halkın sadece idare edilen bir unsur olarak görülmesidir ve Halkevleri yöneticilerinin belirlenmesinde tutulan yol bile, bu yaklaşım için bariz bir örnek teşkil etmektedir. Halkevleri Talimatnamesi’nde, yönetici olacaklarda Halk Fırkası’na mensup olma şartı aranmakta, devlet memuru olmanın da bu görev için engel olmayacağı belirtilmektedir.²²⁷ Dolayısıyla bu şarta haiz olan ve kendisini halkı irşad edecek misyonla yüklü hisseden kasaba/ küçük şehir memuru veya eşrafı karşısında, halk, bir türlü “vatandaş” olma şuurunu hissedememiştir. Bu bakımdan demokratik süreçle ortaya çıkan tepkiyi, başka faktörlerin yanısıra; tebaa olmayan fakat, vatandaş muamelesi de göremeyen insanların tepkisi olarak da düşünmek gerekir.²²⁸

Halkın büyük bir bölümünde rahatsızlıklara ve tepkilere yol açan uygulamalar, aslında tek tip vatandaş yetiştirme amacına yönelik olduğu gerekçesiyle pek çok kesimden eleştiri almıştır. Eleştiri sahipleri Halkevi ve Halkodası örgütlenmesini Almanya ve İtalya daki örgütlenme modeline benzeterek, faşizm benzeri bir örgütlenme modeli oluşturulmak istendiğini ve bu kurumlarla geniş halk kitlelerinin disiplin altına

²²⁵ Alkan, *Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim*, s. 183, Sakal, “Tek partinin vatandaşları ve ötekileştirdikleri”, s. 142.

²²⁶ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, 93.

²²⁷ Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri*, s. 231-232.

²²⁸ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 73.

alınmaya çalışıldığını ileri sürmüşlerdir.²²⁹ 1946 yılından sonra esmeye başlayan demokratikleşme rüzgarıyla birlikte pek çok konu gibi halkevlerinin fonksiyonları ve statüleri de eleştiriler üzerinden tartışmaya açılmıştır. Tartışmaların odağında ise bu kurumların kuruluş amacından saptığı düşüncesi yatmaktadır. Zira sadece CHP’li üyelere hizmet vererek “halkın tamamının bu müesseselerden yararlanma” ilkesinin zedelenmesi, bu kurumların varlık nedenini de ortadan kaldırmaktadır. Başlangıçta halk üniversitesi olarak görülen kurumların bu dönemde sadece bir partiye üye yetiştiren kurumlar haline getirilmesi, 1950 seçimlerinde zafer kazanan DP’nin bu kurumları 1951 yılında kapatıp tüm mal varlığını hazineye devretmesiyle son bulmuştur.²³⁰ Menderes’e göre, “içi boşalmış, tarihe karışmış maksatsız birer varlık halinde” olan ve CHP için birer utanç vesilesi sayılan halkevlerinin kapatılması, İnönü’yü derinden üzmüştür. Kapanmasının bir kültür yıkımı olduğunu ve bu kurumların bu şekilde çöle dönüştürüldüğünü ileri süren İnönü’ye göre, hayatındaki en büyük başarısızlık, bu kurumların yıkılmasına engel olamamaktır.²³¹ Sonuç olarak üstlendiği görevlerle caminin yerini alması düşünülen bu kurumlar,²³² amacına ulaşmadan tarihteki yerini almıştır.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere halkevleri, İnönü döneminde resmi ideolojinin birer vasıtası olarak işlev görmüştür. Başlangıçta tüm halkı kucaklaması ve bir halk üniversitesi şeklinde işlev görmesi planlanan bu kurumların, Millî Şef döneminde sadece bir partiye ve belli bir zümreye hizmet ettiği için halkla bütünleşme amacını gerçekleştirmediği söylenebilir. Halkevlerinin kültür faaliyetleri çerçevesinde halkı bilinçlendirmek ve yönlendirmek üzere çıkarılan dergiler ve diğer yayınların da, yönetici kadro açısından hiç de arzu edilmeyen bir gelişmeye yol açtığı, muhalefetin bilinçlenmesi ve gelişmesine hizmet ettiği görülmüştür. Bu durum tarihin yeniden tekerrür etmesi gibi de algılanabilir. Zira Osmanlı’nın ıslahat faaliyetleri çerçevesinde yaptığı uygulamalar nasıl kendi sonunu hazırlamışsa tek tip insan yetiştirip, kendi ideolojisini sürdürmeyi planlayan İnönü dönemi yönetici kadrosunun Halkevi faaliyetleri de aynı sonu getirmiştir. Bu son, aslında kültürel değişimin kendiliğinden

²²⁹ Çeçen, *Atatürk’ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, s. 398.

²³⁰ Murat Katoğlu, “Cumhuriyet Türkiye’inde Eğitim, Kültür, Sanat”, (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, s. 412.

²³¹ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 246.

²³² Çeçen, *Atatürk’ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, s. 404, ayrıca bkz. Yeşilkaya, “Halkevleri”, s. 214.

ve duygusal onayla olması gerekirken zorla mümkün olamayacağını göstermesi bakımından anlamlı kabul edilebilir.

F. Köy Enstitüleri

Cumhuriyetin devrimci kuşağı, devrimleri topluma tümüyle yerleştirmenin yolunun ancak eğitim ve kültür yoluyla olabileceğini düşündüğünden etkili bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir.²³³ Bu tedbirlerin başında, öncelikle okuma yazma oranı oldukça düşük olan halkı eğitecek insanların, mümkün olan en kısa zamanda yetiştirilmesi çabaları gelmektedir. Ancak bu düşünüldüğü kadar kolay olmamıştır. Çünkü o günkü Türkiye'nin erkek nüfusunun sadece yüzde 23,3'ü, kadınların ise ancak yüzde 8,2'si okuma yazma bilmektedir. Nüfusu 10 binden az yerleşim yerlerinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise yüzde 89'dur. Daha kötüsü, İstatistik Genel Müdürlüğü'nün verdiği resmî rakamlara göre şehir ve kasabalardaki ilköğretim çağında bulunan çocukların yüzde 40'ı, köylerde ise yüzde 78'i okulsuzdur. Türkiye'deki yaklaşık 3.500.000 dolayındaki 7-16 yaş kesiminde okuma yazma oranı henüz yüzde 30'dur. (Bu 2,5 milyon öğrencinin okula gidemediği anlamına gelmektedir.) İlköğretim çağı nüfusundan olup şehir ve kasabalarda oturanların yüzde 60'ına, köylerde ise sadece yüzde 20'sine "zorunlu ilköğretim" hizmeti verilebilmektedir. 17 milyonluk ülke nüfusunun yüzde 80'ini oluşturan üretici kesim, okul nimetlerinden tam yararlanamamaktadır. Sonuç olarak bu kötü tablonun değişmesi için acilen 20 bin öğretmene ihtiyaç vardır.²³⁴ Bu ihtiyacın en kısa sürede giderilmesi ise ancak Köy Enstitüleri ile mümkün olabilir. Zira köyleri kalkındıracak tek şey, köyde doğmuş büyümüş, köy şartlarını iyi bilen eğitilmiş, idealist köylü çocukların, Cumhuriyet ideolojisine uygun bir şekilde yetiştirilmeleridir.²³⁵

Acil öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere düşünülen Köy Enstitüleri sistemi 1936-1937 yıllarından başlamak üzere üç yıllık bir hazırlık dönemi geçirmiştir. Bu hazırlık dönemi içinde açılan kurslara askerliğini çavuş olarak yapmış, okur-yazar, sağlıklı köylü gençleri seçilerek alınmıştır. Bunlar en az altı aylık bir eğitimden geçirilerek, gerektiği şekilde yetiştirildikten sonra nüfusu yüz elliye kadar olan

²³³ Kalkanoğlu, Semih, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, Tekin Yayınevi, İstanbul, s. 160.

²³⁴ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 88-89, Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 115.

²³⁵ Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 21, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, 76, Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 7. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara 2009, s. 218, Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 187.

köylerdeki üç sınıflı okulların başında eğitmen olarak görevlendirilmiştir. İlk devredeki eğitmen kurslarına istekli kadın adaylar da alınmıştır.²³⁶ Bu kurslarda eğitmenlere, eğitim-öğretim işleriyle birlikte, köyün kültürel, ekonomik ve sosyal yapısına katkıda bulunacak tarım ve hayvancılık alanlarında pratik bilgiler verilmişti. Eğitmenler aynı zamanda, okul yapım işlerinde de çalışmaktaydılar. Çalışmalarını 1947 yılına kadar sürdüren Eğitmen kurslarının on yıllık faaliyet döneminde, 29'u kadın olmak üzere 8675 eğitmen mezun olmuştur.²³⁷

Eğitmen yetiştirilmesi işine, Köy Enstitüleri kurulana kadar bağımsız kurslar halinde, enstitüler kurulduktan sonra da onlara bağlı kollar halinde devam edilmişti. Köy enstitülerinin temelini oluşturan bu kursların²³⁸ 1940 yılına kadar “Köy Öğretmen Okulu” adıyla hizmet verdikleri, ancak bu ismin 17 Nisan 1940 tarihinde çıkarılan 3803 sayılı kanunla resmen Köy Enstitüsü olarak değiştirildiği görülmektedir. Aynı yıl içinde kurulan 10 köy enstitü ile birlikte, köy enstitülerinin sayısı 14 e çıkarılmıştır.²³⁹ Türk köylüsünün cehaletinin ve maddi geriliğinin en kısa zamanda giderilmesi amacıyla çıkarılan Köy Enstitüleri Kanunu’yla,²⁴⁰ enstitülerin hazırlık dönemi noktalanmış, 1946-1947 öğretim yılına kadar sürecek olan kuruluş ve gelişme dönemi başlamıştır.²⁴¹ Enstitülerin kurulması ve verimli olarak çalışması 1936-1946 arasındaki on yıla rastlamaktadır.²⁴²

1939-1940 Öğretim yılına; 4 enstitü, 20 öğretmen, 1181 öğrenci ile başlayan Köy Enstitüleri; 1949-1950 döneminde 21 enstitü, 572 öğretmen, 13.972 öğrenci kapasitesine yükselmiş durumdadır. 1944 yılında Köy Enstitülerinin öğrenci sayısının 16.400 olduğunu belirten Aydemir; bu sayının öğretmen okullarının kuruluşlarında, 90 sene sonra toplayabildikleri sayıdan, yedi misli fazla olduğunu ifade etmektedir.²⁴³ Köy Enstitülerinin kuruluşunu yakından izleyen ve yerinde incelemelerde bulunan gazeteci Ahmet Emin Yalman da; “Memleketimizde hiçbir hareket yoktur ki, Köy Enstitüleri

²³⁶ Recep Bulut, *Nisandaki Güneşler*, 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990, San Matbaası, Ankara 1990. s. 17-18.

²³⁷ Bulut, *Nisandaki Güneşle*, s. 66-68.

²³⁸ Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 5. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul 2009, s. 110.

²³⁹ Bulut, *Nisandaki Güneşler*, s. 17-18.

²⁴⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 457.

²⁴¹ Bulut, *Nisandaki Güneşler*, s. 32.

²⁴² Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, s. 118.

²⁴³ Aydemir, *İkinci Adam*, II. s. 381.

hareketi kadar gelişme hızı gösterebilir ve onun kadar çabuk dal budak salıversin” diyerek, bu hareketin çok hızlı bir şekilde geliştiğini ifade etmiştir.²⁴⁴

İnönü'nün Kültürel kalkınmanın en önemli araçlarından biri olarak gördüğü²⁴⁵ ve “Cumhuriyetin eserleri içinde en kıymetlisi ve en sevgilisi” olarak nitelendirdiği Köy Enstitülerinin²⁴⁶ sayısı kısa sürede artarak 21'i bulmuştur. 1948 yılında Türkiye'de 63 il merkezi olduğu için her enstitü, üç ilin çocuklarını alacak şekilde planlanarak toplam 21 enstitünün açılmasına karar verilmişti.²⁴⁷

Hızlı bir gelişme kaydeden bu proje kapsamında görülen beş yıllık öğrenim sonunda yetişen genç öğretmenler, köy liderleri olarak köylerine dönmeye hazır hale geliyorlar, sembolik bir ücretle köyde 20 yıl çalışmak zorunda olduklarını biliyorlardı. Onları köye bağlayacak toprak, bağ, bahçe, atölye, ev, teknik, sanat ve tarım araçları devlet tarafından kendilerine veriliyordu. Öğretmenler, bu araçlardan köylülerin de yararlanmasını sağlamakla yükümlüydüler. Okul ve öğretmen evi; öğretmen köye gelmeden önce, köylüler tarafından hazır ediliyor, öğretmenin geçimi, maaşı yanında zirai faaliyetlerin geliri ile de desteklenmiş oluyordu. Bu projeye öğretmen ilk defa, ekim yapmak, harman kurmak, ev yapmak ve araba sürmek gibi işlerle uğraşacaktı. Kaya'ya göre, köylüler, artık öğretmenin birtakım soyut kitabi bilgileri olan bir “gravatlı efendi”, bir yabancı olmadığını anlayacaktı.²⁴⁸

Köy Enstitüsü Kanunu, sistemin sağlıklı yürüyebilmesi için bazı yaptırımları da beraberinde getirmiştir. Örneğin okuldan, sağlık nedeni dışında ayrılan ve uzaklaştırılanlar, kendilerine harcananları faiziyle ödemek zorundaydılar. Mezunlar, Eğitim Bakanlığı'nca atandıkları yerlerde 20 yıl çalışma şartını kabul etmiş sayılıyorlardı. Aksi halde bir daha devlet memurluğuna girme hakkını elde edemeyeceklerdi. Ayrıca, okuldayken kendilerine harcananları da iki misli ödemeleri gerekiyordu. Gittiği köyün her işiyle ilgilenen ve köylüye rehberlik eden enstitülü öğretmene ayda belli bir miktar maaş ödeniyor, ayrıca kendisi ve ailesinin geçimine yetecek ölçüde tarıma elverişli köy toprağından ayrılan arazi dışında, öğrencilerine yaptıracağı tarım uygulama dersleri için de uygun bir arazi tahsis ediliyordu. Öğretmen,

²⁴⁴ Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s. 143.

²⁴⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1940 Tarihli 1. Birleşim, s. 6.

²⁴⁶ Yücel, *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 165.

²⁴⁷ Köşgeroğlu, *Beli Kırılan Devrim*, s. 30, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 94.

²⁴⁸ Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, s. 193.

müfettişin ve başöğretmenin gözetiminde, bakanlıktan ayrılan para ve köy ihtiyar heyetinin imece programı ile köyün okul binasını ve öğretmen evini yapmakla mükellefti. Enstitü çıkışlı öğretmenlerin hangi köylere atanacağı 3 yıl önceden belirlenerek köy bütçesinde buna göre planlama yapılır, öğretmen işe başladığı yıl da, inşaatlar tamamlanırdı. Sonraki onarımlar da köy bütçesinden ödenekle yapılırdı.²⁴⁹

Köy Enstitüleri kendi bölgelerinde kalkınma işlerini planlama, uygulama ve denetleme konularında kendilerine çeşitli görev ve sorumluluklar yüklenen kurumlardı. Bir tür iktisadi devlet kuruluşu gibi çalışan ve bir devlet kurumu görüntüsü veren Köy Enstitülerinin²⁵⁰ işleyiş mantığına göre, kırsal bölgelerde görülen eğitim alanındaki her türlü gelişmenin maddi yükünü en çok köylüler çekmek zorundaydı. Zira devlet daha fazla para harcamadan köylere eğitimi yaymanın pratik bir yolu olarak, 1942’ de Köy Enstitüsü ve Köy Okulları Kanunu’nu çıkarmış ve buna göre her köyün kendi okulunu kendisinin yapmasını istemişti.²⁵¹ Köy öğretmenini, öğretmen olmanın ötesinde köyün önderi konumuna yükselten izahnamede, köylüler eğitmen ve öğretmenlere yardım etme ve onlarla işbirliği yapma vazifesiyle mükellef kılınmışlardı. Mükellifiyetini yerine getirmeyenler ve işlere fesat karıştıranlar hakkında, eğitmen veya öğretmenin ihbarı üzerine cezai işleme gidileceği ve 15 güne kadar hapis, 25 liraya kadar da para cezası verileceği bildirilmişti.²⁵²

19 Haziran 1942’de çıkartılan 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Yasası, enstitülere yeni bir ivme kazandırdı. Yücel’in yasayla ilgili genelgesi valileri de harekete geçirdi ve onları da köy davası için “çizme giymek” mecburiyetinde bıraktı. Bu konuda isteksiz veya başarısız olan valilerin de “teşhir edilecekleri” açıkça bildirildi. Yasaya göre, köydeki 18 ile 50 yaşları arasındaki her vatandaş, köy ve bölge okullarının kurulması, su taşınması, onarımların zamanında yapılması gibi konularda yılda en az 20 gün çalışmak zorundaydı. Halkı yoran bu kampanya, yönetime olan kızgınlığı artırdı ama sonuçta 5500 köy okulu birkaç yıl içinde yapıldı. Pekçok kişi bunu "Türk köyünün, köylüsünün ölümünden sonraki dirilişi" olarak değerlendirdi. Zira bu şekilde

²⁴⁹ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, II, s. 116-118, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 92.

²⁵⁰ Fay Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, (Çev. Niyazi Berkes), 3. Baskı, Tarihi Kitapevi, İstanbul 2010, s. 385.

²⁵¹ Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, s. 97-98.

²⁵² Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 77.

yüzyılların derebeylik ve ağalık düzenleri çökecek, öğretmen, klasik hocalığı ve muallimliği bitecek, önderliği başlayacaktı.²⁵³

1942-1943 yılındaki ilk mezunlar, gittikleri köy okullarına kıdemli öğretmenlerin bile üstünde bir onurlulukla "başöğretmen" oldular. Başarıları da, Hasanoğlan'daki Yüksek Köy Enstitüsü'nde öğrenimine devam etti. Köy Enstitülü öğretmenler, köyelerine giderken yanlarında bakanlıkça verilen 150 kitaplık bir kültür seti götürüyordu. Sakaogluna göre bu kitaplarda, kulluk ve ümmetlik saplantılarını yenecek bilgiler, öyküler ve düşünceler yazılıydı. Enstitülü öğretmenlere ayrıca toplam olarak 1,5 milyon dönüm toprak tahsis edilmiş, 150 bin küçük ve büyük baş hayvan, 2 milyon parça da araç gereç verilmişti. Bu güçle bilgiyi bilince ve hayata dönüştüren bir sistem oluşturdu düşünöldü. Bu sistemin ilke ve yöntemlerinde çevreye uygunluk, insana uygunluk, kendi kendini yönetme ve iş içinde kendi kendine karar verme gibi meziyetler kazandırılmaya çalışıldı.²⁵⁴

Köy enstitülerinde uygulanan öğretim programları, 1940'tan 1943 yılına kadar, her enstitünün kendi yapısı içinde öğretmen ve yöneticiler tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan bu programlar, Millî Eğitim Bakanlığı'nın emirlerine ve yönergelerine göre düzenlenmiştir. Her enstitü özellikle bulunduğu çevrenin özelliklerini gözönünde tutarak hazırladığı bu öğretim programlarını Bakanlığın onayından sonra uygulamaya koymuştur.²⁵⁵

Köy Enstitülerinin, Türkiye'de köy kalkınması problemine yapılan sosyolojik bir yaklaşımın ürünü oluşunu söyleyen Kaya'ya göre, bu kurumların kurulmasındaki amaç entelektüeller yetiştirmek değil, köylü gençleri köy kalkınmasının liderleri olarak yetiştirmektir. Böylece, Köy Enstitüleri hareketinin altında yatan temel fikir, bütün ülkede bir değişim hareketi yaratmaktır.²⁵⁶ Köy Enstitülerinin mimarı olan Tonguç'a göre, Bu değişimin mahiyeti de ancak köy meselesinin doğru anlaşılmasıyla kavranabilirdi. Zira:

²⁵³ Sakaoglu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 95.

²⁵⁴ Sakaoglu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 96. Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 407, Ayrıca bkz: Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, s. 313-129.

²⁵⁵ Köy Enstitülerinde belli bir program dahilinde uygulanması istenen eğitim ve öğretim faaliyetleri üç grupta toplanmaktadır: 1. Kültür Dersleri (Haftada 22 saat), 2. Tarım Dersleri (Haftada 11 saat), 3- Teknik Ders ve Çalışmalar (Haftada 11 saat), Bulut, *Nisandaki Güneşler*, s. 8-9. Sakaoglu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 95-96.

²⁵⁶ Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, s. 191.

“Köy meselesi, başkalarının zannettikleri gibi mihanikli bir surette (kendiliğinden) köyün kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde köyün içinden canlandırılmasıdır. Köy insanı öyle canlandırılmalı ve öyle şuurlandırılmalıdır ki, onu, hiç bir kudret kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köy insanlarına köle ve uşak muamelesi yapılmamasın. Köylüler şuursuz ve bedava çalışan bir iş hayvanı haline gelmesinler.”²⁵⁷

Köy Enstitüleri teşkilatının en önemli unsuru haline gelen ancak, ne kuruluş ne de teşkilat kanununda yer almayan, iki ayrı organı daha bulunmaktadır. Bunlar bakanlık emriyle kurulan Yüksek Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü Yönetim Kurulu’dur. Yüksek öğrenim statüsünde kabul edilen ve öğrenim süresi üç yıl olan Yüksek Köy Enstitüsü; diğer müesseselerin ele almadığı uzmanlık alanlarında gereken eğitimi vermek, örneğin enstitülerde sıkıntısı çekilen tarım, teknik, müzik ve sanat öğretmeni ihtiyacını karşılamak²⁵⁸ ve enstitüler hareketinin ruhuna, usullerine ve ülkülerine uygun personel yetiştirmek amacıyla kurulan yüksek öğrenim kurumudur.²⁵⁹

1942 yılında Hasanoğlu Köy Enstitüsü bünyesinde “Yüksek Kısım” adıyla öğretime başlayan Yüksek Köy Enstitüsü’nün ilk öğrencileri Kızılçullu ve Çifteler Köy Enstitüleri’nin mezunları olarak kabul edildi. Hasanoğlan’daki kendi tesisleri tamamlanmaya kadar da, eğitim faaliyetleri Ankara’daki bazı yüksek okullarda sürdürüldü. 1943-1944 öğretim yılından itibaren de Hasanoğlan’da öğretime başlandı ve Yüksek Kısım adı, 15 Haziran 1943’de Yüksek Köy Enstitüsü olarak değiştirildi. Bu enstitü tarafından Ocak 1945’de üç aylık periyotla yayımlanmaya başlayan ve on yedi bin trajla çıkan Köy Enstitüleri Dergisi de, Köy Enstitüleri hareketinin bir başka merkezi oldu. Ancak çok partili hayata geçilmesinden sonra, Köy Enstitülerine yönelik eleştirilerin odak noktası haline gelen Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü, 1947 yılında kapatıldı.²⁶⁰

Makal’a göre, Köy Enstitüleri, bu dönemin “hayattan bıkmış, dünyadan bütün ümitlerini keserek bir softanın peşinde hayali ve meçhul bir aleme bağlanmış” insanımıza yeni bir yaşam anlayışı götürülmesi için açılmış kurumlardı.²⁶¹ İrticaya ve taassuba karşı yürütülen mücadelenin mekanı olarak gösterilen Köy Enstitüleri,

²⁵⁷ İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul 1947, s. 85.

²⁵⁸ Bulut, *Nisandaki Güneşler*, s. 37.

²⁵⁹ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, s. 240.

²⁶⁰ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 81.

²⁶¹ Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, s. 8.

öğrencilerini pozitif aklın öğretileri doğrultusunda yetiştirmeyi hedeflemiştir.²⁶² Zira bu kurumun mimarı olan İsmail Hakkı Tonguç, imanın yerine akli hakim kılmayı hedefleyen politikasını şu sözlerle özetlemiştir:

“Ümid edelim ki, yarının dünyası, imanını göklerden gelecek görünmez kuvvetlerle ve fizik ötesi fikirlerle beslemesin. Eğer onun kuvvetli ve mesut bir temeli olsun istiyorsak biz insanlar yeni dünyaya şamil, ihtirassız, yalansız, insani, rasyonel ve reel taze bir din vermeliyiz. Köy Enstitüleri'nde yetiştirilen çocuklar, skolastiğe köle olmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır.”²⁶³

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere “din ahlakının yerine iş ve bilim ahlakını getirmek, iş saygısını, ortak ve yeni bir din gibi” kabullenmek, Köy Enstitüsü kurucularının ana ilkelerinden birisi olmuştur.²⁶⁴ Bu nedenle de Köy Enstitüsü programında dine yer verilmemiştir. Çünkü ancak bilimsel esaslara uygun olarak eğitilmiş, akıl ve mantığını inanç sistemlerinin önüne almasını bilen öğretmenler²⁶⁵ devrim aracı olarak kurulan bu kurumlarda²⁶⁶ devrimin bütün dinamizmini yüklenip, sarıklı köy hocalarının yerini alabilirlerdi.²⁶⁷

1946 yılında demokratikleşme rüzgarının yönü köy enstitülerine dönünce yıkılma dönemine de girilmiş oluyordu. Nitekim Köy Enstitüleri için estirilen bu rüzgar, R. Şemsettin Sirer'in Millî Eğitim Bakanlığı'na gelmesiyle fırtınaya dönüştürülmüştü.²⁶⁸ Devletin resmi kurumları olmalarına rağmen bizzat devlet yetkilileri tarafından bile enstitülere çeşitli suçlamalar yöneltiliyor, millî ve manevi değerleri çökerttiği ve ülke ekonomisine zarar verdiği gerekçesiyle bu kurumlar şiddetle eleştiriliyordu. Tıpkı İnönü'nün şahsı gibi üzerinde çok tartışılan Köy Enstitülerinin kuruluşu, amacı, işleyişi ve fonksiyonları bakımından ilgili belgeleri, birikimleri, görüş ve izlenimleri, geleceğin tarihçileri nasıl değerlendirir bilinmez ancak şu ana kadar yapılan değerlendirmelerin en menfi noktalardan en müsbet noktalara kadar oldukça geniş bir yelpaze oluşturduğu söylenebilir. Nitekim Köy Enstitüleri için; hem reformist hem de devrimci popülizmin Türkiye'ye özgü ideolojisinin biricik gerçek uygulaması diyenlerden, II. Dünya Savaşı öncesi Rusya'daki komünlere benzer kuruluşlar diyenlere, Tek-Parti diktasının temellendirilmesi için düşünülmüş harika bir model tanımını getirenlere kadar öylesine

²⁶² Ali Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (42), (Kasım 2008), s. 181.

²⁶³ Mehmet Başaran, *Köy Enstitüleri*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2003, s. 32.

²⁶⁴ Sabahattin Eyüboğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, Yeni Gün Haber Ajans Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 76.

²⁶⁵ Öklem, *Olayazdı*, s. 374.

²⁶⁶ Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, s. 379.

²⁶⁷ Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, s. 419.

²⁶⁸ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 212.

çok yaklaşım ve yakıştırma vardır ki tüm bunlar, zaman süzgecinde geçtikten sonra, belki de yirminci yüzyıl eğitim sistemimizin ilerdeki irdelenişinde kullanılacaktır.²⁶⁹

Farklı kesimlerden farklı yorumlara konu olan Köy Enstitüleri hakkında yapılan tüm bu değerlendirmelerde haklılık payı olmakla birlikte, ülkenin kalkınmasında büyük önem atfedilen bu kurumlarda yetişen neslin, millî ve manevi değerlerinin şekillenmesinde, etkili bir güce sahip olduğu kesindir.

G. Dış Dünyada Türkiye Algısı

Türkiye'nin dış dünyadaki konumu, her dönemde olduğu gibi çalışmamıza konu olan dönemde de büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim gerek 2. Dünya Savaşı esnasında gerekse sonrasında yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin kaderi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. İnönü'nün özellikle savaş esnasında izlediği dış politikanın, demokrasiye geçiş dahil olmak üzere, pek çok önemli gelişmenin zeminini hazırladığı düşünülürse, bu dönemde izlenen politikaların önemi daha da iyi anlaşılabilir.

2. Dünya Savaşı öncesinde Türk dış politikasının temel eğiliminin Lozan Antlaşması ile oluşan kurulu düzenin devam ettirilmesi yönünde olduğu görülmektedir. Lozan Antlaşmasından sonra, Türkiye'nin gerek komşu devletler, gerekse Balkan ve Orta Doğu devletleriyle kurmaya çalıştığı yakın ilişkiler, mevcut düzenin sürdürülmesini amaçlamaktaydı. Bu anlamda Lozan sonrası Türk dış politikasının temel amacının, bir yandan kendisine yöneltilebilecek bir dış askeri müdahale olasılığına karşı etrafında bir ortak güvenlik sistemi kurmak, diğer yandan uluslararası ilişkilerde o sırada süren sorunları barışçı yollardan çözmek şeklinde olduğu söylenebilir. Bu uzlaşmacı tavır, 2. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine rağmen bozulmamıştır. Zira ülkeyi her ne pahasına olursa olsun savaştan uzak tutmak isteyen İnönü, 1. Dünya Savaşı'nın sarsıcı etkilerinden henüz kurtulamadan yeni bir savaşın içine girmeyi gerektirecek en küçük bir riski dahi göze almak istememiştir.²⁷⁰ Ülkenin savaştan uzak kalabilmesinin, askeri güç merkezleri arasında bir denge politikası izlemekten geçtiğini düşünen İnönü, ülkenin coğrafi ve stratejik konumunun buna müsait olması nedeniyle

²⁶⁹ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 94-95, ayrıca bkz: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 647-648, Mehmet Emin Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi Ve Demirkırat Oyunu*, Akbel Yayınları, İstanbul 1991, s. 14, 199, 225. Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 125.

²⁷⁰ Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 576-577, Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 154-165.

düşüncesini uygulama imkânı bulmuştu. Dolayısıyla İnönü, askeri bakımdan güçlenerek ülkesini kendi yanında savaşa sokabilmek için baskıda bulunan askeri bloğa karşı, diğer bloğun desteğini almak suretiyle bu imkânı değerlendirmek istemiştir.²⁷¹ Akşin'e göre İnönü belki de Almanlar karşısında yaşanacak bir yenilginin Türk devrimini tehlikeye atacak sonuçlar doğurmasından korkuyordu.²⁷²

Türkiye, dünyayı yaklaşık olarak altı yıl ateş içerisinde bırakan ve harabeden 2. Dünya savaşı'nın başından itibaren, savaşın dışında ve tarafsız kalmayı ilke edinmiş ve buna göre bir dış politika izlemiştir. Ancak Türkiye'nin jeopolitik durumu ve öneminden ötürü savaş boyunca mihver ve müttefik devletler, Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokabilmek için büyük çaba harcamışlar, her türlü baskıyı denemişler, hatta toprak vaadinde bile bulunmuşlardır. Türkiye ise hiçbir vaade kanmayarak baskılara boyun eğmeden savaş dışında kalmayı başarmıştır.²⁷³ 1939'dan 1944 yılının başlarına kadar daima karşı karşıya gelen mihver ve müttefik ülkeler, aslında isteseler Türkiye'yi perişan edecek güce sahip olmalarına rağmen, onu kendi yanlarına çekebilmek için baskı yapmayı tercih etmişlerdir. Bunun için Almanya vaadlerde bulunmuş, Churchill ise Adana'ya kadar gelip İnönü'yü ikna etmek istemiştir. İnönü ise bir bloktan baskı geldi mi, derhal öteki bloğa yanaşarak beklentileri ortadan kaldırmıştır. Çünkü "tarafsız bir Türkiye"yi "öteki kampta bir Türkiye"ye tercih eden baskıcı taraf, baskısından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Baskı kalkınca da Türkiye tekrar ortaya dönüp dengeleri gözetmeye devam etmiştir. Ancak bu denge politikasının 1944 yazının başında sona erdiği görülür. Zira mevcut iki kuvvet artık Mihver ve Müttefik devletler değil, aynı cephede savaşan Anglo-Saksonlar ile Ruslardır. Dünyanın hakimiyeti için mücadeleye giren bu ülkelerin Türkiye'den de talepleri sözkonusudur. Bu durumda farklı davranmak gerektiğine inanan İnönü, sonuç olarak Türkiye'nin tarafsızlığına son vermiştir.²⁷⁴

Uygulanan bu denge politikasının ülkeyi savaşa sokmamak gibi olumlu bir sonucu olduysa da, hangi tarafta olduğu tam olarak belli olmayan ülkenin, dış dünyadan tecrit

²⁷¹ Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 154-165, Mustafa Balcıoğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası, Savaşın Dünyada Türkiye", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s. 449, Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, 1, s. 229, Teoman Gül, *Türki Siyasi Hayatında Recep Peker*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 51.

²⁷² Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 218.

²⁷³ Balcıoğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası, Savaşın Dünyada Türkiye", s. 460-461.

²⁷⁴ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 42, 43, 148, Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 217.

edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bu tehlikenin farkına varan İnönü, Almanya ile ticari ilişkileri kesip Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ettiyse de bu girişimler, Türkiye'nin savaş sonrasında yeniden biçimlenen dünyada yalnız kalmaya aday olduğu gerçeğini değiştirmemiştir.²⁷⁵

2. Dünya Savaşı sonrası tüm dünyada dengelerin değiştiği görülmektedir. Örneğin Sovyet Rusya, Türkiye'den bir takım beklentileri olduğunu açıkça ilan etmiş, Türkiye bunun üzerine İngiltere ve Amerika'nın desteğine sığınmak zorunda kalmıştır.²⁷⁶ 21 Mart 1945'te Anadolulı Ajansı'nın geçtiği habere göre Sovyetler Birliği, 17 Aralık 1925 yılında akdedilen ve müddeti 1945 yılının Kasım ayının yedisinde bitecek olan antlaşmayı feshetmiştir. Ardından, 2. Dünya savaşı esnasında meydana gelen değişikliklerden dolayı eski antlaşmanın yeni şartlara uygun olmamasını bahane göstererek Türkiye'den toprak talebinde bulunmuştur. Bu durumu önceden öngören İnönü ise müttefiklere yanaşarak Rusya'dan gelecek tehdit ve tehlike karşısında Türkiye'yi korumaya almıştır.²⁷⁷

Sovyet tehdidine karşı Türkiye'nin yanında olan Amerika'nın, 1946 yılında Türkiye büyükelçisinin cenazesini Amerika donanmasının en büyük zırhlılarından biri olan Missouri ile göndermesi, Sovyet tehdidine karşı Türkiye'ye verilmiş bir teminat olarak algılanmıştır. 1946 yılının Ekim ayında Türkiye'ye sağlanan 25 milyon dolarlık kredi desteğiyle bu yakınlığın iyice pekiştiği görülmektedir. 1947 yılında Yunanistan ve Türkiye'yi, Rusya'nın tehdidine karşı güçlendirmek amacıyla Truman doktrini ve ardından bu amaçla hazırlanan Marshall Planı, 2. Dünya savaşı sonrası döneminin geçiş devresini kapatmış ve ikinci devre olan "soğuk savaş" dönemini açmıştır. ABD'nin bu girişimlerini çok olumlu karşılayan Türkiye'nin Truman Doktrininden sonra Marshall Planına da dahil olması, Batı dünyasına girmesi olarak kabul edilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Batı yanlısı bir politika izlemeye başlayan Türkiye de, bu yeni politikaya uygun olarak liberal bir ekonomi modeli benimsemiştir. Dış politikasında da yankıları görülen bu yönelimin sonucu olarak, Truman Doktrinine kadar Arap devletlerini destekleyen Türkiye, Amerika'nın etkisi ile tutumunu değiştirmiş, İsraili

²⁷⁵ Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 170, Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 428.

²⁷⁶ Balcıoğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası, Savaşan Dünyada Türkiye", s. 463.

²⁷⁷ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 74, Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 332.

tanımış ve Türk Yahudilerin İsrail'e göçüne izin vermiştir. 11 Mayıs 1950 yılında Nato üyeliğine başvuran Türkiye'nin üyeliği 1951 yılında kabul edilmiştir.²⁷⁸

Dış dünyada yaşanan tüm bu gelişmelerin ülkenin sosyo-kültürel hayatına bir takım yansımaları olduğu görülmektedir. Zira 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni dünya düzeninde, Avrupanın karşısında "Demir Perde Ülkeleri" denilen kocaman bir blok oluşmuş, özgürlüklerin ve manevi değerlerin önünde büyük bir tehdit olarak ortaya çıkan Sovyet İmparatorluğu, çevresindeki Müslüman ülkeleri de kendi etkinlik alanına dahil etme çabasına girişmiştir. Stalin, Avrupadaki Nazi karşıtı yöneticilerin konjonktürel desteğiyle nüfuz alanını alabildiğine genişletmiş, Türkiye'yi açıkça tehdit eder bir pozisyona girmiştir. Ülkede komünizm ideolojisinin günden güne yayılması sonucunda ABD'nin Türkiye'nin yapısal problemlerine ilgi gösterdiği yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ve NATO'ya üye olma süreci bu ilginin bir sonucu olarak yaşanmıştır. 1946 da girdiği demokratik raylar üzerinde ilerlemeye devam eden Türk siyaseti, o tarihten itibaren millî dinamiklerinden uzaklaşarak ülkeye dışardan ideoloji taşıyan yeni bir konseptin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni konsept, artık sol cereyanların ülke içinde rahatça yayılarak derin bir kutuplaşmanın oluşmasında rol oynamaya başlamıştır. Yalçıntaş'a göre bu gelişmeler yaşanırken devletin yaptığı tek şey, sol ideolojiye mensup kişilere şemsiye vazifesi görerek bu zihniyettekilerin milletin manevi değerlerini yok sayma girişimlerine destek vermek olmuştur. Ona göre CHP böylece milletin değerlerine yabancılaşmış Marksist ideologlara kol kanat gererek onların din konusundaki iflah olmaz bağınazlıklarına da imkân sağlamıştır. ABD ve SSCB arasındaki büyük güç gösterisinin operasyon alanı haline gelen Türkiye'de muhafazâkar sağ kesimi temsil eden Komünizmle Mücadele Dernekleri de işte böyle bir konjonktürün eseri olarak ortaya çıkmıştır. Dünyada yaşanan sosyal ve siyasi hareketlilikten uzak kalamayan Türkiye, siyasi olarak benimsediği yeni yolun belirgin parametrelerinden biri olan serbest seçim ve temel özgürlükleri güvence altına alan daha demokratik bir yönetim tarzını benimsemek zorunda kalmıştır. Bu süreç Türkiye'de dinî hayata olumlu

²⁷⁸ Balcıoğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası, Savaşın Dünyada Türkiye", s. 464-469, Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 173, Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 584.

yansıyarak, dinî özgürlükler ve dinî eğitim bakımından da önemli gelişmelerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır.²⁷⁹

Sonuç olarak Türkiye'nin dışardan görünümünü çok önemseyen İnönü'nün²⁸⁰ Savaş döneminde uyguladığı politikalarla ülkenin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı başardığı görülmektedir.²⁸¹ Ancak buna mukabil oynanan denge oyunu sonucu²⁸² yaşanan dış dünyadan tecrit edilme tehlikesi, toprak bütünlüğünü tehdit eden bir takım gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Bu durum karşısında sığınacak bir liman arayan Türkiye'nin yardımına koşan Amerika ise, yaptığı yardımlar karşılığında ülkenin iç ve dış siyasetine yön veren bazı taleplerde bulunmuş²⁸³, bu talepler sonucunda siyasi ve ekonomik anlamda daha liberal bir çizginin benimsemesinde etkili olmuştur.²⁸⁴ Bu etkinin bir sonucu olarak dinî hayatta büyük bir rahatlama yaşandığı görülmektedir.

²⁷⁹ Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, s. 54-86., Emre Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, 92. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2013, 176-186.

²⁸⁰ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 148.

²⁸¹ Mustafa Ekincikli, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22-24 Ekim*, (Haz. Murat Kılıç), Isparta 2008, s. 419-420.

²⁸² Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 3-5, Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, 1, s. 701.

²⁸³ İç siyasette liberal bir anlayışın benimsenmesini şart koşan Amerika, Türkiye'nin Sovyetler'e karşı ileri bir karakol vazifesi üstlenmesini istemiştir. Örneğin Amerika, Sovyetler'i tehdit eden nükleer başlıklı Jüpiter füzelerini Türkiye'de konuşlandırmış, Küba krizi sırasında Sovyetler'in oradaki füzelerini geri çekmelerine karşılık, Amerika'da bunları geri çekmişti. (Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, s. 185.)

²⁸⁴ Sakal, *Çok Partili Döneme Tek Partiye Geçişte Muhalefet Anlayışı*, s. 28.

BİRİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİ DİNİ HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI

Siyasi merkezin din politikalarını, bu politikalara uyum gösteren veya muhalefet eden çevreler için en az üç farklı döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem, din politikaları açısından da Osmanlı modernleşmesinin bir devamı olarak görülebilecek 1919-3 Mart 1924 tarihleri arasındaki kesittir. Bu dönemde Millî Mücadele'nin panislamist ve hilafetçi bir ruha ve söyleme sahip olması dinî hissiyatı canlandırmış bunun akabinde dinî muhtevalı yayınların kalitesi artmış, medreseler yenilenmiş, Meclis başta olmak üzere eğitimde, adliyede ve vakıflarda müderris ve tarikat mensuplarının sayısı ve itibarı yükselmiştir. İkinci dönem, 1950 seçimlerine kadar uzatılabilecek tek partili yıllardır. Bu dönemin 2. Dünya Savaşının bittiği yıllara kadar olan kısmı, din merkezli kısıtlamalar, baskılar, zorlamalar, mahkemeler, göz hapisleri ve idamlarla dolu olan sıkıntılı ve zor yıllardır. Hilafetin kaldırılması, medrese ve tekkelerin kapatılması, dinî vakıfların kendi mantığının ve işleyişinin dışına çıkarılması, din hizmetlerinin ve camilerin ciddi bir ihmale uğraması, din eğitiminin en alt seviyelere indirilmesi, ezanın Türkçe okunması, Ayasofyanın müze haline getirilmesi ve Cumhuriyet ideolojisinin tamamlanamamış bir projesi olması hasebiyle her fırsatta gündeme taşınacak olan Türkçe ibadet, Türkçe Kur'an, Türk dini projeleri... hep bu zor yılların içinde olup bitmiştir. Üçüncü dönem ise, savaş sonrası şartların ve konjonktürün de zorladığı çok partili hayata geçişle birlikte varlığını hissettiren ancak DP'nin iktidar olmasıyla tamamen farklı bir boyut kazanan özellikli bir süreçtir. Katı laik anlayışın ve uygulamasının tekrar gözden geçirildiği bu süreç aslında, Türkiye'nin birçok alanda olduğu gibi din ile ilgili konularda da normalleşmeye dönüşü olarak değerlendirilmektedir.²⁸⁵

Çalışmamıza konu olan 1938-1950 yılları arasındaki dönemi de, uygulanan din politikaları açısından iki ayrı bölümde değerlendirmek mümkündür. Zira 1938'den 1945 yılına kadar geçen süre içerisinde uygulanan din politikaları, önceki politikaların devamı niteliğinde olmuş, bu politikalar sonucunda dinî hayat açısından oldukça

²⁸⁵ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. Baskı, İslam Dergah Yayınları, 2010, s. 24, ayrıca bkz: Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, 1. Baskı, Kitapevi, İstanbul 1999, s. 306. Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 545.

sıkıntılı bir süreç geçirilmiştir.²⁸⁶ Ancak 1945’den sonra yaşanan iç ve dış gelişmelere bağlı olarak din politikalarında da önemli değişiklikler görülmeye başlanmış ve artık dinî konuların da, temel hak ve özgürlükler bağlamında değerlendirilmesiyle birlikte inanan insanlar için rahat nefes alınan bir döneme girilmiştir.²⁸⁷

1939’dan 1945 yılına kadar geçen süre içerisinde tıpkı daha önceden olduğu gibi Batılı manada bir din-devlet ayrılığının öngörülmediği; hatta Cumhuriyet ideolojisinin bunu kendisi için tehlikeli bir husus olarak telakki ettiği söylenebilir.²⁸⁸ Bunda Batı’nın İslamiyet’ten korkan siyasi algısının etkisi göz ardı edilemez. Zira Batı’nın Müslümanlıkla ilgili anlayışının, önyargılarının ve çekincelerinin Cumhuriyet elitleri üzerinde oluşturduğu etkiyle, “Müslümanlık söz konusu olunca bir din devleti kurulur” vehmi ortaya çıkmıştır. Bu vehimden hareketle, olası bir din devletini ortadan kaldıracak tedbirler alma yoluna gidilmiş, tedbirler alınırken çok sert davranılmış ve laiklik din karşıtı bir anlama bürünmüştür.²⁸⁹ Bu dönemde, dine tahakküm ve dinî alanın daraltılması, kısıtlanması şeklinde anlaşılan ve yorumlanan din-siyaset ilişkileri, neticeleri itibarıyla dini, toplumsal gerilim ve tehlike alanlarından biri saymak, siyasi meşruluk araçlarından biri olarak kullanmak, yeni, seküler ve uygun bir dinî yorumun (millî din, modern din) ortaya çıkması için sürekli etkin tedbirlere başvurmaktan öte bir yere varmamış gözükmektedir.²⁹⁰

Başlangıçta laikliği gerçekleştirmek için hükümet tarafından takip edilen politika, ibadet hürriyetini engellemediği, topluma yeni bir inancı zorla kabul ettirmeye çalışmadığı halde, bir zaman sonra, “resmi bir dinsizlik dogması” diye adlandırılan aşırı laik ve pozitivist bir karakter kazanmıştır. Zamanla pozitivist düşünce ekolünün kalesi haline gelen Türkiye, bu dönemde bazı batılılar tarafından “pozitivizmin tapınağı” olarak bile görülmeye başlamıştır.²⁹¹

Bu dönemde tıpkı pozitivism gibi ilahlaştırılan diğer bir kavram da laiklik olmuştur. Zira pratikte din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması üzerine yapılan yoğun vurguyla, dinin devlete devletin de dine karışmaması şeklinde resmi bir tanıma

²⁸⁶ Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, (Çev. Hayrullah Örs), 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, 1972, s. 110.

²⁸⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 659.

²⁸⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 78.

²⁸⁹ Mehmet Altan, *Kent Dindarlığı*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 149.

²⁹⁰ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 78, ayrıca bkz: Mustafa Erkal, “Millî Kültürü Bozma Gayretleri ve Sapmalar”, *Millî Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992, s. 47.

²⁹¹ Abdülhak Adnan Adıvar, “Türkiye’de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 20.

bağlanan laiklik,²⁹² gerçek anlamının dışına çıkılarak tabulaştırılırken insanların en tabii hakları olan din, anayasa maddeleriyle yasaklanıp yok farzedilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, halkı, jakoben bir yöntemle pozitivistleştirme aracı olarak görülen laiklik anlayışıyla²⁹³ inancın, sadece vicdanlara hapsedilip sosyal hayattan tamamen tecrit edilmeye çalışılması, o yılların, pek çok insanın zihninde “Dinsizilik Dönemi” ya da “Şekavet Dönemi” olarak yer etmesine yol açmıştır. Nitekim bu dönemde dini alanla ilgili çok ciddi yasaklamalar ve sınırlandırmalar söz konusudur.²⁹⁴ Çünkü din, laikliği devlet politikası olarak savunan merkezi seçkinler tarafından irtica ile eş anlamlı algılanmış, İslamiyet, Türkiye’nin çağdaşlaşması önünde önemli bir engel ve merkezi siyasal otorite üzerinde ciddi bir tehdit unsuru olarak kabul edilmiştir.²⁹⁵ Hatta halk egemenliği dinî değerlerin egemenliği olarak kabul edildiği için laiklik uğruna demokrasiden bile uzun bir süre taviz verilmiştir.²⁹⁶

Başgil’e göre darağaçlarına dayalı bir istibdat saltanatının kurulmak istendiğini²⁹⁷ bu dönemde, laiklik adı altında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, pek çok durumda, bu ikisinin birbirlerine karşı ilgisiz kalmalarını değil, tersine aralarında düşmanlık eğilimlerinin ortaya çıkması ve hatta özellikle devletin din karşıtı bir politika ve ideolojiyi uygulamaya koyması sonucunu doğurmuştur.²⁹⁸ Dinin toplum üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaya yönelik bu uygulamalara verilebilecek belki de en güzel örnek, harf devrimidir. Nitekim İnönü’ye göre bu devrimin amacı sanıldığı gibi okuma yazma kolaylığını sağlamak değil, Arap-İslam dünyası ile bağları kopartmak ve yeni nesillere geçmişin kapılarını kapatmaktır. Dinin toplum üzerindeki etkisini zayıflatacak bu devrimle yeni nesiller, Kur’an kurslarına gitseler bile artık eski yazıyı öğrenemeyecekler, böylece Arap kültürünün etkisinden kurtulan Türk kültürü, esaslı bir değişime uğrayacaktır.²⁹⁹

²⁹² Yasin Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslamiyat III*, (3), 2000, s. 43.

²⁹³ Ali Bulaç, “Laisizm-Laikçilik”, *Zaman Gazetesi*, (09 Nisan 2008), Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 219.

²⁹⁴ Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri III*, 6. Baskı, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992, s. 67, Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası*, 10. Baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2009, s. 20.

²⁹⁵ Binnaz Toprak, “Dinci Sağ”, (Çev. Nail Satılğan), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleyenler, Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2. Baskı, 1992 İstanbul, s. 237.

²⁹⁶ Bkz: Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 69, Nilüfer Göle, *Modern Mahrem, Medeniyet ve Örtünme*, 11. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 90-91.

²⁹⁷ Ali Fuad Başgil, “Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri” *Sebilürreşad Dergisi*, Kardeşler Basımevi, IV, (85), Ağustos 1950, s. 146.

²⁹⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, Vehbi Ecer, *Laiklik, Din ve Türkiye*, Adım Yayınları, Ankara 1997, s. 139.

²⁹⁹ Sebahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, 2, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi İstanbul 1987, s. 223.

Üzerinde durulan dönemde Cumhuriyeti kuran kadronun ve dolayısıyla dönemin yöneticilerinin Doğu ile köprüleri atıp yüzünü tamamen Batı'ya çevirme kararına kadar ülkenin, Sovyet Rusya'nın etkisi altında kaldığı söylenebilir. Zira Halk Partisi'nin 1923-1945 dönemindeki toplumsal örgütlenme anlayışının geniş ölçüde nasyonel sosyalist ideolojisinin etkisinde olduğu, daha sonraları orta yola doğru kaydığı görülmektedir.³⁰⁰ Bu anlayışın şekillenmesinde dış konjoktörün etkisine işaret eden Başgil'e göre "son otuz beş yıl içerisinde bazı ülkelerin güttüğü din aleyhtarı politika, birtakım küçük farklar bir tarafa bırakılırsa, Bolşevik Rusya'nınkiyle aynıdır."³⁰¹ Atatürk'ün ölümünden sonra Falih Rıfkı Atay'ın; "Atatürk öldü ise başımızda Stalin ve İnönü vardır" adlı bir makaleyi kaleme alabilmesi bile, bu Rus hayranlığının izlerini taşımaktadır.³⁰² Bu hayranlık, özellikle Lozan'dan sonra tüm kurum ve kuruluşlarıyla "Batılılaşma" kararının alınmasına rağmen, etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Nitekim Amerika'nın gözde vakıflarından birinin gönderdiği gözlemcinin, 1947 Türkiye'sinin izlediği siyasetin tam bir komünist totaliter idare manzarası arz ettiğini söylemesi, bu durumu teyit eder mahiyette algılanmıştır.³⁰³

Fransa gibi bazı ülkelerde benimsenen nasyonalizmin din ve gelenek gibi bir takım unsurlar içerdiğini, ancak buna mukabil bizde, bu unsurların yerini laikliğin ve inkılapçılığın aldığını söyleyen Hasan Ali Yücel, aksi durumda geçmişle bağların koparılmasının mümkün olamayacağını ileri sürmektedir.³⁰⁴ Böylesi bir anlayışın hakim olduğu ortamda hükümetin klerikalizme (irticaya) gitgide cephe alması ve bunu bahane ederek dinî faaliyetlerin tümünü sıkı denetim altında tutması—ki bir bakıma bu laiklik ilkesinin ihlaliydi—muhafazâkarlar, hatta muhafazâkar olmayan diğer vatandaşlar arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Dinî reformların pek çoğuna, inanılarak değil de kanun zoruyla riayet edildiği ise bir sır değildi.³⁰⁵

Devlete ve cumhuriyet rejimine olan bu inancın yanısıra, yönetici kadronun uygulanan din politikalarıyla ilgili halkı teskin etmek amacıyla yaptığı bazı açıklamalar

³⁰⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 390.

³⁰¹ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 14, ayrıca bkz: Başgil, *Demokrasi Yolunda*, 3. Baskı, Yağmur Yayınları, 2009 İstanbul, s. 105.

³⁰² Arvas, *Tarihi Hakikatler*, s. 50.

³⁰³ Armağan, *Efsaneler ve Gerçekler (Küller Altında Yakın Tarih 3)*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 198.

³⁰⁴ Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 121.

³⁰⁵ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 350.

da bu konuda sabırlı olmayı telkin ediyordu. Örneğin İnönü, Muallimler Birliği Kongre Heyeti'ne hitaben yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir:

“Yaptığımız işi dine münafi görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki yapılan işin dinsizlikle hiçbir münasebeti yoktur. Bu sistemde muvaffak olalım, on sene azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz bu yolda yürüelim. On sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklerdir ki Müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli etmiştir. O fiili tecelliye kadar hakikati, kanunen, cebren, inkılapla telkin ve (onu) tatbik edeceğiz.”³⁰⁶

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın söylediği: “Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mâbedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız” sözleri de, resmi ideolojinin en saf ve en temiz Müslümanlığı nasıl algıladığını göstermesi bakımından anlamlı kabul edilebilir.³⁰⁷

Yukardaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyetin kurucu ideolojisinin en merkezi kavşağını dinî bir toplumdan seküler bir topluma geçiş oluşturduğu için, daima gerilimli bir alan olarak kabul edilen din, Cumhuriyet devrimlerinin kaynağını da oluşturan bu gerilime rağmen, istense de aslında hiç bir zaman tam olarak göz ardı edilememiştir. Sadece devlet ile dinin birbirinden ayrılması ve birbirlerine karşı bağımsızlığını sağlamakla yetinmeyen, aksine bir de buna uygun bir toplum yaratma işine girişen Cumhuriyet ideolojisinin, yine de, en azından iki nedenle dini tamamen gözardı etmemiş olduğu söylenebilir. Birincisi, dinin toplumsal katmanlardaki mevcudiyetini laik bir toplum kurma adına tamamen yok etmenin zorluğu, hatta imkânsızlığı... İkincisi, yaratılan ulusun kimlik harcında, dinin başka bir şeyle ikamesi mümkün olmayan kullanışlı işlevinin keşfi... Zaten öncelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin başarmaya çalıştığı şey, modernleşmenin takendisi olduğu için bu safhada toplumdan tamamen bertaraf edilemeyeceği görülen İslam'ın yok edilmesinden ziyade, hiç olmazsa modernleştirilerek, oluşturulacak millî kimlik harcında çok ‘faydalı’ bir hale getirilmesi hedeflenmiştir. Atay'ın “Garplılaşmak, aynı zamanda Araplaşmaktan kurtulmak, Türkleşmek demektir. Din bir vicdan işidir. Müslümanlık, Türklük şuurunda, milliyet mayasıdır”³⁰⁸ sözleri, hakim olan anlayışı örnekler niteliktedir. Bu anlayışın baskın

³⁰⁶ *Muallimler Birliği Mecmuası*, (4), Ankara 1925, s. 150.

³⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 5. 2. 1937 Tarihli 2. Birleşim, s. 61.

³⁰⁸ Atay, *Çankaya*, s. 515-516.

olduğu süreçte dine tanınan yaşam hakkı, resmi ideolojinin kendine özgü laiklik anlayışıyla belirlenmek ve sınırlandırılmak istenmiştir.³⁰⁹

Cumhuriyet döneminin oldukça sancılı geçen tek partili döneminin siyasi tercihi içinde din, bu anlayışın kapsadığı bir dünyaya bağlılık şekli olarak anlaşılacak istenmiştir.³¹⁰ Bu bağlılık isteği sonucunda Cumhuriyet Türkiye'si, modern bir toplumun gereklerinin yerine getirilmesi için İslamiyet'in sınırlarını alabildiğince zorlayan bir ulus devlet olma özelliğini kazanmıştır.³¹¹ Batılılaşma sürecinde hedeflenen ulus devlet idealinin gerçekleşmesiyle de dinî alanın sınırlandırılmasının yanında geçmişin tarihi birikimi, özellikle Osmanlı İmparatorluk tecrübesi, çoğulcu yapısıyla böyle bir oluşuma engel olduğu gerekçesiyle reddi miras edilerek, tarih öncesi dönemlerden “meşruiyet” arayışına girilmiştir. Tarihsel ve kültürel süreklilik de bu şekilde kesintiye uğramıştır.³¹²

Döneme hakim olan anlayışın temel hedefi, memleketi hızlı bir şekilde modernleştirmek olduğu için, güçlü bir milliyetçiliğe dayanan sağlam ve istikrarlı bir hükümetle, bu hedefe ulaşmak uğruna mevcut bütün vasıtalarından faydalanılmıştır.³¹³ Süratli bir modernleşme, rejimin bekasını sağlayacağından, bunu tez elden gerçekleştirmek için Batı'yı örnek almaktan başka çare yoktu. Böylece, Batı'nınkiyle uzlaşmaz bir kültüre sahip olduğu kabul edilen bir toplumu, sonuçları ne olursa olsun, modernleşmeye zorlamak gerekiyordu. Bir toplumu gerektiğinde bu şekilde zorlayarak Batılılaştırma yoluyla modernleştirilenin hiç değilse başlangıçta, tipik bir Herodizm³¹⁴ numunesi teşkil etmesi kaçınılmaz bir şeydi. Bu ise pek fark gözetmeksizin Batı kurumlarının ve fikirlerinin biraz rastgele alınmasını zorunlu kılmaktaydı. Uzun vadede, Batıdan alınan kurum ve fikirlerin bazıları kesin olarak reddedildiyse de devrimlerin çoğunun halk tarafından zamanla kabul gördüğü ancak buna rağmen Türk toplumunun hiç bir zaman Batılı anlamda seküler bir topluma dönüştürülemediği söylenebilir.³¹⁵

Batı dünyasında modernleşme aklın egemenliğinde sosyal ve siyasal düzenin gerçekleşebileceğini iddia eden rasyonel bir ilkeye dayanarak doğmuştur. Bu bağlamda

³⁰⁹ Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismanı”, s. 43.

³¹⁰ Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, 1. Baskı, Küre Yayınları, 2005, s. 76.

³¹¹ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 33, Göle, *Modern Mahrem*, s. 101.

³¹² Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, 1. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 1999, s. 367.

³¹³ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 520.

³¹⁴ Herodizm: Yabancı bir medeniyetin ekonomik veya kültürel baskısına maruz kalan bir toplumun, kendi geleneklerinden vazgeçerek tehdidi altında bulunduğu medeniyeti taklit edip o medeniyet içerisinde erimesidir. (Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Ağaç Yayınları, (Çev. Ufuk Uyan), İstanbul 1991, s. 168-177.)

³¹⁵ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 404-406.

modernleşme, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan süreçte, Rönesans ve Reformla başlayan, Aydınlanma Hareketi ve devrimlerle devam eden kültürel, entelektüel ve sosyal dönüşümleri tanımlamaktadır.³¹⁶ Bir değişim projesi olan modernleşmenin, yeni bir bilgi, bilinç ve iktidar alanı meydana getirdiği ve bunların İslam'ın aleyhine bir takım unsurları içerdiği bilinmektedir.³¹⁷ Ancak Batıda gerçekleştiği gibi Türk toplumunda doğal süreç içerisinde gerçekleşemeyen modernitenin zamanla dinî bir hüviyet kazanması kaçınılmaz olmuştur. En geniş anlamda dinî alanı tahrip etmeye, zaafa uğratmaya, gerilere doğru itmeye ve farklı bir şekle dönüştürmeye yönelik olan modernleşme girişimlerinin Türk toplumunda nasıl olup da aynı zamanda dinî bir hüviyete büründüğü sorusu ise, dün olduğu gibi bu gün de hayati bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soruyu sadece modernleşme teşebbüslerinin doğurduğu tepkisel hareketler veya yönetici kadronun dinden modernleşme doğrultusunda yararlanma amacı gütmeleri ekseninde cevaplandırmak, yani meseleyi sadece siyasi çerçevede ele almak, onu basite indirgeyebilir. Modernleşmeyle toplumsal seferberliğin nasıl sağlanacağı sorusu, idareci zümreyi ve aydınları daha fazla meşgul etmiş ve gelinen noktada dinin özellikle bu topraklarda ifade ettiği manayı bir başka şeyle örneğin ırkla, dille, toprakla, iktisadi menfaatle... ikame etmenin imkânsızlığı idrak edilmiştir. Ayrıca devletin çöküşü ile dinin çöküşünün aynileştirilmesi ve bu mantığın tabi bir sonucu olarak da devleti çöküşten kurtaracağına kuvvetle inanılan ıslahat hareketlerinin, aynı zamanda dini de ayağa kaldıracağı fikri, modernleşme teşebbüslerinin dinî bir proje halini almasında etkili unsurlar olarak görülmektedir.³¹⁸

Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, Türkiye ve Japonya'nın çağdaşlaşma çabalarını karşılaştırırken, din unsurunun her iki toplumda üstlendiği farklı rollere dikkat çekmişlerdir. Yaptıkları değerlendirmeye göre İslam dini, teoloji ve ahlak dışında, devlet yönetiminde, hukukta, siyasette ve toplumla ilgili tüm konularda kendini hissettirdiği için, Türk tarihinde, dinsel tutuculuk, zaman zaman, çağdaşlaşmak için girişilen yeniliklerin karşısında güçlü bir engel oluşturabilmiştir. Japonya'da ise, çağdaşlaşmayı gerçekleştirmeye çalışan liderler, böyle güçlü ve köklü bir engelle

³¹⁶Çapçoğlu, "Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık: İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Bir Alan Araştırması", s. 145-146.

³¹⁷Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 7.

³¹⁸İsmail Kara, "Türkiyede Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi) -Metodolojik Temel Problemler-", *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye- Milletler Arası Tartışmalı İlimi Toplantı 17-19 Kasım 2000*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2001, s. 184, 190.

karşılaşmamışlardır.³¹⁹ İslam Dini'nin yenilikler karşısında bir engel olduğu düşüncesi tek partili yılların politikacılarının da ortak kanaati olduğu söylenebilir. Zira Meclis'te "İslam terakkiye manidir" sözleri yankı bulmuştur.³²⁰ Bu düşünce dini, toplum hayatından tamamen uzaklaştırma politikasını da beraberinde getirmiştir. Önce dinde reform hareketleriye başlayan siyasi merkezin bu girişimleri, Fars –Arap mirasının reddini ve Batılı mirasın kabulünü sembolize etmektedir.³²¹

Lewis'e göre, Atatürk'ün ölümünden sonra, onun tek adamcı ve ataerkil hükümet tarzı, kelimenin tek anlamıyla bir tür diktatörlüğe dönüştü. Türkiye Cumhuriyeti artık baskıcı bir rejimle yönetiliyordu.³²² İnönü'nün parti, partinin de devlet anlamına geldiği bu yıllarda³²³ savaşın beraberinde getirdiği sıkıntılar, seferberliğin halkın sırtına yüklediği ağır yük, yabancı casusluğu ve düşmanın içeriye sızma tehlikesi güçlü bir hükümet ihtiyacını pekiştiriyor, benimsenen baskıcı tedbirlere bir nebze de olsa haklılık payı verdirebiliyordu. Sıkı yönetim, basın yayına yönelik sıkı takibat, polis yetki ve faaliyetlerinin genişletilmesi bu baskıcı tedbirlerin başında geliyordu.³²⁴ Bu ağır tedbirlerden dolayı "dikta dönemi" olarak anılan bu yıllarda, seçkin aydınlarla eşraf ve bürokrasi üçgenine dayanan, savaş vurguncularıyla el altından işbirliği yapan merkeziyetçi bir yapının oluşmasına ise engel olunamamıştı.³²⁵ Karpat'a göre sert tedbirlerin alınmasında İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kaygıların etkisi olmuşsa da tek parti idaresi, ana amacının halkını değil, kendi memurlarını refahta yaşatmak (şeker, yağ vs. yiyecek maddelerini başta onlara tahsis ederek) olduğunu göstermiştir.³²⁶ Derken savaş sonrasında, Türkiye'de tek parti yönetimine son veren ve o zamanlar görüldüğü şekliyle, ülkeyi liberal, parlamenter demokrasi yoluna sevk eden keskin ve ani bir değişim yaşandı. Bu süreç 1945 yılında, Türkiye'nin, Birleşmiş Milletler'e dahil olduğu ve San Francisco'da kısa zaman önce kabul edilmiş olan BM şartlarının

³¹⁹ Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow, *Political Modernization in Japon and Turkey*, Princeton, New Jersey Princeton University Press, 1964, s. 443.

³²⁰ Ayhan Yıldırım "Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet'in Türkleştirilmesi mi?", *Ezanın Yasak Yılları*, (Ed. Ayhan Yıldırım), Özge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, s. 32, Çetin Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, 7. Baskı, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Yayınları, Konya 2009, s. 442.

³²¹ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 33, Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi, (1908-1950)*, Bilge Yayınları, İstanbul 1999, s. 99.

³²² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 406-407.

³²³ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 10-11, Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 51.

³²⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 406-407.

³²⁵ Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 568.

³²⁶ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 10-11.

onaylanmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirildiği zamana rastlamaktadır.³²⁷

1945 sonrası otoritede keskin bir değişimin yaşanması, demokrasiye yeni zaferler kazandırdı ve Meclis'i önekilere kıyasla daha aktif ve talepkâr yaptı. Uzun yıllardan sonra ilk defa bir grup muhalif üyenin oluşturduğu bir topluluğun ortaya çıkışı durumu kökünden değiştirdi ve iç siyaset faaliyetleri Cumhurbaşkanlığı köşkünün bekleme odasından çıkıp Meclis'in koridorlarına, hatta bayram alanlarına taşındı.³²⁸ 19 Mayıs 1945 Gençlik Bayramı konuşmasında “Memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir” açıklamasıyla ilk defa demokratik bir yönetimden söz eden İnönü'nün³²⁹ bu yıllarda, gerçek parlamenter demokrasisinin gelişimini teşvik ederek ve Cumhurbaşkanlığı makamını siyasi çekişmelerin üstünde tutmaya çalışarak sürece yardımcı olduğu düşünülse de Lewis, İnönü'nün aslında yasal ve sınırlı bir muhalefeti bir tür emniyet sübabı olarak kullanmak istediğini, ancak muhalefetin bir kere harekete geçtikten sonra hükümetin kendisine biçtiği sınırlı rolü aşip köklü değişimleri zorlayacak kadar güçlü bir hale geldiğini ileri sürmektedir.³³⁰

Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Kasım 1945 yılındaki Meclis'in yeni dönem açılış konuşmasında, bir dizi önemli değişiklik tavsiyesinde bulundu: İki kademeli seçim yerine tek, doğrudan ve gizli oyla seçim yapılacak, vatandaşların anayasal özgürlüklerini kısıtlayan kanunlar, özellikle de basın, dernekler ve polis yetkileriyle ilgili kanunlar kaldırılacaktı. İnönü konuşmasında, Türkiye'nin bir diktatörlük olmadığını, ama bir muhalefet partisinden yoksun olduğunu söylüyordu. Kanunlar öyle değiştirilmeliydi ki meslektaşlarından farklı düşünenler bir hizip olarak çalışmak yerine, kendi kanaatlerini ve programlarını ilan edebilmeli ve açıkça bir parti olarak çalışabilmeliydiler.³³¹ Çünkü bu, siyasi hayatın gelişmesi için doğru olan yol; milletin menfaati, siyasi olgunluğu için gerekli olan yapıcı bir tutumdur. Siyasi kanaat ayrılıklarından dolayı vatandaşlar arasında düşmanlık olmaması için bütün kuvvetiyle

³²⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 406-407.

³²⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 501-502.

³²⁹ Yüksel Kaştan, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 2006, s. 130.

³³⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 421, 501-502.

³³¹ “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7. Dönem 3. Yasam Yılı'nın Açılış Konuşmaları, 1 Kasım 1945”, s. 64, *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1945 Tarihli 1. Birleşim.

çalışacağına söz veren İnönü'nün³³² muhalefet arzusu, 7 Ocak 1946'da, Demokrat Parti'nin Ankara'da resmen kurulmasıyla yerine gelmiştir.³³³

1945'ten sonraki liberalizasyon ve bunun getirdiği eleştiri hürriyeti, 1923'ten beri yapılmış olan devrimlerin sağlamlığını ölçmeye yaradığı gibi, Batı uygarlığına ve Batı'nın mutlak üstünlüğüne körü körüne inanmak tutumuna karşı, daha eleştirel bir davranışın oluşmasını da sağlamıştır. Devrimlerin bazıları da daha nesnel bir şekilde değerlendirilmiş, böylece pratik bazı görüşler ve mecburiyet altında yapılmış olan dil devrimi gibi bazı devrimler kısmen değişime uğramış, kısmen de kaldırılmıştır. Türkiye'nin modernleşmesinde rol oynayan laiklik ve eğitimle (Köy Enstitüleri) ilgili bazı devrimlerde de önemli yumuşamalar olmuş, siyasi rejim, giyim, hukuk ve ekonomi alanlarındaki diğer devrimler ise genel olarak kabul edilmiştir.³³⁴

Subaşı'ya göre dönemin belki de en tartışmalı alanı dindir. Zira Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri her muhalefet “dinci yobazlara” mal edilerek, bunlara karşı uygulanan her tedbir “ileri medeniyet” uğruna mübah sayılmıştır. Bu tedbirlerin kültür, tarih ve sosyal alanları kapsadığı ve materyalist devletçi bir felsefeye dayandığı bilinmektedir. Neticede, devleti idare eden hükümet, vatandaşın düşüncesini koruyan kurum olmaktan çıkarak ideolojileri yürütme ve gerçekleştirme aracı olmuştu. Laik bir siyasetin gündelik hayatı düzenlemeye çalıştığı bu evren içinde, İslamcıların politik muhalefetini zayıflatacak her çaba sürekli takdir görüyordu.³³⁵ Çünkü İslam, rejimin alternatifi olarak görülüyor ve bu nedenle tehlikeli addediliyordu. Toprak'a göre, “Kemalist elitin din konusundaki hassasiyeti ve laikliği çok katı bir biçimde uygulamaya yönelmesinin sebebi, İslamiyeti bir karşı-ideoloji olarak görmeleridir.” Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki devrimlerin çoğu, yapısal değişiklikler yerine Türk toplumundaki değer sistemini değiştirmeye yönelik olmuştur.³³⁶ Çünkü “Politik iktidar”a göre, din, toplumu çoğulcu bir anlayışla örgütleyerek ve besleyerek alternatif bir güç olma özelliği taşımaktadır. Bu durumda yapılacak şey, dini devletin tekeline alıp, ona uygun bir biçim vermek olmalıdır.³³⁷ Bu anlayışla Parti-devlet-millet ve Millî Şef, monolitik bir bütün

³³² İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri*, : TBMM'nde ve CHP Kurultaylarında : 1919- 1946, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 400, ayrıca bkz: “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7. Dönem 3. Yasam Yılı'nın Açış Konuşmaları, 1 Kasım 1945”, *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1945 Tarihli 1. Birleşim, s. 63.

³³³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 409.

³³⁴ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 424.

³³⁵ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 60.

³³⁶ Toprak, “Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi”, s. 361.

³³⁷ Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 28.

halinde birleşerek her muhalefeti “dinî reaksiyon” sayıp yok etme hakkını kendinde görmüş, bunun için sert tedbirler almıştır. Bütün bu gelişmeler, halen resmen tanınmamış olmasına rağmen, temelde gücü gittikçe artan muhalefeti güçlendirmiş ve nihayet 1945 Arazi Kanunu Reformu nedeniyle Büyük Millet Meclisi’nde ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.³³⁸

Türkiye’de dinin rolü üzerine tartışmalar 1946’dan sonra başlamış ve hükümetin dine itibar etmediği yıllarda bu alanda birikmiş ne kadar görüş varsa hepsi açığa vurulmuştur. Nitekim Arzık’ın ifadesiyle:

“Otoriter rejimlerin her olay gibi bir başlangıcı, bir ortası ve bir sonu olur. Son, çoğu zaman kötüdür. Seneler senesi kamburlaşmış sırtlar doğrulur, eğilmiş başlar dikleşir...”³³⁹

O güne kadar susmak zorunda bırakılan ve bir gün başlarını kaldırmayı bekleyen aydınların, devlet adamlarının, politikacıların ve muhafazâkarların da artık bu konuda söyleyecek pek çok sözü olmuştur. Liberalizasyon ve çok partili sistemin kurulması hakkındaki konuşmalar yavaş yavaş din konusu üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Tartışmaya katılanlar dine, dinin toplumla ve devletle olan ilgisine atfettikleri anlamlara göre üç grupta toplanabilir: Birinci grubu oluşturan muhafazâkarlar, dini, insanın doğasında var olan bir ruhi ihtiyaç ve bir terbiye kurumu sayıyorlardı; İkinci grup, ılımlılar, kısmen muhafazâkarlarla aynı görüşte olmakla beraber, din hürriyetini daha çok insan haklarından biri kabul ediyorlardı. Üçüncü grup laiklerse, aslında dini bir çeşit gericilik olarak görüyorlardı ve dinde liberalizasyona karşıydılar.³⁴⁰ Çünkü dinde liberalizasyon, bu alanda bir serbersetliği öngördüğü için rejim açısından tehlikeli durumların yaşanmasına yol açacağı düşünülmüştür.

Tek parti döneminin sonuna kadar dinî faaliyetlerin sıkı bir denetim altında tutulabilmesine rağmen 1946’da çok partili siyasal rejime geçilmesiyle birlikte bu konuda bazı esneklikler görülmeye başlanmıştır. Mazıcı’ya göre, bunda iktidar olmak için izlenen popülist politikaların ve buna bağlı olarak İnönü’nün katı laikçi anlayışına rağmen otoritesini kaybetmesinin etkisi büyük olmuştur.³⁴¹ Diğer partilerin din lehindeki tavizci tutumları karşısında, zaten parti içinde de daha fazla din hürriyeti için zorlanan CHP’liler, hükümet olarak eski laiklik düşüncesinden vazgeçmiş ve bir takım

³³⁸ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 10-11, Toker, *Tek Partiden Çok Partiden*, s. 51.

³³⁹ Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavga*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966, s. 44.

³⁴⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 351.

³⁴¹ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 284.

tavizler vermişlerdir. Bu serbestlik bazı aydınlar arasında hoşnutsuzluk yaratmış; fakat kırsal kesimde yaşayanlar bu durumdan memnun olmuştur. Çünkü onlara göre duaların, özellikle de ezanın Türkçe okunması gibi dini millileştirme uygulamaları, dini, Arapçasında mevcut olan mistik çekiciliğinden bir hayli yoksun bırakmıştı.³⁴² Kalkanoğlu'na göre başlangıçta tamamen sekülerist bir yaklaşımla dinden uzak duran CHP yönetimi, laikliğin gerçek anlamına uygun olarak dine yaklaşabilseydi, din eğitimi ve din görevlilerini yetiştirme gibi konular, zamanında bir sisteme kavuşturabilseydi bu sıkıntılar olmayacak ve belki de otorite kaybı yaşanmayacaktı.³⁴³

Mazıcı'ya göre çok partili hayata geçilen 1946 yılı sonrasında yaşananlar dinin siyasallaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu konudaki milat, 1949 II. Saka Hükümeti'yle CHP dönemine rastlamıştır. Zira dinin Türk halkı üzerindeki etkisini ve vazgeçilmezliğini artık kabul etmeye başlayan CHP Hükümeti, oy kaygısıyla camilerde özellikle Cuma vaazlarında “*Ey İman Edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e de itaat edin ve sizden ulu'l-emre (idarecilere) de...*”³⁴⁴ diye başlayan ayeti ve aynı içerikteki diğer bazı ayetleri vaiz ve müftülere okutmak suretiyle halkı iktidara itaate çağırmış, aksi halde cehennemde yanacakları konusunda onları uyarmıştı. Hikmet Bayur, Atatürk ve İnönü Devirleri başlıklı yazısında CHP'nin bu yaklaşımındaki asıl sebebin iktidarda kalma isteği olduğunu ve bunun için gerekirse ayetleri isteği doğrultusunda hiç çekinmeden bu işe gönüllü vaiz ve müftülere tefsir ettirebileceğini vurgulamaktadır. Zira Bayur'a göre CHP, demokrasinin ruhuna hiçbir zaman inanmamış ve gerekirse dini siyasete alet etmekten çekinmemiştir.³⁴⁵ Ayrıca bu dönemde mahyalar yoluyla camilerin ve dinî hissiyatın siyasi bir mahiyete doğru çekilmesi, Cumhuriyet idaresinin ve Diyanet'in sık başvurduğu yollardan biri olmuştur. Kara'ya göre Selimiye Camii'nin minarelerindeki “Atatürk” ve “Varol İnönü” yazılı mahyalar dini siyasete alet etmenin bir türü olsa gerektir.³⁴⁶ Ayrıca, 1950 seçimleri öncesinde CHP hükümetinin Diyanet İşleri Başkanı'na yurdun batı illerindeki halkevlerinde seçim propagandası yaptırarak halktan dolaylı da olsa oy istediği, o yılın bütçe görüşmelerinde ileri sürülmüş, bunun laikliğe aykırı bir durum olduğu İstanbul milletvekili Osman Nuri Köni tarafından dile

³⁴² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 363-364.

³⁴³ Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 137-138.

³⁴⁴ Nisa 4/59.

³⁴⁵ Hikmet Bayur, “Atatürk ve İnönü Devirleri”, *Kudret Gazetesi*, (9 Şubat 1949), nakleden, Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 297.

³⁴⁶ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 83.

getirilmiştir. Ancak bazı milletvekilleri, Akseki'nin Ege illerine yapmış olduğu bu gezilerin irşad maksatlı olduğunu, halkın siyasi olarak yönlendirilmesinin ise söz konusu olmadığını söylemişlerdir.³⁴⁷ İtirazlara rağmen, 1950 seçimlerinde İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun bazı illerinde yapılan propagandalarda, CHP'nin kendi ilkelerinin Alevilerin ve Rafizilerin mezheplerine uygun olduğunu, dolayısıyla iktidara geldikleri takdirde bu mezheplerin inkişafına izin verileceğini söylemesi, dinin CHP tarafından siyasete alet edildiği izlenimini vermiştir.³⁴⁸ Karaosmanoğlu da İsmet Paşa'nın Halk Partililerin dini siyasete alet etmelerine ses çıkarmayarak kendi ilkeleriyle çatıştığını ve “bir çınarın kırılan dalı gibi” sarktığı yorumunu yapmıştır.³⁴⁹

Dinin siyasallaşmasında, tek parti dönemi boyunca gerek çıkarılan yasaların katılığı, gerek devrimin getirdiği çöşkulu ortamın sona erışı ve karizmatik lider Atatürk'ün ölümü, gerekse II. Dünya Savaşı'nın içsel ve dışsal dinamiklerinin etkili olduğu söylenebilir.³⁵⁰ Batılı ülkelerin yaklaşık 200 yılda aldıkları mesafeyi Müslüman Türkiye'nin 27 yıl gibi kısa bir sürede almaya çalıştığı bu dönemde CHP'nin uyguladığı laik ve seçkin politikasının halkla bütünleşmemesi, geleneksel kurumların yerine devrimlerle sağlanan çağdaş kurumların geniş halk kitlelerinin yararına olduğu bilincinin yeterince verilmemesi, 1946'dan sonra dinin siyasallaşmasında etkili olan diğer faktörler olarak görülmektedir. Din politikalarının dinle olan ilişkisinin sadece politik bir çerçeveye sığdırıldığı müddetçe, dinin siyasetin bir aracı olmaktan kurtulamayacağına ve daima siyasallaşacağına vurgu yapan Aktay'a göre ise, “dindar insanın davranışlarını istismar diye değerlendirmeye girişmek açıkça istismar kavramının istismarından başka bir şey değildir.”³⁵¹

Sonuç olarak bu dönemin başlangıcında dinin istismar edilebileceği gerekçesiyle oldukça katı ve tahammülsüz bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir. Kendi mahrem alanları dışında da var olmak isteyen dindarlar üzerinde “Demokles'in kılıcı” ve otoriter siyasetin bir aracı olarak görülen din istismarının, bu dönemde kişi ve gruplar için temel hakların kaybının ve genel olarak demokratik siyaset alanının keyfi olarak daraltılmasının bir gerekçesi olarak görülmesi, halk ile devlet arasında sürekli bir

³⁴⁷ TBMM Tebliğler Dergisi, 14. 02. 1950 Tarihli 46. Birleşim, s. 554.

³⁴⁸ Fergan, *Kara Kitap*, s. 73, ayrıca bkz; Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 93.

³⁴⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 162-163.

³⁵⁰ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 284.

³⁵¹ Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, s. 49.

gerilime yol açmıştır.³⁵² Bu gerilimin yanısıra kutsallığı kurumlarda değil bireysel yaşamda gören, bu sebeple toplumsallıktan bireyselliğe doğru hızlı bir dönüşümü simgeleyen seküler yaşam tarzı, benimsediği inancın da etkisiyle toplumsal düşünceden sıyrılamayan Türk halkında istenilen düzeyde benimsenmediği için, laiklik ilkesi ve buna bağlı olarak din ve devlet ilişkileri, bu dönemde sağlıklı bir zemine oturtulamamıştır.³⁵³

1945 yılından sonra yaşanan iç ve dış gelişmelere paralel olarak zamanla normalleşmeye doğru bir sürece girildiği ve halk ile devlet arasında yaşanan gerilimin az da olsa hafiflediği söylenebilir. Nitekim demokratikleşme rüzgarlarının estiği bu süreçte bir gözlemcinin ifadesiyle Türkiye'yi “pozitivist bir anıt-kabir”e döndüren geçmişin aşırı laikliği artık gevşemiş, yerini daha makul politikalara bırakmıştır.³⁵⁴ 1950'den sonra Türk politikasında oluşan gelişmeler, laiklikteki bu ılımlılığın devam etmesinin zorunluluğunu ve İslam'ın artık rejimin liderlerinin arzuladığı gibi halkın vicdanına hapsedilemeyeceğini kanıtlayan önemli sonuçlar doğurmuştur.³⁵⁵ Gerçi bu rahatlamadan sonra bazı topluluklar laikliğe karşı alenen meydan okumaya kalksa da, Anayasadan katıyken çıkarılmayacak ölçüde kendini sağlama alan ve kökleşen bu ilke, Demokrat Parti tarafından da daima yürürlükte tutulmuştur.³⁵⁶

1.2. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARI İLE ÖNCEKİ POLİTİKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

Millî Şef döneminde uygulanan politikaların büyük bir kısmının, Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen politikaların birer devamı niteliğinde olduğu söylenebilir.³⁵⁷ Dinî hayatı ilgilendiren her türlü düzenlemenin³⁵⁸ laiklik anlayışı içerisinde gerçekleştiği düşünüldüğünde, yaşanan gelişmelerin başlangıcını Cumhuriyete değil de Tanzimata kadar dayandırmanın mümkün olduğu görülmektedir. Zira Batılı anlamda laiklik anlayışının Türkiye'ye bu tarihten itibaren girmeye başladığı ve bu anlayışa bağlı olarak

³⁵² Mustafa Erdoğan, “Din İstismarı, Hukuk ve Temel Haklar”, *İslamiyat III*, (3), 2000 , s. 37.

³⁵³ Asım Yapıcı, “Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık”, *Dem Dergisi*, (2), Yıl:1, s. 28.

³⁵⁴ Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, s. 659, Günay ve Arkadaşları, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 136-137.

³⁵⁵ Muhammed R. Feroze, “Laiklikte Aşırılık ve İlimlilik”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 40.

³⁵⁶ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 75.

³⁵⁷ Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 9.

³⁵⁸ Büyük bir kısmı Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu düzenlemelerden bazıları: Halifeliğin kaldırılması, Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin din devleti olmaktan çıkarılmasıdır.

yaşanan gelişmelerin ilk adımının da, bu tarihten itibaren atıldığı düşünülmektedir.³⁵⁹ Berkes'e göre herşeyin koptuğu, devrildiği ve birbirine girdiği bu dönemde "Geri kalmış olma" kavramı da, ilk defa dillendirilmeye başlamıştır.³⁶⁰

"Geri kalmış olma"nın sadece bir kavram olarak değil, yaşanan bir realite olarak hissedilmesi, aslında iktisadi ve siyasi bir çözümlenin var olduğu ve bu halin gittikçe kritik bir noktaya doğru yol aldığı anlamına gelmektedir. Böylesi bir durumda yapılacak ilk iş, Batı dünyasında doğan yeni medeniyeti tanımak, yeni fikirlere ve yeni reformlara kapıları açmak olmuştur. Sonrasında İmparatorluk'un gücünü kuvvetlendirmek ve Batının üstünlüğüne karşı bir denge kurabilmek için, orduda ve devlet idaresinde bazı yenilikler yapılmaya gidilmiştir. Bu reformların zamanla Batı düşüncesini yerleştirme özelliği kazanmasıyla, aydın çevrelerde ve yönetim kademelerinde Batıyı hor görme yerine, onu benimseme ve her yönüyle ona benzeme isteği başgöstermiştir.³⁶¹ Hatta bu isteğin Osmanlı toplumsal yaşantısı üzerindeki etkisi o kadar büyük olmuştur ki, 19. Yüzyılın ikinci yarısında "...Paltosuyla İngiliz, şapkası ile Fransız, birahaneleri ile Alman, müziğiyle İtalyan, meyhaneleriyle Rum, bekçi ve hamallarıyla Türk bir İstanbul..." doğmuştur.³⁶²

Osmanlı devletinin adım adım çöküşünün açıkça gözlenebileceği bu dönem, Batının "gülü ve dikeniyi aktarılması" anlayışının hakim olmasının yanında, başka kurtuluş reçetelerinin de gündeme geldiği bir dönemdir. Batıcılığın yanısıra İslamcı ve Türkçü yönelimlerin de kapsamlı arayış ve önerilerine sahne olan bu dönemde, yıkılan bir imparatorluğu kurtarma niyeti, bazen yeni ütopyalarla da zenginleşecek şekilde, özellikle bu üç değişik argumanın etrafında şekillenmiştir. İslamcıların söylemi, nerede hata yapıldığına ilişkin geriye dönük bir analizi ve bundan sonra ne yapılmalı sorusunu canlı tutan, artık iyice kökleşmiş bir yenilgi psikolojisini aşmaya yönelik önerileri kapsamaktadır. Bu dönemin politik aktörleri arasında yer alan İslamcılar, oldukça yoğun sayılabilecek bir külliyat içinde İslam'ı yeni bir tarzda nasıl diriltebileceklerinin derdiyle, siyaset dünyasının gerçeklerini de dikkate alarak, bu süreçte yeni bir siyasi

³⁵⁹ Günay ve Arkadaşları, *Laiklik, Din ve Türkiye*, s. 121.

³⁶⁰ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, 2007, s. 34.

³⁶¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 142, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 10-11. Ayrıca bkz. Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 47, Mustafa Demirci, "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatler", *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam*, (Sempozyum 3-4 Mayıs 1997, İzmir), (Haz. Mehmet Demirci), Ankara 2000, s. 161.

³⁶² Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 65.

ideolojinin etrafında görüşlerini dile getirmişlerdir. Ne var ki Cumhuriyet Yönetimi, kendini modern bir formda inşa etmeyi tasarlayan İslamcılara asla geçit vermeyeceği konusundaki kararlılığını açığa vurmakta gecikmemiştir. Nitekim siyaset dünyasındaki varlığını İslami temellendirme içinde sürdürme azminde olanlar hızla tasfiye edilmiş, rejimin laik vurgusu kendisini kalıcı bir şekilde belirginleştirirken, kapıları din eksenli politik tercihlere sonuna kadar kapatma konusundaki kararlılıktan da geri adım atılmamıştır.³⁶³ Bu kararlığın temelinde, Cumhuriyetin ilk yıllarında yönetici kadrolarda bulunan çağdaşlaşmacı seçkinlerin, İslamiyetin ve ulemanın Osmanlı toplumu içindeki rolünü, İmparatorluğun gerileyişinin en önemli sebebi olarak kabul etmelerinin yattığı söylenebilir.³⁶⁴ “Pozitivist” ve “Elitist” görüşlerin egemen olduğu bu dönemde İslam’ın toplumsal bir harç olarak kullanılmasından vazgeçilmesinde, çağdaş bir ulusu yaratacak ve yaşatacak bir öğreti ve ideolojinin, yaygın bir İslam öğretisi ile gerçekleşmeyeceğine dair inancın da payı büyüktür.³⁶⁵ Bu inançla sınırları belirlenen ve katı bir şekilde uygulamaya konan laiklik anlayışı, toplumu en güçlü şekilde tutan din bağından mahrum bıraktığı için toplumda ciddi huzursuzluklara yol açmışsa da, bu anlayışın dini sindirme faaliyetlerine dönüşmesine engel olunamamıştır.³⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı’nın ağır faturası, “terakkiye mâni” olduğu düşünülen dinî arayışları arka plana iterken milliyetçiliği alternatifsiz olarak bırakmış, Kuvayı Millîye’nin muzaffer kadrosu, ilim ve teknikte de muzaffer olabilmenin tek şartının, milliyetçi ülkülerle Batılılaşmak olduğu hususunda karar kılmışlardır.³⁶⁷ İtalyan yazar Marzio tarafından “Gelenekleri olmayan bir geleceği karşılamak için geçmişten kopan Türk ulusçuluğu” şeklinde ifade edilen³⁶⁸ bu düşünce sisteminin şekillenmesinde, düşünceleriyle yönetici kadroya ilham kaynağı olan Gökalp, “Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim” veya “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” şeklinde formüle ettiği teorisiyle kültür ve medeniyet ayrımını ortadan kaldırmış, böylece Türk kültürünün Batı medeniyetiyle uzlaşmaz olduğu fikrini

³⁶³ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 56, Hüseyin Karaman, , “Cumhuriyet Dönemi Aydınlarında Din-Ahlak İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 48 (2), s. 111, Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri, Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 292-293.

³⁶⁴ Toprak, “Dinci Sağ”, s. 239.

³⁶⁵ Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 74, Zafer Toprak, *Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji*, 1. Baskı, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 285.

³⁶⁶ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 66.

³⁶⁷ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 18-19.

³⁶⁸ Yıldırım, “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet’in Türkleştirilmesi mi?”, s. 30.

çürütmeye çalışmıştır.³⁶⁹ Nitekim “çağdaşlaşma”nın siyasal iktidar tarafından resmi bir ideoloji olarak benimsenmesinde etkili olan Gökalp’e göre, yapılması gereken ilk iş, Türk kültürünü İslam’ın zararlı yönlerinden, Arap ve İran kültürünün olumsuz etkilerinden arındırarak yeniden tanımlamaktır. Zira ulusal kültürü oluşturabilmek için öz kaynaklara dönmek, İslam öncesi geçmişi yeniden canlandırmak ve karşılaşılan tüm sorunları da çağdaşlaşma mefkuresiyle çözmek gerekir.³⁷⁰ Görüşlerinin temellerini Durkheim sosyolojisine dayandıran Gökalp’in, Durkheim’in de etkisi altında bulunduğu Auguste Comte’un “üç hal kanunu” diye bilinin teorisinden etkilenmiş olması muhtemel görünmektedir. Zira insan zihninin ve insan topluluklarının “Teolojik, metafizik ve pozitivist” olmak üzere üç devreden geçtiğini ileri süren Comte’ye göre artık din birliği ile ayakta duramayacak olan Batı dünyası, son tekamül devresi olan pozitivist düşünce devresine ulaşmıştır.³⁷¹ Aynı şeyin Türk toplumu içinde geçerli olması gerektiğini düşünen Gökalp, Türk milletinin gizli fakat yaşayan kültürünü ortaya çıkarıp, o temel üzerine bir Türk devleti kurarak İslam’ı, vicdâni bir mesele, şahsi bir inanç haline dönüştürmeyi hayal etmiştir.³⁷²

Dinin yerine akli hakim kılmayı ve inancı vicdanlara hapsedmeyi esas alan bu görüşler şüphesiz ki, Cumhuriyeti kuran kadro üzerinde de büyük yankılar uyandırmıştır.³⁷³ Başta Atatürk olmak üzere, modern Cumhuriyetin kurucusu olan tüm seçkinler, Batıda yaşanan gelişmeler doğrultusunda din konusunu ciddi bir şekilde ele alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Pozitivizmin hakim olduğu bu dönemde dini, Batılılaşma üzerinden gerçekleştirilecek modernleşme talebinin önünde bir engel olarak algıladıkları için, onu, gündelik hayatı kontrol eden bir referans sistemi olmaktan çıkaracak tüm girişimlere fazlasıyla ağırlık vermişlerdir.³⁷⁴ Başlangıçtan itibaren, dini kendi haline bırakmayan Cumhuriyet yönetimi, gerek “Diyanet İşleri Reisliği” kanalıyla, gerekse kendi başına almış olduğu müstakil kararlar yoluyla, dini mümkün mertebe denetim

³⁶⁹ Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 2. Baskı, MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998, s. 10, 11, 20, Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 13, ayrıca bkz: Nevin Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 48, Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 11.

³⁷⁰ Göle, *Modern Mahrem*, s. 67, Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 12.

³⁷¹ Erol Güngör, “Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi”, *Yeni Düşünce Dergisi*, (521), (25 Ekim 1991), s. 5, ayrıca bkz: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 12, 109, Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 146, Göle, *Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine*, 4. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 99.

³⁷² Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 59-60, ayrıca bkz: Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 16, Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, s. 91.

³⁷³ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 18-19.

³⁷⁴ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 32.

altında tutmaya ve bu arada dine, devletin resmi ideolojisine uygun bir şekil vermeye çalışmışlardır.³⁷⁵ Atatürk'ün 30 Ağustos 1925'te Kastamonu Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada:

“Ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır. Uygarlığın emir ve isteklerini yapmak, insan olmak için yeterlidir”³⁷⁶

demesi, resmi ideolojinin dine olan yaklaşımını özetler niteliktedir. Bu yaklaşımın dinsizlikle bir ilgisi olmadığı ise şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünceye ve düşünüşe muhalif değiliz. Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyoruz.” “Laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir.”³⁷⁷

İslam'ın ancak siyasetten ayrılarak yücelebileceğine inanan Atatürk, bir konuşmasında:

“Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasıt ve fiile dayanan tutucu hareketlerden sakınıyoruz. Gericilere asla fırsat vermeyeceğiz”³⁷⁸

diyerek yapılacak devrimlerin adeta sinyalini vermiştir.

Devletin benimsediği “millilik” politikası çerçevesinde dine yeni bir form verme çabaları, 1930'lu yıllardan itibaren “Millî Din Yaratma” projesi olarak yürürlüğe konulmuştur. Türkçe ezan da o projenin ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁹ Gerçi Ezan ve hutbenin Türkçeleştirilmesi, Kur'an'ın Türkçeye çevirisi, camilerde enstrümantal müzik çalınması girişimi, dinî kitapların Türkçe olarak “zamanın ruhuna uygun biçimde” yayınlanması gibi önerilerin başlangıcı, Abdülaziz dönemindeki Genç Osmanlılara kadar dayandırılrsa da,³⁸⁰ bu siyasetin 1932 yılında fiilen resmîyet kazandığı ve bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleriyle Dolmabahçe Sarayı'ndan idare edildiği ve bu inkılap hareketinin de büyük bir direnmeyle

³⁷⁵ Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 15.

³⁷⁶ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (1924-1930), Devrimler ve Tepkiler*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 177.

³⁷⁷ *Atatürkçülük (Birinci kitap), Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, (Haz. Genel Kurmay Başkanlığı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 110-111.

³⁷⁸ *Atatürkçülük (Birinci kitap)*, s. 110-111.

³⁷⁹ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri*, s. 9, Yıldırım, “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet'in Türkleştirilmesi mi?”, s. 12-13.

³⁸⁰ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 35, Yıldırım, “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet'in Türkleştirilmesi mi?”, s. 29.

karşılaşmaksızın bütün yurdu sardığı görülmektedir.³⁸¹ Feroze, İslam'ı yeniden düzenleme planının, İslam'ın ruhani içeriğini Türkleştirme entrikası olduğunu, bu fikrin muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanan ve savaş sırasında Müslüman Türklere hiç bir şekilde yardım etmeyen Arap ülkelerine karşı beslenen genel düşmanlık duygusundan destek aldığını ileri sürmekte, asli içeriğinden mahrum bırakılan İslam'ın, kupkuru bir kabuk gibi olacağını fark edilmesiyle de bu projeden vazgeçildiğini belirtmektedir.³⁸²

İnönü döneminde görülen Osmanlı'yı karalama politikalarının, Cumhuriyetin Meşrutiyet tarihçiliğinden aldığı bir miras olduğu noktasında değerlendirmeler vardır. Buna göre, bin yıllık İslam tarihi eğitimi, karanlık Ortaçağ'ın bir mirası olarak reddedilmiş, İslamiyet'ten önceki orta Asya Türk tarihine dönülerek oradan itibaren yeni bir tarih algısı oluşturulmaya çalışılmıştır.³⁸³ Gökalp'in de benimsediği ve öncülük ettiği³⁸⁴ bu algıya göre halk, ataları olarak gördüğü Osmanlıyla gurur duymayı sürdürdükçe, modern bir Türk ulusu yaratmak mümkün olmayacaktır.³⁸⁵ Osmanlı'nın "reddi miras" edilmesiyle sonuçlanan bu anlayış, Atatürk tarafından nutukta şöyle ifade edilmektedir:

"Osmanoğulları, zorla Türk ulusunun egemenlik ve saltanatına el koymuşlardı. Bu zorbalıklarını altı yüzyıl sürdürmüşlerdi. Şimdi de Türk ulusu bu saldırganların hadlerini bildirerek, egemenlik ve saltanatını, ayaklanarak kendi eline gerçekten almış bulunuyor."³⁸⁶

³⁸¹ Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 92.

³⁸² Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve İlmilik", s. 28, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 37.

Şubat 1949 tarihinde Sebülürreşat Dergisi'nde yayımlanan bir yazıda şöyle bir olay anlatılmaktadır. "Mevsuk rivayetlere göre, bir zat, çok ciddi, çok ağırbaşlı ve hürmetkerâne bir lisanla Atatürk'e bir mektup göndermiş: "Sevgili Paşam, demiş, yüksek vasıflarını pek iyi bildiğiniz Türk milleti, İstiklal Savaşında ne istediyseniz size verdi. Para istediniz varını yoğunu bezletti. Can istediniz, en kıymetli evlatlarını feda etti. Fedakârlık istediniz, kadınlar omuzlarında cephan taşıdı. Bu millet vatan uğrunda, istiklal uğrunda her şeyini verdi, yine de verir. Ancak bir şey vermez, Paşam. O da göğsündeki imanıdır. Bu millet bu imanla dünyaya meydan okudu. Dünyanın en muazzam orduları bu imanı yıkamadı."

Gece sofrasında Atatürk bu mektubu orada hazır bulunanlardan birisine vermiş, açıktan okutmuş. Orada bulunanların hepsi korkmuşlar, bir şey diyememişler. Fakat Atatürk hiç korkmadan ve tederdüt göstermeden:

- "Milleti kendi haline bırakınız. Kur'an'ımı Arapça okusun. İbadetini Kur'an lisanıyla yapsın." demiştir.

Yazının devamında Atatürk'ün hep "Allah Allah" diye istimdatt ettiğini ve özellikle sabah ezanını Arapça haliyle dinlerken çok etkilendiğini, ancak bu gerçeklerin kamuoyundan gizlendiğini yazmaktadır. (Edip Eşref Fergan, "Dinsizliği Siyasete Alet Yapanlar", (Haz. Fahrettin Gün), *CHP ve Din (1948-1960)*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 76-77.

³⁸³ Armağan, "*Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri (Küller Altında Yakın Tarih 6)*", Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 7, Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 369.

³⁸⁴ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s. 79.

³⁸⁵ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 270, ayrıca bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk?*, 3. Baskı, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 155.

³⁸⁶ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2011, s. 264.

Yine Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'nde Osmanlı'nın cihad anlayışını Padişahların kendi nefislerini tatmin olarak değerlendirmesiyle ilgili sözleri oldukça dikkat çekicidir:

“...Bu azâmetli, kudretli padişahlar takip ettikleri siyaset-i hariciyede (dış siyasette) kendi emelleri, hırsları ve arzularına istinat etmişlerdir (dayanmışlardır)...”³⁸⁷

O günlerde devletin idareci kadrosuna hakim olan bu anlayışın, İnönü döneminde de bir politika olarak aynen benimsendiği görülmektedir.

Din, dil ve tarihe “millilik” anlayışı içerisinde yeni bir form vermeye çalışılan bu dönemde, dine karşı yasaklayıcı ve sınırlayıcı bir tavrın hakim olduğu görülmektedir. Öcal, millileşme politikasının bir parçası olan ve 1 Kasım 1928 yılında kabul edilen Harf İnkılabının, Arap harfleriyle yazı yazmayı yasaklayan hükmünün bahane edilerek, Kur'an kurslarının kapatıldığını, daha sonra açılmasına izin verilen sınırlı sayıdaki kurslara da İstanbul Müftülüğünün 10.12.1930 tarihli tamimiyle, 12 yaşının altındaki çocukların alınmasının yasaklandığını belirtmektedir.³⁸⁸ Kur'an kurslarındaki bu sınırlandırmalardan sonra örgün eğitimde de din dersi verilmesine son verildiği görülmektedir. 1932 yılında orta öğretimde son bulan bu dersler, ilk okullarda tercihe bırakılmış, ancak 1935 yılına kadar süren bu durum, o yıl din derslerinin öğretim programlarından kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır.³⁸⁹ Dinî eğitim veren okulların kapatılmasının ve din derslerine olan ilginin azalmasında din görevliliğinin 1927 yılında devlet memurluğundan çıkarılarak bu kişilere devlet makamlarında görev verilmemiş olmasının etkisinin büyük olduğu düşünülmektedir.³⁹⁰

Türkiye'nin çağdaş bir devlet haline gelebilmesinin ancak laikliğin kabulüyle mümkün olabileceğine inanan Karpaz, Cumhuriyetin ilk yıllarında din üzerinde görülen bu baskı ve sınırlamaların dine karşı içten içe beslenen bir düşmanlık olmadığını, bu sınırlamalarla dini kontrol altına almanın ve reformları güçlendirmenin hedef alındığını ileri sürmektedir.³⁹¹ Kalkanoğlu da, “İslamı tümüyle statik bir biçime getirerek örfî hukuk alanını donduran Ortaçağ insanlığından, modern bir insan olmaya yönelmeyi önleyen ve bunları din perdesi altında yapmış olan çevrelerin ve fikirlerin Devlet

³⁸⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, AKDİTYK, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 105-106.

³⁸⁸ Mustafa Öcal (Ed.), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 56.

³⁸⁹ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s.184.

³⁹⁰ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s. 23.

³⁹¹ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 366.

yaşamına ve toplumsal yaşama karışmasını önlemek” amacıyla dinî özgürlüğün mecburen sınırlandırıldığını ifade etmektedir.³⁹²

Cumhuriyetin ilk döneminde yaşanan bu politik gelişmelerin İnönü dönemi başta olmak üzere tüm yakın tarihi derinden etkilediği ve bütün bu gelişmelerin ileride yeniden şekillenecek sosyal ve ekonomik yapıya zemin hazırladığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı reformlarında ifadesini bulan “İslahat” fikri, Cumhuriyet devrinde “İnkılap” şekline dönüşmüş, milletin gelenekçi, muhafazâkar hayat tarzını, fikirlerini ve müesseselerini baştan sona değiştirmek gayesine yönelik, radikal bir tavır ortaya çıkmıştır.³⁹³ Laiklik anlayışının aynen devralındığı bu dönem, dinî hayatla ilgili düzenlemelerin temellerinin atıldığı bir dönem olması hasebiyle önem arz etmektedir. İnönü döneminde her ne kadar din, dil ve tarih gibi kültürün önemli manevi unsurlarını içinde barındıran kültür politikalarında “millileşme” siyasetinin vazgeçilerek humanist bir çizgiye doğru kayılmışsa da, her iki dönemin dine olan yaklaşımında büyük bir benzerlik olduğu söylenebilir.

1.3. DIŞ KONJONTÜRÜN DÖNEMİN POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Çalışmamıza konu olan dönemde, dış konjonktürün ülkenin genel yönetim anlayışı üzerinde belirleyici bir role sahip olduğu görülmektedir. Nitekim şeflik sisteminden demokratikleşmeye giden yolda ülkenin kendi iç dinamiklerinin yanında dış dünyada yaşanan gelişmelerin de çok etkili olduğu bilinmektedir. İnönü, İç ve dış siyaset arasındaki bu ilişkinin kaçınılmazlığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Ben uzun deneyimlerimle şunu görmüşümdür: Hiç bir dış sorunu iç sorunlarla karıştırmadan ve hiçbir iç sorunu da dış sorunlarla karıştırmaksızın çözümlediğimi bilmiyorum. Biri mutlaka diğerini etkiler.”³⁹⁴

1929 yılında yaşanan ve tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizin ardından sarsılan liberalizmin yerini devletçiliğin alması,³⁹⁵ pek çok ülkenin yönetiminde totaliter anlayışları hakim kılmaya başlamıştır.³⁹⁶ Totaliter yönetimlerin en bariz özelliği olan

³⁹² Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 197.

³⁹³ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 142, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 10-11.

³⁹⁴ Ahmet Faik Barutçu, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 316.

³⁹⁵ Zafer Toprak, “Türkiye’de “Sol Faşizm” ya da Otoriter Modernizm 1923-1946”, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0506.html, (27 Mayıs 2006).

³⁹⁶ Alpaslan Işıklı, *Sosyalizm, Kemalizm ve Din*, s. 152-153.

“tek parti diktatörlükleri”nin de bu anlayışla birlikte etkinlik kazandığı ve pek çok ülkenin yönetimde söz sahibi olduğu görülmektedir. Örneğin Faşist İtalya, Nazist Almanya, Komünist Sovyet Rusya, Falanjist İspanya³⁹⁷ gibi ülkeler o dönemde, her şey demek olan tek partiler tarafından yönetiliyordu. 1930-1934 yılları arasında da Brezilya, Dominik, Arjantin, Guatemala, Portekiz, Uruguay, Avusturya ve Meksika gibi ülkeler diktatörlükle idare edilmeye başlamıştır.³⁹⁸ Nadir Nadi, o döneme hakim olan yönetim anlayışını şöyle ifade etmektedir:

“O yıllarda totaliter yönetim modası salgın halinde idi. Almanya, İtalya, Rusya ve Japonya gibi devlet ve memleketlerin yanı sıra İberik Yarımadası’nda, Orta Avrupa’da ve Balkanlar’da irili ufaklı bir sürü para-faşist rejim kurulmuştu. Ufukta belirmeye başlayan savaş bulutları çoğu milletleri koyun sürüleri halinde birer çobanın etrafında toplanmaya zorluyordu. Demokrasiye; ihtiyarlanmış, devrini yaşamış, verimsiz bir yönetim sistemi diye bakan aydınlar günden güne artıyordu.”³⁹⁹

Dönemde yaşanan tüm bu gelişmelerden Türkiye’nin bağımsız kalabilmesi düşünülemezdi.⁴⁰⁰ Nitekim kısa sürede aydın ve siyasetçileri de etkisi altına alan bu gelişmeler, Parti Genel Sekreteri Recep Peker’in devletin, faşist modele göre yeniden yapılanmasını öngören bir projeyi Atatürk’ün onayına sunmasına kadar vardı.⁴⁰¹ Hatta, Halkevlerinin faşist teşkilatlanma modelleri olarak görüldüğü bu dönemde, Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi’nin 23 Nisan 1930 tarihinde yaptığı bir konuşma oldukça dikkat çekicidir:

“Faşizm namı altında tanınan milliyetperverlik hareketi İtalya toprakları üzerinde, çok buhranlı bir devirden sonra, ağır ve tehlikeli bir mücadele neticesinde muzaffer oldu... O hareket milliyetperverdir; biz milliyetperveriz. Sınıf mücadelelerinin memleketimiz için mutlak bir harabiyet vücuda getireceğine tam bir kanaatimiz vardır; orada da bu kanaat mevcuttur... Biz faşist milliyetperverliğin dünkü galeyanında hem mazimizi hem de istikbalimizi görürüz... Faşizm gençliği gibi, milliyetperver Türk gençliği, yarın da Türk inkılabını tehdit edecek herhangi bir tehlikeye karşı, silahını kapıp müdafa vazifesine koşacaktır.”⁴⁰²

Dış konjonktüre hakim olan bu anlayışın en güçlü zamanlarını yaşadığı İnönü döneminde de Ülke, Millî Şef’in önderliğindeki tek parti idaresi altında yönetiliyordu. Başbakan Refik Saydam’ın:

³⁹⁷ Falanjizm, 1933 yılında İspanya’yı ele geçirmeye çalışan İspanyol komünistlerine karşı geliştirilen ve Francisco Franco tarafından uygulanan faşist ideolojiye verilen addır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Falanjizm> 15. 10. 2013

³⁹⁸ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 245, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 34-35, Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 29.

³⁹⁹ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, s. 17.

⁴⁰⁰ Şerafettin Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, Fırat Yayınları, İstanbul 2003, s. 7.

⁴⁰¹ Işık, *Sosyalizm, Kemalizm ve Din*, s. 152-153.

⁴⁰² Hamdullah Suphi (Tanrıöver), “Türk Ocakları Merkez Binasının Açılış Konuşması”, *Türk Yurdu Dergisi*, 4 (29-223), (Mayıs 1930), s. 9-10.

“CHP demek, Türk Milleti demektir ve CHP demek Türk devleti demektir. Bu mefhumlar birbirlerine o kadar sıkı bir şekilde bağlıdır ki, birini diğerinden ayırmak imkânsızdır” ifadeleri, parti devlet ilişkisini göstermesi bakımından anlamlıdır.⁴⁰³

Tek parti iktidarının ülkedeki gücü 2. Dünya Savaşı’ndan sonra zayıflamaya başlamıştır. Çünkü Savaşı’nın Demokrasi cephesi tarafından kazanılmış olması, bütün dünyada tek partiye dayalı siyasal sistemlerin gözden düşmesine, buna karşın serbest seçimlere dayalı liberal sistemlerin canlanmasına yol açmıştı. Bu bağlamda batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen ülkelerin, kendi sistemlerini bu açıdan gözden geçirme zorunluluğu hissetmiş olmaları, bu doğrultuda karar alan Türkiye’yi de siyasi liberalleşmeye doğru itiyordu.⁴⁰⁴ Dünyada kabul gören yeni devlet düzeninin Ulusal Egemenliğe dayanması ve bu temele dayanan Birleşmiş Milletler Antlaşması’nın San Fransisko’da imzalanmış olması, Türkiye’nin iç politika düzeninin de aynı akıma uymasını zorunlu kılıyordu.⁴⁰⁵ Çünkü Türkiye’nin de imzası bulunduğu bu antlaşmanın hükümleri, hiç bir şekilde tek partili bir rejimle uzlaşmıyordu.⁴⁰⁶

Batıyı etkileyip kazanma arzusu içinde olan Millî Şef,⁴⁰⁷ kutuplaşan dünya düzeni içinde, Batı bloğundaki yerini alabilmek için iç politikada köklü değişiklikler yapma kararı aldı.⁴⁰⁸ İnönü’nün 19 Mayıs 1945 günü, çok partili yaşama geçileceğini ima eden bir konuşma yapması, bu radikal değişim kararının ilk işaretlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁹ Basına ‘Hürriyet isteği’ olarak yansıyan ve hararetli tartışmalara sahne olan bu süreci, ekonomik ve siyasi bir takım gelişmeler izledi.⁴¹⁰ Varlık vergisinin kaldırılması ve Turancı söylemlerin baskı altına alınması, bu gelişmelerden sadece bazılarıydı. İç siyasetin tüm yönleriyle etkilendiği bu yıllarda, özellikle İngiltere ve Amerika ile gelişen ilişkiler neticesinde, Batı kültür normalarının hızlı bir şekilde toplumumuza girmesi, sosyal ve kültürel etkileri de beraberinde getirdi.⁴¹¹ Artık güçlü

⁴⁰³ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 245.

⁴⁰⁴ Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, s. 138, Necdet Ekinci, *İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Doç. Dr. Orhan Yavuz Dizisi, İstanbul 1997, s. 8, Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 201.

⁴⁰⁵ Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, s. 391.

⁴⁰⁶ Ekinci, *İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, s. 248-249, Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 336.

⁴⁰⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 419.

⁴⁰⁸ Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 195.

⁴⁰⁹ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 328.

⁴¹⁰ Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, s. 167.

⁴¹¹ Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı*, 153.

ülkelerin refahı, toplumsal ve ekonomik örgütlenme biçimleri, Türkiye için ulaşılmaması gereken bir hedef durumundaydı.⁴¹²

Demokratikleşme sürecinin basın, inanç ve düşünce özgürlüğüne kapı açan bir niteliğe sahip olmasından dolayı, dinî alanın bu süreçten olumlu etkilendiği söylenebilir. Nitekim din ve laiklik kavramlarının yeniden tanımlandığı ve basın yoluyla tartışıldığı bu dönemde, yönetici kadronun toplumun taleplerine karşı daha duyarlı hale geldiği ve özellikle din eğitimi alanında önemli kararlara imza attığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Kur'an öğrenimi ve Arapça ezan yasağı konusundaki katı tutumunda da 1945 öncesine göre daha ılımlı bir noktaya doğru kaydığı bilinmektedir.⁴¹³

Akandere'ye göre Türkiye'de yaşanan bu gelişmeler, sadece 2. Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bağlanamaz. Zira o dönemde Türkiye'nin dünya karşısındaki yalnızlığı, Sovyet Rusya'nın üs ve toprak isteyişi, ekonomik, sosyal ve siyasi huzursuzlukların son safhaya ulaşması, CHP'nin halktan kopuşu ve İnönü'nün kendisinin dile getirdiği üzere "Demokrasi gelmez ise isyan ve ihtilal çıkacaktı" görüşlerinin varlığı, değişimi zorunlu kılan önemli etkenlerden oldu.⁴¹⁴ İnönü'nün Çankaya Köşkü'nde Kazım Özalp'e:

"Sovyetler, Boğazlardan (askeri) üst isteyince ve üç Doğu vilayetimizin de kendilerine bırakmamız gerektiğini ileri sürünce, bizim için Demokrasi Cephesi'ne katılmaktan başka çare kalmamıştı. Ben bu Sovyet tekliflerinden çok daha önce de Türk milleti için çıkar yolun demokrasi olduğuna inanmışım"

demesi de bu düşünceyi doğrulamaktadır.⁴¹⁵

Kocabaş, İnönü'nün kendi döneminde getirdiği bu yenilik ve değişimin, sosyal şartların ve dış konjonktürün getirdiği zorunlu bir değişim olduğunu, bu değişimle yumuşak bir geçiş yapıp, devrimleri korumanın esas alındığını ileri sürmektedir. Kocabaş'a göre, değişimin olmaması halinde "isyan ve ihtilal olurdu" diyen İnönü'nün,

⁴¹² Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, s. 95.

⁴¹³ Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve İlmliklik", s. 40, ayrıca bkz: Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 345-346.

⁴¹⁴ Sovyetler Birliği 1945 yılında, Kars ve Ardahan ve Artvin'in kendilerine iade edilerek, Boğazlar'da deniz ve kara üssü verilmesi talebinde bulunmuştur. Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 318, ayrıca bkz: Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 332, Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 374, Işıklı, *Sosyalizm Kemalizm ve Din*, s. 135-136, ayrıca bkz: Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 245.

⁴¹⁵ İsmet Bozdağ, *Menderes Menderes*, Emre Yayınları, İstanbul 1957, s. 54-55.

“Benim yerimde Atatürk olsa idi aynı şeyleri yapardı” demesi, kendi haklılığına inandığını göstermektedir.⁴¹⁶

Sonuç olarak, Lozan dönüşü Karabekir’e :

“Müslüman olduklarından dolayı bugüne kadar istiklâlin kendilerine verilmediğini ve Müslüman kaldıkları sürece müstemlekeci devletlerin, bilhassa İngilizlerin, daima aleyhlerinde olacaklarını, hatta kazanılan istiklalinde de daima tehlikede kalacağını...”⁴¹⁷

söyleyen İnönü’nün, özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelere bağlı olarak öncülük ettiği değişime bakılırsa, dış konjonktürden çok da bağımsız politikalar geliştiremediği söylenebilir. O dönemde dış dünyada yaşanan gelişmelerin demokrasileşme ve özgürlük lehinde değil de tam tersi bir istikamette olması durumunda ülkenin nasıl bir anlayışla yönetileceğini tahmin etmek ise zor değildir.

1.4. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Diyanet İşleri Başkanlığı, 3 Mart 1924 tarihli kanunla,⁴¹⁸ İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili faaliyetlerini yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere kurulmuş, Başbakanlık’a bağlı bir kurumdur.⁴¹⁹ Altan’a göre dini, rejime rakip olarak gören idareci kadro bu kurumu, tek parti ideolojisiyle oluşacak tek tip vatandaşın inancını sürekli denetim altında tutmak amacıyla kurmuştur.⁴²⁰ Bu amaca uygun olarak, neredeyse Cumhuriyet’le yaşıt tarihi süresince kendisine biçilen yere ve sınırlara sadık kalan Diyanet İşleri Başkanlığı, özellikle tek parti döneminde Müslümanların din işlerine bakmaktan çok “devletin din işlerine bakan”, devletin felsefî ve siyasi temayülleri, zaman zaman da baskıları doğrultusunda dinî yorumlar yapan, halkın din anlayışını ve dinî yaşama biçimini dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olagelmıştır.⁴²¹

Cumhuriyet tarihi boyunca, laiklikle irtibatlı olarak meşruiyeti, statusü, yetkileri, sorumlulukları ve faaliyetleri en çok tartışılan kurumlar listesinin ilk sıralarında yer alan

⁴¹⁶ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 551, ayrıca bkz: Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 202.

⁴¹⁷ Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1990, s. 97.

⁴¹⁸“Şerîye ve Evkaf ve Erkâm Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair 429 Sayılı Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, TBMM Matbaası, 2, Ankara 1942, s. 241.

⁴¹⁹ 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 1. Maddesi, bkz: Nail Arslanpay, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması 1924-1973*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.

⁴²⁰ Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 72.

⁴²¹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 78, Yıldırım, “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet’in Türkleştirilmesi mi?”, s. 35. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 161.

Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik kavramının ilmi ve hukuki bir kavram olmaktan çok, siyasi ve tarafların ideolojik mücadele aracı düzeyinde kullanılıyor olması nedeniyle, tartışmalı pozisyonunu hala devam ettirmektedir.⁴²² Laiklik ilkesinin Türkiye’de Batıda uygulandığı şekilde uygulanmamasının bu duruma sebep olduğu ve bu yanlış uygulamaların “devlete bağlı din” anlayışını ortaya çıkardığı düşünülmektedir.⁴²³

Aktay’a göre gelinen bu noktada devletin, ideolojik anlamda son derece verimli sayılan dinî alanda, bir acenta işlevini görmeyi incelemiş hatta neredeyse devletin ideolojik aygıtı haline gelmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı, özellikle okuma yazma oranının son derece düşük olduğu, tamamen dinsel ve cemaatsel olarak kurulmuş bir yapıdan, modern bir toplumsal yapıya geçiş için gerekli ideolojik zeminin hazırlanmasında, üstleneceği roller bakımından oldukça önemli bir kurum olarak görülmüştür.⁴²⁴ 1949 yılında Diyanet bütçesi Meclis’te görüşülürken söz alan CHP Ordu milletvekili Hamdi Şarlan’ın, kurumun biri halka, diğeri aydınlara yönelik olmak üzere iki dergi çıkarmasını teklif ederken gerekçe olarak söyledikleri Cumhuriyet ideolojisinin hedefleri açısından kuruma atfedilen önemi gösterir niteliktedir.⁴²⁵

“... Diyanet İşleri’nin haftalık biri avama diğeri havasa ait iki mecmua çıkarıp hurafesiz hakiki dinin ne olduğunu ve bu arada devlet ve inkılap esaslarının hangi bakımdan korunacağını da lazım geldiğini sağlamak elzemdir. Bu sayede dindar vatandaşın inkılap prensipleri dairesinde itikadına, ibadatına ve ahlakına ait konuların dışına çıkmak selahiyetini haiz bulunmadığını o mecmualardan bilmesi, öğrenmesi lazımdır.”⁴²⁶

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla birlikte halkın dinî beslenme kaynağı olarak yalnızca Diyanet İşleri’nin bırakılmış olması, onu kuşkusuz daha da önemli kılmıştır. Diyanetin bu yapısı, tek devlet, tek millet, tek dil, tek parti ritminde giden yeni ulus-devletin tekçi yapısının ruhuna da çok uygundu. Çünkü kurulduğu günden itibaren bütün faaliyetleri dindar halkın dinî taleplerinden önce, devletin izin verdiği ölçüler dahilinde devletin taleplerini gözetmek olan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam için devlet tarafından tayin edilen yeni tanımın ve pratiğin sınırları içinde, İslam’ı millî bir unsur haline getirmeye uygun bir biçimde örgütlenmişti.⁴²⁷ Çünkü siyasi merkeze göre millî

⁴²² İsmail Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2000, s. 29.

⁴²³ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 186.

⁴²⁴ Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstisması”, s. 44-45., Subaşı, *Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme*, Vadi Yayınları, Ankara 2003, s. 12-13., Koçak, *Tek- Parti Döneminde Muhallif Sesler*, s. 16.

⁴²⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 77.

⁴²⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, 23. 2. 1949 Tarihli 50. Birleşim, s. 447.

⁴²⁷ Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstisması”, s. 44-45.

dil ve millî kültür, ancak Diyanet yoluyla yabancı dil ve kültürlerin etkilerine karşı korunabilirdi.⁴²⁸

“Din, vicdâni ve ferdi bir inançtır, başkasını ilgilendirmez” düşüncesi temel alınarak oluşturulan “Devlete bağlı din” anlayışı⁴²⁹ çok partili yıllara geçiş aşamasında tartışma konusu yapılmış, laik bir hükümetin din işleriyle meşgul olup olamayacağı konusunda iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre, din işlerini tamamıyla cemaate terketmek ve din eğitimi için cemaat tarafından millet mektepleri açmak; İkinci görüşe göre de, hükümet başkanına tabi olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nı esaslı şekilde teşkilatlandırmak ve açılacak dinî okulların idaresini bu kuruma vermek, izlenmesi gereken en uygun yoldur.⁴³⁰ 1945 Kurultayında CHP’li bir gurup, yeni bir “Dinde reform” projesi hazırlayarak din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrıldığı laik bir rejimde, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumun olmaması ve kurum yerine Dil Kurumu gibi bir organizasyon kurularak din işlerinin millete mal edilmesi, Kur’an ve din tatbikatının öz Türkçe olarak tanzim edilmesi ve ibadet yerlerinin de Türk’ün geleneğine uygun bir tarzda düzenlenerek, halkevlerinin ibadet yeri, ibadet yerlerinin de halkevlerine benzer bir şekle dönüştürülmesi, ruhbanlığın alameti sayılabilecek her türlü sarık, cübbe gibi din tatbikatında kullanılan her nev’i kıyafetin ilga edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴³¹ Bu görüşlerin yanı sıra yazar Peyami Safa gibi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın lağvıyla mezhep ve tarikat kavgalarının ortaya çıkmasından endişe edenler de olmuştur. Onlara göre Türkiye’de bir İslam cemaatinin kurulması, eğer Atatürk Devrimleri tehlikeye sokulmak istenmiyorsa, daha uzun yıllara muhtaçtır.⁴³² Ancak bütün bu tartışmalara rağmen Anayasa’daki laiklik ilkesinin bir özelliğinin de devlete din hürriyeti üzerinde denetim yetkisi tanıyarak olmasından dolayı,⁴³³ dinin devlete bağlı olma hali bir zorunluluk halinde bugün hala devam etmektedir.

Devlete bağlı bir kurum olarak devletin her türlü imkânlarından yararlanması beklenen Diyanet İşleri Başkanlığı’nın çalışmamıza konu olan 1938-1950 yılları arasında kendisi için belirlenen amaçları bile gerçekleştiremeyecek kadar ihmal edilmiş bir kurum olduğu görülmektedir. Zira mabetlerin bakım ve onarımı, din adamlarının

⁴²⁸ Fergan, “Dinsizliği Siyasete Alet Yapanlar”, s. 73.

⁴²⁹ Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 23.

⁴³⁰ Fergan, “Din müesseseleri- Dinî Tedrisat”, *İslam- Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II (67), 1947, s. 3-8.

⁴³¹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 193-194.

⁴³² Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 67.

⁴³³ *Resmî gazete*, 14216, 15 Haziran 1972, (21/10/1971 tarihli Anayasa Mahkemesi Kararı), s. 4-5.

yetiştirilmesi ve geçimlerinin sağlanması, din öğretiminin yürütülmesi gibi maddi imkânları devletin elinde olan hizmetler, bu dönemde uzun bir süre yerine getirilmemiştir. Bu dönemdeki din hizmetlerinin nasıl devam ettiğine dair fikri, 1945'te Rize şehrindeki durumu tasvir eden aşağıdaki ifadelerde bulabiliriz:

“İmamın maaşı cemaat tarafından verilmektedir. Genellikle bir zengin bunu üzerine alır. Halk, imamın iki öğün yemeğini sırayla gönderir. İmamın ve dinin tesiri büyüktür.”⁴³⁴

Yine Karadeniz bölgesinden Ali Kemal Saran'ın anlattığına göre hocaların yemeği köy halkınca nöbetleşe olarak verilir, caminin girişinde fındık fidanlarının yontularından örülen bir el sepeti olur ve sırası gelen kişi, evine gönderilen bu sepetle hocaya yemek gönderirdi.⁴³⁵

1947 yılındaki CHP Kurultayı'nda milletvekilleri tarafından dile getirilen bazı ifadelerde, teşkilatın bu dönemde kendisinden beklenen hizmetleri yerine getiremediğini belgeler niteliktedir.

Çorum delegesi Abdülkadir Güney:

“Evet bugün için bir Diyanet İşleri Reisi mevcuttur. Diyanet İşleri Dairesi'nin yetişecek olan nesle din öğretmek hususunda bir teşkilatı yoktur. Yalnız inhilal eden (boşalan) müftülük ve imamlıklara eskiden kalmış mahdut kimseleri tayin etmekten başka bir vazife de ifa etmemektedir.”

Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu:

“(Gayri müslim cemaatlerin) Evkaf idarelerini kendilerine vermişiz. İslam dinine mensup olan cemaatin başına ‘Diyanet İşleri Reisi’ diye birisini oturtmuşuz. Fakat hiç bir iş yapmayarak, kolları bağlı olarak bırakmışız, boyuna tesbih çekmesine müsaade etmişiz.”⁴³⁶

Diyanet işleri bütçesi görüşülürken C.H.P Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu, o dönemde mevcut din görevlilerinin maddi anlamda en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak durumda olduklarını, görevdeki süreleri 30 yılı bulsa da, terfi edemeyip hep aynı maaşı almak zorunda bırakıldıklarını, bu nedenle teşkilat yasasının hemen çıkarılması gerektiğini söylemiş, ülkede hala din hizmetlerinden tamamen mahrum bölgeler bulunduğunu, bunun da ülkemiz için tehlike arz ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

⁴³⁴ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 76.

⁴³⁵ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 128.

⁴³⁶ *CHP 7. Kurultay Tutanağı*, Ankara 1947, s. 449, 450.

“... Bizim en tehlikeli yerlerimizde, mesela şark hudutlarımızda teşkil olunan kazalarımızda ne müftü vardır, ne vaiz, ne imam ne de hatip.”⁴³⁷

Dinî hizmetlerin ihmal edilmesinin en belirgin göstergelerinden biri de o günkü Diyanet İşleri Başkanlığı binasının fiziki yapısıdır. Zira, Fergan’a göre bu dönemde Ankara’da diğer resmi kurumlara saray gibi geniş ve ferah mekanların tahsis edilmesine karşılık Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bir ailenin bile sığamayacağı kadar dar ve kasvetli bir apartman dairesinde görev yapmak zorunda bırakılması, kütüphanesinin bile sandık odası kadar küçük ve kullanışsız bir alana sahip olması, bu kuruma devletin değer vermediğinin bir göstergesidir.⁴³⁸ Bu durum 1950 bütçe görüşmelerinde Ankara milletvekili Naci Tınaz tarafından da dile getirilmiş; çıkmaz bir sokakta izbe bir apartman dairesinde görev yapmak zorunda bırakılan Diyanet İşleri Başkanı’nın bu durumunun devlet açısından utanç verici bir durum olduğu ifade edilmiştir. Aynı toplantıda kira ödeneği olmadığı için müftülerin “evlerinin bir odalarını daire ittihaz ettikleri” ve bu zor şartlar altında çalışmak zorunda bırakılmalarının, onların yaşam alanlarını sınırlandırdığı da dile getirilmiştir.⁴³⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, çalışma ortamının fiziki şartları dışında mevzuat ve işleyiş bakımından da hemen hemen bütün tarihi boyunca, siyasi merkez açısından üst bir itibara mazhar olamadığı, layık olduğu değer kendisine verilmediği görülmektedir.⁴⁴⁰ Diyanet İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki’nin yazdığı 16923 sayılı, 12 Aralık 1950 tarihli resmi bir raporda yer alan şu ifadeler, 1940’lı yılların arzettiği manzarayı gayet açık bir şekilde tasvir etmektedir:

“... Aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Millî Eğitim Bakanlığı 430 nolu kanunla taahhud eylediği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nı yakinen ilgilendiren dinî vazifelerde isdihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bu güne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bugün memleketin birçok yerlerinde hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunamamaktadır, hatta bazı köylerimizde ölenlerin techiz ve tekfini ile ebedi istirahatlarına tevdi gibi en basit dinî bir vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunamamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir.”

⁴³⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, 14 Şubat 1950 Tarihli 46. Birleşim, s. 555.

⁴³⁸ Fergan, “Dinî Neşriyatı Kösteklemek İsteyenler”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz: Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 43.

⁴³⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, 14 Şubat 1950 Tarihli 46. Birleşim, s. 553, 558, ayrıca bkz: Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 55-56.

⁴⁴⁰ Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, s. 61.

Hergün biraz daha artmakta olan bu boşluğun 5-10 yıl içinde büsbütün genişleyip derinleşeceği şüphe götürmez bir hakikattir. Bu cihet, senelerden beri icabeden yüksek makamlara arzedilegelmiştir. Bir taraftan halkın sık sık müracaatları, diğer taraftan İslami ilimlere usul ve furuu ile vakıf olmayan ve zamanın icaplarını, halkın ihtiyaçlarını idrak edemeyen kimseleri “din mürşidi” sıfatıyla vaiz veya müftü tayin edip de halk arasına salıvermekteki millî ve manevi mesuliyeti düşünerek adeta hayal inkisarına uğruyor, bun alıyor, vicdan azabı duyuyoruz.”⁴⁴¹

Üst düzey din görevlilerinin bu konudaki çaresizliklerinden dolayı yaşamış oldukları bu vicdan azabına örnek olması bakımından dönemin İstanbul Müftüsü ile Sulhi Dönmezer arasında geçen şu diyalog oldukça anlamlıdır: 1941 yılında Sulhi Dönmezer, Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul Müftüsü olan Mehmed Fehmi Efendi’yi ziyarete gider ve onu sıkıntılı bir halde bulur. Sebebini sorunca Mehmed Fehmi Efendi şunları söyler: “Bugün hayatımın en elemli gününü geçirdim. Bir camiye imam olarak mahalle bekçisini tayin ettim.” Cündioğlu’na göre, dönemin müftüsünün bu sözleri, bir mubalağa olarak değil, bilakis o devrin sıkıntılarını bizzat yaşamış, olup bitenlere bizzat tanıklık etmiş resmi bir görevlinin şehadeti olarak kabul edilmelidir.⁴⁴²

Hakettiği değeri göremediği halde siyasi merkezin, Diyanet İşleri Başkanlığı’nı, meşrulaştırmak, nüfuz aracı olarak kullanmak, sınırları tayin edilmiş bir din anlayışını empoze etmek, daha da önemlisi bu kurumun varlığını gerekçe göstererek milletin içinde muteber konumlarını sürdüren ulema ve meşayihın tayin edici ve etkili statülerini zayıflatarak ortadan kaldırabilmek için, bu kurumun halk nazarında özellikle de dinî endişelere sahip insanlar nezdinde itibarlı olması gerektiğine inanılmaktadır. Bu nedenle siyasi merkez, Diyanet’in başına muteber insan getirerek onun üzerinden halkın itibarını kazanmak istemiştir.⁴⁴³

Kurulduğu tarihten 1951 yılına kadar Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunan isimler ve görev süreleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 112, ayrıca bkz: Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 138.

⁴⁴² Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 111. İsmail Habib Sevük, “Cübbe ve Sarık”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (7 Ocak 1949), s. 2.

⁴⁴³ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 80-81.

⁴⁴⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1989, s. 31.

ADI, SOYADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	ÖĞRENİMİ	SİCİL NO	GÖREVE BAŞLAM A TARİHİ	GÖREVDE N AYRILMA TARİHİ	GÖRE V SÜRES İ
M. Rıfat BÖREKÇİ	Ankara, 1861	İcazet	23-0008	4 Nisan 1924	5 Mart 1941	17 Yıl
Ord. Prof. M. Şerefeddin YALTKAYA	İstanbul, 1879	Darül Muallimin	13-0003	14 Ocak 1942	23 Nisan 1947	5 Yıl 3 Ay
Ahmed Hamdi AKSEKİ	Akseki, 1887	Medresetü'l Mütahhasisin	38-0042	29 Nisan 1947	9 Ocak 1951	4 Yıl 8 Ay

1924-1941 yılları arasında başkanlık yapan Rıfat Börekçi, uzun yıllar Ankara müftülüğünü yapmış, Millî Mücadele yıllarında aktif olarak çalışmış, Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği yapmış, İstanbul'un Millî Mücadele aleyhinde fetvasını göğüslemiş, 1. Meclis'te milletvekili olarak bulunmuş, ilmi bakımdan değerli bir zattır. İnönü tarafından atanan ve 1942-1947 yılları arasında başkanlık yapan ord. Profesör ve müderris Şerafettin Yaltkaya ise Kelam başta olmak üzere İslami ilimlere, İslam düşüncesine ve Arap edebiyatına vukufu ile şöhret bulmuş, üniversite, basın ve aydın çevrelerinin de tanıyıp itibar ettiği bir kişidir. Yaltkaya'dan sonra İnönü tarafından başkanlık görevine getirilen ve 1924'ten beri Diyanet Teşkilatı'nın üst kademelerinde bulunan, halk arasında alim ve muteber bir insan olarak tanınan Ahmet Hamdi Akseki'nin konumu ise oldukça ilginçtir. Zira II. Meşrutiyet devri İslamcılık düşüncesinin en önemli isimlerinden birisinin, tek parti iktidarının sonlarına doğru İnönü tarafından Diyanet makamının başına getirilmesi ancak dönemin şartları hesaba katıldığında doğru anlaşılabilir önemli bir husustur. Çok partili hayata geçiş çalışmalarının yürütüldüğü, muhalefetin dinî konularda iktidarı gittikçe dozu sertleşecek şekilde tenkitlere tabi tuttuğu, iç ve dış konjoktürel şartlar dolayısıyla dinî hayatın, din eğitiminin daha serbest bir hüviyete büründürülmesine gayret edildiği bir dönemde, Akseki'nin Diyanet'in başına getirilmesi belki de en uygun tercih olacaktır.⁴⁴⁵

Hutbelerin Türkçelerştirilerek halk tarafından anlaşılmasında büyük rol oynayan Börekçi, dinî lider ve aydın kişiliğiyle Cumhuriyet dönemi inkılaplarının yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. Yaptığı hizmetlerle uzun süren savaşlardan sonra halkın bozulan

⁴⁴⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 81. Nevzat Güle, *Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Entelektüel Yaşamında Din adamlarının Sekülerleşme Projeleri ve M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ü. Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Sosyoloji ve Antropoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2002, s. 47.

dinî hassasiyetini onarmaya çalışan Börekçi, Türkçe namaz kılmayı reddeden tavrı ve halkevlerinde dini alaya alan oyunlara sert çıkmasıyla dik bir duruş sergilemiştir. Diyanet İşleri Reisliği görevi yanında Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki Ankara İl Yönetim Kurulu başkanlığını da yürüterek Atatürk ve İsmet İnönü'nün takdirlerini kazanmıştır. Muhtemeldir ki bu takdir nedeniyle de vefatına kadar bu görevde kalması uygun görülmüştür.⁴⁴⁶

Dönemin ikinci Diyanet İşleri Başkanı M. Şerafeddin Yaltkaya, modernist eğilimleri dolayısıyla Cumhuriyet dönemine damgasını vurmuş bir din adamıdır. "İçtimâî İlmî Kelâm" projesiyle kelâm ve sosyal bilimler arasında bağlantı kurmayı amaçlayan Yaltkaya bu teziyle, topluma kutsiyet atfeden ve inançları toplumsal değişimle izah etmeye çalışan bir yaklaşım sergilemektedir. Dönemin pozitivist ilim anlayışından fazlaca etkilendiği ileri sürülen Yaltkaya, "her içtimadan bir ruhaniyet doğar, bir mukaddesiyyet zuhûr eder" diyerek topluma kutsallık ve ruhanilik atfetmiş, toplumun yapısı ile inançları arasında yakın bir ilişki kurarak, inançların kaynağını topluma dayandırmaya çalışmıştır. Özerverli'ya göre A. Comte ve Durkheim düşüncesiyle fikriyatı şekillenen Ziya Gökalp'in, Yaltkaya üzerinde büyük etkisi olduğu bildirilmektedir. Zira Gökalp'in fıkhıta yapmaya çalıştığı şeyi kelâm ilmine uygulamaya çalışan Yaltkaya, Durkheim sosyolojisinin kanunlarını, kelâm ilmine tatbik etmek istemiştir.⁴⁴⁷ Hutbelerin ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini savunan Yaltkaya, bu anlamda da şimşekleri üzerine çekmiştir. Millîyetçi olduğu bilinen Yaltkaya'nın Kelime-i Tevhidi: "Yoktur tapacak Çalab'dır ancak, Muhammeddir Haktan bize yalvaç" şeklinde tecüme etmesi, dinin Türkçeleştirilmesi konusunda atılan bir adım olarak görülmüştür.⁴⁴⁸

Rıfat Börekçi ve Şerafettin Yaltkaya'nın resmi ideolojinin sınırlarını aşamadıkları gerekçesiyle eleştirildiği olmuştur.⁴⁴⁹ Ancak bu konuda farklı yorumların olması, Diyanet teşkilatının tek parti döneminde, her yönden ciddi ihmale uğradığı, din

⁴⁴⁶ Abdurrahman Kaplan, *İki Devirde Bir Din Adamı Mehmet Rıfat Börekçi*, 1. Baskı, Net Ofset, Ankara 2011, s. 150, 212-226, "Cumhuriyet Devrinin İlk Diyanet İşleri Başkanı ve Millî Mücadele Öncülerinden Rıfat Börekçi", (Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla), *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 3 (2-3), (Şubat-Mart 1964), s. 66.

⁴⁴⁷ M. Sait Özerverli, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in "İçtimai İlm-i Kelâm"ı, *İslami Araştırmalar Dergisi*, (3), 1999, s. 158-170, Ramazan Altıntaş, "Sosyal Kelâm'a Giriş: "M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği", *Kelâmın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri (Sempozyum)*, İzmir 2000, s. 131-132,

⁴⁴⁸ M. Şerafeddin Yaltkaya, *Dini Makalelerim*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1944, s. 6, Halim Baki Kunter, "Kaybettığımız Büyük Bilgin: M. Şerafeddin Yaltkaya", *Ülkü*, I (VI), 1947, s. 10-11, Osman Keskiöğlu, Asaf Demirbaş, Abdullah Anaz, *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara 1989, s. 198.

⁴⁴⁹ Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1973, s. 232.

hizmetlerinin gereği gibi yerine getirilemediği ve dinî kurumların da ibadet dışında her anlamda kullanılmaya başladığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim bu konuda izlenen politika şu şekilde özetlenebilir: Bu dönemde din, özellikle sosyal boyutuyla yasaklanmak istenmiş, ancak bunun imkânsızlığı anlaşılınca reforme edilmeye çalışılmıştır. Dini reforme etme çabaları da sonuç vermeyince, herşeyi ile yeni bir din üretmenin yolları aranmıştır. Müslümanların yoğun bir baskı altına alındığı bu zaman zarfında, önce cemaat camiden soğutulmuş, sonra cemaati ve görevlisi kalmayan camilere el konulmuş, hocaları da başka yerlere sürülmüştür. El konulan bu camilerin birçoğu bakımsızlıktan yıkılmış, geriye kalanlar ise ya çeşitli işler için satılmış, ya kiraya verilmiş ya da depo olarak kullanılmıştır.⁴⁵⁰

Fergan, o dönemde hangar ya da ahır yapılan camilerin daha sonra Yahudi ve Ermenilere satılarak şarap deposu haline getirildiğini ileri sürmektedir.⁴⁵¹ Bu dönemde camilerin amacı dışında kullanılmasının en büyük gerekçesi halkın camilere gitmediği bu nedenle de boş kaldığı iddiasıydı. Gerçekten de o dönemde camilere giden insan sayısı oldukça azdı. 1949 yılında yapılan Meclis görüşmelerinde camilerin cemaatsiz kalmasını ehliyetli din adamının yetiştirilmemesine bağlayan Maraş milletvekili Emin Soysal, bu konuyla ilgili olarak yaşadığı bir anıyı şu sözlerle ifade etmektedir:

“...Geçen sene Beyoğlu’nda bir Rum kilisesine gittim; hıncahınc, halk dolup dolup boşalıyordu. Oradan çıktım, Sultan Ahmet Cami’sine gittim. Bir imam, altı tane asker, yedi tane fakir sivil vardı; o muazzam caminin içinde. Bendeniz bazen böyle şeyleri merak ederim, neden? Millet dinini mi kaybetti? Hayır. Yalnız zayıf, bilgisiz din adamlarının yüzünden, yani zayıf kalan, yetişmemiş, elinden tutulmayan din adamları yüzünden... Ama bence onlar da şayanı hürmettir, bu zayıf vaziyetlerine rağmen din yolundaki vazifelerine devam etmişlerdir...”⁴⁵²

Mustafa Armağan’ın 22 Mayıs 2011 tarihli Zaman Gazetesi’nde yayımlanan “Kapatılan cami avlusunda kesik başlar sergilendi” başlıklı yazısında, halen Elazığ’da yaşayan yaşlı bir hocaefendi ile yaptığı özel sohbetten aktardıkları, camilerin o dönemde hangi amaçlarla kullanıldığını göstermesi bakımından birer belge değerindedir:

“1942’de Kayseri’de okuyordum. Bizi silah altına alıp Çukur Cami’ye sevk ettiler. O camide tam 7 gece yattık. Oradan İstanbul’a sevk ettiler. İstanbul’da nerede kaldık, biliyor musun? Sultanahmet Camii’nde. Camileri at ahır, ambar, depo dahi yaptılar. Hepsi askeriyenin

⁴⁵⁰“Camilerde Ramazan” , *Selamet*, (58), 1948, s. 13-16, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkarat Oyunu*, s. 197.

⁴⁵¹ Fergan, *Kara Kitap*, s. 28.

⁴⁵² *TBMM Tutanak Dergisi*, 4. 06. 1949 Tarihli 101. Birleşim, s. 280.

işgali altındaydı. Diyarbakır'da bir Ulucami vardır. İnönü devriydi, Ramazan'dan önce içerisine beş on tane sandık attılar, ambar diye kapattılar. Millet çok müracaat etti, "Nerede namaz kılalım?" dediler. Gelen cevap, "Evlerinde kılınsınlar." oldu."⁴⁵³

Camilerle ilgili bu tutumun 1935 yılında çıkan bir kanuna dayandığı söylenebilir. Zira bu kanunda; camiler tasnif edilerek "tasnif harici kalacak cami ve mescitler, usul ve mevzuata göre kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere kapatılır" ifadesi yer almaktadır.⁴⁵⁴ Bu kanuna dayanarak gerçekleştirilen tasfiye sürecinde camilerin kapatıldığı veya başka amaçlar için kullanıldığı haberleri yıllar sonra İnönü tarafından şu sözlerle yalanlanmıştır: "Cumhuriyetin hangi devrinde camiler kapalı ve ibadet yasak olmuştur? Hiçbir zaman olmamıştır."⁴⁵⁵ Bu açıklama üzerine Yeni İstiklal Gazetesi, "İnönünün yalanlarına karşı vatandaşları isbata çağırıyoruz" diye bir kampanya başlatmış, o günleri yaşayan vatandaşlardan "CHP döneminde yıkılan, satılan, kiraya verilen, depo ve müze yapılan camiler hakkında resim, yazı ve bilgi" göndermelerini istemiştir. Bu çağrıya yurdun her köşesinden yoğun bir talep olmuş ve o dönemde kapatılan veya "dönüştürülen" camiler hakkında gönderilen resim ve yazıların bir kısmı Yeni İstiklal Gazetesinde yayımlanmıştır.⁴⁵⁶

Cumhuriyetin cami politikasının "ihtiyaç olduğu kadar cami" parolasıyla ifade edildiğini belirten Meydan, bu dönemde camilerin sayısının okul sayısından fazla olduğunu, bu nedenle de ihtiyaç fazlası camilerin atıl bir vaziyette durmasındansa farklı amaçlarla kullanılmasının o dönemin şartları içinde en uygun yaklaşım olacağını ileri sürmektedir.⁴⁵⁷ Bunun bir din düşmanlığıymış gibi gündeme getirilmesinin İnönü'ye haksızlık olacağını ifade eden Türeç, savaş şartları içerisinde kutsal emanetlerin bazı camilerde korunma altına alınarak bu camilerin ibadete kapatılmalarının aslında dine duyulan saygının bir sonucu olduğunu söylese de,⁴⁵⁸ bu dönemde devletin dinî hizmetlere karşı genel olarak ilgisiz ve soğuk bir tutum sergilediği dikkat çekmektedir.

⁴⁵³ Armağan, "Kapatılan cami avlusunda kesik başlar sergilendi" *Zaman Gazetesi*, (22 Mayıs 2011).

⁴⁵⁴ "Cami ve mescitlerin tasnifine ve tasnif harici kalacak Cami ve Mescit Hademesine verilecek muhassasat hakkında kanun", (2845), 15 Teşrinisani 1935.

⁴⁵⁵ "İnönü'nün Başbakan'a Cevabı", *Ulus Gazetesi*, (12 Ekim 1966), s. 8.

⁴⁵⁶ "İnönü'nün Yalanlarına Karşı Vatandaşları İspata Çağırıyoruz", *Yeni İstiklal Gazetesi*, (19 Ekim 1966), (271), s. 12, ayrıntılar için bkz: Mehmet Şevket Eygi, *Yakın Tarihimizde Cami Kiyımı*, Tarih ve İbret Yayınları, İstanbul 2003, s. 24 ve devamı...

⁴⁵⁷ Sinan Meydan, "Evet İnönü Bazı Camileri Depoya Çevirdi İşte Nedeni", <http://www.odatv.com/n.php?n=evet-inonu-bazi-camileri-depoya-cevirdi-2804121200> 01.06.2012

⁴⁵⁸ Tufan Türeç, "Çirkin İftira ve Gerçek ...", *Hürriyet Gazetesi*, (31 Ocak 2011), Gerger'le ropörtaj yapan eski milletvekili ve gazeteci Orhan Birgit' de Türeç'le aynı fikirdedir. Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkarat Oyunu*, s. 146.

Devletin Diyanet teşkilatına gösterdiği ilgisizlik en az camiler kadar din adamı profilini de olumsuz etkilemiştir. 1939 yılında Diyanet İşleri Başkanı Börekçi tarafından müftülüklere gönderilen talimatname ile hem hutbe ve öğütlerin merkezden gönderilmesine karar verilmiş hem de bu görevi yerine getirecek din adamlarının daha ehliyetli olmalarına dikkat edilmesi istenmiştir. Ancak bu konudaki itinaya rağmen ehliyetli din adamı bulmanın çok da kolay olmadığı bir gerçektir. Zira ülke, bu dönemde din adamı yetiştirecek kurumlardan mahrumdur. Din eğitimi almadan sırf geçim kaygısıyla din adamı olarak görev yapmak zorunda kalan vatandaşların temsil konusunda bir takım zaafırlar içinde olmasının, zamanla alay konusu olduğu görülmektedir. CHP'ye bağlı halkevlerinde sahneye konulan temsillerde, geriliğin irticanın ve medeniyet karşıtlığının sembolü olarak sarıklı ve cübbeli din adamlarının güldürü konusu yapılması, bu tavrın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Hatta hoşlanılmayan kişilere “imam kılık sevimsiz adam” benzetmesinin de, dönemin din adamı imajını yeterince açıkladığı söylenebilir. Koçak'a göre bu dönemde din adamları geriliğin ve irticanın simgesi olarak kabul edildiği için rejimin resmi propagandasında her zaman aşağılanan bir meslek gurubu olarak diğer ideolojik aygıtların üstten ve aşağılayıcı bakışlarına da maruz bırakılmıştır.⁴⁵⁹

Dinî hizmetlerle ilgili olarak devlet tarafından gösterilen bu ilgisizlik 1950 seçimleri öncesinde yerini daha ilgili bir anlayışa bırakmıştır. Nitekim 1949'lu yıllardan başlayarak maddi imkânları devletin elinde bulunan dinî kuruluş ve hizmetlere daha fazla dikkat edilmeye başlanmıştır. 1950 seçimleriyle birlikte iktidar değişmiş, aynı siyasi kadrodan kopmuş olmasına rağmen tek parti devrinin hatalı tasarruflarını kabullenmeyen yeni iktidarın bu konuya daha itinalı yaklaştığı görülmüştür.⁴⁶⁰ Örneğin cami yapımına başlanarak amacı dışında kullanıldığı için ciddi onarım gerektiren camilerin, kısmen halk, kısmen de devlet yardımıyla onarılmasına hız verilmiştir.⁴⁶¹ Bu konuda alınan tedbirler devletin dinî hayat üzerinde baskı yaptığı izlenimini hafifletmiş ve artık iktidarı serbest oyları ile tayin eden dindar halk üzerinde büyük bir rahatlama yol açmıştır.⁴⁶² Cami yapımı ve onarımı dışında halkı rahatlatan İslami faaliyetlerdeki

⁴⁵⁹Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, s. 67-68. Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 146.

⁴⁶⁰Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 27.

⁴⁶¹Reed A. Howard, “Çağdaş Türk Müslümanlarının Dinî Hayatı”, *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 97, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 80.

⁴⁶²Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 27.

yükselişin diğer göstergeleri, camiye gidenlerin, türbeleri ziyaret edenlerin, yayımlanan dinî kitap ve risalelerin, hacca gidenlerin ve kurulan dinî örgütlerin sayısındaki artışlardır. Arapça ezan yasağının kalkması, radyodan dinî yayın yapılması, resmi din eğitimine başlanmış olması ve Diyanet'e ayrılan ödeneklerin artırılması gibi gelişmelerin bu rahatlamada önemli bir payı olduğu söylenebilir.⁴⁶³

CHP'li tek parti devrinin kapandığı ve halkın dinî hayat açısından nispeten rahatladığı 1950 yılına gelindiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 12055 cami, 497 müftü, 288 vaiz, 24 gezici vaiz ve 4503 imam olmak üzere toplam 5312 din görevlisiyle hizmet verdiği görülmektedir.⁴⁶⁴ O tarihlerde ülke nüfusunun yaklaşık 21 milyon (20947188) civarında olduğu düşünüldüğünde bu rakamların pek iyi düzeyde olmadığı söylenebilir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan alınan istatistiklere göre 2012 yılı itibarıyla ülke genelinde 84684 cami, 1136 müftü ve müftü yardımcısı olmak üzere 96140 vaiz, Kur'an Kursu Öğreticisi, İmam ve müezzin, toplam 97276 din hizmetleri görevlisi bulunmaktadır.⁴⁶⁵ Ülke nüfusu ise 2012 itibarıyla yaklaşık 76 milyon (75627384) civarındadır. Bu istatistiklere göre 1950'li yıllarda cami sayısının nüfusa oranı % 0,0575 iken, bu oranın 2012 yılı itibarıyla % 0,1119 olduğu görülmektedir. Toplam din görevlisi sayısına bakıldığında ise 1950 yılında toplam din görevlisi sayısının nüfusa oranı % 0,0253 iken 2012 yılında bu oranın % 0,1286'a yükseldiği görülmektedir.⁴⁶⁶

1950 yılına ait istatistiki bilgilerin resmi kayıtlarda mevcut olmadığı ve bu bilgilere sadece iki kaynakta rastlandığı hatırlatılmalıdır. Bu nedenle tahmini verilen bilgilerle son dönemdeki resmi kayıtlara göre verilen bilgilerin karşılaştırılmasının çok sağlıklı olamayacağı düşünülse de, fikir verme açısından bir anlam taşıyacağı düşünülmektedir. 1950 yılına ait olduğu ileri sürülen bu rakamların, dönemin sonunda seçimlerle birlikte gelen rahatlamaya rağmen günümüzle aralarında çok ciddi bir fark olduğuna işaret etmektedir. Zira cami sayısı yaklaşık % 95 oranında artmışken toplam din görevlisi sayısı yaklaşık % 412 oranında artmıştır. Yani daha açık ifade etmek gerekirse 1950 yılında bir din görevlisine 3943 kişi düşerken 2012 yılı itibarıyla bu rakam 777 kişiye düşmüştür. Bu oranların kayıtlarda bulunmayan 1940 yıllarına ait

⁴⁶³ Toprak, "Dinci Sağ", s. 247-248.

⁴⁶⁴ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, s. 61, ayrıca bkz: Feroze, "Türkiye'de İslam ve Laiklik", s. 30.

⁴⁶⁵ Bu bilgi, Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistik Bürosu'ndan alınmıştır.

⁴⁶⁶ Nüfusa ilişkin istatistikler için bkz: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, 12.02.2014.

sayısal değerlere göre çok daha yüksek olacağı tahmin edilmektedir. Zira bu yıllarda gezici vaizler bulunmadığı gibi ilçe müftülüklerinin çoğu da münhal durumdadır. Din görevlisi sayısının da halkın en basit cenaze hizmetlerini bile yerine getiremeyecek bir düzeyde olduğu bilinmektedir. Nitelik olarak ise bütün dinî kurumların büyük ihmale uğradığı ve bekçilerin bile imam olabildiği o dönemle günümüzün bu açıdan kıyaslanamayacağı muhakkaktır.

1.5. DÖNEMİN DİN POLİTİKALARINI BELİRLEYEN BAZI ŞAHSİYETLER

Çalışmamıza konu olan dönemin politik tutumunu belirleyen en önemli siyasi şahsiyetin İsmet İnönü olduğu söylenebilir. Zira “Devlet Paşa” olarak da bilinen İnönü’nün,⁴⁶⁷ ülkenin iç ve dış dinamiklerini dikkate alarak ülke siyasetine yön veren ve bu süreçte kendisini etkilemeye çalışan kadrosunu yine kendi istediği doğrultuda yönlendirmeyi başaran usta bir siyasetçi olduğu görülmektedir. Bu nedenle İnönü’nün gerek kişiliği ve siyasi kimliği, gerekse politik anlayışı ve dine olan yaklaşımı bilinmeden bu dönemin tam olarak anlaşılması zordur. İnönü dışında Peker ya da Günaltay gibi din politikalarına yön vermeye çalışan başka politikacıların olduğu da düşünülebilir. Ancak İnönü’nün, bütün yönlendirme girişimlerine rağmen, her zaman son sözü söylemesi ve iç politikaya kendi isteği doğrultusunda yön vermiş olması, tek bir siyasi şahsiyet üzerinde yoğunlaşılmasında etkili olmuştur.

Dinî bir şahsiyet olarak resmi ideolojinin sınırlarını zorlayıp, sergilediği uzlaşmacı tavrıyla dinî hayatın canlanmasında önemli hizmetleri olan Ahmet Hamdi Akseki’nin de, dönemin din politikaları üzerinde belirleyici bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle Akseki’nin özellikle çalışmamıza konu olan döneme ilişkin faaliyetlerinin bilinmesinin ve değerlendirilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür.

1.5.1. İsmet İnönü

24 Eylül 1884 yılında İzmir’de dünyaya gelen Mustafa İsmet, ilköğrenimini Sivas’ta tamamladıktan sonra babasının işi dolayısıyla eğitimine İstanbul’da devam etmiştir. Başarılı bir askeri eğitimden sonra Harp Akademisi’nden kurmay yüzbaşı olarak birincilikle mezun olan ve mezuniyetinin ardından ordunun değişik

⁴⁶⁷ Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”s. 176.

kademelerinde görev yapan İsmet Paşa,⁴⁶⁸ Osmanlı'nın çöküş sürecini bizzat yaşamış, gidişattan memnun olmadığı için de siyasetle ilgilenme kararı almıştır.⁴⁶⁹ Bu kararın ardından gizli bir teşekkül olarak kurulan İttihat ve Terakki Partisi'ne girerek ilk siyasi çalışmalarına başlayan İsmet Paşa,⁴⁷⁰ kendisini siyaset yapmaya iten düşünceyi, yıllar sonra şu sözlerle açıklamıştır:

“Büyük bir imparatorluğun çökmekte bulunduğu kaygusu ve memleketi kurtarmak ödevinde olduğumuz düşüncesi, bizim gençlik yıllarımızın en unutulmaz hatırasdır...”⁴⁷¹

İstiklal Savaşı sırasında göstermiş olduğu başarılarından dolayı kendisine Atatürk tarafından “İnönü” soyadı verilen İsmet Paşa, çocukluğunda geçirdiği bir rahatsızlıkta dolayı duyma güçlüğü yaşamış, hayatının geri kalan kısmını iştme cihazına bağlı olarak geçirmiştir. Bu durum onun içe dönük bir kişiliğe sahip olmasında etkili olmuşsa da, daha sonra gerek askeri gerekse siyasi arenada elde ettiği başarılar, kendisinde öz yeterlilik⁴⁷² duygusunun gelişmesine yol açmıştır.⁴⁷³

Yaşamı boyunca karşılaştığı zorlukların üstesinden gelebilmek için zorlu mücadeleler veren İnönü, bu mücadelecî ruhunu, iktidar olmak için girdiği yarışta izleyeceği yolu söylerken şöyle dile getirmiştir:

“Ben bu mevkiye yumuşak koltuktan gelmedim. Hep mücadele ede ede geldim. Bu davada tutacağım yol şudur: Hesapsız bir sabır, hiç bir güçlük karşısında eğilmeyen sebat.”⁴⁷⁴

Uğur'un ifadesiyle “yaman bir en iyici” olan İnönü, verdiği karardan hiç kimsenin kendisini vazgeçiremeyeceğini söyleyerek ne kadar kararlı bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷⁵ Sabırlı ve kararlı olmasının yanında sessiz, kendisini idare etmesini bilen ancak aynı zamanda inat ve kindar bir kişiliğe sahip olduğu söylenen⁴⁷⁶ İnönü için farklı tespitler yapılmıştır. Örneğin, İstiklal Savaşı yıllarında İstanbul'a gazeteci kimliğiyle gelen Nobel Ödüllü yazar Ernest Hemingway, "Mustafa Kemal'in kimselerin

⁴⁶⁸ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 13, 14.

⁴⁶⁹ John M., Vanderlippe, *The Politics of Turkish Democracy İsmet İnönü and the formation of the Multi-Party System 1938-1950*, State Universty of New York Press, Albany 2005, s. 7.

⁴⁷⁰ Yusuf Ziya Ortaç, *İsmet İnönü*, 4. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul 1962, s. 24.

⁴⁷¹ Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 9, ayrıca bkz: H. İbrahim Şahin, “İsmet İnönü”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 7 (74), (Haziran 2000), s. 20.

⁴⁷² Öz Yeterlilik: Bireyin belli bir performansı göstermesi için gerekli etkinlikleri düzenleyip başarılı bir biçimde gerçekleştirme kapasitesi hakkında kendine ilişkin yargısıdır. Albert Bandura, “Self-efficacy. Toward a Unifying Theory of Behavioral Change”, *Psychological Review*, 84 (2), 1977, s. 190-200.

⁴⁷³ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 22, 44.

⁴⁷⁴ İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003, s. 416.

⁴⁷⁵ Uğur, *İsmet İnönü*, s. 10, 20.

⁴⁷⁶ Arzık, *Bitmeyen Kavga*, s. 30-32. Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 33.

unutamayacağı, İsmet Paşa'nın da kimselerin hatırlamayacağı bir yüzü var" gözleminde bulunur. İnönü için "hiçbir çekiciliği olmayan silik bir kişi" tespitini de yapan ünlü romancı, bu sözleri söylerken, onun yaklaşık bir asır boyunca Türk tarihinin şekillenmesinde oynayacağı etkin rolü tahmin edemezdi herhalde...⁴⁷⁷

Ankara'nın devlet merkezi olmasında, saltanatın kaldırılıp Cumhuriyetin ilan edilmesinde, hilafetin kaldırılmasında, laikliğin, yeni eğitim sisteminin ve daha pek çok reformun karara bağlanmasında Mustafa Kemal'in her zaman yanında olup ona ilk danışmanlık görevini yapan İsmet Paşa,⁴⁷⁸ hem temel politik meselelerin belirlenmesinde hem de Türkiye'deki siyasi katılımın yapısının şekillenmesinde merkezi bir rol oynamış, üstlenmiş olduğu rollerle yakın tarihimize yön veren önemli bir şahsiyet olmuştur.⁴⁷⁹

Beş çocuklu bir memur ailesinin oğlu olan İsmet İnönü, son yüzyıla damgasını vurmuş olmasına rağmen yaşamı üzerine fazla araştırma yapılmamış bir devlet adamıdır. Otoriter tutumu ile tanınan babasının ve akıllı, yönlendirici kişiliği ile bilinen annesinin ortak etkileriyle büyümüş olan İnönü, "ben bugüne kadar arkasında ne olduğunu bilmediğim kapıyı açmadım!" sözüyle hayatta hiç bir şeyi tesadüflere bırakmayan temkinli kişiliğinin işaretlerini vermiştir.⁴⁸⁰ Temkinli olmasının yanında baskın bir kişiliği olan İnönü için Ali Fuat Cebesoy'un söyledikleri, onun bu kişilik özelliğini örnekler niteliktedir:

"İsmet Paşa iktidarda iken demokrasi olamazdı; çünkü onun düşüncelerine karşı çıkılamazdı. Onunla muhalefetteyken de demokrasi olamaz; çünkü düşüncelerini arkadaşlarına aşılamaktan onu hiç bir güç ve görüş alıkoyamaz."⁴⁸¹

Cebesoy gibi yıllarca İnönü'nün yakınında bulunmuş olan Faik Ahmet Barutçu da, İnönü'nün, düşüncelerini kabul ettirmek istediği noktalarda bir direnmeyle karşılaştığında, karşısındakini, yumuşak ve sürekli üstelemelerle bunaltarak, düşüncesini kabul ettirdiğini, hükümetin ve parti işlerinin ana çizgileriyle ya onun tarafından, ya onun etkisiyle, ya da onun bilgisi altında yönetildiğini söyleyerek, Churchill gibi onun da gölgesinde silinmeyen hiçbir kişiliğin bulunmadığını

⁴⁷⁷ Mustafa Armağan, "İnönü'yü Hitler'e İlk Benzeten Kimdi?", *Zaman Gazetesi*, (9 Mayıs 2010).

⁴⁷⁸ Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 423.

⁴⁷⁹ Vanderlippe, *The Politics of Turkish Democracy İsmet İnönü and the formation of the Multi-Party System 1938-1950*, s. 1.

⁴⁸⁰ Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 38, Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 13, 512.

⁴⁸¹ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 310.

belirtmektedir. Barutçu, ayrıca İnönü'nün, kendi eğilimine uygun olmayan düşünceleri, kuramsal mantık gücüyle ve inatçı bir direnişle yenmekten keyif aldığını, diktatörlüğünün de bu manevi etkinliğinin yenilmezliğinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.⁴⁸² Ara seçimlerle ilgili düşüncelerini açıklamak isteyen partililere "Fikrinizi almak için değil, sizlere fikir telkin etmek için çağırdım"⁴⁸³ ifadesinde de İnönü'nün baskın kişiliğinin izlerini bulmak mümkündür.

İnönü'nün yıllarca avukatlığını yapmış olan Yekta Güngör Özden'e göre tıpkı laiklik gibi anlaşılammış ve değeri bilinmemiş bir kişi olan İnönü,⁴⁸⁴ kişiliği ve uyguladığı politikalarla insanların zihninde oldukça farklı algılar bırakmıştır. Kimilerine göre "müstebid ruh" ve "hâris dimağ"⁴⁸⁵ kimilerine göre öteden beri sol eğilimli⁴⁸⁶, korporatist⁴⁸⁷ bir devletçi⁴⁸⁸, kimilerine göre "unutmak ve unutulmaktan korkan"⁴⁸⁹ bu nedenle de İnönücülüğü bir dogma haline getiren⁴⁹⁰ katı bir diktatör⁴⁹¹, kimilerine göre halkın makus talihini yenen "anıt bir insan"⁴⁹², kimilerine göre sadece zafer kahramanı değil aynı zamanda Sevr'in teneşirine yatırılan hasta adamı, İnönü'de diriltlen "mucize bir kahraman"⁴⁹³, kimilerine göre Cumhurbaşkanı olduğu günden bu yana halkın ihtiyacına ve bünyesine en uygun olan yönetim şeklini hakim kılmaya çalışan⁴⁹⁴ tam bir "demokrasi kahramanı"⁴⁹⁵, kimilerine göre de geçmişten aldığı hızla gelecekteki kuşakların kaderine hükmeden bir "padişah"⁴⁹⁶ hatta "halktan kopuk bir yeryüzü ilahı"⁴⁹⁷ olan İnönü, bu değerlendirmelerle yakın Türk Tarihi'nin şahsı üzerinde en çok tartışılan isimlerinden birisi olmuştur.⁴⁹⁸ İnönü, din ve laiklik konularındaki radikal

⁴⁸² Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 380-381.

⁴⁸³ Arzık, *Bitmeyen Kavga*, s. 33-34.

⁴⁸⁴ Özden, "Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü", Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 12.

⁴⁸⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s. 178.

⁴⁸⁶ Banguoğlu, "Millî Şef Devri Hatıraları" Haz: Sefa Kaplan, *Tercüman Gazetesi*, (17 Mayıs 1986), s. 5.

⁴⁸⁷ Korporatizm: Gerek ekonomide ve siyasette, gerekse de toplumsal ilişkilerde bireyleri kontrol altına almayı ve insanların bireyselleşmelerinin önüne geçmek amacıyla onları yaşadıkları cemaatlerde, zorunlu olarak katılmaları gereken kurumlar içinde tutmayı hedefleyen "bütüncül" bir toplum projesinin adıdır. (Necla Kılıçgedik ve Arkadaşları, *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, (Ed. Erhan Arda), Alfa Basım Yayın, İstanbul 2003, s. 365.)

⁴⁸⁸ Ahmet Kekeç, "Haklısınız ama...Ben de haklıyım!", *Star Gazetesi*, (28 Aralık 2007).

⁴⁸⁹ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 523.

⁴⁹⁰ Kekeç, "Haklısınız ama...Ben de haklıyım!"

⁴⁹¹ Cemal Kutay, "Kafa ve Mide Politikacılığı", *Millet Dergisi*, X (250), (4 Ekim 1951), s. 3. Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 250, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 33, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 218.

⁴⁹² Mehmet Aydın, "Anıt Bir İnsan", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 1 Mart 1997, s. 16.

⁴⁹³ Ortaç, *İsmet İnönü*, s. 87.

⁴⁹⁴ *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, s. 336.

⁴⁹⁵ Özden, "Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü".

⁴⁹⁶ Arzık, *Bitmeyen Kavga*, s. 28.

⁴⁹⁷ Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, s. 17.

⁴⁹⁸ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 477.

tutumu nedeni ile de kimilerine göre “dinsiz”⁴⁹⁹, kimilerine göre de, “karşı- devrimci ve tutucu”⁵⁰⁰ bir kişi olarak değerlendirilmektedir.

İnönü'nün halkıyla daima kavgalı olduğunu iddia eden Arzık, onunla ilgili düşüncelerini şöyle özetlemektedir:

“Sen yediyüz senelik Osmanlı bürokrasisinin sembolüsün. Onun için sen, bitmeyen kavgasın. Kırk senedir Cumhuriyetin kavgasını yapıyorum sanıyorsun. Sen halkları birbirine kırdırarak, hüküm süren son padişahsın! Altındaki toprağın kaydığı yöne, çaktırmadan kıvıran bir padişah. Sen, seni aşan olaylara rağmen, seni aşmayan kişileri puntuna getirip, kendi rafını istediğin gibi yerleştirdin. Karşıdakiler de parmağında oyuncak, yanındakiler de. Lider değilsin: Son padişahsın: Sarayla halkın bitmiyen kavgasıdır!”⁵⁰¹

İnönü'yü halkıyla kavgalı bir padişah olarak nitelendiren bu görüşlerin aksine uyguladığı politikalarla Türkiye'yi bir barış cenneti haline dönüştürdüğüne inanlar da vardır:

“İsmet İnönü, milletlerin kavrulup yandığı kızgın harp çölü içinde, Türkiye'yi yeşil bir sulh vahası, mesud bir barış cenneti halinde buldurmakla kalmamış; aynı zamanda, Atatürk'le beraber kurucusu olduğu medeniyet eserini, harbin doğurduğu bütün güçlüklerle, darlıklara sıkıntılara rağmen, yükseltmeye de muvaffak olmuştur.”... Türk milleti, Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü'nün varlığında ve şefliğinde, en büyük teselliyi bulmuştu. O kendisine bağladığımız ümitlerin hiç birini boşa çıkarmamıştır.”⁵⁰²

İnönü, kimilerine göre, “Kemalist ideoloji”nin biçimlenmesinde birinci derecede etkili olan kişiyken kimilerine göre de, bu süreci yozlaştırıp “Kemalist” çizgiyi dejenere eden ve o güne kadar yapılanları altüst eden kişidir. Örneğin, ikinci fikri benimseyen ve İnönü'nün karşı-devrimci olduğunu düşünen Çetin Yetkin'e göre “İnönü'yü eleştirmek Atatürk'ü eleştirmektir” görüşünden kesinlikle kaçınmak gerekir. Çünkü İnönü, Atatürk değildir. Öyle olmadığı gibi, Atatürk'ün birçok eserini tersyüz eden, yıkan da İnönü'nün takendisidir. Zira Yetkin'e göre, İmam Hatip okullarının ve İlahiyat Fakülteleri'nin, tekke ve zaviyelerin açılması, okullara din dersi konulması gibi birçok geriye dönüşler, İnönü döneminde gerçekleştirilmiştir.⁵⁰³ Kendi deyimiyle “her devrede hayata yeniden başlamayı” bilen⁵⁰⁴ İnönü için Metin Toker ise şöyle demektedir: “İnönü ne gerici, ne

⁴⁹⁹ Kalkanoglu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 39.

⁵⁰⁰ Nazmi Kal, *İsmet İnönü: Televizyona Anlattıklarım*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Aralık 1993, s. 10; Ayrıca bkz: Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 22.

⁵⁰¹ Arzık, *Bitmeyen Kavga*, s. 15, 154.

⁵⁰² Farklı görüşler için bkz: Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 18.

⁵⁰³ Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 22.

⁵⁰⁴ Turan, Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 510.

de tutucu olabilirdi. Çünkü devamlı biçimde kendisini yenileyen adamdı. Eğer benden onun bu tarafını tanımlamam istenirse şöyle derim: İlerici atılımlarda tutucuydu.”⁵⁰⁵

Atatürk’ün “her büyük işin yetenekli yapıcısı” olarak gördüğü İnönü’nün, devrimleri savunması ve devrim yasalarını meclisten geçirme konusunda gösterdiği çabalar karşısında “İsmet, sen olmasan ben bunları başaramazdım.” diyen Atatürk’e İsmet İnönü’nün cevabı şöyle olmuştur: “Paşam siz olmasanız ben bunları düşünemezdim bile.”⁵⁰⁶ Atatürk’le aralarında böyle bir düşünce birliği olduğu bir dönemde Türkiye’nin ilk başbakanı olan İsmet İnönü’nün, 29 Ekim 1923’te başlayıp kısa bir aralıkla 20 Eylül 1937’ye kadar süren Başbakanlık dönemi, Türkiye Cumhuriyeti’nin yaşadığı iç ve dış olaylarla ilişkili ve bunlarla iç içedir. Ancak bu dönemin İnönü açısından başlıca özelliği, onun Cumhuriyet’in getirdiği kurumların kurulup gelişmelerine ve devrim bağlamında birbirini izleyen dönüşümlerin yayılıp korunmasına çaba harcaması, özen göstermesi olarak özetlenebilir.⁵⁰⁷ Başbakanlığı sonrasında geçici bir süre siyasete ara veren İnönü, Atatürk’ün ölümünden bir gün sonra, 11 Kasım 1938’de, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından oybirliğiyle Atatürk’ün halefi olarak seçildi. Lewis’e göre Atatürk’ün kader arkadaşı olan İnönü’nün seçilmesi yönündeki bu hayati karar, üç kişinin sorumluluğunda alınmıştır. İnönü’nün kendisi, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Eylül 1937’de başbakan olan bankacı ve iktisatçı Celal Bayar’ın beraber aldıkları bu kararla birlikte, rejimin istikrarı ve devamlılığını temin etme yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı ölmüştü, ama Cumhuriyet yaşıyordu ve hiç bir kesinti ya da duraklama olmaksızın ikinci Cumhurbaşkanı seçilip görevine başlaması gerekiyordu.⁵⁰⁸

İsmet İnönü, Atatürk’ün önderliğinde gerçekleşen bir dizi inkılap hareketinin yaşandığı ve bu hareketin merkezden muhite doğru giderek aktarıldığı, müesseseleştirildiği⁵⁰⁹ ancak, Aydemir’e göre henüz son sözün söylenmediği ve böylece kahramanlar devrinin sona ermediği bir zamanda, Türkiye Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı oldu.⁵¹⁰ Karpat’a göre Cumhurbaşkanı seçildikten sonra parti ve

⁵⁰⁵ Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 142.

⁵⁰⁶ İbrahim Şahin, “İsmet İnönü”, s. 21.

⁵⁰⁷ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 86.

⁵⁰⁸ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, 1, s. 129,136, Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 393.

⁵⁰⁹ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 33.

⁵¹⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 49.

memleket içerisindeki sınırlı otoritesini Atatürk'ün mutlak otoritesiyle karşılaştırınca, güvensizliğe kapılan İnönü, bunun bir sonucu olacak ki kendisini Halk Partisi'ne kaydı hayat şartıyla (yaşadığı sürece) başkan seçtirmişti.⁵¹¹ Armağan; İsmet İnönü'nün 1938 Kasım'ından 1950 Mayıs'ına kadar yaklaşık 12 yıl süren Cumhurbaşkanlığı döneminde Atatürk'ün gölgesinde kalmak istemediğini, hatta onu bir kenara bırakmak ve kendisini öne çıkartmak suretiyle “aşmak” istediğini gösteren bazı kanıtlar olduğunu belirtmiştir. Armağan'a göre “İnönü, Atatürk'ün gölgesinde kalmamak için önce 1939'da Meclis'te kendi kadrosunu oluşturmuş, ardından para ve pullardan, resmi dairelerden onun resimlerini kaldırarak kendi resimlerini koydurmuş, heykellerini diktirmiş, “Nutuk”u da yasaklamıştı.”⁵¹² Armağan, İnönü'nün bu tutumuyla, Atatürk'ü tasfiye edip yerine kendini Millî Şef olarak konumlandırmayı hedeflediğini ileri sürmektedir.⁵¹³ İnönü'nün şu sözleri bu düşünceyi destekler niteliktedir:

“Atatürk gibi eşsiz bir kahramana halef olmuştum. Benim için en büyük tehlike onun gölgesi altında erimek ve ezilmek idi. Devlet icraatının bütün sorumluluğu bana ait olmalıydı. Bunun için de kudretim neyse benim damgamı taşıyacak bir dönemin başladığının belli olması gerekiyordu. Paralara resim nakşedilmesi tarihten gelen bir devlet kudreti ve hakimiyet geleneği idi.”⁵¹⁴

İnönü'nün göreve gelir gelmez yaptığı uygulamalarla eskinin izlerini silme yönünde bir politika izlediğini ileri süren Kutay da, Atatürk döneminin arka planda kalan muhalif şahsiyetlerinin yeni dönemde ön plana çıkarılmasını ağır bir şekilde eleştirmiştir:

“... İnönü adlı o kısa ve kifayetsiz diktatör, etrafına muhit toplayabilmek ve zavallı idrakince Atatürk'ün kıstaslarının üzerine çıkarak affedici ve bağışlayıcı şef eda ve hüviyetini takınabilmek için, bu zevatın Halk Partisi saflarında yer almasını lütfetti...”⁵¹⁵

Karaosmanoğlu'nun “Atatürk kompleksi”ne sahip olduğuna inandığı İnönü'nün⁵¹⁶, kendi stratejisini belirlemekten çok hazır projeleri titizlikle uygulayan bir

⁵¹¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 477.

⁵¹² Mustafa Armağan, “Sayın Başbakan, para pul neyse, CHP Nutuk’u bile yasaklamıştı.”, *Zaman Gazetesi*, (27 Aralık 2009), ayrıca bkz: Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 142. Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 152, Mina Urgan, *Bir Dinazorun Anıları*, 34. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 115.

⁵¹³ Armağan, “Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri”, s. 140. Tanju Gürsel (Der), *Mareşal Fevzi Çakmak*, Su yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1979, s. 55.

⁵¹⁴ Baran, “İsmet İnönü, Kemalizm ve Demokrasi”, s. 9, Karabıyık, *Millî Şef Dönemi, Sosyalleşme ve Ders Kitapları*, s. 87.

⁵¹⁵ Kutay, “Kafa ve Mide Politikacılığı”, s. 3.

⁵¹⁶ Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 178, ayrıca bkz, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 220.

yapıya sahip olması, onun Atatürk'ün gölgesi olmaktan kurtulamamasının en büyük nedeni olarak görülmektedir. Nitekim Aydemir' e göre:

“İnönü, hiçbir zaman topyekün bir hamlenin adamı olarak görünmemiştir. Adına hükümet denilen ve onun nazarında, dokunulmaz bir hiyerarşi düzeni olan, en çok statik nizamın daima çerçevesi içinde kalmıştır. Klasik mevzuatı, büyük dalgalanmalar yaratacak müdahalelerle daima tercih etmiştir. İnönü, biraz da, kurulu düzen adamıdır ve ıslahatı ancak bu düzenin dar çerçevesi içinde arar. Cumhurreisliğinde İnönü, şekilci ve tekamülcüdür.”⁵¹⁷

Atatürk'ün kadrolarını tasfiye düşüncesinin altında yatan neden, İnönü'nün, halkın ve elitlerin gözünde daima Atatürk'ün gölgesinde kalmış olması ve Atatürk'ün hep tam merkezde bulunduğu bir çerçeve içerisinde değerlendirilmiş olmasından⁵¹⁸ duyduğu rahatsızlık mıdır bilinmez, ancak seksen yıl gibi uzun bir süre devam eden politik kariyeri boyunca, Türkiye'de yaşanan her türlü iç ve dış olayda etkisi derinden hissedilen İnönü'nün son dönemlerde uyguladığı aşırı devletçi politikalar nedeniyle halk ile devletin birbirinden uzaklaşması, Atatürk'le ciddi bir anlaşmazlık yaşamasına yol açmış ve bu nedenle politikadan uzaklaşmak zorunda kalmıştır.⁵¹⁹ Koçak'a göre, Atatürk'ün ölümü, İnönü'nün 10 Kasım'da yeniden bir siyasal kişilik olarak ortaya çıkmasında belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Zira eğer Atatürk hayatta olsaydı İnönü'nün Türk siyasetinde bir daha yeri olmayacaktı. Bunun nedeni, yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında İnönü ile Atatürk arasında yaşanan fikir ayrılıklarının zamanla çatışmaya dönüşmesiydi. Bu çatışmanın bir sonucu olarak Atatürk, İnönü'nün siyasetten el çekmesini, başvekilliği bırakarak Pembe Köşk'ünde dinlenmeye çekilmesini istemişti. Hatta Atatürk'ün, ölümünden önce bir sözlü siyasal vasiyet bıraktığı ve bu vasiyete göre Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanı olmasını istediği bile iddia edilmişti. İddiaya göre Atatürk şahsi prestijini kullanarak, İnönü'nün ülke yönetiminde bir daha “ne hükümet reisi ne de bilhassa devlet reisi olarak söz sahibi olmaması için”, gerekli tüm tedbirleri almış, bu değişimin “vatanın selameti için şart olduğunu” resmi bir belge ile tarihe mal etmek istemiştir. Bunun için de vasiyetinde İnönü'nün ailesine yönelik düzenlemeler yapmıştır.⁵²⁰ Bu yaşananlara rağmen İnönü, Bayar'ın aldığı siyasal destek sayesinde bu

⁵¹⁷ Aydemir, *İkinci Adam*, II. s. 224-225.

⁵¹⁸ Vanderlippe, *The Politics of Turkish Democracy İsmet İnönü and the formation of the Multi-Party System 1938-1950*, s. 4.

⁵¹⁹ Kaştan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)*, s. 124. Gürsel, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s. 153.

⁵²⁰ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, 1, s. 23,97,113, Eski Bir Atatürkçü, “Atatürk'ün Vasiyetinde Meçhul Bir Nokta: İnönü'nün Çocukları Meselesi”, *Millet Dergisi*, X (247), (6 Eylül 1951), s. 1.

zor anları aşmış ve Türk siyasetinde varlığını tekrar hissettirmeye başlamıştır. Bu süreçte Bayar, İnönü'ye karşı siyasi komploların karşısında durarak İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına giden yolu açmış, en azından açık tutulmasına katkı sağlamıştır.⁵²¹

1.5.2. İsmet İnönü'nün Demokrasi ve Din Anlayışı

Atatürk'ün ölümünden sonra sadece Cumhurbaşkanlığı değil aynı zamanda CHP'nin değişmez Genel Başkanlığı da boşalmıştır. Bayar'ın büyük desteğini arkasına alan İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle ilk boşluk doldurulmuş oldu. 26 Aralık 1939'da toplanan Olağanüstü Beşinci Parti Kurultayı'nda kendisini Millî Şef ve CHP'nin de değişmez genel başkanı ilan eden İnönü, bu suretle ikinci boşluğu da doldurmuş oluyordu.⁵²² Sakaoğlu'na göre dünyada tek parti-tek şef sistemlerinin revaçta olduğu, sıcak savaşın yaklaştığı o günlerde;

"Altın saçlı zafer kartalı Ebedî Şef'in bir masal kişiliğiyle ağıtlara terkedilmesinin ardından, akılların ve gönüllerin yeni ve ulaşılmaz bir şefin çevresinde kenetlenmesi, o günün şartlarına göre en doğal ve en doğru olan siyasetti."⁵²³

Böylece "tek şef, tek parti, tek millet" anlayışına veya başka bir deyişle, dönemin kutsal üçlemesine uygun olarak otoriter varlığını tescil ve kabul ettiren İnönü'nün bu durumu, zamanın şartlarına üç şekilde uygun düşmekteydi. Birincisi; Atatürk'ten sonra rejimin kesintiye uğraması ihtimali ve beklentisinin veya karşı devrim düşüncesinin devre dışı bırakılmasını sağlamak, ikincisi; devrimci kadronun yeni bir dinamizm arzusunu gidermek, üçüncüsü ise; başta Türkiye'nin komşu ülkelerinde olmak üzere, otoriter rejimlerin dünya siyasi hayatına hakim olduğu veya olmaya çalıştığı bir çağın özelliğini taşımak.⁵²⁴

Şevket Süreyya Aydemir'in İnönü üzerine yazdığı İkinci Adam adlı kitabında belirttiği gibi, Atatürk'ten "halka rağmen fakat halk için bir idareyi" devralan İnönü'ye tanınan yetkiler, Atatürk'e bile tanınmış değildir. Aydemir, şeflik için şu nitelemeyi yapmaktadır:

"Millî Şef, normal bir demokrasi nizamının taşıyabileceği bir otorite değildi. Millî Şef, ancak şeflik sisteminin bir üstün iradesi olabilirdi. Şeflik sistemi ise, ancak otoriter bir rejim

⁵²¹ Koçak "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 120-121.

⁵²² Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 33.

⁵²³ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 86-87.

⁵²⁴ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 33.

biçimidir. Böyle bir rejim, şekilleri ne olursa olsun, çoğunluğun iradesini azınlığın iradesine bağlayan bir kahraman, bir tek adam iradesi demektir.”⁵²⁵

Türkiye'nin kurulmakta olan yeni dünya düzeninden dışlanmaması ve varlığını sürdürebilmesi için (yani dış konjoktürün zorlamasıyla) demokrasiye geçmek mecburiyetinde kaldığını söyleyenler olduğu gibi⁵²⁶ İnönü'nün bu konuda samimi olduğunu ve demokrasiye geçmek için çaba sarfettiğini⁵²⁷ hatta İnönü'nün olmaması halinde demokrasinin de gecikeceğini söyleyenler de vardır.⁵²⁸ İnönü'nün, demokrasi geleneğinin önceden yerleşmemiş olmasından dolayı üzüldüğünü hissettiren şu sözleri ikinci görüşü destekler niteliktedir:

"Demokratik yönetim, insanlık yönetimidir. Biz bu yönetimi bütün çizgileriyle geliştireceğiz. Demokratik kurumlarımız tamamdır. Tek eksikimiz, ikinci partidir. İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf girişimini her ne pahasına olursa olsun anlayışla karşılayabilmiş olsaydık, iki parti geleneği ve eğitimi şimdi yerleşmiş olacaktı... Cumhuriyet döneminde Terakkiperver Fırkası'nı bizim arkadaşlarımız kurdular... Şeyh Sait isyanı bizi korkuttuğu için, yeni olan devrimi koruma kaygusuyla bu partiyi kapattık. Korusaydık şimdi bu gelenek de yerleşmiş olacaktı.”⁵²⁹

Çok partili geçiş aşamasında “Ben ömrümü tek parti rejimi ile geçirebilirim. Ama, sonunu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz”⁵³⁰ diyen İnönü, 1945 yılının 19 Mayıs konuşmasını hazırlarken Nihat Erim'e şöyle diyordu:

“Baskıyla zorla, oluşturduğumuz otoriteyi ulusun isteğiyle kuracağız ya da bırakacağız... Ben iktidarı bırakmaya giden bir yolu tutmakla arkadaşlarıma karşı ve belki de tarihe karşı sorumlu durumda görülebilirim. Fakat başka türlü hareket, rejimi ayaklanmayla soran erdirmek olur. Diktatörlük devrimle yıkılmaya mahkumdur.”⁵³¹

“Fırka tefrika demektir” düşüncesine asla katılmadığını tarihe, millete ve aleme karşı ispat edeceğini söyleyen İnönü, yönetim anlayışıyla ilgili olarak kendisine yöneltilen diktatör ithamına ise şu sözlerle karşılık vermiştir:

⁵²⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 49-50.

⁵²⁶ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, s. 82, Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 146, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 50, Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, 2, s. 581.

⁵²⁷ Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 110, Kongar, *Tarimle Yüzleşmek*, s. 191.

⁵²⁸ George W. Liebmann, *Diplomacy Between the Wars, Five Diplomats and the Shaping of the Modern World*, I. B. Tauris, London- Newyork, s. 185, ayrıca bkz: Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 188.

⁵²⁹ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 285, Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 105.

⁵³⁰ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 78.

⁵³¹ Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, s. 21.

“İnsafınıza müracaat ederim: Bir seçim zamanında, her gün, memleketin en az 30 yerinde toplantılar yapılan bir diktatörlük ülkesi görülmüş müdür? Seçim zamanında diyar diyar dolaşarak, kendini vatandaşlarına beğendirmeğe çalışan diktatör işitilmiş midir?”⁵³²

İnönü'nün Millî Şef ünvanını benimsemesinin ardında diktatörlük hevesi olup olmadığıyla ilgili farklı yorumlar bulunsa da, rejimin oturması açısından böylesi bir yönetim anlayışının zorunluluk olduğu düşüncesinin ağırlıklı olarak benimsendiği söylenebilir. Örneğin Kongar, feodal bir yapıda, yani endüstrileşmemiş bir toplumda demokratik bir devlet kurmanın başka bir yolu bulunmadığı için, bu dönemdeki “tepeden inme”, “jakoben” ve “diktatör” yönetim anlayışını benimsemekten başka bir yol olamayacağını ileri sürmektedir. Zira Kongar'a göre, bütün devrimler, eğer bu anlayışla yapılmamış olsaydı “kulluktan” “vatandaşlığa” geçmek mümkün olmayacaktı.⁵³³

İnönü'nün icraatları nedeniyle sevilmediği ve bizzat Türk Milleti tarafından tasfiye edildiği görüşünün aksine⁵³⁴ “Benim en büyük zaferim, en büyük yenilgidir” diyerek yenilgilerin kendisine yeni başlangıçlar için hırs verdiğini ima eden İnönü:

“Olaylara benim gibi hayalsiz, yaldızsız, çırılçıplak göz dikmek cesaretine malik olan hergangi bir sorumlu insan, benim tuttuğum yoldan bir başkasını uygulayamaz”

sözleriyle, izlediği siyasetin doğruluğundan emin olduğu izlemini vermektedir.⁵³⁵

Ayrıca politika yapabilmek için kişinin kendisini her yönüyle yetiştirmesi gerektiğine inanan İnönü, “bin yarım, bir tam adam değildir” sözüyle her şeyi yarım öğrenmiş kültürsüz kişilerin devlet başına geçmelerinin toplum için felaket olduğunu düşünmekte, bu nedenle de sürekli olarak okur deneyimine önem vermektedir.⁵³⁶ Herkesin politik arenada tutunamayacağını düşünen İnönü'ye göre “Politika ciddi bir iştir. Çünkü politika, devlet yönetme sanatıdır. Özü ve sözü bir olmayanlar, politikacı olamazlar.”⁵³⁷

Ayrıca ona göre:

“Bir memlekette namus erbabı, en az namussuzlar kadar cesur olmadıkça, o zaman memleket için kurtuluş yoktur.”⁵³⁸

⁵³² İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, s. 426-434.

⁵³³ Kongar, *Tarihimize Yüzleşmek*, s. 163-168. Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987, s. 110-115.

⁵³⁴ Osman Şefik Özçınar, “İsmet İnönü İbreti) Üzerinde”, *Millet Dergisi*, X (247), (6 Eylül 1951), s. 7.

⁵³⁵ Kazancı, “Aramızdan Ayrılışının 27. Yılında: İsmet İnönü Üzerine”, s. 34.

⁵³⁶ İsmet, İnönü, *İsmet İnönü'nün Vecizeleri*, Cumhuriyet Kitapevi, 1941, s. 7, Hikmet Çetinkaya, “İnönü Laiklikten Ödün Vermeye Karşıydı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Aralık 1985, s. 10

⁵³⁷ Kazancı, “Aramızdan Ayrılışının 27. Yılında: İsmet İnönü Üzerine”, s. 33.

⁵³⁸ İnönü'nün 1931 yılında söylediği bu sözün aslı şöyledir: “Bir memlekette erbabı namus lâakal eşirra kadar sabur olmazsa, o memleket behememal batır.” İnönü, *İsmet İnönü'nün Vecizeleri*, s. 9, Halil Önder, İsmet İnönü,

İnönü'nün, demokrasiye ilişkin sözleriyle demokratik bir kişiliğe sahip olduğu düşünülse de aslında kendi partilileri tarafından bile demokratik olmadığı noktasında eleştirildiği bilinmektedir.⁵³⁹

İsmet İnönü, 1930'ların Türkiye'sinde hakim olan dinî atmosferi 1950'lere kadar aynen sürdürmeyi uygun bulmuştu. Nitekim Atatürk'ün ölümünden sonra onun devrimlerinin hiçbirini geri almamış bilakis bazı konularda cezaların artırılmasını öngörmüştü.⁵⁴⁰ Savaş ve sonrasında hassas ortamı, idareci kadroyu bu konuya karşı duyarlı yapmış ve onları bu yüzden radikal bir tutum izlemeye itmişti. 1950 seçimlerinden sonra muhalefete düştükten sonra tekrar iktidara gelebilmenin yolunu "ortanın solunda" arayan İnönü için Banguoğlu şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Muhalefete düşen partimiz solcu oldu. Atatürk'ten gelen tüzük ve program biryana, birtakım sloganlarla bu karma karışık solcu akımın başına geçip iktidara gelmek istedi. Genel Başkan'a "Yapmayın Paşam, bu iş pembeden kızıla kadar gidiyor" diye yalvardığımı hatırlıyorum. Faydasızdı, çünkü benimle aynı hizada bulunan arkadaşlarım parti içinde " Ben daha solcuyum, ben daha solcuyum" diye yarış ediyorlardı."⁵⁴¹

Genç bir subayken din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının gerekli olmadığını, ehliyetli din adamlarının görev başına getirilmesi suretiyle bu konuda yaşanması muhtemel sorunların üstesinden gelinebileceğini düşünen İnönü, daha sonraki siyasi ve askeri tecrübeleri sonucunda, din adamlarına siyasi ortaklık tanımının doğru olmadığı kanısına varmıştır. Çünkü ona göre, böylesi bir ortaklıkta doğru-yanlış kavramları göreceli bir hal alıyor, bu durum da, devletin geleceği açısından tehlike arz ediyordu. Bu tehlikeden de ancak din ve devlet işlerini tamamen ayırmakla uzaklaşılabilirdi.⁵⁴² Bu konudaki düşünceleri şöyledir:

"Dinle, imanla oynamak ateşle oynamaktır. Nerede duracağı bilinmez. Ben bir ödün veririm onlar on verir, ben hiç vermeyeyim ki onlar birde kalsın."⁵⁴³

Bu anlayışla devrim yıllarında ve 1945'li yıllarda din konularında sekülerist bir görüşte olan, bu tarihten sonra ise yaşanan gelişmelere bağlı olarak bir ara dine sıcak bakan, ancak muhalefete düştükten sonra ortanın solunu tercih eden İnönü için Kasım

"Büyük Devlet Adamı", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 80, s. 8, Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 171, Erol Çevikçe, "İsmet İnönü'yü Anlamak", *Vatan Gazetesi*, (30. 12. 2005).

⁵³⁹ Ahmed Hamdi Başar, *Aziz Millî Şef İnönü'ye Açık Dilekçe*, Gün Basımevi, İstanbul 1947, s. 1-3, ayrıca bkz: Ahmed Hamdi Başar, *Yaşadığımız Devrin İcyüzü*, Ayyıldız Basımevi, Ankara 1960, s. 28.

⁵⁴⁰ Jaschke *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 110.

⁵⁴¹ Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 158.

⁵⁴² Erdal İnönü, *Anılar-Düşünceler 1*, 10. Baskı, İdea Yayınları, İstanbul 1996, s. 258.

⁵⁴³ Özden, "Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü", s. 2.

Gülek, ‘tam bir lâ dini insan’ ifadesini kullanmıştır. Kalkanoğlu da, İnönü’nün din politikalarıyla ilgili bir öz eleştiri yaparak bu dönemde tutarlı, ödünsüz ama ılımlı bir politika ile din konularının 1930’lardan sonra da sürdürülebileceği yorumunu yapmıştır.⁵⁴⁴

Diğer politikacıların aksine İnönü’nün konuşmalarında Allah’tan hiç bahsetmemesi ona yöneltilmiş olan dinsizlik suçlamalarının nedenlerinden birini oluşturur. Kendisine “Paşam, niçin konuşmalarınızda Allah adını hiç kullanmıyorsunuz? diye sorulduğunda şöyle cevap verir: “Ben o yüce adı bu cüce politikaya sokmam!”⁵⁴⁵ Bazı CHP’li yerel politikacıların, “Aman paşam, Allah’ın adını ihmal etmeyin” yönündeki telkinlerine de “İşte konuşmamın sonunda vatandaşlarıma Allah’a ismarladık dedim” şeklinde cevap vermiştir. Politikacıların dini siyasallaştırma yarışının laikliği ortadan kaldıracağını, bu yüzden de dinin siyasetten uzak tutulması gerektiğine inanan İnönü,⁵⁴⁶ bu konudaki hassasiyetini şöyle ifade eder:

“Ben irtica kokusuna o kadar hassasımdır ki, Cumhuriyeti kurduğumuz günden beri bilirim o kokuyu... Katil, hırsız, komünist, faşist, hepsi canından korkar, ama bu (mürteci, gerici) öleceği zaman kendisinin Hazreti Peygamberin yanında gömüleceğini sanır... Bunlarda ölüm korkusu yoktur. Her şeyi yaparlar...”⁵⁴⁷

İnönü’nün arkadaşları, daha fazla oy alabilmek için gerektiğinde söylevlerinde dinî ifadeler kullanmasının, dualar etmesinin faydalı olacağını söyleşeler de karşılığında İnönü’den hep benzeri cevaplar almışlardır:

“Ben bu işin âlâsını bilirim. Biz öyle bir devirden gelmişizdir ki, bir âyet veya hadis okumadan iki sözcük söylenmezdi. Ben o yolu tekrar açmam. Varsın alem ne yaparsa yapsın. Zira ben bir defa ipin ucunu kaçırdım mı, artık onu hiç kimse tutamaz...”⁵⁴⁸

İnönü’nün dine karşı duyduğu bu hassasiyet, laiklik anlayışıyla da birleşince ilginç diyalogların yaşanmasına yol açmıştır. Örneğin 1942’de Ürdün Kralı Abdullah’ın Ankara’yı ziyaretinde Kral Abdullah ile İnönü, Ulus’taki Hacı Bayram Camii’ni gezerlerken, tesadüfen ezan okunur. O gün Cuma olduğu için Kral Abdullah, İnönü’ye “Camiye gitmiyor muyuz?” şeklinde bir soru yöneltir ve karşılığında şu cevabı alır: “Ben laik bir devletin Cumhurbaşkanıyım, camiye gitmem.”

⁵⁴⁴ Gülek, Kalkanoğlu ile yapmış olduğu özel bir görüşmede bu ifadeyi kullanmıştır. Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 261.

⁵⁴⁵ Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 167.

⁵⁴⁶ Erdal İnönü, *Anılar-Düşünceler*, s. 259.

⁵⁴⁷ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 182-183.

⁵⁴⁸ Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 259.

İnönü'nün laiklik anlayışı gereği sergilediği bu tavır, farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Örneğin İnönü döneminin Tasvir-i Efkar gazetesinin başyazarı olan Ziyad Ebuzziya:

“Gelelim İsmet Paşa'nın din anlayışına... Bu gün nasıl ki “laiklik yobazları” varsa İsmet Paşada da maalesef o hastalık vardı. Dinin zararlı olduğuna kaniydiler... Paşada da, yakın arkadaşlarında da İslama karşı bu tutumlarında kendilerini, I. Cihan Harbi sırasında Ortadoğu'daki topraklarımızı kaybetmemiz esnasında, Araplardan gördükleri ihanetin büyük payı vardır”

değerlendirmesini yaparak İnönü'nün din konusundaki bu hassasiyetin altında başka süreçler olduğunu ima etmiştir. Ayrıca Gerger'in Mete Tunçay'la yaptığı bir röportajda, İnönü'nün dine karşı sert tutumunun kaynağıyla ilgili sorduğu soruya Tunçay'ın verdiği cevap, bu sert tutumun altındaki farklı süreçlere işaret etmektedir:

“İnönü, bana İttihat ve Terakki'den beri bu konuda ortaya çıkan eğilimlerin bir devamı olarak görünüyor... Yani dünyaya ve Türkiye'ye bakıp da bu ülkenin geri kalmış olmasını zihniyette aramak, o zihniyeti de dinî anlayışın belirlediğini görmek, ta İttihatçılar zamanında moda idi... Yani ittihatçılar içinde biliyorsunuz mason kanat vardı... Pozitivistler de vardı...Ve elbette bunlar Cumhuriyetin kurucu babalarını da geniş ölçüde etkilediler!...”⁵⁴⁹

İnönü, uyguladığı din politikaları nedeniyle dinsizlik suçlamasıyla karşı karşıya kalmış olsa da kendisini yakından tanıyanlar, onun sağlam bir Allah inancı olduğunu, gerektiğinde namaz, oruç, kurban gibi ibadetleri yerine getirdiğini,⁵⁵⁰ cebinde küçük bir Kur'an Kerim bulundurduğunu hatta çocuklarının dinî eğitim alması için Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan bir hocayı görevlendirdiğini söylemişlerdir.⁵⁵¹ Ailesiyle birlikte sade ve içten bir dinî inanişe sahip olduğu söylenen İnönü'nün evinin en mahrem yerinde, yatak odasında ‘Allah'ın dediği olur’ yazılı bir tablonun bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁵² Ancak dinî bir görüntü vermekten her zaman çekinen İnönü'nün, babasının ve oğlunun mezarı başında dua ederken çekilen resminin, İnönü'nün yaşamında O'nu dinsel bir görevi yerine getirirken çekilen ilk ve tek resim olduğu yine yakınları tarafından ifade edilmektedir.⁵⁵³

Uyguladığı politikalarda liderlik anlayışının derin izleri bulunan İnönü'nün, otoriter-totaliter lider görüntüsü verdiği söylenebilir. Otoriter liderin tanımlanmasında

⁵⁴⁹ Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 43-46, 221-226.

⁵⁵⁰ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 181-182.

⁵⁵¹ Liebmann, *Diplomacy Between the Wars, Five Diplomats and the Shaping of the Modern World*, s. 181-182.

Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 146.

⁵⁵² Çetinkaya, “İnönü Laiklikten Ödün Vermeye Karşıydı”, s. 10

⁵⁵³ Kalkanoglu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 200.

“karar verme süreçlerinde başka hiç kimseye danışma gereği ve ihtiyacı duymayan, kendi amaçlarını, hedeflerini gruba empoze eden, her türlü eleştiriye ve karşı görüşü bastıran, grup üzerinde tam bir egemenlik ve kontrol isteyen lider” olduğu ve bu liderlik tipinin genellikle ordu yada diktatörlük rejimlerinde görüldüğü ifade edilmektedir.⁵⁵⁴ Totaliter liderlikte ise “Devlet benim!” diyen bir irade söz konusudur. Eşsiz bir kimlik olarak topluma sunulan ve kendisine kutsallık izafe edilen bu iradenin benliğiyle toplumun benliği birleşir. Herşey gibi bireysel hak ve özgürlükler de, bu örtüşmenin içinde yok edilerek lidere itaat ödevine indirgenmektedir.⁵⁵⁵

Bizdeki Millî Şef kavramına bu açıdan bakıldığında, o yıllarda birçok kişinin özellikle CHP çevrelerinin İnönü’yü bu anlayış içersinde görmüş oldukları söylenebilir. Bunu gösterecek delil ise Millî Şef için söylenen tanımlamalardır. Nitekim, “Türk milletinin insan şeklini alan timsali”, “millî iradeyi temsil ve tatbik kuvvetinde olan tek adam”, “kıymetlerin ta kendisi”, “bir din gibi toplumun ortaklaşa kabul ettiği kahraman” gibi tanımlamalarla belirtilen değerlendirme ve yargılar, Millî Şef kavramının anti demokratik niteliğinin yanı sıra otoriter yönünü de ortaya koymaktadır.⁵⁵⁶ Sonuçta belli bir dönem ülkenin kaderini elinde tutan İnönü’nün gerek kişiliği, gerek yetiştiği aile ortamı gerekse çalıştığı kurumların etkisiyle böyle bir yönetim anlayışa sahip olduğu düşünülebilir. Nitekim liderlik davranışı ve toplumsal norm ilişkisi üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçları da, bu unsurların liderlik tipinin belirlenmesinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁵⁷

İnönü’nün tüm politik tutumunda, içinde bulunduğu dönemin şartlarının ve bu şartlar çerçevesinde oluşan algılarının belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin, İnönü’nün, “bir ortaçağ kurumu”na benzettiği Osmanlı’nın⁵⁵⁸ gerilemesi ve çökmesinin ana sebebi olarak gördüğü din anlayışına ve İslam’ın yaşanma şekline yönelik algısının, dönemin din politikalarını belirleyen en etkili unsur olduğu söylenebilir. Zira İnönü’nün de içinde bulunduğu Batıcılara göre Cumhuriyetin devraldığı dinî ve sosyal yapı içinde din, hurafelere, batıl inançlara, menkibelere, israiliyata karışmış bir inançlar

⁵⁵⁴ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 3. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, s. 557.

⁵⁵⁵ Halis Çetin, “Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları”, *CÜ (Cumhuriyet Üniversitesi) Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2002 26 (1), s. 29-30.

⁵⁵⁶ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 67, 458, Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 8.

⁵⁵⁷ Hasan İbicioğlu, İbrahim Özmen, Sebahattin Taş, “Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 2009, s. 19

⁵⁵⁸ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 104.

manzumesidir. Bu yapıda gayretin, içtihadın, iradenin değil de tevekkülün, sabrın ve kaderin ön plana çıkarıldığı bir zihniyet hakimdir. Ayrıca şerhlere, haşiyelere boğulmuş bir ilim anlayışı ve kendini yeniden üretemeyen bir eğitim tarzı benimsenmiştir. Kısacası atıl, hareketsiz, vurdumduymaz, gözü ahirete dönük bir toplumsal yapı söz konusudur⁵⁵⁹ ve bu yapıdan acilen kurtulmak gerekir. Bunun için yapılması gereken ilk iş, hocaları ortadan kaldırmaktır. Zira İnönü:

“Hocaları toptan kaldırmadıkça hiçbir iş yapamayız. Bugünkü kudret ve prestijimizle bugün bu inkılabı yapamazsak hiç bir zaman yapamayız”⁵⁶⁰

sözleriyle, hocaların, içinde bulunulan olumsuzlukların kaynağı olduğu ve fırsat varken bu kaynağın kurutulması gerektiği konusunda bir kanaat ortaya koymuştur. Toktamış Ateş, Gerger’le yaptığı ropörtajda, ataist yada komünist olmadığına inandığı İnönü’nün bu tutumunu, “dini, cahil hocaların elinden kurtarıp, toplumun diğer kesimlerine de maletme arzusu” şeklinde yorumlamıştır.⁵⁶¹

Yönetime hakim olan bu anlayış, dinin istismara açık olduğu ve bu haliyle terakkiye mâni olduğu yönündeki inancı pekiştirmiştir.⁵⁶² Zira, tarih boyunca bazı kurumların, cemaatlerin veya kişilerin İslam’ı anlamadan yorumlamak veya din adına din dışı bazı unsurları kullanmak suretiyle insanın aklı ve hür düşüncesi üzerinde tahakküm kurduklarına inanılmaktadır.⁵⁶³ Dinin yüzyıllardan beri siyasetçilerin ve cahillerin elinde bir oyuncak haline geldiğini hatta bu yüzden “saf dinin” yerini hurafelerle örülü batıl bir dinin aldığını düşünen yöneticiler, bu durumun ülkenin geleceği açısından tehdit ve tehlike oluşturduğuna kesin olarak inanmışlardır.⁵⁶⁴ “Üfürükçülerin”, “okuyucuların” ve dünyadan el etek çekmeyi öğütleyen “tarikatçilerin” etkin oldukları bir dönemde⁵⁶⁵ dinî taassubun gücünün devletin gücüyle

⁵⁵⁹ İsmail Kara, “Türkiyede Din ve Modernleşme, (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi) -Metodolojik Temel Problemler-”, s. 193, ayrıca bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002, s. 7, 328.

⁵⁶⁰ Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, s. 97, Yıldırım, “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet’in Türkleştirilmesi mi?”, s. 33.

⁵⁶¹ Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 166-168.

⁵⁶² Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, 1990, s. 96-97.

⁵⁶³ Reşat Genç, “Laik Türkiye Yolunda Adımlar”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Haz: Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. XX.

⁵⁶⁴ Mustafa Kemal Atatürk, “Taassupsuzluk”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Haz: Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. 2-19, ayrıca bkz: *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, III, Türk İnkılap Tarihi Yayınları, 1954, s. 70.

⁵⁶⁵ Turhan Feyzioğlu, “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, (Haz. Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. 159.

birleşmesi, ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak telakki edilmiş⁵⁶⁶, bunun için de gerekirse en sert tedbirlerin alınması konusunda taviz verilmeyeceği her fırsatta dile getirilmiştir. Örneğin, İnönü, dinî alanla ilgili yapılanların aslında dine hizmet niteliği taşıdığını ve hoşça gitsin ya da gitmesin bu konuda kararlı olunacağını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Yaptığımız işi dine münafî görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki yapılan işin dinsizlikle hiçbir münasebeti yoktur. Bu sistemde muvaffık olalım, on sene azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz bu yolda yürüyelim. On sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklere ki Müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli etmiştir. O fiili tecelliye kadar hakikati, kanunen, cebren, inkılapla telkin ve (onu) tatbik edeceğiz.”⁵⁶⁷

İslam toplumlarının Batı karşısında “kan kaybetmesini”nde sakat dinî anlayışın rolüne vurgu yapan ve çözüm üretmeye çalışan sadece yöneticiler olmamıştır. Aydınların da bu konuda söylecek sözü vardır. Örneğin yaşanan dinî hayata bir öz eleştiri getiren Akif’e göre:

“Kadermiş!” öyle mi? Haşa, bu söz değil doğru;
Belanı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.
Taleb nasılsa, tabîî, netîce öyle çıkar,
Meşîyyetin sana zulmetmek ihtimali mi var?
“Çalış!” dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına bir çok hurafe uydurdun!
Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!⁵⁶⁸

Anlaşılan o ki, gerek Batıcıların gerekse İslamcılarının, yanlış dinî anlayışın ilerleme önünde bir engel olduğu görüşünde fikir birliği vardır. Ancak bu fikir birliği çözüm noktasında ayrılığa dönüşmektedir. Zira Akif’in de içinde bulunduğu İslamcılara göre çözüm; dinin özüne dönerek, İslam ahlakıyla ahlaklanmak, buna mukabil

⁵⁶⁶ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 163-164.

⁵⁶⁷ *Muallimler Birliği Mecmuası*, s. 150.

⁵⁶⁸ Mehmet Akif Ersoy, “Vaiz Kürsüde”, *Safahat*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 265.

Osmanlıdan devralınan dinî yapı hakkında bilgi sahibi olmak için bkz: Hatice Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İnönü'nün de içinde bulunduğu Batıcı-ulusalci-laiklere göre ise çözüm; protestanlaşmak⁵⁶⁹ yani İslamı reformize etmektir.⁵⁷⁰

Yönetici kadroya göre, İslam'ın özünde bulunan canlı, yapıcı ve hamleci ruhu öldüren ve dini sadece siyasi ve dünyevi bir menfaat vasıtası olarak kullanmak isteyenlerle girişilen mücadele, bir din düşmanlığı olarak algılanmamalıdır.⁵⁷¹ Bu konuyla ilgili olarak dönemin Millî Eğitim Bakanlarından Banguoğlu, önceki dönemi de içine alacak şekilde bir değerlendirme yaparak karşı olunan şeyin din değil, dinî taassub olduğunu ifade etmektedir:

“Türkiye’de din dersleri hiç bir zaman menedilmemiştir (yasaklanmamıştır.) Atatürk asla din aleyhtarı değildi... Fakat memlekette laik bir idare kurulunca birtakım softaların din dersi adı altında fesat karıştırmalarına müsade olunamazdı. Bir inkılap devri için din dersleri ve mesleki din öğretimi devletçe ihmal edilmiştir. Bu, cemiyetimiz içinde dinî müessesenin varlığını inkâr etmek veya onun yıkılmasını istemek değildir.”⁵⁷²

Yönetimin batıl dine karşı savaş açıp “saf dini” hakim kılma mücadelesi verirken bunu sağlayacak olan din adamlarını yetiştirecek kurumları ihmal etmiş olması ise bir çelişki olarak görülmektedir.⁵⁷³

Sonuç olarak dine olan yaklaşımı büyük oranda eleştirilen İnönü'nün, özellikle dış politikada başarılı olduğu düşünülse de genel kanaatin İnönü'nün iyi bir asker ancak başarısız bir politikacı olduğu yönündeki kabullerden oluştuğu söylenebilir. Örneğin Atatürk'ten devraldığı tam otoriteden zamanı geldiğinde demokrasi için vazgeçen İnönü'nün bu tutumunu büyük bir fedakârlık olduğunu düşünen Erden'e göre:

“Cumhuriyet fazilettir’ İnönü’den bu hususta büyük şeyler ümit edilmişti. Bu ümitler gerçekleşmedi... İnönü fazilet mücadelesinde başarılı olamadı.”⁵⁷⁴

1.5.3. Ahmet Hamdi Akseki

Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmet Hamdi Akseki, 1887 yılında Antalya'nın Akseki ilçesinin Güzelsu beldesinde dünyaya gelmiştir. İlk din eğitimini cami imamı olan babası Mahmut Efendi'den alan Akseki,

⁵⁶⁹ Aktif, akılcı ve dünyevi olanı ilke edinen Protestanlaşma, Batı toplumsal gelişmesinin dinî temeli olarak kabul edilmektedir. (Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, s. 70-72.)

⁵⁷⁰ Haydar Tolun, “Köle Ahlakına Dönmek İstemiyoruz”, *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, XV (85/86/87), Yıl: 8, s. 54-55, Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 47-51.

⁵⁷¹ Ethem Ruhi Fırlı, “Atatürk ve Din”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Haz: Ethem Ruhi Fırlı ve Arkadaşları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. 227.

⁵⁷² Hasan Tahsin Banguoğlu, “Din Tedrisati”, *Vatan Gazetesi*, (22 Şubat 1948), s. 4.

⁵⁷³ Feyzioğlu, “Türk İnkılabının Temel Taş: Laiklik”, s. 175.

⁵⁷⁴ Erden, *İsmet İnönü*, s. 207. Ayrıca bkz: Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 481.

Kur'an okumayı henüz altı yaşındayken öğrenmiş, yedi yaşına geldiğinde camilerde mukabele okuyacak düzeye ulaşmıştır. Küçük yaşta annesini kaybeden Akseki, 14 yaşına geldiğinde tahsiline devam etmek için Ödemiş'e gitmiş, ancak sonrasında daha iyi bir eğitim alma düşüncesiyle öğrenimine İstanbul'da devam etme kararı almıştır. Burada iken Dersiam Bayındırlı Şükrü Efendi'den ders alıp, eğitimini başarıyla tamamladığı için icazetname almaya hak kazanmıştır. İstanbul'da eğitim aldığı okulları hep derece alarak tamamlamış ve hocalarının yönlendirmesiyle değişik kurumlarda muallimlik ve müderrislik görevlerini üstlenmiştir. Bu esnada müfredat programlarını ıslah ederek eğitim kalitesinin yükselmesine katkı sağlamıştır.⁵⁷⁵

1922 yılında İstanbul'dan ayrılarak Millî Mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya giden Akseki, burada verdiği vaazlar ve neşrettiği yazılarıyla halkı irşat etmiş, bilhassa öğretmen okulunda verdiği dinî konferanslarla gençleri uyandırıp, birlik ve beraberliğin önemini vurgulayarak, Müslüman halkın manevi mimarlığı görevini üstlenmiştir.⁵⁷⁶ Ankara'ya geldikten sonra başarılı çalışmalarıyla dikkat çeken Akseki, Diyanet İşleri Riyaseti Müşavere Heyeti azalığına getirilmiştir. 1925'te İstiklal Mahkemesi'nde "Tarikat-ı Salahiye" ve "Teali İslam" cemiyetlerine üye olma suçundan idamla yargılanmış, bu süreçte Ankara'da 40 gün süreyle tutuklu kalmıştır.⁵⁷⁷

Uzun süren yargılamalar neticesinde bu cemiyete mensup 11 kişi idam cezasına, diğerleri ise ağır hapis cezalarına çarptırılırken, Akseki'nin bu cemiyetle bir ilgisi olmadığına hükmedilmiştir. 18 Temmuz 1925 tarihinde serbest bırakılan Akseki'nin beraatinden sonra mahkeme başkanının:

"Mahkeme kurulu sizden yararlanacağına inanıyor. Şu şartla ki inkılabın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız"

ifadesi⁵⁷⁸, Akseki acaba "İdam cezasından kurtulmak için mahkemeye gizli bir söz mü verdi?" şeklinde bazı şüpheleri beraberinde getirmiş ve bu durum bazı eleştirilere yol açmıştır. Akseki'nin hiçbir zaman birilerinin maşası olmadığını, istikrarlı çizgisiyle

⁵⁷⁵ Ethem Alimoğlu, "Ahmet Hamdi Akseki'nin hayatı" *Ahmet Hamdi Akseki*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Ankara 2005, s. 3-5, Veli Ertan, "Merhum Diyanet İşleri Reisi Ahmed Hamdi Akseki", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 9 (92-93), (Ocak- Şubat 1970), s. 52.

⁵⁷⁶ Alimoğlu, "Ahmet Hamdi Akseki'nin hayatı" s. 3-5, Ertan, "Merhum Diyanet İşleri Reisi", s. 52.

⁵⁷⁷ Niyazi Baloğlu, "Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki", (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), *Ahmet Hamdi Akseki*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 9.

⁵⁷⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul Hürriyet Vakfı Yayınları, II, 1986, s. 582.

daima örnek bir şahsiyet olduğunu belirten Süleyman Uludağ, bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Tek parti döneminde ve İslam aleyhtarı akımların dolu dizgin koştuğu bir ortamda inancını cesaretle ve ısrarla savunmak, bu noktada ödün vermemek, her yiğidin harcı değildir....”

Akseki'nin hiçbir zaman nabza göre şerbet veren tavizci bir alim olmadığını söyleyen Uludağ'a göre, Cumhuriyet öncesi ve sonrası görüşleri ana hatlarıyla aynı olan ve zor bir dönemde önemli mevkilerde görev yapan Akseki'nin zamana ve zemine göre esneklik göstermesi İslam siyasetinin, basiretinin ve akli selim sahibi olmanın bir gereğidir. O, hiçbir şekilde İslam dışı emellerin gerçekleştirilmesi için bir araç olmamış, bu yolda kullanılmamıştır.⁵⁷⁹ Kara'ya göre de, Ahmet Hamdi Akseki, Türkiye'de yaşayıp da İslami ilkelere imkânlar ölçüsünde sadık kalarak “sistem” içinde kendi yerini tayin etmeye ve karşılaştığı problemlere çözüm yolları üretmeye çalışan insanlar için hayatı, eserleri, görüşleri ve takip ettiği strateji açısından dikkatle gözden geçirilmesi gereken önemli şahsiyetlerden biridir.⁵⁸⁰

Akseki'nin Müşavere Heyeti azalığından başlayarak Diyanet'te görev yaptığı dönemlerin, dinî hayatın kısıtlandığı, baskı altına alındığı zor dönemler olduğu düşünüldüğünde Akseki'nin bu zor dönemlerde inançlarından taviz vermeden dimdik ayakta durduğu, tek parti yöneticilerinin dine müdahalelerine ısrarla direnmiş olduğu ve hiçbir zaman inançlarından taviz vermediği görülmektedir. Türkçe Kur'an ile namaz kılınmasına karşı gösterdiği tavizsiz tavır bu çerçevede örnek olarak zikredilebilir. Şerafettin Yaltkaya'nın başkanlığı döneminde, Akseki'nin Türkçe Kur'an'la namaz kılınmasının dinî ve ilmî dayanağı bulunmadığını ortaya koyan bir rapor kaleme alması, dinî gayret ve cesaretine örnek kabul edilmektedir.⁵⁸¹

1947 yılına kadar Diyanet Teşkilatında Reis Vekilliği de olmak üzere çeşitli görevlerde bulunan Akseki, Şerafettin Yaltkaya'nın vefatıyla boşalan başkanlığa, Recep Peker'in Başbakanlığı döneminde 29 Nisan 1947 tarih ve 210047 sayılı kararname ile

⁵⁷⁹ Süleyman Uludağ, “İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 35-38.

⁵⁸⁰ İsmail Kara, “Ahmet Hamdi Akseki'nin Basındaki Güncelliği”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 123.

⁵⁸¹ Alimoğlu “Ahmet Hamdi Akseki'nin Hayatı”, s. 6, Uludağ, “İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmed Hamdi Akseki”, s. 35, Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze İslam Alimleri*, Cihan Yayınları, 1987, s. 189-192.

taayin edilmiştir. Akseki'nin bu görevi 8 Ocak 1951 yılına kadar yani vefatından bir gün öncesine kadar devam etmiştir.

Arapça, Farsça ve İngilizce bilen Akseki, son derece zeki, ileri görüşlü, devrindeki gelişmeleri takip eden, kendini devamlı olarak yenileyen ve taklide karşı olan bir din alimi olarak bilinmektedir. Müspet ilimlere, akılcı anlayışa ve felsefi düşünceye ilgi duymuş, bir kısım filozofları bu açıdan incelemiş ve İslami bakımdan tenkit etmiştir. Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşayan bir alim ve fikir adamı olarak Müslüman Türk toplumunun uğradığı sosyal ve kültürel değişikliği yakından takip etmiş, eser ve makalelerinde bu konuda isabetli teşhis ve tahlillerde bulunmuştur. İktisadi, siyasi kültürel ve ilmi bakımdan geri kalmış İslam toplumlarının her alanda gelişme ve ilerlemeleri için hayatı boyunca gayret sarfetmiştir. Bu gaye için Kur'an ve Hadisi esas alarak İslami ilimlerin canlandırılmasını, gelişmelerin ışığında İslami müesseselerin yeniden düzenlenmesini gerekli gören Akseki, Akif ve arkadaşları gibi bir taraftan hurafe ve batıl inançlarla, diğer taraftan da dini, Batı kalıpları içinde değerlendirerek modası geçmiş bir müessese şeklinde gösterip İslam'a hücumda bulunanlarla mücadele etmiştir. Bolay'a göre, Batı emperyalizminin İslam dünyasının parçalanması için kurduğu plan ve sürdürdüğü gayretlere dikkatleri çekmiş, Garpçılık ve millîyetçilik hareketlerine karşı çıkararak Müslüman toplumların kurtuluşu için İslam birliği fikrini savunmuştur.⁵⁸²

1.5.4. Ahmet Hamdi Akseki'nin İrşat Faaliyetleri

Akseki'nin başkanlık yaptığı dönem içerisinde dinî hayatın gelişmesi ve günümüz seviyesine ulaşması için gerekli prensiplerin yerleştirilmesinde önemli çalışmalar yaptığı görülmektedir. Zira başkanlığı 1946 seçimleri sonrası çok partili hayata geçiş dönemine tesadüf eden Akseki, yapmış olduğu çalışmalarla İmam-Hatip Mekteplerinin açılması, İlahiyat Fakültesinin yeniden eğitime başlaması ve orta dereceli okullarda din dersleri okutulması gibi dinî hayat açısından dönüm noktası kabul edilebilecek bazı gelişmelerin öncüsü olmuştur.⁵⁸³ Zira ona göre:

⁵⁸² Süleyman Hayri Bolay, "Ahmet Hamdi Akseki, (1887-1951) Din Alimi Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 293, 294. Mehmet S. Aydın, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Ahlak Felsefesi", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 21.

⁵⁸³ Baloğlu, "Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmed Hamdi Akseki", s. 14.

“... Memleketin hakiki din ihtiyacını karşılayacak orta ve yüksek dereceli din müesseselerinin açılması ve bütün mekteplerdeki din işleri ile ciddi bir şekilde meşgul olması için, Amerika’da ve Avrupa’da olduğu gibi, bunun yegane mercii bulunan Diyanet İşleri Başkanlığına salahiyyet verilmesi lazımdır. Muvakkat işlerle oyalanmaya zamanımız hiç de müsait değildir.”⁵⁸⁴

Dıştan bakıldığında pasif gibi gözükse de gerçekte son derece aktif bir siyaset ve tutum geliştiren Akseki, Diyanet İşleri Başkanı sıfatıyla üst makamlara gönderdiği raporla bu özelliğini göstermektedir. Nitekim, 12.12.1950 tarihinde “Din tedrisatı ve dinî müesseseler hakkında bir rapor” başlıklı yazısında bir anlamda o günkü dinî hayatın da bir resmini çizen Akseki, tek partili yılların din işleri ve laiklikle ilgili mevzuatını, tavırlarını ve tatbikatını ince bir tenkitten geçirerek Diyanet İşleri Başkanlığı’nın statüsü başta olmak üzere dinî vakıflar, din eğitimi ve dinî hayatın bütün yönleriyle ilgili yapılması gerekenleri belli bir mantık örgüsü içerisinde sabırla ve gayretle anlatmaktadır.⁵⁸⁵

Akseki Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerini idrak etmiş birisi olarak büyük bir kültür değişimine uğrayan Türk toplumunun sorunlarını iyi analiz etmiş, bu sorunların en önemlilerinden olduğunu düşündüğü dinî alandaki boşluğu doldurmak için önemli eserler kaleme almıştır. Örneğin, “İslam Dini” adlı eseri, hem ilmiyalık geleneğinin bir devamı, hem de geçiş dönemindeki yaygın din eğitimi halkın dinî bilgisini güçlendirmek açısından içerdiği temel bilgilerle büyük bir açığı kapatmıştır.⁵⁸⁶ Akseki’nin “Okuma bilen her insan, itikat, ibadet ve ahlak meselelerini bu kitaptan kolayca ve kimseye muhtaç olmadan öğrenebilecektir.”⁵⁸⁷ dediği bu kitabının, bugüne kadar bir buçuk milyon adet basıldığı düşünüldüğünde ne denli büyük bir boşluğu doldurduğu takdir edilebilir.⁵⁸⁸

Yazı hayatına dinî ve felsefî makaleler yazarak başlayan Akseki, verdiği eserlerle hükümetin tavrına rağmen halkın dinî alanda bilinçlendirilmesi konusunda büyük çaba sarfetmiştir. Neredeyse hiçbir dinî yayının olmadığı bir dönemde, 1924-45 yılları arasında Akseki’nin yazdığı ve devletin bütçesiyle yayımlattığı kitapların içeriği dikkatle incelendiğinde bu emek ve şuur açıkça görülmektedir. Özellikle Harf

⁵⁸⁴ Akseki, Ahmet Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, *Sebilürreşad*, V (105), 1951, s. 68.

⁵⁸⁵ Kara, “Ahmet Hamdi Akseki’nin Basındaki Güncelliği”, 127- 129, Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, s. 232.

⁵⁸⁶ Recai, Doğan, “Ahmet Hamdi Akseki ve Yaygın Din Eğitime Hizmetleri”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 83-85.

⁵⁸⁷ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dinî İtikat, İbadet, Ahlak*, Nur Yayınları, Ankara 1983, s. 4

⁵⁸⁸ Baloğlu, “Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, s. 9

İnkılabı'ndan sonra Latin harfleriyle yetişen yeni neslin din kültürü bakımından büyük bir boşluk içerisinde kaldığı, hatta bir müddet bu harflerle yazılmış dinî eserlerin basılmadığı dönemlerde Akseki birkaç dava arkadaşıyla beraber Latin harfleriyle dinî eserler yazarak bu boşluğu kısmen olsun doldurmaya çalışanlardan biri olmuştur.⁵⁸⁹

Kara'ya göre, II. TBMM'nin, belli gayeler doğrultusunda Kuran'ın tercüme ve tefsiri ile bir hadis külliyyatının tercümesinin hazırlattırılarak basılması için aldığı kararı, Meclis'in gayelerinin dışına, hatta hilafına kaydırarak gerçekleştirmek ve bugün bile aşılammış iki büyük külliyyatı (Elmalı'nın Hak Dini ile Ahmet Naim'in Tecrid-i Sarih) Türk kültürüne kazandırmakta da, Akseki'nin tavrı ve siyaseti belirleyici olmuştur. Kur'an mealinin Akif'e, tefsirinin Elmalı'ya, Buharinin tercümesinin de Ahmet Naim Bey'e verilmesi ve bu kitapların basılması aşamasında zorlukları göğüsleyen, iki tarafı da "idare" ve ikna eden Akseki olmuştur. Bu çalışmalar için ikna edilen ve siyasi merkeze kabul ettirilen ehliyet sahibi kişilerin o yıllarda rejimle problemlili insanlar oldukları bilinmektedir.⁵⁹⁰

Akseki'nin daha önceki dönemlerde yazmış olduğu eserlerin dışında çalışmamıza konu olan dönemde kaleme aldığı eserlerden bazıları şunlardır:

- Yavrularımıza Din Dersleri (2 C. 1941,1948)
- Askere Din Dersleri (1022-1944)
- İslam Fıtrî Tabii ve Umumi bir Dindir-1 (1943)
- Peygamberimizin vecizeleri (1945)
- Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri (1949)⁵⁹¹

Yazdığı eserlerin yanı sıra İslam-Türk Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu makalelerle de önemli hizmetler veren Akseki'nin⁵⁹² tüm bu gayretleri, halkın dinî kültürünün oluşması, ahlak yaşayışının düzenlenmesi, millî birlik ve beraberliğin sağlanması ve hatta bir dereceye kadar din karşıtı düşünce akımları ve hurafelere karşı

⁵⁸⁹ Osman Cilacı, "Ahmet Hamdi Akseki ve Dinler Tarihine Bakış Tarzı" *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 118.

⁵⁹⁰ Yıldırım, "Türkçe Ezan mı yoksa İslamiyet'in Türkleştirilmesi mi?", s. 17, Kara, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Basındaki Güncelliği" s. 126-127.

⁵⁹¹ Uludağ, "*İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki*", s. 38-38. Süleyman Ateş, Ahmet Hamdi Akseki'nin "Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri" Adlı Eseri, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 95.

⁵⁹² Ahmet Saim Kılavuz, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslam-Türk Ansiklopedisi'ne Katkıları", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 138-139.

İslam'ın savunulması ve korunulması içindir. Nitekim Akseki bu eserleri, dinin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnete bağlı olarak yazdığı için Osmanlı'nın son döneminde halk için yazılan ve halkın büyük ilgisiyle karşılanan "Siret", "Mızraklı İlmihal", "Kara Davud" gibi eserlerin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak gibi bir misyonu da yerine getirmektedir.⁵⁹³

Akseki'nin halkı irşat etmek üzere yayımladığı bu eserlerin yanı sıra hem hutbe ve vaazları hem de cami dışında yaptığı hizmetlerle yaygın din eğitime büyük katkı sağladığı söylenebilir. Vaaz yoluyla eğitim, onun en çok üzerinde durduğu konulardan birisidir. Müftülüklere gönderdiği genelgelerde, vaaz verirken dikkat edilmesi gereken noktaları önemle vurgulayan Akseki, din anlatımında psikolojik gerçekliğin mutlaka dikkate alınması gereğine dikkat çekmiştir. Örneğin:

"...Namaza, oruca teşvik ederken bile bunların mahiyetlerini ve insan ruhu üzerinde yapacakları inkılapları, güzel, nazik ve cazip bir dil ile anlatarak kalplerinde bir sevgi husule getirmeye çalışılmalıdır"

diyen Akseki, din anlatımındaki metot eksikliklerinin giderilmesi üzerinde önemle durmuştur. Vaazlarda halkın anlayabileceği sade bir dil kullanımına dikkat çeken Akseki, Peygamberimizin de vaaz yoluyla eğitim metodunu kullanarak büyük kitleler üzerinde etkili olduğuna inandığı için dinî hayatın inkişafının ancak bu yolla mümkün olabileceğine inanmaktadır.⁵⁹⁴

Akseki, son asırlarda Müslümanların her anlamda geri kalmış olmalarının sebebini Kur'an ve sünnetten uzaklaşmaya bağlamış, tekrar toparlanabilmek için geç kalmadan Kur'an ve sünnetin ruhuna geri dönülmesi gerektiğini savunmuştur. Aksi takdirde izmihlalin kaçınılmaz olduğunu söyleyen Akseki, o dönemdeki dinî hayat ile ilgili yaşanan sıkıntıların sebeplerini üst makamlara sunduğu raporda⁵⁹⁵ şu şekilde izah etmiştir:

a) "430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun tatbikatta İslam dinine ait her türlü din müesseselerini ilga etmekle neticelenmiş olması,

⁵⁹³ Doğan, "Ahmet Hamdi Akseki ve Yaygın Din Eğitime Hizmetleri, s. 83-85, Hulusi Kılıç, "Sırat-ı Mustakim ve Sebilü'r-Reşad Mecmualarındaki Makalelerine göre Ahmet Hamdi Akseki", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), Haz: Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 119.

⁵⁹⁴ Doğan, "Ahmet Hamdi Akseki ve Yaygın Din Eğitime Hizmetleri, s. 88-92, ayrıca bkz: Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 2, 2. Baskı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 797.

⁵⁹⁵ Akseki, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor", *Sebilürreşad*, V (103-105), 1951, s. 65-68, ayrıca bkz: George Riviere, *İslam Aleminin Gerileme Sebepleri, İslamiyet ve Terakki*, (Çev. Ahmet Hamdi Akseki), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966. s. 35.

b) Mekteplerdeki din tedrisatının kaldırılması,

c) Bu kadarla da kalmayarak hariçte ve mekteplerde din aleyhtarlığı propagandaların yapılması,

d) Anayasa, din ve vicdan hürriyetini teminat altına almasına, ailelerin kendi çocuklarına din dersleri okutmalarına Anayasa'dan başka Medeni Kanun'un da müsait bulunmasına rağmen tatbikatta buna meydan verilmemesi ve değil Din Dersi, sadece Kuran-ı Kerim okuyanların bile cürmü meşhut halinde ellerinde Kur'an'ları olduğu halde mahkemelere sevk olunması,

e) Millî Eğitim Bakanlığı'nın Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yetiştireceğini taahhüt ve deruhte ettiği yüksek din mütehasısları ile imam ve hatip gibi din adamlarını yetiştirememesi ve bu suretle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın muhtaç olduğu dinî elemanlardan ve memleketin hakiki din adamlarından ve hatta namaz kıldırarak imamlardan mahrum bırakılması,

f) Ekalliyetlerde bile din adamları yetiştiren muazzam din müesseseleri olduğu halde halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kolej şeklinde olsun bir meslek mektebi olmaması ve buna müsaade edilmemiş olması..."

Sonuç olarak, çocukluğunda mutlak saltanatı, gençliğinde Meşrutiyeti ve olgunluk çağında Cumhuriyeti tecrübe etmiş bir alim olan Akseki, Osmanlı toplumunun dağılışını, milletlere bölünüşünü ve millî devlete dönüşüm sancılarını bizzat yaşamış bir İslam alimidir. Yazmış olduğu rapor ve kaleme aldığı eserlerden de anlaşılacağı üzere dinî hayat açısından oldukça sıkıntılı bir dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen Akseki, tüm hayatını ilime, milletine ve dinine vakfederek tüm gayesinin insanın mazisini kendi safiyeti içerisinde hale, hali istikbale, istikbali de ebediyete taşıyarak geride hoş bir sada bırakmak olduğunu göstermiştir.⁵⁹⁶

1.6. 1938-1950 DÖNEMİNDE GÖRÜLEN BAZI DİNİ HAREKETLER

Millî Şef dönemi, siyasî akımlar üzerinde olduğu gibi dinî akımlar üzerinde de sıkı takibin yaşandığı, örgütlenme yollarının kapatıldığı ve yasaların tavizsiz şekilde uygulandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvufî yaşam anlayışının "esrar ve morfin gibi ruhları sarıp" etkisizleştirdiğine inanılan bu dönemde, tüm dinî akımların, devrim kanunlarına ve laiklik uygulamalarına aykırı faaliyetler olarak algılanması, bu dönemin, insanların zihninde "mukaddeslerin can çekiştiği" bir dönem olarak yer etmesine yol açmıştır.⁵⁹⁷ Bu algının oluşmasında gerek Atatürk, gerekse

⁵⁹⁶ Hayrettin Karaman, "Fıkıhçılık Olarak Aksekili Ahmet Hamdi Efendi", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 39, Kerim Yavuz, "Din Eğitimi ve Öğretiminde A. Hamdi Akseki'nin Yeri", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 71, Alim Bayan, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Eğitim Görüşleri ve Çocuklara Din Dersleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 176.

⁵⁹⁷ Demirci, "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatler", s. 166, Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 175.

İnönü döneminde dinî faaliyetlere getirilen yasakların ve bu yasaklara uygulanacak cezaları düzenleyen kanuni düzenlemelerin etkisi olduğu düşünülmektedir.⁵⁹⁸

Dinî alanda alınan sert tedbirlerin tavizsiz uygulamalarına rağmen Millî Şef dönemindeki dinî akımların, “yeraltına inmiş illegal faaliyetler”⁵⁹⁹ şeklinde de olsa varlıklarını bir şekilde korudukları ve halk üzerindeki etkilerini sürdürdükleri görülmektedir. Dikici’ye göre, bazı İslami oluşumlar ve tarikatlar bu dönemde, kendilerini tanımlama, tekrar kamusal alana çıkma ve sonraki yıllarda ortaya çıkabilecek muhalefet hareketlerinin tabanını oluşturma çabalarına girişmişlerdir. Alınan tedbirler sonucu devlet kademelerinde yer bulamayan bu kesim, gerçekleştirilen devrimlere karşı olan tepkilerini, kendilerini fazla açığa çıkarmadan tarikatlar ve çeşitli gruplar vasıtasıyla yürütmüştür.⁶⁰⁰ Bu dönemde faaliyetleriyle dikkat çeken ve adından en çok söz ettiren dinî akımlar “Nurculuk”, “Süleymancılık” ve “Ticânîlik”tir. İdareci kadronun uzun süre gözetim altında tuttuğu bu akımların, tüm engellemelere rağmen halkın dinî yaşayışı üzerinde derin izler bırakan faaliyetlerde buldukları söylenebilir.⁶⁰¹

1.6.1. Nurculuk

Kur’an’a Dönüş” hareketi olarak da bilinen Nurculuk hareketi, Said Nursi’nin öncülük ettiği dinî bir akım olarak bilinmektedir. 1873 yılında Bitlis’in Hızan ilçesi İsparit kasabasının Nurs köyünde doğan Said-i Nursi, 1925 yılında başlayan Şeyh Sait isyanına karıştığı gerekçesiyle hakkında yasal takip başlatılmış ve akabinde yurdun değişik bölgelerine sürgüne gönderilmiştir. Sürgün yıllarında “halkın imanını tazelemek” üzere kaleme aldığı ve “inançsızlıkla mücadele” ettiği için “gazi” ismini verdiği Nur Risalelerinin⁶⁰² yazımını tamamlayarak, “Nur Postacıları” adındaki öğrencilerinin, bu risalelerin basım ve dağıtımını yapmaları konusunda onlara öncülük etmiştir. Bu etkinlikleri nedeniyle evine yapılan üst üste iki baskından sonra 1943 yılında yüz kırk üç öğrencisiyle⁶⁰³ birlikte “gizli cemiyet kurmak, halkı hükümet

⁵⁹⁸ Bu kanuni düzenlemeler ilgili başlıkta tarihleriyle birlikte verilmiştir.

⁵⁹⁹ Ünver Günay, A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversiteleri Yayınları, Kayseri 1999, s. 233-260.

⁶⁰⁰ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Ugulamaları”, s. 175-176.

⁶⁰¹ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 221.

⁶⁰² Mardin, *Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim, Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Toplu Eserler 4*, (Çev. Metin Çulhaoğlu), 1. Baskı, İstanbul 1992. s. 71, Eşref Edip Fergan, *Bediüzzaman, Said Nur ve Nurculuk*, Sebülürreşad Neşriyat, 1963, s. 5-9.

⁶⁰³ Bu sayı, Necip Fazıl Kısakürek’in Son Devrin Din Mazlumları adlı eserinde 126 olarak geçmektedir. s. 235.

aleyhine çevirmek, devrimleri yıkmak, Mustafa Kemal Paşa'ya "deccal ve din yıkıcısı" demek iddiasıyla, Denizli Ağırceza Mahkemesi'nde yargılanmasına başlanan Said Nursi ve öğrencilerinin, 15 Haziran 1944'te beraat etmeleri sonucu, Said Nursi'ye Emirdağ'da ikamet etme zorunluluğu getirilmiştir.⁶⁰⁴ Mahkeme, beraat kararından önce Risale-i Nur Külliyyatında siyasi bir mevzu olup olmadığını tetkik için İlahiyat Fakültesi profesörleri ve din âlimlerinden oluşan bir heyete inceleme yapması talimatını vermiş, inceleme sonucu verilen rapora göre:

"Bediüzzaman'ın siyasi faaliyeti yoktur! Onun mesleğinde, cemiyetçilik ve tarikatçılık mevcut değildir! Eserleri ilim ve iman mevzuundadır ve Kur'an'ın tefsiridir"

sonucuna ulaşılmıştır. Bu açıklama üzerine serbest bırakılan ancak bu andan itibaren göz hapsine alınarak sürekli kontrol altında tutulmaya çalışılan Saidi Nursi'nin, daha sonraki yargılamalarına konu olan faaliyetleri şunlardır:⁶⁰⁵

1. "Muhالیf vilayet, kasaba ve köylerdeki Nur talebeleri, buldukları muhitlerinde Nurları okumak, okutmak ve neşrine çalışmak..."

2. Isparta ve İnebolu'da, teksir makinesiyle Nur Risalelerinin mecmuaları halinde teksiri ve etrafa neşri...

3. Ankara ve İstanbul'da, muhtelif halk tabakalarının arasında, hususen üniversite ve diğer mekteb talebeleri, gençler, memurlar ve hanımlar arasında Nurların yayılması, okunması, Risale-i Nur davasına çokların yakın manevi alakaları... Bunlardan halis fedakarlıklar ve iman hadimlerinin çıkması... Nur-u imanın, bu iki büyük merkezde hareketle inkişafı...

4. Kitapların iadesi ve yeniden bazı yerlerde nurlara ve talebelerine ilişmek, dolayısıyla resmi makamlarla münasebet... Risale-i Nurun, vatan ve milletin, nesl-i atının saadetine vesile cihetinin duyurulması... Yeni Türk Hükümetinin, Kur'an'ın bu yeni ve ekmel Nuruna takdirle bakması... en modern neşir vasıtasıyla hem Anadolu'ya, hem Alem-i İslama ve insaniyete duyurulmasının temini...

5. Başta Diyarbakır olarak Şark Vilayetlerinde Risale-i Nurun intişarı..."

"İman kalesi tehlikededir. İşte benim ızdırabım budur" diyen Nursi,⁶⁰⁶ faaliyetleri resmi makamlarca tehlikeli bulunduğu için Emirdağ'da bir çok ilden gelen elli dört öğrencisiyle birlikte Ocak 1948'de tekrar tutuklanarak hakkında verilen yirmi ay hapis cezasını çekmek üzere Afyon Cezaevi'ne konuldu. Bu yıllar, kısa süre sonra Türkiye'de kanunen olduğu kadar fiilen de çok partili demokratik hayata geçişin yaşandığı yıllardı. Nitekim 1950 yılında seçimler yapılmış; bu seçim mücadelesinden galip çıkan

⁶⁰⁴ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 257-258.

⁶⁰⁵ Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 231- 242.

⁶⁰⁶ Fergan, *Bediüzzaman, Said Nur ve Nurculuk*, s. 17.

Demokrat Parti, yönetimi, laikliği yıllardan beri tavizsiz ve oldukça katı bir şekilde uygulamış olan CHP'den devralmıştı. Bu yenilginin temelinde her ne kadar sosyo-ekonomik sıkıntıların oluşturduğu muhalefetin yattığı düşünülse de, asıl sebebin din ve vicdan özgürlüğüne yönelik yasaklamalara duyulan hüznün olduğu söylenebilir. Çünkü laikliğin bu dönemde Müslümanlara zulmetmeye ve gerçek müminleri baskı altında tutmaya izin verecek şekilde yorumlamış olduğu düşüncesi yaygındır. İktidara gelen Demokrat Parti, gerçekten kısa süre sonra selefinin jakoben laikliğini yumuşatmış olsa da, Nurculuk hareketine karşı her zaman temkinli olma ihtiyacı hissetmiştir.⁶⁰⁷ Seçimlerden sonra Başbakanlık koltuğuna oturduktan sonra, Nursi tarafından kendisine yazılan ve dinî konularda bir takım telkinleri içeren mektuba Menderes'in cevap vermemiş olması, bu ihtiyatın bir sonucu olarak algılanmıştır.⁶⁰⁸

Mücadelesini, komünizm, masonluk ve CHP'ye karşı verdiğini söyleyen Said Nursi'nin yazmış olduğu tüm kitapların basımı ve yayını 1950'ye kadar yasaklanmıştır. Ancak bu dönemde Said Nursi, sayıları giderek artan öğrencileriyle konuşurken laiklik aleyhine söz etmemeye çalışmış, bunun yerine İslamiyeti övmeye özen göstermiştir.⁶⁰⁹ Siyasetten özellikle uzak durarak Türk halkının manevi gelişimini hedefleyen bu hareketin, Kur'an ve sünnet merkezli bir hizmet anlayışına sahip olduğu ve bu misyonla, gerek kırsal kesimlerde gerekse şehirlerde her sınıftan halkın üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.⁶¹⁰ "İmanı kurtarma ve güçlendirme hareketi" şeklinde davalarını sloganlaştıran ve bazı kesimlerce değişimin karşısındaki illegal yeraltı oluşumu olarak kabul edilen bu hareket⁶¹¹ Cumhuriyet tarihinde devrimlere karşı çıkan en büyük ve organize birlik olarak görülmüş⁶¹² ayrıca telkin ettiği kadercilik, kanaat ve sabır duygularıyla halkın, kendilerini sövmeye çalışan egemen sınıflara karşı uyanık olma fırsatını elinden aldığı düşünülmüştür.⁶¹³

1.6.2. Süleymançılık

İnönü döneminde Nurculuk gibi örgütlenme aşaması yaşayan ve devletin sıkı

⁶⁰⁷ Mardin, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, s. 252, ayrıca bkz: Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 170.

⁶⁰⁸ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 213.

⁶⁰⁹ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 257-258.

⁶¹⁰ Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve İlumluluk", s. 38.

⁶¹¹ Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatler ve Türkiye*, s. 233-260.

⁶¹² Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 219.

⁶¹³ Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 133-134.

takibine uğrayan diğer bir dinî hareket de Süleymancılıktır.⁶¹⁴ 1888 yılında Bulgaristan'da Silistre'ye bağlı Varatlar köyünde dünyaya gelen ve soylu bir aileden olan Süleyman Hilmi Tunahan, çocuklara ve gençlere Kur'an öğretmeyi faaliyet alanı olarak seçmiş, açtığı Kur'an kursları vasıtasıyla hem Arapça ve Kur'an-ı Kerim eğitimi, hem de rabita esasına dayalı bir tarikat eğitimi vermeyi esas almıştır.⁶¹⁵

İstanbul'da çeşitli camilerde vaizlik yapan ve aynı zamanda eski bir Nakşibendi şeyhi olan Süleyman Hilmi Tunahan, hızlı değişimin tepkisel ortamında kendini Kur'an öğretimine vermiş, zengin Müslümanların sağladığı mekanlarda, gayri resmi olarak bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu esnada faaliyetlerinden dolayı bir kaç kez adli kovuşturmayla maruz kalan Tunahan, 1939 yılında laiklik aleyhinde propaganda yapmaktan yargılanmış ancak beraat etmiştir. Tunahan'ın ilk tutuklanması ise 1943 yılında olmuştur. Bu tarihte vaizlik belgesi de geri alınan Tunahan ve arkadaşları, laikliğe aykırı faaliyetlerinden dolayı yakınlarıyla birlikte İstanbul Birinci Şube Müdürlüğünde sorguya alınmış, üç gün devam eden sorguları sırasında tabutluk denilen sorgu odalarında tutulmalarının ardından, Birinci Ağır Ceza Mahkemesince suçsuz bulunarak beraat etmişlerdir. Bu süreç 1944 yılında aynı şekilde tekrar yaşanmıştır.⁶¹⁶

Halk arasında en iyi din adamını en kısa sürede yetiştirdiği imajını vermeye çalışan Süleyman Hilmi Tunahan, çok partili döneme geçişle birlikte, Kur'an eğitimine izin verilmesinin ardından faaliyetlerini açıktan sürdürmeye başlamış, hatta öğrencileri vasıtasıyla o dönemde ülkede açılan kursların çok önemli bir bölümünü kontrol altında tutmayı başarmıştır. Nitekim kurslarında yetişen pek çok öğrenci Diyanet teşkilatında din görevlisi olarak görev yapmıştır.⁶¹⁷ Bu dönemde yetişmiş din adamı olmaması sebebiyle kendi kurslarında yetiştirdiği vaiz ve imam-hatiplerin camilere atanmasında büyük başarı gösteren Tunahan, 1946-1959 yılları arasında İstanbul'da yetiştirdiği öğrencilerine Kur'an Kursu açmalarını tavsiye edip, kurs açmayanlara hakkını helal etmeyeceğini vasiyet etmiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁴ Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 178.

⁶¹⁵ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3 s. 189-191, Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatler ve Türkiye*, s. 263.

⁶¹⁶ Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 271, Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 178.

⁶¹⁷ Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatler ve Türkiye*, s. 263.

⁶¹⁸ Kısakürek, *Bir Devrin Din Mazlumları*, s. 291, Ahmet Turan, "Süleymancılık", *OMÜ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9), Samsun, 1997, s. 36.

1.6.3. Tarikatlar

Dönemin faaliyetleriyle en çok dikkat çeken diğer bir akım, Halveti tarikatının bir kolu olan Ticânîlik'tir. Ticânîlik, 1906 yılında Ankara'da dünyaya gelen Kemal Pilavlıoğlu'nun liderliğinde gelişerek özellikle Ankara ve Çorum dolaylarında yayılan dinî bir harekettir. 1930'lu yıllarda Türkiye'ye girdiği söylenen bu hareketin adını, 1740'larda Cezayir'in güney kesiminde kurulan ve Fas, Hicaz, Mısır, Trablusgarp ve Senegal'de yayılan Ticânîye tarikatından aldığı bilinmektedir. Amacı, "Tanrı'nın emirlerini yerine getirip, Peygamberin ahlakını temsil etmek" olduğu söylenen bu akımın temsilcileri, ilk olarak 1943 yılında tutuklansa da kısa bir süre sonra serbest bırakılmışlardır. Atatürk'ün devrimlerine karşı çıkan Ticânîler, 1946 yılında çok partili döneme geçişle birlikte yeni bir güç kazanarak faaliyetlerini daha da belirginleştirmişlerdir.⁶¹⁹

Türk devrimini "dinsizlik", Türkçe ezanı "küfür", Atatürk'ü de "melun" şeklinde adlandıracak kadar ileri giden Ticânîler, 1941 yılında kabul edilen Türkçe ezan kanununa aykırı olarak çeşitli yerlerde tekbirler getirmeğe başlamış ve işi Mecliste yüksek sesle ezan okumaya kadar vardırarak, ezan yasağını çiğnemeyi bir eylem haline dönüştürdüklerini ispat etmek istemişlerdir. Ayrıca Kur'an tarafından yasaklanmış olduğunu iddia ettikleri heykelleri, özellikle de Atatürk'ün heykellerini kırarak tepkilerini farklı bir boyuta taşımışlardır. Ses getiren tüm bu tepkisel eylemlerin ardından Pilavlıoğlu, Nisan 1950 yılında tutuklanarak yargılanmak üzere Ankara Adliyesine getirildiğinde, binlerce müridinin davaya müdahil olmayı istemeleri, mahkeme salonu önünde arbede yaşanmasına yol açmış, bunun üzerine 200 polislik bir koruma çemberinin kurulması gerekmiştir.⁶²⁰ Neticede rejim aleyhtarı gösterilerine Demokrat Partili yılların ilk döneminde yoğun bir şekilde devam eden Ticânîlerin, gerek yasağa rağmen her yerde Arapça ezan okumaya çalışmaları, gerekse heykelleri, özellikle de Atatürk'ün heykellerini kırma girişimleri, 24 Temmuz 1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun kabul edilmesinde büyük rol oynamıştır. Kemal Pilavlıoğlu'nun müridleriyle birlikte söz konusu kanuna muhalefetten 15 ay hapis cezası

⁶¹⁹ Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 178, "Ticani Tarikatı Hakkında Tetkikat", *Sebilürreşad*, IV (87), 1950, s. 185, ayrıca bkz: Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 221-222, Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 241, Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 100, Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 214-215.

⁶²⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 566-567, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 208.

almış olması ise bu tarikatın etkisinin günden güne zayıflamasına yol açmıştır.⁶²¹ Daha sonra diğer tarikatlar aleyhinde de birçok benzeri yargılamalar yapılarak etkinliklerinin zayıflatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Nakşibendiler Mayıs 1950’de, Mevleviler Haziran 1950’de, Kadiriler Mart 1951’de yargı önüne çıkarılmışlardır.⁶²²

Üzerinde durulan dönemde Nurculuk, Süleymancılık ve Ticânîlik dışında Nakşibendi tarikatının da, Şeyh Abdülhakim Arvasi yoluyla etkinliğini sürdürmeye çalıştığı, ancak 1943 yılındaki tutuklanma ve sürgün sürecinden sonra hayatını kaybetmesi üzerine⁶²³ kendisinden sonra gelen Hüseyin Hilmi Işık ve “Işıkçılar”la, varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir.⁶²⁴

Yukarda verilen dinî hareketler dışında başlı başına bir hareket olarak ele alınmasa da, dinin birey ve toplum açısından önemine vurgu yaparak, dinî hayatın canlı kalmasına hizmet eden bazı aydın faaliyetlerinin olduğu da görülmektedir. Örneğin Yahya Kemal Beyatlı ve Fuat Köprülü gibi aydınlar, dinin, toplumu pekiştiren ve ona ahlaki bir temel veren sosyal bir araç sayılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu açıdan “Durkheimci” bir eğilim özelliği de gösteren bu akımın dışında, dini daha belirgin bir şekilde ön plana alan ve dikkatleri üzerine çeken başka bir hareket de Büyük Doğu hareketi olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek’in İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru çıkardığı Büyük Doğu dergisiyle kendini ifade eden bu hareket, sosyal çözülmeye engel olmanın ve “Köksüzlüğe” karşı koymanın dine sarılmakla mümkün olabileceğini savunmuştur. Altı ilke altında sistemleştirilmeye çalışılan inkılapların, zamanın ortaya çıkardığı sorunlar karşısında yeterli cevaplar içermediği eleştirisi, Necip Fazıl’ın sosyal-siyasi mücadelesinin ve rejime karşı ortaya koyduğu muhalefetin temelini oluşturmaktadır. Bu muhalefet, sistemi bütün esaslarıyla reddeden köktenci bir karşı çıkış hareketidir ve kendisini, mutlak itikat prensiplerine bağlı bir ahlak telakkisi içinde, hayatın dinamik yapısını okuyan bir bilinç yeniliği olarak ifade etmektedir. Bu yönüyle, rejime karşı diğer muhalefet hareketlerinden ayrılmaktadır.⁶²⁵ Kendisini, düşünme ve

⁶²¹ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 178-179.

⁶²² A. Dankwart Rustow, “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920-1955”, Derleme, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 81-82, Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 566-567. Ayrıca bkz: “Nakşibendi Tarikatı Müritlerinin Muhakemesi”, *Zafer Gazetesi*, (7 Temmuz 1949), s. 2, “Tarikatçılıktan Sanık 22 Kişinin Duruşması”, *Zafer Gazetesi*, (13 Eylül 1949), s. 1,6.

⁶²³ Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 317.

⁶²⁴ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 30.

⁶²⁵ Suat Ak, *Necip Fazıl Kısakürek ve Büyük Doğu, Sistem Karşısında Gerçek Muhalefet*, Rasyo Yayınları, İstanbul 2009, s. 25.

üretim alanı sınırlandırıldığı için kabuğuna çekilen toplumun bir sözcüsü gibi gören Necip Fazıl, “Bir mefkurenin ismidir” dediği Büyük Doğu hareketiyle bir dönüşümün de başlangıcı olarak görülmüştür.⁶²⁶ Bu hareketin dışında şeriatle mistisizmin sentezini yapmaya çalışmış ilginç bir toplumsal girişim de, Nurettin Topçu’nun (1908-1974) Hareket dergisinde görülmüştür. Esas itibarıyla milliyetçi olan Hareket, Türkiye’ye Cumhuriyet devrinde giren kültür unsurlarını “yabancı” bulmakta; dine bu açıdan önem verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.⁶²⁷ 1939 yılında yayın hayatına başlayan Hareket dergisinin ileri sürdüğü düşüncelerle Cumhuriyet devrinin fikir havzasının dışında bir yayın olarak dikkat çektiği görülmektedir. Dinin ve dinî muhtevalı düşüncenin dışlandığı bir dönemde, dinî bir yayın olmayan Hareket dergisinin muhteva olarak manevi-ruhî-dinî bir arka plana sahip olduğu hissedilmektedir. Fikri muhalefetini, yeni bir diriliş gerektiği, batılılaşmanın böyle bir gelişmeyi gerçekleştirmek için gerekli şartları sağlamaktan uzak olduğu düşüncesi üzerine bina eden Hareket dergisi, tek parti rejimine yönelik tenkitleriyle takibata uğramışsa da Batıda eğitimini tamamlamış Müslüman bir düşünür olarak Nurettin Topçu’nun, bu dergiyle Türkiye’nin yakın tarihinde Batı tarzı eğitimden geçmiş aydın Müslüman tipinin oluşumunda büyük rol oynadığı söylenebilir.⁶²⁸

1940’lı yılların ilk döneminde her türlü dinî harekete, “değişme ve direnmenin sembolik birer anlatımı” gözüyle bakıldığı ve istismar odakları oldukları gerekçesiyle bastırılmaya ve yok edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Her ne kadar dinî akımların, yerlerini dolduracak kurumların oluşup gelişmesiyle tarihi rollerini tamamlayacağına inanılsa da, bu akımların tarihsel gelişimine bakıldığında, sadece Cumhuriyet dönemine has oluşumlar olmadığı, bilakis kökleri, tarihin derinliklerinde bulunan yapılar olduğu söylenebilir.⁶²⁹

Kurtuluş Savaşı sırasında etkin bir rol üstlenen din adamlarının, Cumhuriyetin laikliğe doğru attığı adımlarla birlikte kamu işlerindeki etkinliklerinin azaldığı ve akabinde ciddi bir geri çekilmenin yaşandığı bilinmektedir. Bu süreçte “kültür muhafazâkarlığı”, “tarikatlar” ve dini, modern toplumlarla bağdaştırıp onu yeniden

⁶²⁶ Ali Haydar Haksal, *Necip Fazıl, Büyük Doğu Irmağı*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 171-172.

⁶²⁷ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 28- 32.

⁶²⁸ Mehmet Slay, *Fikir Dünyamızın Yıldızlarından Nureddin Topçu*, 1. Baskı, Düşün Yayınları, İstanbul 2010, s. 172-175.

⁶²⁹ Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 291.

canlandırmaya çalışan akımlar yoluyla, dinin toplum üzerindeki etkisinin bu dönemde de devam ettirilmeye çalışıldığı ve bu faaliyetlerin demokratik düzene geçişle birlikte daha belirgin hal aldığı görülmektedir.⁶³⁰

1.7. DÖNEMİN EĞİTİM POLİTİKALARININ DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dönemin eğitim politikası ve eğitim sisteminin genel yapısıyla ilgili bilgi, giriş bölümünde detaylı olarak verilmişti. Bu başlıkta ise daha önce verilen bu bilgilerden farklı olarak dinin, dönemin eğitim politikalarındaki yeri üzerinde durulacaktır. Zira din ile eğitim arasındaki ilişkinin, dinî hayatın şekillenmesinde etkili bir faktör olduğu bilinmektedir.

Dönemin eğitim politikalarının, benimsenen laik ve hümanist anlayışın etkisiyle dine karşı oldukça mesafeli bir duruşa sahip olduğu söylenebilir. Eğitim alanındaki uygulamalarda kendini önemli ölçüde hissettiren bu mesafeli duruşun, idarecilerin söylemlerine de her şekilde yansıdığı görülmektedir. Örneğin ülkenin gelişmesi ve kalkınmasının “dinî terbiye” yerine “millî terbiye” almış bireylerle gerçekleşeceğine inanan İnönü, ‘Memleket ancak ahlaklı ve karakterli çocukların bilgilerinden faydalanır. Böylesi çocukların yetiştirildiği yerler ise mektep sıralarıdır’ diyerek, bir yandan okullara atfettiği öneme işaret ederken diğer yandan idealindeki öğrencide bulunması gereken vasıfların da altını çizmektedir. Bu vasıflar; bilgi ve kaynağını dinden almayan ahlaktır. “Telkin ettiğimiz ahlak, dinî kıymetlerle müeyyidelendirilemez. Bizim için ahlaki prensip cemiyettir” diyen dönemin Eğitim Bakanı Yücel’e göre de, devlet okullarında din eğitiminin yapılması akla ve bilime aykırıdır. Zira ona göre, herşey gibi bilim de, yaşamak içindir ve her türlü hurafeleri silip süpürecek olan bereketli yağmurlar, pozitif bilimlerin yaşatıcı ve besleyici bulutlar içerisinde. İskolastik ya da diğer adıyla medresecilik zihniyeti, ancak pozitif bilimlerin prensiplerine ve deneylerine inanmakla ortadan kalkabilir.⁶³¹

Cumhuriyete kadar halkı irşat edici tek güç din iken, Cumhuriyetle birlikte bu gücün yerini resmi ideoloji tarafından benimsenen pozitivist söylemin aldığı görülmektedir: “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.” Deney ve gözlem alanına girmeyen,

⁶³⁰ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 28-29.

⁶³¹ Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 120, 169, 214, ayrıca bkz: Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 97-98.

bütün bilgileri reddeden bu ideoloji, o dönemde Allah'ı toplumsal varoluştan dışlayarak, toplumun yeni egemen mürşidi haline gelmiştir. Bu sürece karşı muhalefet edenler veya başka yol arayanlar ise “gaflette”, “dalalette” ve “cehalette” bulunmakla suçlanmıştır. Benimsenen pozitivist söylem, özellikle Köy Enstitülerinde idealist “Cumhuriyet öğretmenleri” aracılığıyla halka kadar inmiş, halkın böylece batıl inanışlardan kurtularak bilimselleşeceğine ve terakki göstererek çağdaşlaşacağına inanılmıştır. Pozitivistleştirme uygulamalarında çok basit analogik mantıksal çıkarımlara başvurulmuştur. Örneğin Enstitülü öğretmen:

“Çocuklar bakın size şeker veriyorum. Çünkü ben varım. Allah'da size versin bakalım. Veremiyor, çünkü o yok. Olsaydı beni gördüğünüz gibi onu da görürdünüz...”

ifadelerini kullanmıştır. Bu anlayış Anadolunun bir çok beldesinde tekrarlanarak, zihinlerdeki Allah inancı adeta silinmeye çalışılmıştır.⁶³²

Çalışmaya konu olan dönemde bireylere yeni değerlerin benimsetilmesi sürecinde en büyük görev, resmi eğitim kurumları olan okullara ve onların asli faktörleri olan öğretmenlere düşmüştü. Yeni rejimin ‘insan’ modelini en iyi örnekleyen figürler olarak öğretmenler, ‘yükselecek’ yeni nesli kültürleme sürecinde, aile, akraba ve mahalle gibi çevrelerle zorlu bir mücadelenin de içine girmiş oluyordu. Zira modernleşme hareketini halk arasında temsil eden ve yayan öğretmenler, ağırlıklı olarak İslami norm ve değerleri bırakmaya henüz istekli görünmeyen kitleler nazarında, bu değerlerin düşmanı gibi algılanmışlardı. Zamanla öğretmenle ana-baba, okulla aile-mahalle karşıtlığında somutlaşan bu algı, daha sonra eski-yeni kültür ve değerler çatışması haline dönüştü.⁶³³ Fındıkoğlu gibi bazı sosyologlar, eğitim çevreleri arasında yaşanan bu çatışmanın, eğitim ve kültür hayatının içinde bulunduğu buhrandan kaynaklandığını ileri sürerek bu durumun tehlikeli sonuçlar doğuracağına işaret etmiştir.⁶³⁴ Yeni eğitim öğretim kurumlarında yetişen aydınlarla halk arasında, fikri, ameli ve kültürel alanlarda yaşanan kopukluk, tehlikeli kabul edilen bu sonuçlardan sadece biriydi. Zira bu kopukluk sonucunda halk, kendisine yabancı gördüğü aydın ve bürokratların fikirlerini ve yaşam tarzlarını benimsemediğini ve onlara güvenmediğini açıkça gösterirken buna mukabil

⁶³² Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 137-138, Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, s. 24.

⁶³³ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar, Antropolojik Denemeler*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 69-70.

⁶³⁴ Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, s. 122-124.

ayırır. Sosyal değerler birden değişime uğrar. Fındıkoğlu 1943 yılında yazdığı “Muhit ve Terbiye” adlı broşürde eğitim çevrelerinin birbirleriyle ilişkileri bakımından Türkiye’nin ihtilalci tip toplumlara girdiğini belirtmektedir. Fındıkoğlu’nun yaptığı değerlendirmeye göre, Türkiye’de aile çevresinin eğitimi muhafazâkarken, okul eğitimi, demokrat ve inkılapçı niteliktedir. Meslek çevreleri ise hem muhafazâkar hem de inkılapçı karakterlerin her ikisini de göstermektedir. Genel çevreye gelince, büyük şehirler hariç olmak üzere daha çok aile çevresine yakın olduğu söylenebilir. Fındıkoğlu’na göre eğitim çevrelerindeki bu farklılıklar birbirleriyle yaşanan kopuk ilişkiler, o dönemki eğitimin politikasının başarısızlığının en belirgin sebebidir.⁶³⁹

Dönemin Millî Eğitim Bakanı olan Banguoğlu da o günkü yönetici kadronun eğitim anlayışıyla ilgili değerlendirmeler yaparak uygulanan eğitim politikalarının manevi ihtiyaçlara cevap vermesi bakımından başarısız olarak değerlendirebileceğini ima etmektedir. Zira o yıllarda laikliğin ötesinde materyalist bir anlayışın hakim kılınmaya çalışıldığını ileri süren Banguoğlu’na göre, dine dair hiç bir şeyin yer almadığı eğitim sisteminde, batıl inançlarla mücadele havası içerisinde en masum dinî ahlak ve adetler bile kötüleniyor ve bunların terkedilmesi telkin ediliyordu. Bunun neticesinde sevap ve günah kavramları ortadan kalkıyor, inanç merkezli bir dünya görüşünden hızla, her şeye yeteceğine inanılan kaba bir akılcı dünya görüşüne doğru sürükleniliyordu. Çünkü inkılapçılar aklın her şeye yeteceğini düşünüyorlardı. Maziyi her fırsatta kötülenmenin ve küçümsemenin esas olarak benimsendiği Millî Eğitimde, millî terbiyenin temelini teşkil eden örf ve adetler terkediliyor, gerilik sayılıyordu. Millî terbiyenin temel esaslarından biri olan millî tarih, özellikle de onun en büyük ve şanlı devirleri, siyasi endişelerle gölgeleniyor, onun yerine asri denilen yabancı ve tutarsız bir takım yeni alışkanlıklar türetilerek bu suretle davranış ölçülerinin kaybolmasına göz yumuluyordu. Uygulanan eğitim politikaları nedeniyle o günkü neslin millî ve manevi değerlerden uzak olarak yetiştirildiğini ileri süren Banguoğlu, o yıllarda Türk gençliğinin içinde bulunduğu durumu, itiraf niteliğindeki şu sözlerle özetlemektedir:

“Bu şartlar içinde evde sokakta ve okulda yetişen çocuk, manevi değerler anlamında bizden hiç bir şey alamamıştır. İstisnalar bir yana o, bu çevre içinde hiçbir şeye inanmaz olmuştur, hususiyile refah çocukları. Din eğitiminden mahrumdur, günah, sevap haram, helal bilmez. İyi ahlak örnekleri görmemiştir. Millî sanatı duymamış, millî mefahiri tanımamıştır. Kahramanlığı “Vatan, millet sakarya!” diye alaya alır olmuştur. Beyni artık bir levh-i emles,

⁶³⁹ Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, s. 122-125.

yalın levha (tabula rasa) gibidir. Orada herşey yeniden yazılabilir. O ise insanoğludur, inanmak melekesi ve buna ihtiyacı vardır. İşte o zaman düşman gelir, oraya istediklerini yazar. Ve bu çocuk, batıl bir inanışın taze mümini olarak ortaya çıkar.”⁶⁴⁰

Albayrak, Türk gençliğinin ‘batıl inanışların taze müminleri’ haline gelmesinde tercüme faaliyetlerinin özellikle etkili olduğunu ileri sürmektedir. Zira ona göre, “dinî bir atmosferin yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vucuda getirilmesine taraftar” olmayanlar, giriştikleri geniş bir tercüme faaliyetinin neticesi olarak Yunan ve Batı edebiyatının bize yabancı olan eserlerini tercüme ettirmek suretiyle yepyeni bir metotla memleketi manen yıkıma sürüklemiş ve buna hız verilmiştir.⁶⁴¹ Bu konuda, İslam’ı insanlığın taşıdığı en ağır zincir olarak nitelendiren Ernest Renan’ın⁶⁴² “İsa’nın hayatı” adlı eserinin terceme edilerek klasikler arasına katılmasını örnek veren Albayrak, eserin başına önsöz yazan devrin Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’in şu sözlerini dönemin eğitim anlayışının bir özeti olarak kabul etmektedir:

“Bir milletin diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrakinde tekrar etmesi, zeka ve anlama kudretini o eserler nispetinde arttırması. İşte terceme faaliyetini biz bu bakımdan ehemmiyetli ve medeniyet davamız için müessir bellemekteyiz.”

Albayrak’a göre Batı’nın İslam düşmanı, ateist yazar ve düşünürlerinin eserlerinin tercüme edilip yayımlanması hatta fikirlerine tarih, edebiyat tarihi ve felsefe gibi ders kitaplarında yer verilmesi, bu insanların Türk kültür hayatında fikir ortamı bulabilmesinin yanında yeni yetişen nesillerin bu anlayışla tanışması ve bu fikirleri benimsemesi gibi birtakım sonuçları da beraberinde getirmiştir.⁶⁴³

Tercüme faaliyetlerinin yanısıra bu dönemde okutulan ders kitaplarının da devrimin ideolojik araçları olarak görüldüğü ve bu araçların çoğu zaman geçmişle, özellikle de Osmanlı’yla hesaplaşmada etkin birer silah olarak kullanıldığı görülmektedir. Dönemin ders kitaplarında esasen Cumhuriyetle başlayan “kendinden öncekini kötüleme” prensibine uygun olarak, Osmanlı Devleti ve Padişahları alabildiğince yerilmiş, Cumhuriyet ve Cumhuriyet yönetimi, mübalağalı bir anlatımla alabildiğine övülmüştür. Ders kitaplarına giren metinlerden Osmanlı padişahlarının hüküm sürdüğü dönemde milletin perişan olduğu, ülkenin bakımsız olduğu anlatılmıştır.

⁶⁴⁰ Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 56-131.

⁶⁴¹ Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, s. 36.

⁶⁴² Işıklı, *Sosyalizm, Kemalizm ve Din*, s. 80.

⁶⁴³ Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, s. 36.

Bunun yanında Padişahların birer “korkak” ve “alçak” oldukları, kendi şahsi menfaatlerini millet menfaatlerinin üstünde gördükleri, milletin kanını emdikleri, milletin perişanlığına karşılık onların keyif içinde, tamamıyla millettten habersiz yaşadıkları, Padişahların kendilerine Allah’ın gölgesi derdirterek her türlü bayağılığı yaptıkları, ders kitaplarıyla genç nesillere öğretilmek istenmiştir. Örneğin 4. Sınıfta okutulan Tarih kitaplarında şu ifadeler geçmektedir:

“Türk Milleti, Padişahlar zamanında ne sıkıntılar çekti, ne kara günler gördü, ne kadar kan ağladı bilseniz. Millet ve yurt ne kadar bakımsızdı bilseniz, dosta, düşmana karşı ne ağlanacak ve gülünecek hallerimiz vardı... Sanki bu Padişahlar insan değildi. Onlar kendilerine Allah’ın gölgesi dedirtirlerdi; fakat yapmadıkları fenalıklar da kalmazdı...”

Okullarda öğrencilere Cumhuriyetten önce tahta oturan Padişahların akli dengelerinin bozuk olduğu, birçoğunun vatan haini olduğu, kendi keyiflerini ve rahatlarını milletin mutluluğundan üstün tuttıkları, halkı sömürdükleri, köylünün kazancının büyük bir bölümünü vergi olarak alıp saray ve etrafının giderleri için kullandıkları anlatılmıştır. Bu anlatımda Padişahın, sözleri herşeyin üstünde olan ve keyfi davranan kanunsuz bir despot olarak gösterilmek istenmesi dikkat çekmektedir.⁶⁴⁴

Yücel, yeni Türkiye’nin nasyonalizminde din ve geleneğin yerini laikliğin ve inkılapçılığın aldığını söyleyerek asırlardan beri devam eden gelenekten ancak bu sayede kopulabildiğini belirtmiştir.⁶⁴⁵ Bu iki unsurun ülkede tekrar hakim güç haline dönüşmemesi içinse laiklik ve inkılapçılığın titizlikle korunması gerektiğine inanılmaktadır. Bu nedenle genel olarak dine karşı olumsuz bir tavrın söz konusu olduğu dönemin ders kitaplarında, özellikle dinî telkinlerden kaçınıldığı ve dinin, toplumun terakkisine mâni olduğu düşüncesinin ısrarla işlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, laiklikle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı düşüncesine vurgu yapıldığı ve toplumda dinî kurallar yerine yeni rejimin dünya görüşünün hakim kılınmaya çalışıldığı açıktır. Nitekim ders kitaplarında din, yobazlık ve geri kalmışlığın sembolü olarak görülmekte ve bilimle çatıştığı vurgulanmaktadır. Ayrıca milliyetçilik anlayışıyla da bağdaşmadığı düşünülen ve insana, “esaret zincirlerini kırarak meziyetleri kazandırmadığına” inanılan dinin,⁶⁴⁶ geri kalmışlığın da en büyük gerekçesi olarak kabul edildiği ve bu düşünce çerçevesinde

⁶⁴⁴ Karabıyık, *Millî Şef Dönemi, Sosyalleşme ve Ders Kitapları*, s. 97-98.

⁶⁴⁵ Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 121.

⁶⁴⁶ Perinçek, *Kemalist Devrim-2 Din ve Allah*, s. 57-75, Fergan, *Kara Kitap*, s. 62.

ibadetin, dinî kurallara uymak yerine yeni rejimin kurallarına uymak şeklinde algılandığı görülmektedir.⁶⁴⁷

Dinin geri kalmışlığın bir göstergesi olduğu düşüncesiyle yazılan ve resmi tarih anlayışını yansıtan “Türk Tarihinin Ana Hatları ve Lise I Tarih” kitabı yanında “Medeni Bilgiler” ile “Tarih II” kitaplarının, dinlerin doğuşu, gelişimi ve işlevleriyle ilgili verdiği bilgilerle öğrencileri dine karşı olumsuz bir tavır almaya yönelttiği söylenebilir. Örneğin 1938 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yazılmış olan Tarih kitapları esas tutularak ilkokul 5. sınıflar için Kültür Bakanlığı’na tüm yurttaki okutulmak üzere hazırlanan Tarih kitabında, “İnsanların ilerleyişi” başlıklı giriş bölümünde, dünyanın ve üzerindeki bitki, hayvan ve insanların yavaş yavaş da olsa sürekli değiştiği, aradan uzun zamanlar geçince büsbütün başka biçimlere girdiği, karaların ve denizlerin de bu değişime ayak uydurduğu, bitki ve hayvanların yerine yavaş yavaş yeni cinslerin geçtiği ve “insanımsı maymunlar” dan sonra insanların ortaya çıktığı kaydedilmektedir.⁶⁴⁸

Türk insanının ancak dinden uzak bir eğitim anlayışıyla modernleşebileceğine inanan yönetici kadronun zihnine bu inancı yerleştiren şey Batı’daki modern eğitim kuramlarıdır. Zira Batı’da ortaya konan bu kuramlara göre, endüstri toplumları geleneksel yapısını ve değerlerini değiştirerek modern toplum olmuşlardır. Bu süreçte önemli işlevler gören okullar, yeni fikirleri, değerleri ve ideolojileri yayarak modernleşmenin amaçlarını gerçekleştiren birer vasıta olarak görülmektedir. Modern insanı geleneksel insandan ayıran özellikler arasında, ailenin ve dinin otoritesinden bağımsız hareket edebilmeyi öngören bazı kuramcılara göre, geleneksel bir insanı modern bir insan haline getirecek en önemli araçlardan biri eğitimidir. Modern eğitim kurumlarının yeni bir toplumsal düzen yaratmak için gerekli düşünce ve amaca yönelik eğilimleri teşvik ettiğini düşünen Dewey’e göre, öğrencilere mevcut değerlerle zıtlaşan ve hatta çatışan yeni değerler öğretilmesi ve yaratıcılığın teşvik edilmesi, toplumsal hareketliliğin hız kazanmasına ve dolayısıyla toplumsal düzenin yeni görüşler ve değerler yönünde değişmesine yol açmaktadır.⁶⁴⁹

Batının benimsemiş olduğu bu düşünce yani gelişme ve ilerlemenin din ve gelenek gibi mevcut değerlerin çatışmasıyla mümkün olacağı düşüncesi, dönemin

⁶⁴⁷ Karabıyık, *Millî Şef Dönemi, Sosyalleşme ve Ders Kitapları*, s. 102.

⁶⁴⁸ Toprak, *Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji*, s. 285.

⁶⁴⁹ Ahmet ESKİCUMALI, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19 (2), 2003, s. 17-22.

politikacıları tarafından da benimsenmiş olacak ki uygulanan eğitim politikalarıyla, halk arasında yerleşmiş olan ahlak ve maneviyat telakkileri sadece yıkılmakla kalmamış birey ve toplum hayatı kaba bir “materyalizm” ve bayağı bir “sensüalizm”⁶⁵⁰ ile doldurulmak istenmiştir. Bu noktada pozitivistimin bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Zira ülkede Batı’ya ilk açılanların kendi toplumlarından devraldıkları geleneğe pozitivist bilim ideolojisiyle karşı çıktıkları düşünüldüğünde, resmi eğitim politikalarında pozitivistimin, gelenekten kopmanın ön şartı olarak kabul edildiği ve temel amacın da pozitivist ideolojiye uygun bir insan tipi yetiştirmek olduğu söylenebilir. Bu süreçte klasik geleneğin göbeğinde dünyaya gelen bireylerin okula giderek pozitivist ideolojiye geçiş yapmaları planlanmıştır.⁶⁵¹ Ancak Başgil’e göre sonuç pek de başarılı olamamıştır. Zira dönemin okulları kelimenin Batıdaki anlamıyla “laik” değil, insan dışı canlılara yaraşan bir tabirle “amoral” (ahlak dışı) bir nitelik kazanmıştır.⁶⁵²

Ders kitaplarında evrimin ve materyalist zihniyetin etkin bir şekilde işlenmesine ve Allah inancının öğrencilerin zihinlerinden öğretmenler tarafından sistematik olarak silinmeye çalışılmasına rağmen yetkililerden gelen açıklamalar pratikte yaşananlarla tezat teşkil etmektedir. Örneğin dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel:

“‘Din elden gitti, Cumhuriyet Müslümanlığa aldırış etmedi’ diyenlere sakın kapılmayınız. Allah’a, peygambere inanmaya bakınız. Tanrının, insanı kötülüklerden koruyan emirlerini tutunuz. Bu yoldan temiz bir Müslüman olursunuz. Hiç kimse size aksini yaptıramaz. Okullarda size öğretilen hiçbir bilgi, dine aykırı değildir. Hakikat, dine aykırı olamaz. Din adına uydurulmuş hurafelere, yalanlara kulak asmayınız. Müspet bilgiler sizde ne kadar kuvvetli olursa dini ve onun sahibi olan Allah’ı o kadar iyi anlarsınız. Müslümanlık, aklın muhafazasını, onun doğru işlenmesini birinci şart olarak kabul etmiştir. Akli olmayana din sorumluluğu bunun için yoktur. Aklınızı iyi kullanmayı öğreniniz”⁶⁵³

diyerek eğitim politikalarının dine muhalif olmadığını, Allah ve Rasulüne inanmak gerektiğini, bilimin dine aykırı olmadığını ve insanların aklını kullanarak yaratıcısıyla olan bağlarını kuvvetlendireceğini ifade etmektedir.

Yine Yücel’in iyi bir dindar olmak için bilimin ve güzel sanatların adeta bir köprü vazifesi gördüğünü ifade eden açıklamaları ise oldukça ilginçtir:

⁶⁵⁰ Tüm bilgilerin kaynağının duyular olduğunu savunan öğretti.

⁶⁵¹ Hüsamettin Arslan, *Epitemik Cemaat, Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007, s. XXXIII.

⁶⁵² Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 106.

⁶⁵³ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 79.

“Allah’ın yarattığı şeyleri fiiliyatla (okuyarak, yazarak, resim yaparak) şuurumuza katmak, hilkata karışmaktır. Bir kitabı okurken yazmış, bir resmi seyrederken çizmiş, boyamış, bir heykele bakarken yontmuş; bir tabiat manzarasının karşısında bulunurken onu yaratmış gibi oluşumuz bundandır. Kul, Allah’ına O’nun eserini anlama yolundan varabilir. Bu gayreti harcayamayaların ilahiyat kitaplarını durmadan devretmelerine rağmen Yaradan duygusuna eremeyecek kadar “kuru” kalışları da bu sebeptir. Eskiden bu türlü sofuluğa “Zühd-ü husk” derler(di). Kuru sofuluk demektir. Hiçbir şeyin kurusunda can olmadığı gibi, dindarlığın suyu çekilmişinde de iş yoktur.”⁶⁵⁴

“Dindarlığın suyu çekilmişinde iş yoktur” diyen Yücel’in, dindarlığın su kaynaklarını kurutacak politikalar izlemesi pek anlaşılır değildir. Zira dönemin resmi eğitim kurumları olan Köy Enstitülerinde din dersi müfredat dışı bırakılırken öğrencilerin dine olan yaklaşımlarını olumsuz etkileyecek faaliyetlere de göz yumulduğu görülmektedir. Bu nedenle de Köy Enstitüleri, program ve hedefleri bakımından en çok millî ve manevi değerleri yok etmeye yönelik çalışmalarından dolayı eleştiri konusu olmuştur.⁶⁵⁵

1.8. DİNÎ HAYAT İLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELER

İnönü yönetiminin dine olan bakışı, dinî hayatla ilgili bir takım kanuni düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Çünkü İnönü’ye göre din, ancak kul ile Allah arasındaki bir ilişkiden ibarettir ve bu ilişkinin yaşanacağı yer de yalnızca bireylerin vicdanıdır. Laiklik ilkesi gereği dinin, sosyal hayatta herhangi bir yansıması olamaz. Olması durumunda ise çıkarılan yasalarla bu durum ortadan kaldırılmalıdır.⁶⁵⁶

Dönemin idareci kadrosuna hakim olan bu anlayış, başlangıç tarihi önceki döneme ait bazı düzenlemeler de dahil olmak üzere, pek çok yasal tedbirin alınması ve tepkilere rağmen bu tedbirlerin uygulanması sonucunu doğurmuştur. Örneğin Matbuat Kanunu’nun 50. Maddesi ve Örfî İdare Kanunu’nun 3. Maddesinin yöneticilere ve komutanlara, tüm basılı eserleri denetleme ve kapatma yetkisini vermiş olması, özellikle dinî basının, dinî hayata yönelik etkisini ortadan kaldırmaya yönelik bir tedbir olarak algılanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla 30 Kasım 1940 yılında sıkıyönetimin ilan edilmesinin de, alınan bu tedbirlerin sert bir hal almasında etkili olduğu

⁶⁵⁴ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 186

⁶⁵⁵ Bulut, *Nisandaki Güneşler*, s. 92-105. Bu eleştiriler için ayrıca bkz: Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 86, Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, s. 125, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 94, Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 211.

⁶⁵⁶ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 84, 143, Erdal İnönü, *Anılar-Düşünceler*, s. 258, *Muallimler Birliği Mecmuası*, (4), Ankara 1925, s. 150.

söylenbilir.⁶⁵⁷ Ayrıca 9 Haziran 1932 günlü Sinema Filimlerinin Kontrolüne Ait Talimatname ile dinsel propaganda yapılmasının önüne geçilmek istenmesi ve 1939 yılında yapılan ek düzenlemelerle bu yasağın alanının genişletilmesi de yine bu tedbirler kapsamında düşünülmektedir.⁶⁵⁸

“Müslüman için mukaddes olan, Kur’an’ın muhtevasıdır.... Din hakkındaki bilgi seviyemiz hala “karınca duası” hizasında bulunuyor. Bu seviye yükselinceye kadar kanunların bekçiliğini elden bırakmamak zorundayız” diyen Yücel’e göre⁶⁵⁹ dinî hayatla ilgili resmi ideolojinin belirlediği hedeflere ulaşmak için gerekirse her türlü yasal tedbir alınmalıdır. Bu anlayışla alınan tedbirlerin belki de en çok tepki çeken Arapça ezan okunmasıyla ilgilidir. 1932 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bir genelgesiyle yürürlüğe giren ve 1941 yılında kanun hükmüne bürünen Arapça ezan okuma yasağı,⁶⁶⁰ Ceza Kanunu’nun 526. Maddesine ilave olunan şu fıkra ile yasalaşmıştır: “Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılırlar.”⁶⁶¹ Kanuna bu maddenin eklenmesinin sebebi, ezanın Arapça okunmasına ilişkin cezaların anayasaya aykırı görülerek temyiz edilmesidir. Ancak ceza kanununa konulan bu maddeyle, bu engel de ortadan kaldırılmak istenmiştir.⁶⁶² Eğitim alanında Halkevleri ve Köy Enstitüleri vasıtasıyla bir yandan laik bir nesil oluşturulmaya çalışılırken, diğer yandan 1 Şubat 1941 tarihinde İstanbul Üniversitesi’ndeki İslam Araştırmaları Enstitüsü’nün kapatılmış olması da, yine dinî alana ilişkin bir düzenleme olarak görülebilir.⁶⁶³

Dinî hayatı ilgilendiren diğer bir yasal düzenleme de dil ile ilgilidir. 1935 yılına kadar dilde yeni kelimeler uydurma ve bunları dile sokma çabalarına bu tarihten itibaren son verilse de, iyi bilinen ve vazgeçilmez olan bazı Arapça ve Farsça kelimelerin kalmasına ve bunların, dilin doğal bir parçası olarak kullanılmasına karar verilmişti.⁶⁶⁴

⁶⁵⁷ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 244.

⁶⁵⁸ *Resmi Gazete*, 2153, 19 Temmuz, 1932; *Resmi Gazete*, 4272, 31 Temmuz 1939.

⁶⁵⁹ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 84.

⁶⁶⁰ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 8, Fergan, “İfratın Menfur Taassubu”, *CHP ve Din*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 86.

⁶⁶¹ *Resmi Gazete*, 4827, 6 Haziran 1941.

⁶⁶² Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 16, Fergan, “İfratın Menfur Taassubu”, s. 87.

⁶⁶³ Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938–1945)*, s. 68.

⁶⁶⁴ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 586-587.

Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan İnönü, gelecekteki hareket tarzını belirlemek için dilde özleşme girişimini yeniden ele aldı. 1941 yılında tasfiye edilen yabancı kelimelerin yerine Türk Dil Kurumu'nun getirdiği Türkçe sözcüklerin kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla, Türk gazeteleri ve devlet kontrolündeki radyonun da etkin yardımlarıyla yeni bir kampanya başlatılmasına karar verildi. Bu kampanya Atatürk'ün laik reformlarını empoze etmek için yenilenen çabalarla aynı zamana rastlamaktaydı. Örneğin 2 Haziran 1941'de kabul edilen Ceza yasasının hükümleriyle eski başlık ve Arapça harflerini yasaklayan kanunların ihlal edilmesine uygulanacak ceza artırılmış, bu kapsamda Arapça ezan ve kaamet için üç aya kadar uzayabilecek bir hapis cezası öngörülmüştü.⁶⁶⁵ Atatürk tarafından başlatılan Kur'an'ın Türkçe okunması yönündeki çalışmaların da, Millî Şef döneminde tekrar gündeme geldiği hatta 9 Ocak 1942 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından yeni bir Kur'an çevirisi yapılmasına karar verildiği, ancak İnönü'nün, Türkçe Kur'an ile namaz kılınması yönünde teşebbüslerinin siyasi atmosferin uygun olmaması nedeniyle gerçekleştirilemediği görülmektedir.⁶⁶⁶

1945-1946 yılında Dernekler Kanunu ve Ceza Kanunu, CHP'nin dışında başka siyasi partilerin oluşumunu ve faaliyet göstermesini kolaylaştırmak üzere değiştirildi. Siyasi propaganda ve faaliyet serbest bırakıldı. Bunun sadece iki istisnası vardı: Komünizm ve dine dayalı siyaset, yani laiklik karşıtlığı. Komünizmin ya da saltanat ve hilafetin yeniden tesis edilmesinin savunulması, Cumhuriyetin temel ilkelerine aykırı kabul edildiği için hoş görülemezdi. Muhalefet ve eleştiri hakkı ancak bu ilkelere uymak şartıyla tanındı.⁶⁶⁷

1926 yılında Türk Ceza Kanunu'na eklenen 163. Maddenin 1946 yılında aşağıdaki şekilde değiştirilmesi, dinî hayata indirilmiş sert bir darbe olarak algılanmıştır.⁶⁶⁸ Servet Aramağan'a göre her türlü dinî faaliyeti yasaklayan ve keyfi uygulamalara açık olan bu hüküm, özellikle Nur talebelerinin cezalandırılması konusunda mesned teşkil etmiştir.⁶⁶⁹ Söz konusu hüküm şöyledir:

"Dini veya dinî hayatı veya dinen mukaddes sayılan şeyleri alet ederek, her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik veya bu babda

⁶⁶⁵ Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve İhlallik", s. 34.

⁶⁶⁶ Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 174.

⁶⁶⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 518.

⁶⁶⁸ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 29.

⁶⁶⁹ Servet Armağan, *Din-Vicdan Hürriyeti ve Laiklik (Teori-Pratik)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 65.

cemiyet teşkil edenler,(...) muvakkat ağır hapse mahkum olurlar. Böyle bir cemiyete girenler, 313. Maddeye göre cezalandırılırlar. Dinî efkar ve hissiyata müstenit siyasi cemiyetler teşkil edilemez. Bu gibi cemiyetler dağıtılır ve teşkil edenlerle azaları birinci fırka mucibince cezalandırılırlar.”⁶⁷⁰

2. Dünya Savaşı'nın ardından yasakçı zihniyetin siyasette liberalleşmeye doğru kayması ve demokrasi rüzgarlarının esmeye başlamasıyla birlikte, 163. Maddedeki son değişiklik dışında dinî alanla ilgili yasakların neredeyse ters istikamete doğru yelken açtığı görülmektedir. Örneğin devrim günlerinde bir savunma vasıtası olarak düşünülen⁶⁷¹ Matbuat Kanunu'nun yasaklamaları öngören 50. Maddesinin değiştirilmesi⁶⁷² ve basının kontrol altında bulundurulmasını sağlayan Basın Birliği Kanunu'nun 1946 yılında kaldırılması⁶⁷³, 23 Aralık 1947 yılında basını denetim altında tutan sıkıyönetimin kendiliğinden ortadan kalkmasına göz yumulması ve kurulan muhalefet partilerine başlangıçta sempatiyle bakılması hep bu olumlu tutumun göstergeleri olarak kabul edilmiştir.⁶⁷⁴ Ayrıca 18 Ocak 1948'de DP'nin istekleri doğrultusunda başta Seçim Kanunu olmak üzere bütün antidemokratik kanunların değiştirilmesine karar verilmiş, 26 Ocak'ta Millî Korunma Mahkemeleri kaldırılmıştır. CHP grubu, 10 Şubat 1948'de okullara din dersleri konulması konusunu tartışmaya açmış, 1948 yılında hacca gitmek isteyenlere döviz vermeye başlamış, 20 şubatta da Polis Salahiyet Kanunu'nun 18. Maddesi kaldırılmıştı. 23 Aralık 1948'de köylülerin okul yapma zorunluluğu kaldırılarak 10 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi kabul edilmişti.⁶⁷⁵

Türk Dil Kurumu'nun Aralık 1949'daki 6. kongresinde dil konusunda daha ılımlı bir politikanın benimsendiği görülmüştü. Zira dili arıtma girişimleri, netice itibariyle Türkçeyi yapay bir dil haline dönüştürdüğü için halk ve aydınlar tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmekteydi. Bunun üzerine dili, politik tutumun etkisinden uzak tutmanın doğru olacağını düşünen Kurum, dilde özleştirme düşüncesinden tamamen vazgeçmemekle birlikte, sadeleştirme faaliyetlerine ağırlık vererek daha akademik bir

⁶⁷⁰ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 196.

⁶⁷¹“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7. Dönem 3. Yasama Yılı'nın Açılış Konuşmaları, 1 Kasım 1945”, *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1945 Tarihli 1. Birleşim, s. 2-8.

⁶⁷²“Matbuat Kanununun 50 nci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, (1946), 4935, 18. 6. 1946

⁶⁷³“Basın Birliği Kanununun Kaldırılması Hakkındaki Kanun”, (1946), 4932, 18. 6. 1946.

⁶⁷⁴ Alaattin Uca, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Altı Vilayetinde İlan Edilen Örfî İdare ve Buna Karşı Mecliste Gösterilen Demokratik Tepki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), Erzurum 2009, s. 389.

⁶⁷⁵ Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 521, Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 122.

anlayışı benimsemiştir.⁶⁷⁶

Ülkede genel olarak yaşanan bu rahatlamanın bir rehavete ve laiklik aleyhtarı gösterilere dönüşmemesi için bazı önemli tedbirler alınmaya devam edildi. Örneğin 1 Şubat 1949'da tasarı olarak sunulan ve 10 Haziran 1949'da Meclis'de kabul edilen 5438 sayılı yasayla, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasıyla ilgili 677 sayılı kanunun 1. Maddesine şu fıkra eklenmiştir:⁶⁷⁷ “Şeyhlik, Babalık, Halifelik gibi mensupları arasında baş mevkiide bulunanlar para cezasından başka, bir yıldan aşağı olamamak üzere sürgün cezası ile cezalandırılırlar”.⁶⁷⁸ Bunu 1 Mart 1950'de, “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun 1. Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun” izledi. Bu fıkra şöyleydi:

“Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Millî Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Buraya bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığı'nca ve Bakanlar Kurulu'nca tasvip olunur.”

Bu kanunun ardından ilk olarak yeniden ziyaret açılan türbelerden bazıları şunlardır: Ankara'da Hacı Bayram türbesi, Söğüt'de Ertuğrul Gazi türbesi, Göynük'te (Bolu) Akşemsettin türbesi, Bursa'da Osman Gazi ve Orhan Gazi türbesi...⁶⁷⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında sistemli bir şekilde yasaklanan din eğitimi ve öğretimi, ancak demokrasiye geçişten sonra yani çok partili dönemde ciddi anlamda bir canlanma sürecine girmiştir. Bu dönemde, Maarif Vekilliği Millî Talim ve Terbiye Heyetininin 30 Aralık 1948 tarih ve 247 sayılı kararı ile 10 haftalık olarak İmam ve Hatip kurslarının resmen faaliyete geçmesinin ardından İlahiyat Fakültesi açılmış, ilk ve orta öğretim kurumlarına yeniden din bilgisi dersleri konulmuştur. Kur'an kursları ülke geneline yaygınlaşmıştır.⁶⁸⁰

1950 seçimlerinden sonra iş başına gelen DP'nin ilk icraatı Arapça ezan yasağını kaldırmak olmuştur. 18 yıl aralıksız süren Arapça ezan yasağı, 1950 yılında Menderes Hükümeti tarafından çıkarılan 5665 sayılı yasayla kaldırıldı.⁶⁸¹ Menderes hükümeti,

⁶⁷⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 586-587, Feroze, “Laiklikte Aşırılık ve İlmîlik, s. 35.

⁶⁷⁷ Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, s. 253.

⁶⁷⁸ *Resmî Gazete*, 7234, 16 Haziran 1949.

⁶⁷⁹ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, s. 104.

⁶⁸⁰ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s. 27-59, Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 113.

⁶⁸¹ “Ezana Ait Tasarı Dün Kanunlaşdı”, *Zafer Gazetesi*, (17 Haziran 1950), s. 1, “Arapça Ezan Dün Kabul Edildi”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (17 Haziran 1950), s. 1, “Meclis, Arapça Ezan Yasağını Kaldırdı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (17 Haziran 1950), s. 1.

1950 sonbaharında okullardaki dinî eğitim sistemini değiştirerek, velisinin izni alınmış son sınıf öğrencilerinin devam ettiği din derslerinin, normal okul saatlerinden sonra yapılmasını kararlaştırdı. Daha sonra normal ders programlarında sürekli bir unsur olarak ilan edilen din dersleri, sadece velilerin mazur görülmesini istediği öğrenciler için muaf oldu. Rustow'a göre Demokratların bu iki düzenlemeden başka pek birşey yapmamasının başlıca üç sebebi vardı: Birincisi, din ne kadar önemli bir propaganda konusu olursa olsun, Rusya'nın ülke topraklarına ait talepleri, Batı savunma sisteminde Türkiye'nin büyüyen rolü, tarım ve endüstrideki ekonomik gelişmeler gibi önemli problemlerle karşılaşan hükümet için din, ikincil bir öneme sahip olmuştur. İkinci sebep ise Demokratların isteklerinin çoğunun daha önceden Halk Partisi'nce karşılanmış olmasıdır. Üçüncü olarak her iki partinin liderlerinin de daha fazla dinî reform hakkında endişelenmelerine sebep olan zincirleme gelişmelerin yaşanmış olmasıdır.⁶⁸²

1938-1950 döneminde yapılan diğer bir yasal düzenleme de Diyanet teşkilatıyla ilgilidir. 1927 yılında oluşturulan yapıda, 1950 yılına kadar herhangi bir değişiklik yapılmamış, 20 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe konan 5634 sayılı Kanunla, Diyanet İşleri Başkanlığı, günün şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Kanuna göre merkez teşkilatındaki bazı birimlerin adları değiştirilmiş, mevcut yapıya bir adet başkan yardımcılığı ilave edilmiş, hayrat hademesi ve yayın müdürlükleri olmak üzere iki yeni müdürlük kurulmuştur. Ayrıca ilk defa "Gezici Vaizlik" ihdas edilerek bütün vaizler maaşlı kadroya geçirilmiştir.⁶⁸³ Yasa ayrıca taşraya müftülerin atanmasını gerekli kılmıştır.⁶⁸⁴

Görüldüğü üzere bu dönemde dinî hayatla ilgili yapılan kanuni düzenlemeler, 1945'li yıllara kadar aleyhte bir takım uygulamaları içermektedir. Arapça ezan okuyanların cezalandırılmasına yönelik kanuni düzenleme yapılması, dilde özleşme adı altında Arapça ifadelerin, dolayısıyla Kur'an eğitiminin yasaklanması ve özellikle dinî basın kanunla kontrol altında tutulmaya çalışılması bu uygulamalardan bazılarıdır. 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelerin, dine karşı takınılan olumsuz tavır esnetmesiyle (dinî bir cemiyet oluşturulmasının kanun yolu ile yasaklanması dışında) büyük oranda rahatlamanın yaşandığı görülmektedir. Zira bu tarihten itibaren basın

⁶⁸² Rustow, "Türkiye'de İslam ve Politika: 1920-1955", s. 80, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 71.

⁶⁸³ "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/Diyaret-Isleri-Baskanligi-Duyuru-8221.aspx> 14/06/2012.

⁶⁸⁴ Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", s. 30

yasakları kısmen kaldırılmış, türbe ziyaretleri serbest bırakılmış, din eğitime izin verilerek, din adamı yetiştiren kurumların açılması kararlaştırılmış, ezanlar tekrar Arapça okunmaya başlanmış ve mevlid ilanları gazetelerde yer almıştır.⁶⁸⁵ Ayrıca din işleriyle sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapısında da önemli gelişmeler yaşanmıştır.

1.9. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAK VE SINIRLANDIRMALAR

İnönü hükümetlerinin “dinî ibadetlere karşı çatik kaşlı tutumu”, insanların zihninde ‘bu dönemde din düşmanlığı yapılmıştır’ algısının yerleşmesine yol açmıştır.⁶⁸⁶ Özellikle 1945 yılına kadar yaşanan süreçte dinî alanla ilgili uygulamalara bakıldığında, bu dönemin, gerçekten de din ve vicdan hürriyetinin askıya alındığı yasak bir dönem olarak yaşandığı söylenebilir. Laiklik ilkesinin din karşıtlığı anlamına büründüğü bu dönemde,⁶⁸⁷ insanların en temel hakları olan inanma hürriyetlerinin çeşitli boyutlarıyla kesintiye uğraması, kalplerde ve zihinlerde derin izler bırakacak türdendir. Nitekim laiklik ve millîyetçilik ilkeleriyle ilgili yasal düzenlemeler gerekçe gösterilerek Kur’an öğreniminden ve din eğitiminden mahrum bırakılan halk, Arapça ezan yasağıyla camilerden uzaklaştırılmış, hacca gitmeleri engellenmiş, dinî yayın neşretmeleri yasaklanmış, dinî bir cemaat halinde toplanmaktan menedilmiş ve sonuç olarak tam da hedeflendiği gibi vicdanlara hapsolmuş bir dinî yaşamla başbaşa bırakılmıştır.⁶⁸⁸

Tüm yasaklara ve sınırlamalara rağmen halkın, dinî vecibeleri yerine getirme ve dinî hayatı canlı tutma konusunda büyük bir azim gösterdiği söylenebilir. Zira Kur’an öğrenmenin ve öğretmenin yasak olduğu, hatta evlerde Kur’an-ı Kerim bulundurmanın suç olduğu bu dönemde, halkın gizli bir şekilde de olsa bu ihtiyaçlarını kesintisiz olarak gidermeye çalıştığı görülmektedir. Kutuz hoca'nın anlattıkları, bu işin yasal engellere rağmen nasıl başarıldığını göstermektedir:

“... Hoca, dersi ileride olan talebelere ilk ders alanı pencerenin sahanlık kadar geniş kenarına oturtur, jandarmaları kollamasını tembih ederdi. Bu görevi ben de çok yaptım. Çünkü

⁶⁸⁵ “Mevlüt”, *Akşam Gazetesi*, (12 Şubat 1948), s. 2, “Mevlid”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (5 Nisan 1950), s. 3.

⁶⁸⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 266.

⁶⁸⁷ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 45, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 198, 219.

⁶⁸⁸ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 196, Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 27-28., Mustafa Yılmaz, “İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Dr. Orhan Fuat Köprülü'ye Armağan, Ankara 1998, s. 197, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 184.

o yıllarda jandarmalar ansızın camilere ve Kur'an kurslarına baskın yapıyor, körpe çocuklara bağırıyor çağırıyor, takkelerini tüfeğin namlusu veya eliyle alıp yere fırlatıyor, bazen dayak atıyor, hocalara ise hakaretler yağdırıyor, canı isterse alıp götürüyordu. Jandarmaların geldiği haber alındığı veya görüldüğü zaman ilk yapılan şey Kur'an, cüz ve Elifbe nüshalarını ortadan kaldırmak olurdu. Çünkü bunlara karşı tepkileri her zaman daha sertti. Gizleme faaliyetinden sonra da hoca dahil herkes bir tarafa sıvıştırdı...⁶⁸⁹

Bu dönemde sadece çocukların değil kadın ve yetişkin kızların da Kur'an öğrenmek için kendilerince bir yol izledikleri görülmektedir. Erzurum müderrislerinden Halis Emek, izlenen bu yolu şöyle açıklamaktadır:

“Tabi o zamanlar artık Türkiye’de bir tane bile Kız Kur’an Kursu kalmamıştı. Bunun manasını şöyle bir düşünmenizi rica ederim. Kadınların ve kızların eğitimi (için) paralı olarak eskiden kalma özel kadın hocalar tutulur ve o kadın, gizli bir evde biçki-dikiş kursu veriyormuşçasına Kur’an-ı Kerim öğretiyordu. Kız çocukları da sabahın erken saatlerinde hiç kimsenin göremediği bir zamanda kadın hocanın bulunduğu eve gider, akşamın karanlığında da evlerine dönerlerdi. Giderken ve gelirken Kur’an’larını vücutlarında saklardı. Kur’an öğrenmeye giden kızlardan ve kadınlarından da özellikle 1938-1946 yılları arası çok zulme uğrayan olmuştur. Gördüğüm olmadı ama işittiğim ve duyduklarım “Elifba”ları ile yakalanan kız çocuklarının karakola götürüldüğü, kadınların örtülerine müdahale edilişi ve kadın hocaların da sürekli tarassut (gözlem) altında kalması şeklinde kadınların da zulme uğradıkları idi.”⁶⁹⁰

Evlerde gizli bir şekilde Kur’an eğitimi yapıldığını haber alan hükümet, resmi görevlileri vasıtasıyla evlerdeki dinî yayınları toplattırarak bu gayretin önüne geçmek istiyordu. Ankaralı Halid Ünal’ın anlattıkları, bu bilgiyi doğrular niteliktedir:

“Cumhuriyetten sonraki zulüm, tedhiş ve maneviyat yıkıcılığı, Millî Şef denilen “İnönü” devrinde olanca hızıyla devam etmiştir. Buna misal olmak üzere 1940’larda görgü şahidi olduğum ve işittiğim bir hadiseyi nakledeceğim: Ankara’nın Çubuk kazasına bağlı “Yukarı Çavundur” köyünde, köy hocasından, Kur’an-ı Kerim dersi aldığımız sırada, köye gelen “kel Vahid” ismiyle maruf öğretmen, köyümüzle birlikte, “Hacılar” ve “Okçular” köylerinden topladığı Kur’an-ı Kerim’leri bir çuvala doldurup, köy meydanına getirmiş, çeşitli hakaretlerle üzerine oturup tepindikten sonra: “Bundan böyle, bu kitapları okuyan, okutan ve evinde saklayanlar derhal hapse atılacaktır!” şeklinde bir tehdit savurmuş kitapları da alarak...gitmiştir.”⁶⁹¹

Yasak olduğu için yurdun her köşesinde gizli bir şekilde yapılmaya çalışılan Kur’an eğitimi, resmi görevlilerce farkedildiği an, ani jandarma baskınları ve akabinde sıkıntılı bir karakol süreciyle engellenmek isteniyordu. Uygulanan yıldırma politikalarıyla gözü korkutulmak istenen halk ise bu uygulamalara aldırılmıyor, tüm

⁶⁸⁹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, s. 36.

⁶⁹⁰ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 266.

⁶⁹¹ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 115.

zorluklara rağmen Kur'an eğitimine bir şekilde devam etmek istiyordu.⁶⁹² Hatay'ın 1939 yılında Türkiye'ye ilhakından sonra bu bölgede de benzeri uygulamaların olduğu görüldü. İlhaka kadar herhangi bir baskıyla karşılaşmadıklarını ileri süren Emin Işık, ilhaktan sonra "laik devrimin yoğun baskısı" altına girdiklerini şu sözlerle anlatmaktadır:

"Bir gün müfettişler caminin penceresinin kenarında bir amme cüzü buldular. Müfettiş: "Sizin köyün imamı yasak harflerden Kur'an öğretiyor" diyerek imamımız hakkında dava açtırdı. Başta muhtar olmak üzere bütün köylüler "vallahi hoca Kur'an okutmuyor" diye yalvardıysa da müfettişi ikna edememişlerdi. Müfettiş suç delili olarak da caminin kenarında bulunduğu Amme Cüzünü delil göstermişti. 1946'dan 1950' ye kadar dört sene, her iki üç ayda bir hoca efendi kazaya gider, mahkeme karşısına çıkardı. Şahit yokluğundan mahkeme, şahitlerin bulunması için ertelendi. Hakim de korkusundan bir türlü davayı beraatle sonuçlandıramaz, açık tutardı. 1950' de umumi af çıktı da dava kendiliğinden düştü."⁶⁹³

Okullarda resmi din eğitiminin yasak olduğu bu dönemde, Diyanet teşkilatının bu açığı kapatmasına izin verilmemiş olması, ayrıca dinî bir cemiyet kurmanın yasayla engellenmesi, bu konudaki girişimlerin etkisini birhayli zayıflatıyordu. Gerçekten de bu dönemde en temel dinî bilgileri öğrenmek amacıyla vatandaşın faydalanmak istediği mahalle imamları ve hatta yaşlı komşular bile sıkı bir takipten ve kanunsuz hapislerden kurtulamıyordu.⁶⁹⁴ Ayrıca gayrı resmi yollarla alınan din eğitimi sonucu verilen icazetnamelerin de devlet nazarında hiç bir anlamı yoktu.⁶⁹⁵ Ancak bu sıkıntılı durumun, yaşanan gelişmelere bağlı olarak kırklı yılların sonlarına doğru biraz değiştiği görülmektedir. Nitekim Kur'an eğitimi konusundaki bu yasaklar, CHP'li yılların sonlarına doğru çıkan bir izinle biraz hafifletilmişti. Evlerde Arapça okutmak hala yasak olmakla birlikte camide olmak şartıyla akaid, tefsir, hadis ve ilmihal bilgilerini öğrenmek serbest bırakılmış, ancak Arapça Sarf ve Nahiv okutmak yine yasak kapsamında kalmıştı.⁶⁹⁶

Dönemin en çok tepki toplayan yasaklarından biri de Arapça ezan yasağıdır. Yakın tarihimizde uzun süre tartışmalara neden olan, günümüzde bile bazı siyasi tartışmalara kaynaklık eden bu yasak, halkın, güvenlik güçleriyle sık sık karşı karşıya

⁶⁹² Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 1, 160-161.

⁶⁹³ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 58-59.

⁶⁹⁴ Turan, *Türkiye'de Manevi Buhran*, s. 113.

⁶⁹⁵ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s. 123.

⁶⁹⁶ İsmail Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, s. 68.

gelmesine neden olmuştu.⁶⁹⁷ “İbadetin Türkçeleştirilmesi” projesinin bir parçası olan bu yasadak,⁶⁹⁸ ilk kez uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren pek çok kişinin hakkında yasal takip başlatılmasına ve akabinde cezalandırılmasına yol açmıştı.⁶⁹⁹ Örneğin, Silivri kazasının Seymen köyünde ziraat memuru olarak çalışan bir kişi, Arapça kamet getirmekten dolayı bir gün hapis cezasına çarptırılmıştı. Yozgat’ın Boğazlıyan kazasının Büyük Camii’nde Bayram namazı esnasında Arapça tekbir getiren Ali Gence hakkında da yasal takip başlatılmış, ancak kastı olmadığı ve yanlışlıkla tekbir aldığı gerekçesiyle ceza almaktan kurtulmuştu.⁷⁰⁰ Bu dönemde Arapça ezan okuma yasağının taraflar arasında bir suçlama malzemesi olarak kullanıldığı, hatta bu konuda yargıya intikal eden olayların yaşandığı görülmüştür. 1941 yılında Arapça ezan okuyanlara verilecek cezaları düzenleyen yasanın görüşülmesi esnasında söz alan Rasih Kaplan’ın anlattığı bir olay, bu iddiaya bir örnek teşkil etmektedir:

“Antalya’dayım. Savcının yanında müftüyü gördüm. Hayret ettim. Çünkü Millî mücadelede çok çalışmış, karakterli bir arkadaşımızdır. Gittikten sonra hayretle sordum. Savcı dedi ki, birisi imam olmak istemiş, polis kaydında, uyuşturucu madde kullandığı görülmüş. Müftü, (Sen imam olamazsın) demiş. İşte bu adam savcıya bir ihbarname veriyor; ‘Dün öğle namazında camiye gittim, müftü camide idi, müezzin Türkçe kameti getirdikten sonra müftü namaza başlamadı, dikkat ettim dudakları kırırdıyor, Arapça kamet getiriyordu.’ Savcı, bunun üzerine takibata başlamış.”⁷⁰¹

Arapça ezan okuyanlar ve kamet getirenler için verilecek cezalar konusunda bir yasal boşluk bulunmasından dolayı farklı yerlerde farklı cezaların verildiği ve bu konuda çoğu zaman hukukun zorlandığı görülmüştür. Hatta bu konuyla ilgili olarak verilen cezalardan bazıları, anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle bozulmuştur.⁷⁰² Tüm yaptırımlara rağmen özellikle güvenlik güçlerinin ulaşmakta zorlandığı bölgelerde ezanın Arapça okunmaya devam edildiği görülmüştür. Örneğin 1945 yılında doğu illerinde teftiş yapan bir polis müfettişi, Bingöl’deki köylerde hâlâ Arapça ezan okunmaya devam edildiğini söylemektedir.⁷⁰³ Sadece Bingöl’de değil yurdun hemen hemen her köşesinde resmi görevlilerin bulunmadığı anlarda ezanın Arapça okunmaya

⁶⁹⁷ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 170, Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 209.

⁶⁹⁸ Jaeschke, *Yeni Türkiye’de İslamlik*, s. 44-45. Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 9.

⁶⁹⁹ Adalet Bakanı Fuat Sirmen’in bir bildirisine göre sadece 1947 yılında bu yüzden 29 kişi tutuklanmıştı. (Jaeschke, *Yeni Türkiye’de İslamlik*, s. 46.)

⁷⁰⁰ Bu konudaki emniyet kayıtları için bkz: Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 165-175.

⁷⁰¹ “Ezan 18 yıl Türkçe okundu”, *Hürriyet Gazetesi*, (16 Haziran 2000).

⁷⁰² Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 16, Hasan Pulur, “Arapça Ezan Türkçe Ezan...”, *Milliyet Gazetesi*, (2 Aralık 2004).

⁷⁰³ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 171.

devam edildiği görülmektedir. Örneğin 1939 yılında vatan topraklarına katılan Hatay’da yaşayan Emin Işık, o günlere dair hatıralarını şöyle anlatıyor:

“Hatay Türkiye’ye sonradan ilhak edildiği için, laik devrimin yoğun baskısı o dönemde (yani 1939’a kadar) Hatay’da yaşanmamıştır. Ama ilhaktan sonra sanki Hatay Türk değilmişcesine özel bir baskı altına alınmıştır... Babam şöyle bakardı, köyde fotr şapkalı birisi varsa ezanı bana okuturdu. Köyde kimse yoksa babam kendisi o güzel sesiyle ezanı okurdu. Yani ezan Türkçe okunuyorsa bütün köylü anlardı ki köyde bir devlet adamı var. Arapça okunuyorsa biz bizemiz demektir.”⁷⁰⁴

Yaşanan bölgede o anda resmi bir görevli bulunmasa bile bazı vatandaşların Arapça ezan okuyan kişiyi ihbar etmesiyle ani jandarma baskınlarının yaşandığı ya da Arapça ezan okuyan kişinin resmi görevlinin huzuruna çağrılarak azarlandığı görülmekteydi. Örneğin “Bayram Hoca” olarak bilinen bir zat, köyde evden camiye giderken yolda Arapça ezan okuduğu için resmi görevliler tarafından dönemin Ankara valisine bildirilmiş, bunun üzerine huzura getirilen hoca, sakalından tutulup aşağı çekilerek galiz küfürlere muhatap olmuştu.⁷⁰⁵ Mustafa Öcal’ın Ahmet Bilgin’le yaptığı görüşmede Bilgin’e Türkçe ezan okuyup okumadığını sorması üzerine aldığı cevap bu bilgiyi doğrular niteliktedir:

“Evet maalesef ben de Türkçe ezan okudum. Çünkü Arapça okur da, okuduğumuz şikayet konusu olursa derhal cezalandırılıyordunuz. O yıllarda köylülerin en büyük korkusu jandarma idi. Köye rütbeli rütbesiz bir jandarma geldiği zaman halk hem çekiniyor ve hem de vali gelmiş gibi itibar ediyordu. Çünkü jandarmanın ağzından çıkan kanundu. Yahut da tutacağı bir tutanak insanları mahvetmeye yetiyordu. Diyelim ki her hangi bir görevi ifa etmek için köye bir jandarma geldi. O sıra da imam da Arapça ezan okudu. Eğer jandarma temiz ve iyi niyetli bir insan evladı ise, duymamazlıktan geliyordu. Yok eğer inancı zayıf veya maksatlı birisi ise yahut da köye gelirken ezan konusuna da dikkat etmeleri tembih edilmiş ise isterse hocanın ellerini kelepçeleyerek götürabiliyordu. Yahut da zabıt tutuyordu. Sonradan yapılan takibat neticesinde imamı alıp götürüyorlardı.”

Öcal bu konuda babasının da benzeri bir tecrübesi olduğunu, eğitmenden çekindikleri için onu gördüklerinde ezanı değiştirdiklerini, dolayısıyla sadece jandarmadan değil devletin herhangi bir görevlisini gördüklerinde de korktuklarını kaydediyor.⁷⁰⁶

İnönü döneminin dikkat çeken yasaklarından birisi de hacca gidiş yasağıdır. Öcal’a göre başlangıç tarihi tam olarak bilinmeyen bu yasağın 1928’de laiklik ilkesinin

⁷⁰⁴ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 58-59.

⁷⁰⁵ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 115.

⁷⁰⁶ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s.143

uygulanmaya konulmasından sonra yaşanmaya başlamış olması muhtemeldir. 1940'lı yıllarda yaşayan ve hala hayatta olan büyüklerin anlattıkları da bu yasağın tavizsiz uygulandığı bilgisini doğrulamaktadır. Ancak daha sonra demokratikleşme sürecinde yaşanan gelişmelerin bu alanda da bir rahatlamaya yol açtığı ve 1948 yılında, yaşanan döviz sıkıntısıyla birlikte sınırlı da olsa hacca gitmeye tekrar izin verildiği görülmektedir.⁷⁰⁷ Tabii bu rahatlamayı dinin istismarı ve devrimlerin geri alınması şeklinde algılayanlar da olmuştur. Örneğin Yusuf Nabi'ye göre hacca gitmeye izin vermek, seçimler sırasında halka yaranmak amacıyla işlenen hatalardan birisidir. Çünkü ona göre bu yüzden milyonlarca dolar sarfedilmiş, hacılar Arabistan'dan şapkasız dönerek rejim ve inkılap aleyhtarı olduklarını göstermişlerdir.⁷⁰⁸

Dinî hayata ilişkin bu yasakların yanısıra camilerin mihraplarının etrafındaki mum şamdanlara yazılı "Maşallah" yazısına kadar tüm Arapça ifadelerin yazılı olduğu yerlerden kazılarak çıkarılması, abidelerin ve çeşmelerin üzerindeki ayet yazılı mermerlerin parçalanması, camilerin kapısındaki "Bismillahirrahmanirrahim" yazısının kaldırılması bile bu dönemde, dinî bir atmosfere tahammül edilmediğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca ihtiyaç fazlası olduğu gerekçesiyle camilerin amacı dışında kullanılmasına izin verilmesi ve en fazla beş yada altı kişinin gittiği⁷⁰⁹ sınırlı sayıdaki camilerde vaaz verileceği zaman da, vaaz metninin kapıdaki sivil polise gösterilmek zorunda olunması, bu dönemde dinî alanla ilgili ciddi bir sınırlamanın olduğu ve halkın sistematik bir şekilde camilerden soğutulmak istendiği izlenimini vermektedir.⁷¹⁰ Bu dönemde görülen resmi din eğitimi ve dinî yayın yasağını içeren bilgiler, ilgili başlıklar altında ayrıntılı bir şekilde ele alındığı için bu bölümde tekrar edilmemiştir.

Dinî alanda görülen bu yasağın tutumun giyim kuşamı da kapsadığı görülmektedir. Zira Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından, 1940 yılında 'Medeni kıyafete aykırı kisve taşıyanlar hakkında' yayınlanan bir emirle, devrimlere aykırı ve belli bir maksada yönelik olarak kasketlerini ters giyen erkekler ile peştamal giyen,

⁷⁰⁷ "Hacılarımıza Müjde", *Sebilürreşad*, IV (83), 1950, s. 121. Öcal, *Tanıkların Dilinden*, 1, s. 27-28.

⁷⁰⁸ Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 536, Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 88.

⁷⁰⁹ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 125, Ramazan Cihan, *Bir Yasak Devir Beyefendisi Yaşar Tunagür*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 24.

⁷¹⁰ Fergan, *Kara Kitap*, s. 27-28., Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 71, Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 171.

yüzünü örten, peçe takan kadınların takip edilip bunlara müsaade edilmemesi istenmiştir.⁷¹¹ Bu emir çerçevesinde, çarşaf giymeyi tercih eden kadınların sokakta yürürken çarşaflarının yırtılmak istendiği, dönemin şahitleri tarafından anlatılmaktadır.⁷¹² Ayrıca Giresun'un köylerinde yaşayan kadınların, şehir ve kasabalara inince başlarındaki başörtülerinin zorla alındığı ve yırtılıp sokağa atıldığı da anlatılanlar arasındadır.⁷¹³ Erkekler için ise başı açık gezmenin suç kabul edildiği bu dönemde fes yerine kasket ya da fotr şapka giyme zorunluluğu vardır.⁷¹⁴

Laiklik adı altında sergilenen bu yasakçı tavrın hiçbir şekilde tenkit edilemediği bu dönemde, özellikle dinî alandaki yasakların eleştirisi konusu olması, neredeyse intihar etmekle eş anlamlı görülüyordu.⁷¹⁵ İnönü'nün, 1945'li yıllarda kendisine yönelik eleştirilere verdiği sert cevap, bu düşünceyi destekler niteliktedir:

“Bir süredir basında bize karşı sert ve insafsız tenkitler yapılıyor. Ben o beylere, daha önce de Şeyh Sait isyanı sırasında ağır tenkitlerde bulunmuş olanları, asileri isyana teşvikten dolayı elleri kelepçeli olarak Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ne sevketmiş olduğumuzu hatırlatmak isterim.”⁷¹⁶

O yıllarda korkutularak sindirilmek istenen muhalif anlayışın, daha sonraki yıllarda Meclis'te bile kendini özgürce ifade edebildiği görülmektedir. Nitekim Menderes'in başbakanlığı döneminde Meclis'te geçen bir tartışmada İsmet İnönü'nün oturduğu yerden: “Bu memlekette zulüm vardır” diye bağırması üzerine Menderes, İnönü'nün yüzüne karşı şu sözleri sarf edebilmiştir:

“Bu memlekette zulüm senin iktidardan düşmenle bitmiştir. Memlekette zulüm olduğunu söylüyor. Ne ile ispat edecek? İspat etmek mümkün olsa, 1946'da kendisinin seçildiğini ispat eder. 1946'da kendisi seçilmeden milletvekili, seçilmeden devlet başkanı olmuştur. İsmet Paşa bu memlekette tabutluklar olduğunu bilmiyor muydu? İsmet Paşa bu memlekette milletvekillerinin arkasına polis takıldığını bilmiyor muydu? Yeter artık millî kahramanların, dahilerin idaresi.... Artık bu memleket bizim gibi halk içinden gelen adamlarla idare edilmelidir... Bu memleketi bir daha bir gasıbın eline bırakmayacağız.”⁷¹⁷

Gerçek anlamıyla din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olan laikliğin⁷¹⁸ bu dönemde din aleyhtarı uygulamaları içermesi, kimilerine göre bir zorunluluktu. Zira din,

⁷¹¹ Dikici, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII (80), Temmuz, s. 425.

⁷¹² Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 71.

⁷¹³ Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 137.

⁷¹⁴ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 251.

⁷¹⁵ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 15.

⁷¹⁶ Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 46.

⁷¹⁷ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 67.

⁷¹⁸ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 20.

o dönemki algılanışı itibariyle modernleşmenin önündeki en büyük engeldi ve bu engel de ancak yasak ve sınırlamalarla bertaraf edilebilirdi.⁷¹⁹ Ancak bu anlayışın aksine daha sonra yaşanan gelişmeler göstermiştir ki dinin istismar edildiği gerekçesiyle yasaklamaları öngören bu tutum, insanların içinde kin ve nefret tohumunun yeşermesine yol açmış, neticede çığ gibi büyüyen tepkiler nedeniyle din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlayan bu uygulamalardan vazgeçilmek zorunda kalınmıştır.

1.10. DÖNEMİN BASIN YASAKLARI

Toplumsal dönüşüm sürecinde Tanzimat'tan bu yana kendisine tarihsel bir görev yüklenen Türk basını, Cumhuriyet Döneminde bu misyonunu geçmişe kıyasla daha da radikal biçimde devam ettirmiştir. Ancak, var olduğu günden buyana değişim ve yenilenme sürecinde öncülük rolünü üstlenen basın, daima devlete egemen olan resmi ideolojinin sınırları içine girmek zorunda kalmıştır.⁷²⁰ Zaman zaman bu sınırları aşmak istese de, bu isteği genellikle baskı ve kapatma cezalarıyla karşılık bulmuştur. Gazetecilerin kaderinin sadece yukardan gelecek bir telefona bağlı olduğu tek parti döneminde⁷²¹ her an kapatılma korkusu yaşayan basın, tarihinde belki de ilk defa bu kadar ağır bir baskı ve yasaklamaya maruz kalmıştır. Sadece İnönü döneminde yasaklanan gazete, dergi ve kitap sayısınının 108 gibi büyük bir rakamla ifade ediliyor olması bu dönemde uygulanan yasağın boyutu hakkında bilgi vermektedir.⁷²²

CHP'nin eski Millî Eğitim Bakanlarından Tahsin Banguoğlu'nun şu sözleri, İnönü döneminde basının maruz kaldığı yasakları ve resmi ideolojinin sınırlarını aşmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır:

“Sanmayınız ki, o günlerde serbest bir fikir hayatı ve tartışmalı fikir hareketleri vardı. Her totaliter memlekette olduğu gibi bizde de resmi bir ideoloji bulunuyordu. Onun dışında konuşmak ve yazmak elbette yasaktı. Yazılabilenler o ideolojinin az farklı yorumlarından ibaretti.... Sıkı bir sansür vardı. Ama yalnız siyasi bir sansür değil, şiddetli bir fikri sansür hüküm sürüyordu. Düşünülenler, herkesin kafasının içinde kalmaya veya kulaktan kulağa konuşulmaya mahkumdu.”⁷²³

Tek partili yıllarda gerek Atatürk, gerekse İnönü, yaptıkları konuşmalarda basının özgür olduğunu ancak “tarihsel görevi”nin hak ve özgürlüklerinden önce geldiğini belirterek, özgürlüklerinin de kanunlar çerçevesinde gerekirse sınırlanabileceğini

⁷¹⁹ Kalkanoğlu, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, s. 197.

⁷²⁰ Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, s. 34.

⁷²¹ Alpay Kabacalı, “Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, *Tarih ve Toplum*, (38), (Ocak 1987), s. 83.

⁷²² Armağan, *Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti*, s. 83.

⁷²³ Banguoğlu, “Millî Şef Devri Hatıraları”, s. 5.

vurgulamışlardır.⁷²⁴ Bu mantıkla uygulanmaya başlanan “Susma Yasası!”⁷²⁵ yani Takrir-i Sükun Kanunu ile sesi kısılmaya çalışılan⁷²⁶ Türk basını, başlangıçta hükümetin istemediğini yazamazken, özellikle Millî Şef döneminde çoğu zaman hükümetin istediğini yazar hale gelmiştir.⁷²⁷ Bu dönemde devlet adına basına talimatlar verilmesi olağan sayılmış, basına müdahale, haber ve yorumlarda işlenecek ana hususları saptama boyutundan çıkarak belli düşüncelerin doğrudan yansıtılması amacıyla gazetelere hazır makale gönderilmesine kadar varmıştır. Bu konudaki en dikkat çekici örneklerden birisi, Yeni Sabah Gazetesi’ne Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper tarafından gönderilen makaledir. Makalenin, 11 Kasım 1942 tarihinde Nasuhi Baydar imzasıyla yayımlanması istenmiştir. Atatürk’ün ölümünün dördüncü yıldönümü nedeniyle yazılan makalede “Atatürk yaşıyor, İnönü’ye bağlıyız” gibi ifadelerle Millî Şef’in “halef” olma teması üzerinde durulmuştur.⁷²⁸

Millî Şef döneminin basın anlayışı, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Matbuat, yaşadığı muhitin siyasi rejimine de intibak eder. Her rejim kendisine muvafık bir vatandaş tipi aradığı gibi bir matbuat tipi de arar...”⁷²⁹

Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun 1946 yılında DP’nin kurulmasından bir ay sonra muhtelif konuları görüşmek üzere yaptığı basın toplantısında, muhalif gazetecileri de hedef alarak sarfettiği şu sözler, dönemin idareci kadrosunun basından beklentilerini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır:

“Bütün dünyaya ilan ediyorum ki memleketin dış politikası, inkılabı ve onun eserlerini korumak ve yaşatmak gerektiği zaman, renkleri ne olursa olsun bütün Türk gazeteleri ve gazetecileri hükümetle aynı saftadır ve irticaya kaçan sesleri de hep beraber boğarlar.”⁷³⁰

II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, uzun zamandır yoklukla imtihan olan halkın daha da bunalacağı zor günleri beraberinde getirmiştir. Bu zor günlerde yaşanan sıkıntıları dile getirmenin en etkili yolu basın olduğu için savaş yıllarında yaşanan

⁷²⁴ Gürkan, *Türkiye’de Demok,rasiye Geçişte Basın*, s. 75, ayrıca bkz: Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 21.

⁷²⁵ Armağan, *Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri*, s. 87.

⁷²⁶ Gürkan, *Türkiye’de Demok,rasiye Geçişte Basın*, s. 45.

⁷²⁷ Mete Tunçay, “Tek Parti Döneminde Basın (1925 Takrir-i Sükun’dan 1945 Tan Olayı’na)”, *Tarih ve Toplum*, VII (37), (Ocak 1987), s. 48.

⁷²⁸ O. Murat Güvenir, *2. Dünya Savaşı’nda Türk Basını*, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991, s. 82-83.

⁷²⁹ Kabacalı, “Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, s. 83.

⁷³⁰ “Mutat gazeteciler toplantısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun mühim demeci”, *Ayın Tarihi*, (148), Mart 1946, s. 16.

ekonomik ve sosyal sıkıntılar basında yer alıyor, hükümet, ekonomik konular başta olmak üzere siyasi ve kültürel politikaları nedeniyle sık sık eleştiriliyordu. Bu konuların yanısıra daha önce tartışılmayan bazı kavramların da basın yoluyla tartışılmaya başlandığı görülmüştür. Örneğin; Sovyet dostluğunun ve faşizm düşmanlığının yoğun olarak işlendiği⁷³¹ Tan ve Vatan gazeteleri ile Adımlar, Yurt ve Dünya gibi bazı dergilerde, “Demokrasi”, “İrkçılık”, “Faşizm” ve “Özgürlük” gibi yeni konular tartışmaya açıldı. Bu konularda yazılan yazılarla yönetimin dış politikası üstü örtülü bir şekilde de olsa eleştiriliyor, kamuoyunun dikkati bu kavramlar üzerine çekilmeye çalışılıyordu. Bu durumdan hoşlanmayan hükümet ise basın yoluyla gelişen bu muhalefeti kapatma cezalarıyla tasfiye etmek istiyordu.⁷³²

Cemil Koçak’a göre İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği olağanüstü şartlardan dolayı Hükümet bu dönemde, basın üzerindeki denetimini üç yolla yapıyordu. Önce, Matbuat Kanunu aracılığı ile basın yönelendiriliyor, istenmeyen yazı ve haberlerin yayımlanması engelleniyor ya da istenilenlerin yazılması sağlanıyordu. İkinci olarak, 20 Kasım 1940 yılında, başta İstanbul olmak üzere 7 ilde ilan edilen sıkıyönetim geliyordu. Çünkü sıkıyönetimin de yayımları kapatma yetkisi vardı. Basın konusunda hükümetin denetim kurmasını kolaylaştıran sebeplerden bir diğeri de, büyük gazete sahiplerinin çoğunun CHP milletvekili olmalarıydı. CHP nizamnamesinde, gazete sahibi olan milletvekillerinin uyacakları kurallar, “*Partili Gazetecilerin Riayet Edecekleri Noktalar*” adıyla yer almış, bu ilkeleri kabul eden basın sahipleri milletvekili yapılmıştır. 1939 C.H.P. Nizamnamesi’nin 160. Maddesi şöyledir:

“Sahibi partili olan gazete ve mecmuaların yazıları ile parti azalarının neşriyatı parti prensipleri bakımından göz önünde tutulur. Partili gazeteciler, mecmua sahipleri ve muharrirlerle bu yolda görüş birliğine yarayacak temas ve idaresinde müessir buldukları gazete, mecmua ve matbualarda parti program ve nizamnamesine, iç ve dış siyasetin ana hatlarıyla, yüksek devlet menfaatlerine aykırı düşen yazılar neşrettiremezler.”⁷³³

Gazetelerin başyazarlarının veya yazı işleri müdürlerinin kişisel eğilimleri ne olursa olsun, Millî Şef’in mahzurlu saydığı her şeyin yasak olduğu⁷³⁴ ve hükümet tarafından saptanan sınırların dışına çıkılamadığı⁷³⁵ bu dönemde, Hükümetin basın

⁷³¹ Mithat Kadri Vural, “II. Dünya Savaşı Türkiye’inde Bir Muhalefet Örneği Olarak “Tan Gazetesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, VII (16-17), 2008, s. 381, Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 67.

⁷³² Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, s. 131-134, Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 32.

⁷³³ Koçak, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, *Tarih ve Toplum*, VI (35), 1986, s. 29-30.

⁷³⁴ Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 24-26.

⁷³⁵ Deringil, *Denge Oyunu*, s. 8-9.

üzerinde kurduğu sıkı denetim, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle daha da belirgin hale gelmiştir. Metin Toker, o günleri şu sözlerle anlatıyor:

“.... Dolapta bir dosya kilitli dururdu. Dosya, yasak kararların dosyasıydı. Gün geçmezdi ki, birinci şubeden bir memur gelip yeni bir yasak kararını getirmesin ve dosyayı şişirmesin... Neler yoktu ki... Hangi haberin kaçınıcı sayfada kaç sütun üzerine hangi puntolu harflerle gösterilmek gerektiğinden, hava durumunun yazılmaması emrine kadar...”⁷³⁶

Millî Şef döneminde savaş şartlarının gerektirdiği zorunluluklar dışında da yazarlara baskı uygulanmış, yazdıkları, sırf “hoşa gitmediği” için yazarların cezalandırılması söz konusu olmuştur.⁷³⁷ Nadir Nadi, o günleri yaşamış bir gazeteci olarak bu konuda şunları söylemektedir:

“Millî Şef'e, hükümete ve CHP'ye dil uzatmak yasaktı. Hükümetin genel tutumu hiç bir şekilde tenkit edilemezdi. “Her gün (Oh, ne iyi ediyorsunuz, bundan iyisi can sağlığı!) diye alkış tutacaksın. Baştaki sağa sapsa sen bir adım arkadan sağa, sola sapsa sen yine bir adım arkadan sola. O yerinde durursa sen de olduğun yerde mihlanacaksın; yürürse yürüyeceksin, hep arkadan...”⁷³⁸

Örtülü sansürü öngören basın kanununun ardından İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla sıkıyönetimin 30 Kasım 1940'da ilan edilmesiyle,⁷³⁹ ancak faşist rejimlerde ve polis devletlerinde görülen türden uygulamalara geçildi.⁷⁴⁰ Zira, basını denetim altında tutmanın diğer bir yolu olan sıkıyönetimle birlikte Örfî İdare Kanunu'nun 3. Maddesi, sıkıyönetim komutanlarına tüm basılı eserleri denetleme ve gerektiğinde kapatma yetkisi veriyordu.⁷⁴¹ Ayrıca sıkıyönetim uygulamalarının süresi dolunca bu süreyi yeniden uzatmak suretiyle basının istenildiği gibi yönlendirilmesine devam ediliyordu.

1939-1945 yılları arasında gerek hükümet gerekse sıkıyönetim tarafından basına verilen kapatma cezaları hakkında fikir edinmek açısından şu rakamlar önemlidir:⁷⁴²

Cumhuriyet 5 defa (5 ay 9 gün), Tan 7 kez (Önce 2 ay 13 gün sonra süresiz), Vatan 9 kez (Önce 7,5 ay 9 gün sonra süresiz), Tasviri Efkar 8 defa (Önce 3 ay sonra

⁷³⁶ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 24.

⁷³⁷ Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 141.

⁷³⁸ Nadi, *Perde Aralığından*, s.138.

⁷³⁹ Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 244.

⁷⁴⁰ Kabacalı, “Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, s. 83.

⁷⁴¹“Örfî İdare Kanunu”, (1940), *Resmî Gazete*, 4518, 25 Mayıs 1940, (kanun numarası 3832 dir.) 3. maddenin IV. bendinde askeri idarenin alacağı tedbirler şöyle ifade edilmiştir; gazete, kitap vesair matbuaların tab veya neşrini hariçten idhalini menetmek ve matbaaları kapatmak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak.

⁷⁴² Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 143.

süresiz) Ayrıca; Vakit 2 defa (Toplam 12 gün), Yeni Sabah 3 defa (Toplam 6 gün), Akbaba 4 defa (Toplam 47 gün), Son Posta 4 defa (Toplam 11 gün), Haber 2 defa (Toplam 10 gün) kapatılmıştır.⁷⁴³

1941 yılında Ahmet Emin Yalman'ın Vatan gazetesinde yayımlanan “Berraklığa Doğru” adlı yazı dizisi, Matbuat Kanunu'nun 50. Maddesi gereğince, yani “memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı” Bakanlar Kurulu kararıyla gazetenin 45 gün süre ile kapatılmasına neden olmuştur.⁷⁴⁴ Yazı dizisinde özgürlükçü bir idare anlayışı istenirken, yönetimin, vatandaşların dinî inançları konusunda da daha anlayışlı davranması gerektiği şu sözlerle belirtilmektedir:

“... Din meselesinde ihmal yoluna devam etmek, israfa uğrayan ahlaki ve içtimai kuvvetlerin büyüklüğü bakımından bir ziyankarlık olur. Yarının yıkık dünyasını tam kudret ve birlikle karşılayabilmek için, bu mühim içtimai davayı inkılap çerçevesi içinde ele almak mutlaka lazımdır.”⁷⁴⁵

Dönemdeki yasaklamalar sadece gazetelerle sınırlı kalmamış, kitap dergi ve sinema filmleri gibi yazılı ve görsel medyayı da içine alacak şekilde geniş bir alana yayılmıştı. Örneğin; 19 Temmuz 1939 tarihine kadar yürürlükte olan 9 Haziran 1932 günlü Sinema Filimlerinin Kontrolüne Ait Talimatname ile sinema filmleri sıkı bir denetim altına alınıyor, uygulanacak sansür için dört ölçüt belirleniyordu. Bunlar; dinsel propaganda yapmak, askerliğe karşı olmak, genel ahlak ve kamu düzenini olumsuz etkilemek, Türkiye'ye karşı iftira niteliğinde olmaktı. Ancak, bu kriterlere 19 Temmuz 1939'da 2/11551 sayılı kararname ile yürürlüğe konulan Filimlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dair Nizamname ile ek bazı sansür ölçütleri daha getirilmişti. Bu tüzüğün 7. Maddesine göre; artık rejime karşı olmak, her hangi bir ideolojiyi savunmak ve ülkenin güvenliği açısından zararlı bulunmak gibi durumlar da sansür kapsamına alındı.⁷⁴⁶

Sonuç olarak bu dönemde dışa yansıyan iki farklı Türkiye görülmektedir: Biri, gazetelerin manşetlerinde herşeyin güllük gülistanlık olarak gösterildiği Türkiye, öteki

⁷⁴³ Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın*, s.52. Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, II, s. 138-139, Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 271.

⁷⁴⁴ Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın*, s. 50.

⁷⁴⁵ Ahmet Emin Yalman, *Berraklığa Doğru*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1957, s. 62; (Yazı dizisi, 23 bölümden oluşmaktadır. 21 Ekim 1941 - 4 Aralık 1941 tarihleri arasında Vatan Gazetesi'nde yayınlanmıştır.)

⁷⁴⁶ *Resmî Gazete*, 2153, 19 Temmuz, 1932; *Resmî Gazete*, 4272, 31 Temmuz 1939.

ise, nabzı gündelik hayat içinde atan, savaşa katılmamış olmaktan dolayı şüphesiz ki mutlu ama idaresindeki perişanlık yüzünden mutsuz bir Türkiye...⁷⁴⁷

1.11. DİNÎ BASINA YÖNELİK YASAKLAMALAR

Cumhuriyet öncesinden beri faaliyetlerini sürdüren dinî yayımlar da yukarıda bahsedilen baskı ve sınırlamalardan nasibini almış, Takriri Sükun döneminin olağanüstü şartları içinde kapatılmış, daha sonra da mevcut yayımlar konusunda resmi düzeydeki birkaç çıkışın dışında ciddi bir girişim gerçekleştirilememiştir.⁷⁴⁸ Gerçek şu ki, siyasi ve kültürel hayat itibarıyla bir geçiş dönemi izlenimi veren 1920-1924 yılları dışta tutulursa 1950'e kadar ki dönemde bir vakıa olarak dinî yayıncılıktan söz etmek mümkün değildir. 1947- 1950 yılları arasındaki bütün kayda değer dinî yayımların sadece resmi kurumlar tarafından yapılmış olması da⁷⁴⁹ bu dönemde ki yönetimin dinî neşriyat ya da İslami görüşlerin serdedilmesi konusundaki tepkilerinin net ve asla uzlaşma kabul etmez bir noktada olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kuşkusuz bu kararlılığın altında fonksiyonel olabilecek bir dinî düşünceye açılacak kredinin doğuracağı olumsuzluklardan duyulan tedirginlik yatmaktadır. Sonuç olarak bu kaygı, laikliği teminat altına almanın mümkün yolu olarak dinsel düşünce ve yayımlara karşı ciddi bir ambargoyu da beraberinde getirmektedir.⁷⁵⁰ Bu ambargonun bir sonucu olarak Millî Şef döneminde ülkenin laik yapısına ve millî devlet anlayışına tezat olduğu gerekçesiyle, geçmişe dönme girişimlerini konu edinen ve inkılâplara muhalefet ettiği düşüncesiyle dinî propaganda yaptığı iddia edilen yayımlara, çeşitli tarihlerde yasak getirildiği görülmektedir. Örneğin, 1939'da 1, 1944'te 2 ve 1945'de 3 olmak üzere dinî propaganda yapan 6 yayına yasak getirilmiştir. Bu bağlamda İstanbul'da basılan ve İsmail Nazım Ergenel tarafından yazılan *En'ami Şerif* adlı broşür toplattırılmıştır. Yine aynı konuda İstanbul'da Mustafa Kocabaş tarafından yazılmış olan *Din Klavuzu* adlı eser, *İman ve Amel* adlı kitap, ayet, hadis ve ahlaki öğütleri içeren *Arapça levhalar*, *Dua Mecmuası* adlı broşür, *Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı* adlı eser ve *Tam ve İlaveli Mevlüdü Nebi* adlı kitabın satışı yasaklanmıştır.⁷⁵¹ Ayrıca, İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın, Başbakanlığa yazdığı bir yazıda, Ahmet Tosun tarafından Ladik ve civarında

⁷⁴⁷ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 30-31.

⁷⁴⁸ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 62.

⁷⁴⁹ İsmail Kara, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Planı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları" *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi, Tebliğler Müzakereler 31 Ekim 02 Kasım 2003 Ankara*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 26.

⁷⁵⁰ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 58.

⁷⁵¹ Yılmaz, "İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945", s. 197-198.

yaşanan depremle ilgili yazılan “*Zelzele Destanı*” isimli bir manzum kitabın bir mısrasında Kur’an’dan bir ayet⁷⁵² geçtiği için bunun kamuoyunda nahoş etki yapacağı, laikliğe aykırı olduğu ve din propagandası yaptığı gerekçesiyle yasaklanmasını istediği görülmektedir.⁷⁵³ Ömre Fevzi Mardin tarafından yazılan *İslam Muhtırası* adlı eser, “dinler arası adı ile propaganda yaptığı” ileri sürülerek toplattırılırken Şemseddin Yeşil tarafından 1944 yılında basılan *Namaz Sûrelerinin ve Fâtihai Şerifenin Mânâsı* adlı eserin de “yanlış bir usül...” ile yazıldığı gerekçesiyle satışının yasaklandığı görülmektedir.⁷⁵⁴

Dinî yayınlara yönelik yasaklar kapsamında Ahmet Hamdi Akseki tarafından 1943 yılında yazılan “*Peygamberimiz Hz. Muhammed*” adlı bir kitap da, Sebilürreşad yayını olarak bastırılıp piyasaya çıkarıldıktan sonra Dâhiliye Vekâleti tarafından sakıncalı bulunarak toplattırılmıştır. Bunun üzerine kitabın yazarı, toplattırılma sebebini öğrenmek üzere müracaatta bulunmuştur. Bu müracaata verilen cevap, Millî Şef döneminde dinî neşriyatın maruz kaldığı baskıyı göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Bu vesikayı aşağıya aynen alıyoruz.⁷⁵⁵

Tarihi vesika:

Hülasa: “ Hazret-i Muhammed’e dair”

T.C.

Ankara, 17 Mayıs 1943

Dahiliye Vekaleti

Matbuat U.M.

Sayı:653

Muhterem efendim,

Mektubunuzu aldım. Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.

Zati âlilerinin herkesce de müsellemler olan ilim ve faziletinize hürmetkâruz. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığını siz de takdir edersiniz.

Matbuat Umum Müdürü

Vedat Nedim (Tör)

⁷⁵²“Onu göreceğiniz gün, her emzikli emzirdiğinden geçer ve her hamile kadın hamlini düşürür ve insanları hep sarhoş görürsün; hâlbuki sarhoş değillerdir. Fakat Allah’ın azabı şiddetlidir.” (Hac 22, /2)

⁷⁵³ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 276.

⁷⁵⁴ Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, s. 81-83.

⁷⁵⁵“Tarihi Vesika”, *Sebilürreşad*, XII (284), s. 144.

Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere dönemin İçişleri Bakanlığı dinî yayımlara taraftar olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu dönemde dinin aleyhine olan yayınlarda aynı yasaklayıcı tavrın söz konusu olmadığı görülmektedir. Örneğin, 1943 yılında Zühtü Uray tarafından Ankara’da yayımlanan “Tanrı...?” isimli bir kitapta tanrı fikrinin tekamülü işlenerek, bu fikrin insanın ürünü olduğu üzerinde durulmuş ve bu düşünce, Köy Enstitüleri’nin resmi yayın organında tanıtılarak yeni nesillere aktarılmıştır.⁷⁵⁶ Başgil’e göre bu dönemde din aleyhinde isteyenlerin istediği gibi yazı yazıp, din adamlarına özgürce hakaret edebiliyor olmasına rağmen, din lehinde yazı yazılamıyor olması, dini, toplum hayatından tamamen uzaklaştırmak isteyen bir siyasetin sonucudur.⁷⁵⁷ Zira Eşref Edip, 9 Temmuz 1942-5 Ağustos 1946 yılları arasında iktidarda olan Hasan Ali Yücel- Saraçoğlu hükümetinin, Kur’an diliyle yazılan sure ve duaları içeren din kitaplarını kamyonlarla kütüphanelerden ve memleketin her tarafından toplatmasına, partinin mutedil ve vicdan hürriyetine inanır şahıslarının bile seslerini çıkartamadıklarını yazmıştır.⁷⁵⁸ Yetkin’in şu sözleri bu durumu teyit eder niteliktedir:

“Kendini Millî Şef ilan ettiren İnönü döneminde, hiç kimsede şefe karşı çıkacak, onu eleştirecek ve partiyi yerecek yürek yoktu.”⁷⁵⁹

Fergan, İnönü’nün neden eleştirilemiyor olmasını ise şu sözlerle açıklamaktadır:

“Vatan ve millet ile partiyi birleştirdiler. Yani partiye karşı gelmek, vatana millet karşı gelmek oldu. Sonra bunların hepsini parti liderine yani kendilerine bağladılar. Bu itibarla lideri tenkit etmek, vatana millete hücum etmek mahiyetini aldı. Bu sebeple, hiç kimse Şef İnönü’yü tenkit edemez oldu.”⁷⁶⁰

Başgil de, insanların yaşadığı korkuyu şu sözlerle özetlemektedir:

“1945 yazı başlarında, yani 2. Dünya Harbi’nin Garb demokrasileri tarafından kazanılmasına kadar geçen devri yaşamış olanlarımız hatırlarlar ki, o devirde Türkiye’de hükümet adamlarının icraatını tenkit etmek, hususiyle din hürriyeti ve laiklik gibi tekkeleşmiş mevzuları ele almak, adeta intihar etmek demektir. Bunda mubalağa yoktur. Şüphe edenler, o devrin gazete koleksiyonlarını karıştırabilirler. Ve kanaati uğruna darağacına çekilen ak sakallı adamların resimlerini görebilirler.”⁷⁶¹

⁷⁵⁶ İhsan Güvenç, “Tanrı...?”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, (II), s. 304.

⁷⁵⁷ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 13.

⁷⁵⁸ Fergan, “Dinsizliği Siyasete Alet Yapanlar”, s. 73.

⁷⁵⁹ Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 390. Akkan Suver, *Nihal Atsız*, 5. Baskı, Su Yayınları, İstanbul 1979, s. 47.

⁷⁶⁰ Fergan, *Kara Kitap*, s. 41.

⁷⁶¹ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 15.

Bu korkuya rağmen bazı gazeteler bu yasağı delip, dinî içerikli yazı ve haberleri yayımlamak isteseler de başarılı olamıyordu. Çünkü bu konuyla ilgili olarak 1945 tarihinde Matbuat Umum Müdür yardımcısı İzzettin Nişbay tarafından hazırlanan talimatta, bazı gazetelerin yayınlarında dinden bahseden yazı, mütalaa, ima ve temennilere rastlandığı belirtilerek:

“Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihi, gerek temsili ve gerekse mütalaa kabilinden olan her türlü makale, bend, fıkrâ ve tefrikaların neşrinden tevakkî edilmesi (sakınılması) ve başlanmış bu kabil tefrikaların en çok üç gün zarfında nihayetlendirilmesi ehemmiyetle rica olunur”

şeklindeki ifadelerle kesin bir dille uyarılıyordu.⁷⁶² Uyarılara uymayan yayın organları ise derhal kapatılıyordu. Örneğin Büyük Doğu dergisi, irticai faaliyet yaptığı gerekçesiyle dört ay süreyle kapatılmıştı.⁷⁶³

Ceylan’a göre bu dönemde bazı gazeteciler kolluk kuvvetleri gibi çalışarak İslâmı yaşamak isteyen Müslümanları güvenlik kuvvetlerine bildirmiş ve böylece toplum içinde huzursuzluk kaynağı olmuşlardır.⁷⁶⁴ Gazetecilerin yanısıra sol örgütlerin de bu jurnal hareketine dahil olduklarını söyleyen Banguoğlu’na göre, özellikle dinî hassasiyeti olan dergi ve derneklerin bu örgütler tarafından çeşitli suçlamalara maruz bırakılarak polis tarafından yakın takibe alınmalarında etkili olmuşlardır.⁷⁶⁵ Bu dönemde emniyet güçlerinin halktan vatandaşları bile, polisle işbirliği yaparak kanuna aykırı görülen durumları emniyet güçlerine bildirmeleri yani jurnalcilik yapmaları konusunda teşvik ettiği bilinmektedir.⁷⁶⁶

Gürkan, Ceylan’ın aksine hükümetin özellikle din dersi ve din eğitimi veren kurumlarla ilgili çalışmalar yaptığı dönemde, basın organlarının, toplumda din konusundaki yasakların bir boşluk yarattığını ifade ettiklerini ve devrimleri tehlikeye sokmayacak bir biçimde bu boşluğun doldurulabileceği yönünde tavır aldıklarını ifade etmektedir. Basın organlarının bu tavır, oy kaygısıyla birleşince, siyasi yelpazenin sağa doğru açılması da kolaylaşmıştı.⁷⁶⁷ Örneğin, okullarda din dersi okutulması ve bu işi yapacak kadronun yetiştirilmesi konularında son zamanlarda basında yazıların çıkması üzerine, Nadir Nadi “Din ve Devlet” başlıklı makaleyi kaleme almış, 12 Şubat 1948

⁷⁶² Fergan, *Kara Kitap*, s. 29; Ayrıca bkz. Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 239.

⁷⁶³ Kabacalı, “Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, s. 84.

⁷⁶⁴ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 132. Safa, *Din, İnkılap, İrtica*, s. 198.

⁷⁶⁵ Banguoğlu, “Millî Şef Devri Hatıraları”, s. 5.

⁷⁶⁶ Dikici, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, s. 401.

⁷⁶⁷ Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın*, s. 141.

yılında yayımlanan makalesinde “din müessesinin başıboş kaldığına” ve halkın bu konudaki gereksinimlerinin karşılanmasının mecburi olduğuna değinmiştir.⁷⁶⁸

Dinî hayat açısında oldukça sıkıntılı olan bu süreçte dinî yayınlar, duygusal eğilim, siyasal yönelim, metinsel bağlam, içerik ve entelektüel donanım açısından ele alındığında bunların, gerçekte tek parti döneminin kendine has şartlarını içselleştirdikleri görülmektedir. Kuşkusuz ki İslamî yayınların niteliksel açıdan en zayıf kaldığı dönem Cumhuriyet’in köktenci dışavurumunun somutlaştığı 1945 öncesidir ve bu da tek parti şartlarıyla ilişkilidir. Bu dönemi, sıkı bir tedrici politikasını yansıtan özellikli bir süreç olarak da değerlendirmek mümkündür. Nitekim bu sürece ilişkin dinî yayınların toplu bir değerlendirilmesinin de gösterebileceği gibi, söz konusu kuşatma ortamında, ciddi bir İslami söylem ağırlığından ya da derinlikli bir çıkıştan söz etmek için elverişli bir atmosfer yoktur. Cumhuriyetin oldukça heyecanlı radikalizminin ürettiği şartlarda ortaya çıkan ve sorumluluğu büyük ölçüde İslami kesimlerde aranan toplumsal nitelikli hareketlerin yarattığı sosyal çalkantı ve isyanları takip eden siyasal gerginlik içinde, dinsel söylemleri yeniden canlandırma arzusu içeren adımları atmak kolay olmasa gerektir. Artık iyice olağanlaşan yeni dönemde, İslamî söylemi kademeli de olsa devre dışı bırakma niyeti içten içe kabul görmüş gibidir. Hükümet yetkililerinin bu konudaki temayülleri de dinsel düşünce üzerinde alışlagelmiş müsamahanın kaldırılması yönünde olmuştur.⁷⁶⁹

Neticede dinî düşüncenin bertaraf edilip yerine pozitivistin hakim kılınmaya çalışıldığı bu dönemde dinî yayınların bu atmosferden etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bu dönemde dinî yayınlarda bilim merkezli, akılcı ve ciddi ölçüde pozitivist bir bakış açısının hakim olduğu görülmektedir. Aslında bu tavır Cumhuriyetle başlamış değildir; Batılılaşma hareketinden itibaren özellikle de II. Meşrutiyet’ten sonra hemen hemen bütün fikir akımlarında dinin bizzat kendisi ve asıl konularından çok, sosyal faydaları, insana ve topluma kazandıracığı faydalar konu edilmiş, diğer yönleri bir bakıma ihmal edilmiştir. Kara’ya göre çoğu uydurma olan akılla ilgili haberlere (mevzu hadis) sıkıca sarılma bu dönemin özelliklerindedir. Fakat Cumhuriyet devrinde bu bakış açısının hakimiyetinin daha da belirgin olduğu söylenebilir. Örneğin Ahmet

⁷⁶⁸ Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 346.

⁷⁶⁹ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 55.

Hamdi Akseki'nin 1944 yılında basılan "İslam Tabii ve Umumi Bir Dindir" adlı kitabı, hem ismi hem de içeriği bakımından bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁷⁷⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1945 yılına kadar geçen süreyi baskılar, müdahaleler, kapatma cezaları ile geçiren Türk basınının kaderi, 1945'ten sonra değişmiş, dünyada ve ülkede yaşanan gelişmelere paralel olarak daha özgür bir döneme girilmesiyle birlikte Tanzimat döneminden beri peşinden koşulan "Hürriyet idealine" bir adım daha yaklaşılmıştı.⁷⁷¹ Zira bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın müttefiklerce kazanılması, dünyada demokrasi rüzgarının esmesine neden olmuş, ülkemizde de 1945 yılının sonuna doğru çok partili hayata geçiş süreci olarak ifade edilen gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır.⁷⁷² Dünyada yaşanan gelişmelerden bağımsız kalamayan Türk basını, Avarupa'nın savaş döneminde hakim olan yönetim şekillerinden etkilenmiş ve "Demokratikleşme" gibi Türk siyasal yaşamı için yeni sayılabilecek bazı siyasal kavramların giderek yerleşmesine neden olmuştur. Hükümet, bunun bir sonucu olacak ki basından duyduğu rahatsızlığa rağmen, 1945 yılındaki gelişmelerden sonra tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştır.⁷⁷³ Bu tutum değişikliğinde İnönü Hükümetinin, Devrimi'ni sürdürme ve geliştirme amacının yanında, "İktidarının meşru iradeye dayandığını ispatlama" kaygısının da etkili olduğu düşünülebilir.⁷⁷⁴ "Devrim günlerinde Hükümeti tenkitten kurtarmaktan ziyade, dış ve iç büyük meseleler karşısında bir savunma vasıtası olarak düşünülen"⁷⁷⁵ Matbuat Kanunu'nun, yasaklamaları öngören 50. Maddesinin değiştirilmesi⁷⁷⁶ ve basının kontrol altında bulundurulmasını sağlayan Basın Birliği Kanununun 1946 yılında kaldırılması,⁷⁷⁷ 23 Aralık 1947 yılında basını denetim altında tutan sıkıyönetimin kendiliğinden ortadan kalkmasına göz yumulması ve kurulan muhalefet partilerine başlangıçta sempatiyle bakılması hep bu olumlu

⁷⁷⁰ Kara, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Planı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", s. 26, Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", *Toplum ve Bilim*, (29-30), 1985, 155.

⁷⁷¹ Yasin Kayış, "1946 Belediye Seçimleri ve Basın", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, VII (16-17), 2008, s. 416, ayrıca bkz: Pektaş, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, s. 373.

⁷⁷² Kadir Şeker, "İnönü Dönemi Basın Hayatı ve 1948-1950 Arasında CHP ile Muhalefet Arasında Basın Alanında Yaşanan Tartışmalarda Merzifon Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 2011, s. 45.

⁷⁷³ Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın*, s. 51, 63.

⁷⁷⁴ Kayış, "1946 Belediye Seçimleri ve Basın", s. 416.

⁷⁷⁵ "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7. Dönem 3. Yasama Yılı'nın Açılış Konuşmaları, 1 Kasım 1945", *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.11.1945 Tarihli 1. Birleşim, s. 2-8.

⁷⁷⁶ "Matbuat Kanununun 50 nci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun".

⁷⁷⁷ "Basın Birliği Kanununun Kaldırılması Hakkındaki Kanun".

tutumun göstergeleri olmuştur.⁷⁷⁸ Hatta dinî hayatın kontrolü ve buna bağlı olarak söz konusu alanı yeniden canlandırmayı amaçlayan İslamî neşriyat karşısında ortaya konan sıkı tavrın bile bu tarihten itibaren kısmen yumuşadığı söylenebilir.⁷⁷⁹

1945-1950 yılları arasındaki dönemde yaşanan hızlı siyasal değişim ve savaş sonrasında yeni oluşan dengelerin siyasal yapıya yansiyarak göreceli bir yumuşama yaratması, basın için çalışma kolaylığı oluşturmuş; o güne kadar söylenemeyenlerin, yazılamayanların ortaya çıkmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. Bir başka deyişle, Türkiye’de tek parti döneminde birikmiş bir toplumsal ve siyasal muhalefetin varlığı, siyasal rejimin muhalif örgütlere izin vermeyen niteliği, dolayısıyla muhalefetin kendini ifade edebileceği kanallara sahip olamaması, sonunda “basın patlamasına” yol açmış, 1945 sonrasında siyasal rejimdeki liberalleşmeyle birlikte basının da bu birikimi çok yönlü biçimde yansıtmasına neden olmuştur.⁷⁸⁰

1.12. KÖY ENSTİTÜLERİNİN DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Giriş bölümünde kuruluşu, amacı, işlevi ve Türk eğitimindeki yeri detaylı bir şekilde anlatılan Köy Enstitüleri, dine olan yaklaşımıyla gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda dinî hayatın şekillenmesinde etkin bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Özellikle müfredatı ve sosyo-kültürel etkinlikleriyle dinî hayat üzerinde bırakmış olduğu etkiyi daha net görebilmek için bu kurumlara yöneltilen eleştirilerin özellikle hangi konular üzerinde yoğunlaştığının bilinmesinde fayda vardır. Zira bu eleştiriler Köy Enstitülerinin dine olan yaklaşımını özetler niteliktedir.

Köy Enstitülerinin kurucusu İsmail Hakkı Tonguç, bu eğitim kurumlarının temel amacının “emekçi sınıfları bilinçlendirmek ve devrimsel süreci hızlandırmak” olduğunu söylese de,⁷⁸¹ bu kurumların zamanla farklı eğilimlerin merkezi haline geldiği, bu nedenle de fazlaca eleştiri konusu yapıldığı görülmektedir. Bu eleştirilerin en çok yoğunlaştığı konu ise bu kurumların millî ve manevi değerlere olan yaklaşımıdır. Köy Enstitülerini savunanlarla karşısında olanları kesin çizgilerle birbirinden ayıran bu konu, yapılan açıklamalara da aynen yansımaktadır. Örneğin Kirby, özellikle millî ahlak

⁷⁷⁸ Uca, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Altı Vilayetinde İlan Edilen Örfî İdare ve Buna Karşı Mecliste Gösterilen Demokratik Tepki”, s. 389.

⁷⁷⁹ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 67.

⁷⁸⁰ Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın*, s. 14, Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 568-569.

⁷⁸¹ Engin Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İstanbul, 1970, s. 270.

yerine komünist ahlakının hakim kılınmaya çalışıldığı yönünde yoğunlaşan eleştiriler için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Ulusçuların (milliyetçilerin) ulusçuluğu ile Köy Enstitülerindeki ulusçuluk arasındaki ayırım, birincilerin yapmadan söylediğini, ikincilerin söylemeden yapmalarıdır.”⁷⁸²

Kirby bu ifadeleriyle aslında Köy Enstitülerinin millî değerlere sahip olduğunu, bunu da sadece söyleyerek değil, üzerine düşeni yaparak gösterdiğini ima etmektedir. Ancak Kirby'nin aksine, bu kurumlarda, Türk tarihinin barbarlık hikayesi olarak gösterildiğini, Türklerin dinî değerleriyle, örf ve adetleriyle alay edildiğini ve bu şekilde millî ruhun öldürüldüğünü ileri sürenler de olmuştur. Örneğin, komünist olduğu gerekçesiyle sekiz aya mahkum olan Romanya'lı Yorgi Karamus'un Köy Enstitüsünde öğretmen olarak görev yapması Fergan'a göre idarecilerin gerçek amaçlarını göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Köy Enstitülerinde Marks ve Engels'in komünist beyannamesinin okutulduğunu ileri süren Fergan, Düziçi Köy Enstitüsü'nde Türk bayrağındaki ay-yıldız yerine orak çekiç konulduğunu iddia etmektedir.⁷⁸³

Köy Enstitülerinde yürütülen hümanistleştirme politikası ve beraberinde gelişen sol kültür, muhafazâkar çevrelerin sürekli eleştiri kaynağı olmuştur.⁷⁸⁴ Turan'a göre, Bu kurumlarda sol faaliyetlerin günden güne etkinliğini artırdığı, aşırı sol ideolojiyi yansıtan bir eğitim- öğretim yapıldığı, yönetici ve öğretmenlerin bir kısmının Marksist oldukları iddia edilmiş, Bakanlığa bu konuda sürekli ihbarlar yağmıştır. Enstitülerdeki komünist eğilimlerle ilgili ihbarlar fazlalaşınca dönemin Millî Eğitim Bakanı Sirer, enstitülerdeki solcu yönetici ve öğretmenleri görevden alıp başka yerlere sürmeye başlamıştır. Kendisinin 1951'de TBMM'de açıkladığına göre, 500 kişilik kadrodan zararlı bulduğu 400 öğretmeni tasfiye etmiştir.⁷⁸⁵

Köy enstitülerinin komünizm yuvaları haline geldiği iddiası 23-24 Aralık 1946 tarihli Meclis görüşmelerine de konu olmuştur. Köy Enstitülerinde millî ve manevi değerleri yıkmaya yönelik faaliyetleri olduğunu söyleyen Emin Soysal şu ifadeleri kullanmıştır:

“Meselâ talebelere şöyle telkinler yapmaktadırlar: Milliyetçilik ne demektir? Milliyet diye bir şey yoktur. Bu, dar ve ham görüştür. Nasıl Allah yoksa milliyet de yoktur. Bu ikisi

⁷⁸² Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, s. 347.

⁷⁸³ Fergan, *Kara Kitap*, s. 34-36.

⁷⁸⁴ Tonguç, *Devrim Açısında Köy Enstitüleri ve Tonguç*, s. 270.

⁷⁸⁵ Turan, “İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği”, s. 211-212.

insanlığı menfi düşüncelere bağlayan safsatalardır. Garp demokrasisi sadece gaflettir. Asıl büyük demokrasi Şark demokrasisidir... Bu fikirler Hasanoğlu'dan yayılmaktadır.”⁷⁸⁶

Köy Enstitülerinin köylü ihtilalini çıkarmak, komünizmi yaymak amacı ile kurulmadığını ancak mahiyeti bakımından, komünist propagandası yapılmaya müsait ortamlar haline dönüştürüldüğünü söyleyen Sayılğan, Köy Enstitüleri projesinin bu haliyle sanki Türkiye Gizli Komünist Partisi'nin ilk merkez komitesi üyesi olan Ethem Nejat'ın vasiyetinin yerine getirilmesiydi. Balkan bozgununa bizzat şahit olmuş Ethem Nejat'ın, Rus ihtilalinin içinde bulunmuş, barikatlarda dövüşmüş ve Azerbaycan'da ilk Komünist Partisi'ni kurmuş bir komünist olduğunu söyleyen Sayılğan'a göre, Ethem Nejat'ın eğitim konusunda Köy Enstitülerine kaynak olmuş görüşleri, İsmail Hakkı Tonguç tarafından benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştur.⁷⁸⁷ Tevetoğlu da bu fikre katılarak Köy Enstitülerindeki tüm sol faaliyetlerden o dönemin İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un sorumlu olduğunu ileri sürmektedir. Zira Tevetoğlu'na göre Tonguç, bu plan ve uygulamasını, izinde yürüdüğü komünist Ethem Nejat'ın “Bir memleket 25 yılda maarif yoluyla nasıl kızılaştırılır” adlı gerçekleştirilememiş plan ve düşüncelerinden almıştır.⁷⁸⁸ Şükrü Tezcan'ın 14.6.1960 yılında, İnönü döneminin Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel'e yazdığı mektupta Köy enstitülerine duyduğu hayranlığı yazıya dökerken kullandığı ifadeler de bu kurumlardaki Rus etkisini gösterir niteliktedir:

“Snelman Raçinski (Mefkureci Muallim) ruhunun Köy Enstitüleri'nin çatısı altında heyecanla, aşkla cevelan ettiğini görür gibiydim.”⁷⁸⁹

Millî Şef döneminin Millî Eğitim Bakanlarından olan Banguoğlu'nun yaptığı değerlendirmeler Köy Enstitülerindeki sol faaliyetlerin sistemli bir şekilde bir amaca yönelik olarak faaliyet gösterdikleri yönündedir. Zira Banguoğlu'na göre:

“40'lı yıllarda yeşermeye başlayan sol hareket, sonraları bir koldan aşırı solun fikir kadrosunu oluşturacak, bir koldan da Türklüğü inkara kadar varan Anadolu insanı teorisine doğru gidecekti. Tatbikatta ise bu hareket Köy Enstitüleri içinde müesseseleştirilmek isteniyordu. Bizim sosyalistler için o zaman hedef köydü. Çünkü memlekette henüz bir işçi sınıfı yoktu. Burada materyalist bir köylü proleteriyasının militanları yetiştirilmeliydi.”

⁷⁸⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, 24. 12. 1946 Tarihli 22. Birleşim, s. 456.

⁷⁸⁷ Aclan Sayılğan, *İnkâr Fırtınası*, Ülke Yayınları, İstanbul 1962, s. 192-194.

⁷⁸⁸ Fethi Tevetoğlu, *Millî Eğitimde Kızıl Faaliyet*, Türk Yurdu, (40), 1966, s. 46.

⁷⁸⁹ Canan Yücel Eronat, (Haz.), *Köy Enstitüleri Dünyasından Hasan Ali Yücel'e Mektuplar*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 68.

Köy Enstitülerinde militan yetiştirildiğini savunan anlayışa göre bu süreçte Sovyet modelinden yararlanılıyor, okula ders verenler arasında, daha sonra komünist hareket içinde yer alan bir çok ünlü isim görev alıyordu. Behice Boran, Niyazi Berkes, Sabahaddin Ali, Korkut Boratav bu isimlerden bazılarıydı. Okul kitaplığında en çok okunan dergiler, dönemin komünist yayınları arasında bulunan Yurt, Dünya, Adımlar, Ant, Pınar, Gün, Ses gibi dergilerdi. Marks ve Engels yanında yerli marksist yazarların kitaplarına da büyük önem veriliyordu. Bu kurumlarda aile ve din her fırsatta karalanıyor ve açıkça komünizm propagandası yapılarak tarımdan, teknikten sağlıktan anlayan, sanat ve edebiyatla ilgili bir ateist gençlik yetiştirilmesi planlanıyordu.⁷⁹⁰

Köy enstitüleriyle ilgili diğer bir eleştiri konusu da bu kurumlarda oluşturulan kitaplıkların, millî ve manevi değerleri aşağılayan ve komünist felsefeyi aşıl原因 kitaplarla doldurulmuş olmasıdır. Örneğin Köy enstitüleri dergisi bu yöndeki yazılarıyla çok dikkat çekmiş ve muhafazakâr kesimin eleştirisine konu olmuştur. Millî Eğitim Bakanlığı başmüfettişlerinden Fethi İsfendiyaroğlu tarafından yapılan teftişler sonucu 6 Ocak 1947 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı'na sunulan bir rapor, Köy Enstitülerindeki sol faaliyetlerle ilgili çarpıcı bilgiler vermektedir. Özellikle Köy Enstitüsü dergilerinin ilk beş sayısında rejime karşı, millî ahlakımıza, millî duygularımıza aykırı, millî bütünlüğümüzü yıkmak amacını güden bir takım sakıncalı yazılar olduğu rapor edilmektedir. Örneğin derginin 4. sayısında sosyalist bir düzen için olması gerekenlerin sıralandığı bir makalede şu ifadeler geçmektedir:

“Evvvela bu harple siyasi iktidar, sonra kapitalist sistem çökecektir. Böylece burjuvaci ekonomi ortadan kalkacak ve yerine planlı cemiyet ekonomosi olan sosyalist sistem geçecektir. Devlet ve bilim adamlarının tek görevi, gençliği ve bütün bireyleri bu esaslar dahilinde hazırlamaktır.”

Harold Laski'nin Demokrasi ve Sosyalizm adlı kitabının tanıtma yazısı olan bu makale şu sözlerle devam etmektedir:

“Sosyalizm, çökmekte olan kapitalizmin şiddet ve gürültüsünü unutturacak ve bittiği yerden itibaren yeni bir hayat başlangıcı, yeni bir tarih devri açacaktır. Bu bir zarurettir. Bu zaruret içinde sosyalist sistem, işi ele alacak ve çizilen ülküleri gerçekleştirmeye çalışacaktır.”⁷⁹¹

Köy Enstitülerinin 2. Sayısında ise İhsan Güvenç tarafından hazırlanan “Tanrı...?”⁷⁹² başlıklı bir kitap tanıtma yazısında şu ifadeler geçmektedir:

⁷⁹⁰ Banguoğlu, “Millî Şef Devri Hatıraları”, s. 5, Turan, “İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği”, s. 211-212, Fergan, *Kara Kitap*, s. 34-36.

⁷⁹¹ Mustafa Şükrü Koç, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, 1 (IV), Ankara 1945, s. 596.

“III. Merhale Tanrıların sonuncusu, en evrimlisi Muhammed’in haber verdiği Tanrıdır. Bu Tanrının da diğer ilkel Tanrılara benzeyen tarafları vardır. Miraç’ta da Muhammed’le görüşmesi, kurban kesmesi, günah işleyenleri cezalandırması bunun delilleridir. Çok tanrıçılıkta olsun, tek tanrıçılıkta olsun, tanrılar insanların sayıları kadar çoktur... Tanrılar, din müesseseleri, bugün yürüyen insanlığı ve onun biyolojik dinamizmini takip edememektedir. İnsanlık tarihinin ne acınacak anlayış kabiliyetsizliğidir ki ilk zamanlar en basit hatta hayvan derecesindeki iptidai fertlerin hayallerinde beliren, minnettarlık veya korkunun mahsülü olan tanrı fikrine, sonradan gelen daha müteakmil insanlar büyük bir değer ve ehemmiyet vermişler ve bu uğurda birbirlerinin kanını içmekten bile kaçınmamışlardır. Ümid edelim ki yarının dünyası imanına göklerden gelecek görünmez kuvvetlerle ve fizik ötesi fikirlerle beslenmesin. Eğer onun kuvvetli ve mesut bir temeli olmasını istiyorsak biz insanlar yeni dünyaya şamil, ihtirassız, yalansız, insani, rasyonel ve reel taze bir din vermeliyiz.”

Güvenç, bu kitabı tanıtırken içindeki bilgilerin enstitüdeki öğrencilerin ilkel, çürük ve geri inanışlardan kurtularak laik Cumhuriyetin bilinçli birer vatandaşı haline gelmelerinde faydalı olacağını belirtmiştir.⁷⁹³

Köy Enstitüsü dergilerinde yayımlanan bazı yazılar aklın, dinin yerine hakim kılınması gerektiğine dair bazı telkinleri içermektedir. Örneğin:

“Cumhuriyet, laiklik ilkesiyle milletimizin ana meselelerini tabiat üstü görüşten alıp tabiat içi anlayışa getirerek cemiyet hayatımızda kesin, verimli bir değişme yaptı. Onun içindir ki, 1923 yılından önceki asırlar uzunluğunda bir hayat anlayışı tarihe karıştı ve göçtü; 1923 yılından bu tarafa yepyeni bir yaşayış filizlenmeye başladı. Bütün yenilikler, köklü tedbirler, devlet ve millet kalkınmaları hep bu kaynaktan fıskırdı, hep bu inkılapçı özden ilk hızını aldı. Bugün artık ne biliyorsak müspet bilgidен, ne istiyorsak deneyli teknikten öğreniyoruz. Bilimin ve tekniğin sustuğu yerden sonradır ki, fiziğin ötesine aşıyoruz...”⁷⁹⁴

Öklem, “eğer köy enstitüleri (bugüne kadar) yaşasaydı din yine olurdu ancak akıl ve mantığın arkasındaki asli yerine yerleşmiş olarak!”⁷⁹⁵ diyerek enstitülülerin dini, zihinlerde nasıl konumlandıklarını göstermektedir.

Fergan’a göre, dergilerde yayımlanan yazıların yanısıra enstitülerde sergilenen tiyatro oyunları da millî ve manevi değerlere saldırılmıştır. Örneğin ‘bizim köy’ isimli, köyü, muhtarı, imamı küçük düşürücü bir piyes, bu kurumlarda defalarca temsil edilmiştir. “Bizim Köy” dergisindeki komünistliği öven yazıların öğretmenler tarafından hazırlandığını ve öğrenciler yazıyormuş gibi gösterildiğini ileri süren Fergan’a göre, ayrıca “kaymak tabağı” gibi, genel ahlaka uygun olmayan, aile hayatının mukaddesatını hiçe sayan bazı hikayeler de öğrenciler arasında yazılı bir şekilde elden

⁷⁹² Zühtü Uray, *Tanrı...?*, Çankaya Matbaası, Ankara 1943.

⁷⁹³ Güvenç, “Tanrı...?”, s. 302-304.

⁷⁹⁴ Hasan Ali Yücel, “Ülkümüzün Yolculuğu”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, (1), s. 9.

⁷⁹⁵ Öklem, *Olayazdı*, s. 380.

ele dolaşılıyor, bu duruma idare tarafından göz yumuluyordu. Gizli komünist partisinin teşkilatına mensup olanlar ise “Hasanoğlan Köy Enstitüsünde” faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla emniyetçe resmen tespit edilmişti. Dergi ve tiyatronun yanı sıra verilen konferanslarla da millî ve manevi değerler aleyhinde propaganda yapıldığı ve komünizm felsefesinin öğrencilerin zihinlerine yerleştirildiği iddia edilmektedir. Hasanoğlan Köy Enstitüsü yüksek kısım öğrencilerinin konferanslarından tespit edilen ifadeler, bu düşünceyi destekler niteliktedir:

“Biz hala rejimi (Komünizmi) kabul ettiremiyor isek bu, o rejimin kötülüğünden değil, bizim kafalarımızın geriliğindedir. Son varılacak nokta; vatan, sınır kavgaları atılarak aile ve memleket diye bir şeyin tanınmadığı, bütün insanların kardeş olarak yaşamaya çalıştıkları bir merkezdir. Bunun için yapacağımız iş, hükümeti devirerek yerine geçmek, komünistliği ilan etmektir. Aile kudsiyeti bir saçmadan başka bir şey değildir. Bunları ortadan kaldıracak elemanlar bizleriz.”⁷⁹⁶

Konferansların yanısıra enstitülerde en az on beş günde bir eğlence düzenlenerek bu eğlencelere öğrenci ve öğretmenlerin katılımının zorunlu kılınmasının da toplumun değerlerine aykırı olduğu gerekçesiyle halkın tepkisini çeken diğer bir husus olduğu söylenebilir.⁷⁹⁷

Köy Enstitüleriyle ilgili akademik bir araştırma yapan Kirby, Köy Enstitülerinin dine olan yaklaşımına ilginç bir açıklama getirmektedir. Tutuculuğun ve bağınazlığın köylülere dışardan aşılanaabileceğini ima eden Kirby, Köy Enstitülerinin bu konuda kalkan görevi yüklenerek halkın benimsediği dinî inançlardaki hurafeleri yok etme misyonunu yerine getirdiğini düşünmektedir. İslam toplumlarında bir şeriatçi bir de halk dini olmak üzere birbirlerinden farklı iki dinî anlayışın bulunduğunu söyleyen Kirby, Köy Enstitüleri sayesinde halkın dininden hurafelerin temizlenmesiyle bir bölümünü dinin, bir bölümünü de laik simgelerin oluşturduğu gerçek bir halk kültürününün oluşturulduğunu ileri sürmektedir. Bu kültür, şeriatçi din tarafından aşağılansa da aslında hem “İslami” hem de “humanist” bir niteliğe sahiptir. Köy Enstitülerinin yaptığı şey de halkın dinini yıkmak değil, halkın inanç ve kültürünün hümanist manevi anlatımlarını millileştirmek olmuştur. Aslında böyle bir imkânları bulunmadığı halde enstitülerin hiçbirinde öğrencilerin din eğitimi görme talebinde bulunmadıklarını iddia eden Kirby’ye göre,

⁷⁹⁶ Fergan, *Kara Kitap*, s. 32-37.

⁷⁹⁷ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 79.

“Enstitülüler, medreselilerin besledikleri mezhep ayrılıklarını aşmakta zorluk çekmemişlerdir. Öğrenciler Kemalist laiklik anlayışını köye taşıdıkları zaman, ciddi din adamlarının da karşı oldukları üfürükçülerle, muska yazıcılarıyla, şeyhlerle ve diğer din sömürücüsü tiplerle çatışmışlardır. 1950-1960 gericilik yıllarında Enstitü çıkışlıların önünde laikliğe ve Enstitülerdeki din görüşüne karşı çıkma olanakları olduğu halde, hiçbir enstitülünün bu yola gitmeyişi çok anlamlıdır. Enstitü çıkışlılar din öğretiminin okullara yeniden sokulmasını eleştirmişler, bunun köylünün aydınlatılması davasına ve Türk evrimine karşı bir tehlike oluşturduğunu görenlerin başında gelmişlerdir. Bu çabada diğer topluluklardan daha yürekli davrandıkları gibi, son yıllarda Türkiye’de dinin canlanması konusunu, sanki ülkenin ele alınmaya değer biricik sorunu imiş gibi gören bazı Batılı yazarlara bile örnek olacak bir analiz yeteneği göstermişlerdir.”⁷⁹⁸

Kirby, Köy Enstitülülerini halkı kalkındıracak ve onlara yol gösterecek önderler olarak görürken, Yiğit’e göre dinî duygulara yer vermeyecek kadar laik bir eğitimden geçen ve humanist kültürle yetişen öğretmen adaylarının, kapalı toplum hayatının merkezleri olan köylerde, önder olmaları gerçekçi görünmemektedir. Çünkü halkın kültür normlarından uzak olmasının ötesinde, bu normları değiştirmeye vazifeli bir öğretmenin tecrit edilme ihtimali yüksektir. Zira benimsenen laiklik anlayışıyla dinin sosyal hayattan tamamen tecrit edilmeye çalışılmasına rağmen halkın, en mukaddes bildiği inançlarla dalga geçilmesine tahammülü yoktur.⁷⁹⁹

Kapatılmasının ve farklı eğitim kurumlarına dönüştürülmesinin üzerinden yıllar geçmesine rağmen hala “var olsaydı” hayallerine konu olan Köy Enstitüleri, özellikle dine olan yaklaşımından dolayı halktan yoğun tepkiler almış ve nihayet bizzat devlet eliyle tasfiye sürecine girmiştir.⁸⁰⁰ Kaderi, 5 Ağustos 1946’da Hasan Ali Yücel’in bakanlıktan istifasıyla değişen Köy Enstitülerinin, 2. Dünya Savaşı sonrasında siyasal ortamda, muhalif kampanyanın baskısı ile felsefesi temelden yıkılmıştır.⁸⁰¹ “Bir de baktık ki bu kültür yuvaları, eski medreselere rahmet okutan bir yobazlık baskısı altına alınıyor” sözleriyle itirazların yükseldiği bu değişim sürecinde, siyasi ortam gereği istemese de etkin rol oynamaktan kurtulamayan İnönü, belki de çaresizliğini şu sözlerle ifade etmiştir:

⁷⁹⁸ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, s. 349-350.

⁷⁹⁹ Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 86.

⁸⁰⁰ Engin Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç* s. 270, Fındıkoğlu, Köy Enstitüleri Bayramı” *Yeni İstanbul Gazetesi*, (17 Nisan 1950). s. 3, Fındıkoğlu, “ Köy Enstitülerinin Dayandığı Esaslar” *Cumhuriyet Gazetesi*, (23 Temmuz 1947), s. 2, Fergan, *Kara Kitap*, s. 36, Kısakürek, *Türkiye’de Komünizma ve Köy Enstitüleri*, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1962, s. 32-36, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 94, Olumlu eleştiriler için bkz: Canan Yücel Eronat, (Haz.), *Köy Enstitüleri Dünyasından Hasan Ali Yücel’e Mektuplar*, s. 3, 87, Köşgeroğlu, *Beli Kırılan Devrim, Köy Enstitüleri ve Kadın Kalemler*, s. 9. Hacı Kurt, *Türkiye’de Kent-Köy Çelişkisi*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2003, s. 64-65, Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, s. 70.

⁸⁰¹ Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 100

“Herkes, benim zayıflığım gibi görür, ama benim gücümdür aslında; mesela ben Köy Enstitüsü fikrine inanmışımdır. İnanmış bir insan, sonuna kadar bunu yürütür, idealizmde, felsefede bu böyledir; ama ben politikacıyım, uygulayıcıyım. Ben gücüme göre gücümün var olduğu yerde, gücümü gösterebilirim... Benim gücüm o zaman nereden geliyordu? Partiden, parti meclis grubundan, gücümü ben buradan alıyordum. Bu konuda, bütün bu organlarda gücümü kaybetmişim. Ordunun üst kademesinde de huzursuzluk başlamış(tı)... Onun için bir süre en çok bu konuda saldırıya uğrayan Millî Eğitim Bakanı Yücel’le Genel Müdür Tonguç’u onların da gönlünü alarak bir süre için şimşekleri bu olay üzerinden uzaklaştırmak istedim. Fakat sonradan demokratik hareketleri de başlatınca, olaylar öyle gelişti ki kendi cereyanında yürüdü ve bir an geldi ki artık Köy Enstitü’lerini eski gücüyle, eski ruhuyla devam ettirmek olanakları benim elimden çıktı...”⁸⁰²

Köy Enstitülerinin kapatılma aşamasına gelene kadar yaşananlara verilen tepkilerin İnönü’yü farklı bir noktaya getirdiğini söyleyen Necip Fazıl Kısakürek, İnönü’nün, komünizm eksenli çalışmaların merkezi haline gelen Köy Enstitülerinin kurucusu olan Tonguç ve Yücel’i yanına çağırarak “beni aldattınız!” deyip makamından kovduğunu ileri sürmüştür. Bu tavrıyla Köy Enstitülerinde cereyan eden Komünist faaliyetlerden haberi olmadığı izlenimini veren İnönü’nün gerçekten bu konuda bilgi sahibi olup olmadığı bilinmez ama sol ideolojinin arka bahçeleri gibi işlev görmesine rağmen bu kurumlarda Rus bayrağının göndere çekilmesi⁸⁰³ taşkınlığına imkân ve ihtimal vermeyeceği kesindir.

Sonuç olarak kuruluşunun ilk yıllarında dini dışlayan tavrı ve din aleyhinde yaptığı telkinleriyle dönemin yeni yetişen neslinin dine karşı mesafeli bir duruş kazanmasında etkin rol oynamış⁸⁰⁴ ve bu yönüyle, gerek halk gerekse idareciler nazarında dikkatleri üzerine çekmiş olan Köy Enstitülerinin, dinî hayat üzerinde olumsuz izler bıraktığı söylenebilir. Kurumların insanların ihtiyaçlarına cevap verebildiği ölçüde varlıklarını koruyabileceği düşünüldüğünde, Köy Enstitülerinin kapatılmasının sadece politik gelişmeler kapsamında ele alınamayacağı görülebilir. İnsanların her türlü refahının sadece ekonomik kalkınmayla mümkün olabileceğini iddia eden bir felsefenin ürünü olan Köy Enstitülerinin, din ve ahlak konularını programına dahil etmediği gibi, bu değerleri karalayıcı bir kampanyanın merkezleri haline gelmiş olmaları, neticede malum sonu kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim vatandaşın sahip olduğu Müslüman kimliğe muhalif bir eğitim programıyla komünizm propogandasının yapıldığı bu kurumların yapımında zaten ekonomik sıkıntılar nedeniyle varlık

⁸⁰² Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 35-36, 248, 489.

⁸⁰³ Kısakürek, *Türkiye’de Komünizma ve Köy Enstitüleri*, s. 34- 36.

⁸⁰⁴ Yalçıntaş, *Türkiye’yi Yükselten Yıllar*, s. 56.

mücadelesi veren vatandaşın, kanun zoruyla çalışmak zorunda bırakılması,⁸⁰⁵ bu kurumlara karşı içten içe bir kin ve nefretin oluşmasına yol açmıştır. Kendi değerleriyle çatışan bir eğitim programının uygulanacağını bildiği ve bunu istemediği halde yapımına katılmaması durumunda para cezası ve hapisle tehdit edilen halkın, baskı ve korkuyla sindirilmeye çalışılması, büyük tepkilere yol açmıştır. Sonuçta tepkilerini tehdit ve korku yüzünden bastırmak zorunda kalan halkın, fırsatını bulduğu ilk anda başını kaldırarak kendilerine daha saygın ve daha güvenli bir yönetim vaadinde bulunan politikacıları destekleyerek maddi ve manevi varlıklarını emniyete almaya çalıştıkları düşünülebilir. Yasaklı “eğitim olarak” da bilinen din eğitiminin, resmi olarak müfredat dışı bırakılması ve yasaklanmasına rağmen gayri resmi olarak hiç bir zaman gündemden düşmemiş olması da bu durumun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

1.13. DİN EĞİTİMİ

CHP'nin, çok partili düzene geçişe kadarki zaman diliminde din ile ilgili olarak uyguladığı politikaları bellidir. Bu dönemde din kökenli örgütlenmelere mesafeli davranan CHP hükümeti, bu örgütlenmelerin “halkın dinî inançlarını istismar eden siyasi hareketler olarak toplumu geriye çevirmesinden” kuşkulandı, ⁸⁰⁶ bu endişeyle dini tamamen bertaraf etme veya etkinliğini en aza indirmeye yoluna gitmiştir. Nitekim dönemin başbakanı Saraçoğlu'nun din eğitimi konusundaki ihmalin bir devlet politikası olduğunu açığa vuran şu sözleri, bu durumu teyit eder niteliktedir: “Otuz sene daha işi böyle sürükleyebilirsek din meselesini tamamıyla bertaraf etmiş oluruz.”⁸⁰⁷

Savaş sonrası demokrasi rüzgarlarının esmesiyle birlikte her türlü düşünce akımına geniş ölçüde ifade özgürlüğü tanınmaya başlanmıştır. Bu bağlamda kamuoyu önünde açıkça tartışılan ilk mesele, din eğitimi olmuştur. Tartışma basında özel münakaşalar ve ılımlı ifadelerin bulunduğu makalelerle yer buldu. Özellikle laiklik kavramı üzerinden yapılan bu tartışmalarda devlet eliyle verilecek din eğitiminin sonuçları üzerinde duruluyordu. Örneğin İsmail Hüsrev Tökin, 5 Şubat 1947 tarihli Ulus Gazetesinde yayımlanan “Türk Devletinin Laiklik Vasfı” adlı makalesinde devlet eliyle verilecek din eğitiminin laikliğe aykırı olduğunu vurgulayarak “manevi eğitimin” aileler tarafından verilmesi gerektiğini savunurken, Fahrettin Kerim Gökay, 1 Temmuz 1947

⁸⁰⁵ Akandere, *Millî Şef Dönemi*, s. 200, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 94-100.

⁸⁰⁶ Okay Gönensin, “Cami Yıkan CHP”, *Vatan Gazetesi*, (17 Mayıs 2011).

⁸⁰⁷ Fergan, “Onlar İçin Hidayet Kapıları Kapalıdır”, s. 15.

tarifli Cumhuriyet Gazetesinde yayımlanan “Din Terbiyesi Laikliğe Aykırı Değildir” isimli makalesinde, yaşanan ahlaki buhranın sebebini öğrencilerin din eğitiminden mahrum olmasına bağlamış ve din eğitiminin devlet tarafından verilmesinin laikliğe aykırı bir tutum olmadığını yazmıştı.⁸⁰⁸ Ayrıca Ömer Rıza Doğrul, 22.8.1947 tarihli Selamet dergisinin 14. sayısında çıkan bir yazısında, laikliğin din aleyhine anlaşılmasına karşı gelerek “Hurafelerden silkinen Türk millet laiklik namı altında türetilen hurafelere inanamaz” derken, Hamdullah Suphi Tanrıöver yine Selamat dergisinin 12.12.1947 tarihli 30. sayısında dinî hayat açısından içinde bulunduğumuz durumun “tam bir sefalet” olduğunu bu nedenle de bir an evvel resmi din eğitime başlanması gerektiğini savunmuştur.⁸⁰⁹

Basında bütün hararetiyle devam eden bu tartışmaların ardından Meclisin 24 Aralık 1946 günkü birleşiminde bu konu enine boyuna ele alındı. Hükümeti oluşturan partinin bir çok üyesi din eğitiminin yeniden canlandırılması lehinde konuşuyordu.⁸¹⁰ Halk Partisi milletvekilleri Muhittin Baha Pars ile Hamdullah Suphi Tanrıöver din öğretiminin yeniden kabul edilerek devlet okullarında okutulmasını teklif ettiler. Gerekçe ise: Gençliğin manevi değerlerinin sarsılıp bu yolla geçmişle bağlarının koparılmasına ve komünizm tehlikesine karşı bir korunma tedbiriydi. Kalplerdeki vicdanları vatana benzeten ve boş kalması halinde düşman tarafından işgal edileceğini söyleyen konuşmacılara göre, öngörülen din eğitimi vasıtasıyla ahlaki zaaf giderilecek, ecdadın hürmeti çocuklarımıza tekrar telkin edilecek ve gençliğe kendi milliyetinin amentüsü olan Türklük ve vatandaşlık bilinci verilerek millî şuur aşılacaktı.⁸¹¹ Teklif, belli aralıklarla politikada ve basında iki yıl tartışıldı.⁸¹² Gerçek şu ki, bu tartışmalarda herkes, kesinlikle kendi duygularını ifade ediyordu.⁸¹³ Örneğin, din öğretimini isteyenlerin başında gelen Hamdullah Suphi Tanrıöver, İstanbul Üniversitesi’nde öğrencilere verdiği konferansta, dinin toplum hayatında değil sadece vicdanlarda yaşanması gerektiği görüşünün tümüyle yanlış olduğunu ileri sürmüş, böylece laik anlayışı benimsemediğini göstermişti. Ona göre bireysel dindarlık gibi, dinsel

⁸⁰⁸Zeynep Nevzatoğlu, *Basında Din Eğitimi-Öğretimi, Laiklik Tartışmaları (1945-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2006, s. 70-73.

⁸⁰⁹Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, s. 268-269.

⁸¹⁰Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 563-564.

⁸¹¹*TBMM Tutanak Dergisi*, 24 Aralık 1946 tarihli 22. Birleşim, s. 428, 438, 440.

⁸¹²Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 152.

⁸¹³Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 122.

dayanışma da çok önemliydi. “Ulusların en eski ve dayanıklı kurumu ve esaret altına düşen ulusların son kalesi” bu dayanışma idi.⁸¹⁴

Genel olarak din eğitimi lehinde konuşulmasına rağmen aleyhte fikir ileri sürenler de vardı. Nitekim:

“Komünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin lâakal (en az) onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir.”⁸¹⁵

sözleriyle komünizme karşı din eğitimi, zehiri en az onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi etmeye benzeten Başbakan Recep Peker’in,⁸¹⁶ din eğitimi verilmesiyle ilgili talebi, kesin bir biçimde reddetmesine rağmen böyle bir tartışmanın yapılmış olduğu gerçeği, o zamanın otoriter Türkiye’inde yaklaşmakta olan bir siyaset değişikliğinin habercisi olarak görülmüştü.⁸¹⁷ Nitekim Başbakan’a rağmen İnönü’nün, ilkokullarda ders saatleri dışında seçmeli din dersi verilmesi, Millî Eğitim Bakanlığı’nın gözetimi altında imam ve hatip yetiştirecek okulların açılması ve bir İlahiyat Fakültesi kurulması düşüncelerini açarak, bu konularda girişimde bulunmanın zamanının geldiğini ileri sürmesi ve ‘Bu düşünce bende artık olgunlaşmış hale gelmiştir’ demesi, bu siyaset değişikliğinin birinci ağızdan itirafı niteliğinde algılanmıştır. İnönü, bu önemli kararın gerekçesini açıklarken de şunları söylemiştir:

“Laiklik ilkeleri kesinlikle zedelenmemek üzere ulusun toplumsal gerçeklerine arkamızı çevirmek doğru olmaz... Kur’an’ı Türkçeleştirmek, Türkçe Kur’an ile namaz kılmak, bu latin harflerinin hazırlayacağı bir sonuç olarak gelecektir. Şeriat bir sistemdir; Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle... Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur. 25 yıllık bir zaman geçmiştir. Yeni düzenle de on yıl geçtikten sonra, gücünü kaybeder. Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen ana babalar, devlete şunu söyleyeceklerdir: ‘Ya bize bırakın ya da siz yapın!’ Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten, Türkleri yoksun bırakmak hangi akla dayandırılabilir?... Demokrasilerde kör bağnazlığın, kör inadin yeri yoktur. Laiklik ilkesi saklı kalmak üzere moral gereksinimlere cevap verecek bir duruma bir an önce gelmek, ülkede geniş bir ferahlık ve sempati havası estirecektir. Bunu da hükümet kaçırmamalıdır. Muhalefetin de sinsi silahını elinden düşürmüş olacağız!”⁸¹⁸

⁸¹⁴ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 191.

⁸¹⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, 24 Aralık 1946 tarihli 22. Birleşim, s. 445.

⁸¹⁶ Beyza Bilgin, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara 1980, s. 56.

⁸¹⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 563-564.

⁸¹⁸ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 326-327.

İnönü'nün din konusundaki bu tavır değişikliğinin samimi olmadığını, bunun aslında muhalefetin etkisini ortadan kaldırmaya yönelik bir hamle olduğunu ileri sürenler olmuştur. Kara'ya göre, 1950 seçimleri öncesinde CHP'nin "resmi İslamizasyon" politikalarında fikri bir temelin olmaması, siyasi endişelerden yola çıkılması, hatta bu konuda artık önü alınamayan bir gidişin resmen kontrol altına alınması gerektiği düşüncesinin hakim olması, bu görüşü temellendirmektedir.⁸¹⁹ Nitekim Başbakan Hasan Saka grup toplantısında şöyle demişti:

"Efendiler! Mekteplere din derslerini koymazsak gelecek intihapta (seçimde) millet bize bir rey bile vermeyecektir."⁸²⁰

Ayrıca 1950'deki Taksim mitinginde:

"... Biz, 150 seneden beri bu memleketin belini doğrultmasına, hürriyet ve medeniyet içinde bir hayat tarzı bulmasına mâni olan zehirlerin tesirine karşı bünyemizde bir masuniyet kazanamamışsak, yeniden başımıza birçok felaketlerin gelmesini beklemeye mecburuz..."⁸²¹

şeklinde konuşan İnönü'nün, zehirler ifadesiyle aslında dini kastettiğini ileri süren Fergan ve Vakkasoğlu'na göre İnönü kısaca şunu demek istemiştir: "Din medenî hayatı yaşamaya engel bir zehirdir."⁸²² Bu konuşmadan yaklaşık bir yıl önce Günaltay'ın din eğitimine olan yaklaşımını kendisi için bir gurur vesilesi sayan şu sözleri ise ancak dönemin siyasi şartları çerçevesinde değerlendirilebilecek bir durum olsa gerekir:

"İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan hükümetin başkanayım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkatmak için İmam-Hatip Okulları açan hükümetin başkanayım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanayım!"⁸²³

Basında ve mecliste devam eden bu tartışmaların en hararetli olanı şüphesiz ki 7. CHP Kurultayı'nda vuku bulmuştur. Nitekim bu kurultayda CHP milletvekilleri şu ana kadar uygulanan politikaların halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğunu, eğer bu politikalarından geri dönülmezse onarılmaz yaralar açılacağını resmi ağızlardan doğrulamışlardı. 1947'de bir geçiş döneminin başlangıcı olarak da sayılabilecek CHP Kongresi'nde, toplumdaki dinî hissiyatın yaratabileceği gerilimin politik bir manevra içinde nasıl da kullanılabilceğinin işaretleri verilmektedir.⁸²⁴

⁸¹⁹ Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", s. 156.

⁸²⁰ Fergan, "Partilerin Din Siyaseti", s. 159.

⁸²¹ İsmet İnönü, "İstanbul Taksim Meydanı Seçim Söylevi", s. 443.

⁸²² Fergan, *Kara Kitap*, s. 40, ayrıca bkz: Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri*, s. 192.

⁸²³ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 302.

⁸²⁴ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, s. 67.

Kurultay'da, illerden gelen bazı delegeler, laikliğin, din aleyhtarı nitelikleri bulunduğundan bazı olumsuzluklara yol açtığına işaret etmiştir. Çünkü onlara göre laiklik, manevi alanda bir gerilemeye sebep olmuştur.⁸²⁵ İçlerinde TBMM'nin en kıdemli üyelerinden biri olan Sinan Tekelioğlu gibi bazı delegeler, laikliği dinsizlikle bile eşdeğer görebilmiştir.⁸²⁶ Zira laiklik yüzünden, gerilemenin ötesinde manevi bir buhran yaşanmaktadır. Bu nedenle toplumun ahlaki temellerini güçlendirmek üzere, irticaya sebep olur düşüncesinden korkmadan, din eğitimini biraz daha serbest bırakmak gerekir. İslamiyet onlara göre, bizatihi bir güç ve toplumun ayrılmaz bir parçasıdır. Din, sadece birey ile Allah arasındaki bir ilişkidir diye netilendirilip bir kenara bırakılamaz. Bunun için de, yeni demokratik siyasi rejim içinde İslamiyet'e gereken yer verilerek dinin önemi kavranmalıdır.⁸²⁷

1928 yılında laikliğin anayasal planda yaşama geçirilmesinden iki yıl önce Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilme gerekçesinde CHP milletvillerinden bazıları, dinin, değişmez ilkeler içerdiği için halkın istek ve ihtiyaçlarını tatmin edemediğini, bu nedenle de ilerlemeye engel bir unsur olduğunu iddia etmişlerse de aynı partinin milletvekilleri,⁸²⁸ yıllar sonra bu yaklaşımın yanlışlığının yaşanarak tecrübe edildiğini itiraf etmek zorunda kalmış, hatta içlerinden bazıları, CHP'nin, din eğitim ve öğretiminin bütün izlerini silmekle çok ileri gitmiş olduğunu açıkça ifade etmişlerdir.⁸²⁹ Örneğin bütçe komisyonundaki görüşmelerde İstanbul Milletvekili Abdurrahman Şeref Laç'ın, laikliğin ülkemizde yanlış uygulandığına dair bir değerlendirme yapması üzerine dönemin Millî Eğitim Bakanlarından İbrahim Öktem şöyle demiştir:

“Evet, biz hata ettik, laikliği yanlış anladık ve yanlış tatbik ettik. Abdurrahman Şeref Bey'in dediği doğrudur!”⁸³⁰

Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki'nin din eğitiminin gerekliliğini savunmak amacıyla üst makamlara sunduğu 12.12.1950 tarihli raporda yer alan ifadeler ise, bu yıllarda din eğitiminin ihmal edilmesi sonucu yaşanan manevi

⁸²⁵ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 357.

⁸²⁶ Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 189.

⁸²⁷ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 357.

⁸²⁸ Yetkin, *Karşı Devrim*, s.442

⁸²⁹ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 122.

⁸³⁰ Fergan, *Kara Kitap*, s. 42.

buhranı göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.⁸³¹ 7. CHP Kurultayı'nda konuşan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in söyledikleri bu ihmalin sonuçlarına işaret etmektedir:

“... Altı tane Meclis hademesi yanıma geldi, gözleri yaşlı olarak şunları söyledi: ‘Vallahi, billahi, altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Ondan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer, bize imam hatip vermezseniz ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz’...”⁸³²

Her platformda devam eden bu tartışmalar sonuçta uzlaşmayla sonuçlandı ve CHP'nin parti meclis kurulunca oluşturulacak bir komisyonla, bu konuyla ilgili taleplerin değerlendirilmesi kararına varıldı.⁸³³ Başkanlığını Feridun Fikri Düşünsel'in, raportörlüğünü Tahsin Banguoğlu'nun ve katipliğini de Sedat Pek'in yaptığı bu komisyon, Din dersleri konusunda parti gurubuna ve dolayısıyla hükümete sunulmak üzere bazı tavsiye kararları aldı. Bu kararlar içerisinde; İlkokulların son sınıflarında ihtiyari olarak din derslerinin okutulması,⁸³⁴ İmam, hatip ve vaiz yetiştirmek üzere orta dereceli meslek okulları açılması ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere üniversitelerimizde İslam-İlahiyat Fakültelerinin açılması ve Türk büyüklerine ait türbelerin ziyarete açılması gibi tavsiyeler bulunuyordu.⁸³⁵ Bu tavsiyeler doğrultusunda öncelikle ilkokullara Din Bilgisi Dersi konulması meselesi dönemin iktidar partisinin Meclis Grubunda görüşülerek, 19 şubat 1948 günü kabul edildi.⁸³⁶ Bu kararın ardından C.H.P.'nin yayın organı Ulus'un 20 şubat 1948 günlü sayısında C.H.P.'nin Meclis Grup Başkan Vekilliği'nin bir bildirisi yayınlandı. Bu bildiride din eğitimiyle ilgili ayrıntılar verilmiştir.⁸³⁷

İlkokullara din dersi konulmasını prensip olarak benimseyen CHP yönetimi, 20 Mayıs'ta yaptığı grup toplantısında, İmam Hatip Okulu açma fikrini gündeme getirdi. Konu üzerinde yapılan uzun tartışmalardan sonra;

“Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurslar açılması ve buraya orta okul mezunlarından askerliğini yapmış kimseler alınması suretiyle memleket ihtiyacını karşılamak üzere din

⁸³¹ T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 12.12. 1950 tarih ve 16923 sayı ile üst makamlara takdim edilen bu rapor ilk olarak “Din tedrisatı ve dinî müesseseler hakkında bir rapor” başlığıyla Sebülürreşad Mecmuası'nda (sayı: 100-105, Nisan-Haziran 1951) yayımlanmıştır.

⁸³² *CHP 7. Kurultay Tutanağı*, s. 457.

⁸³³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 563, 564.

⁸³⁴ Din dersleri daha sonra mecburi hale getirilmiştir. Başgil, “Mekteplerde Mecburi Din Dersleri Meselesi”, *Zafer Gazetesi*, (30 Ekim 1950), s. 1-3.

⁸³⁵ “Din dersleri”, *Ulus Gazetesi*, (16 Şubat 1948), s. 1, ayrıca bkz: Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, s. 99.

⁸³⁶ Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 57.

⁸³⁷ “Din Derslerine Dair C.H.P Grup Kararı”, *Ulus Gazetesi*, (20 Şubat 1948), s. 1, 3.

hizmetlerini görecek elemanların yetiştirilmesi prensibinin tesbitini teklif eden önerge çoğunlukla kabul edildi...»⁸³⁸

CHP’li iki milletvekilinin imam hatip okulları ve kursların açılması için verilen yasa önerisine dindar kesim dışındaki basından da destek gelmişti. Örneğin, laikliğin dinsizlik anlamına gelmediğini belirten Cihat Başkan, “Biz din adamı yetiştirmesek, batıl, mutaassıp inançlar yayılır. Dinî taassubun olduğu kadar, mutaassıp dinsizliğin de toplumumuzda yeri yoktur. Biz laiklik prensibini İslamı Türkiye’den atmak için almadık” diyerek yasa önerisinin kabul edilmesini istemişti.⁸³⁹ Ancak partililerden bazılarının son anda yaptıkları müdahaleler sonucu ‘okul’ ‘kurs’ a çevrildi. 21 Mayıs 1948 günü Ulus gazetesi, parti yönetimince dolayısıyla hükümet tarafından, ‘Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı, ortaokul mezunu, askerliğini yapmış elemanların katılabileceği İmam ve Hatip Kursu açılmasının benimsendiği haberini vermiştir. Bu da gösteriyordu ki ilk önce okul olarak açılması düşünülen İmam-Hatipler kursu olarak açılacaktı. Maarif Vekilliği Millî Talim ve Terbiye Heyetinin 30 Aralık 1948 tarih ve 247 sayılı kararı ile 10 haftalık olarak kurslar resmen faaliyet geçti. Ancak Öcal’a göre, birkaç yıl içinde toplam sayıları 50’ye kadar ulaşan kurslara, o döneme göre giriş şartlarının ağırlığı sebebiyle pek ilgi olmadı, dolayısıyla verimsiz ve pek işe yaramaz bir teşebbüs olarak tarihe mal oldu.⁸⁴⁰

İstanbul ve Ankara’da açılan 10 aylık iki İmam Hatip kursuna İstanbul’da 15, Ankara’da 149 olmak üzere toplam 264 öğrenci kaydolmuştur. Halk partisi iktidarı, halktan gelen yoğun istekler üzerine ve en önemlisi de Demokrat Parti’nin seçmen kitlesini kendi tarafına çekmesi adına 1949 yılı sonlarına doğru 8 adet daha İmam Hatip Kursu açılmasına karar vermiştir.⁸⁴¹

Demokratikleşme süreci ile başlayan, dine karşı yumuşama ve hoşgörülü tavır, 1 Şubat 1949 tarihinde dinî eğitimin Türk okullarına tekrar konulması ile yeni bir boyut kazandı. Haftada iki saat verilecek din dersleri, ebeveynlerin isteğine bırakıldı ve büyük bir çoğunlukla istendi. Bununla ilgili ders kitabı Millî Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı’nın temsilcilerinden kurulu bir karma komisyon tarafından hazırlandı. Ancak Lewis’e göre bu ders kitabı, Mekke ve Şam’daki Müslümanların muhtemelen

⁸³⁸“C.H.P Meclis Grubu”, *Ulus Gazetesi*, (21 Mayıs 1948), s. 1.

⁸³⁹ Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 76-77.

⁸⁴⁰ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s. 27-28.

⁸⁴¹ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 239.

güçlkle tanıyacakları, İslamlığın modern bir ifadesini sunmaktaydı.⁸⁴² Dinî siyasetin liberalleştirilmesi lehindeki temel tartışma, iyi eğitilmiş din adamı kalmadığı yolundaydı.⁸⁴³ Ciddi din eğitimi almış insan sayısının az olmasının, meydanın fanatiklere ve cahillere kalmasına yol açtığı, bunun da toplumda olumsuz sonuçlar doğurduğu gerekçesiyle aynı yıl Ankara'daki İlahiyat Fakültesi'nin açılmasına izin verildi.⁸⁴⁴ Karar 1949' da Günaltay'ın Başbakanlığı sırasında Meclis'ten geçti.⁸⁴⁵

“Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşünüşünde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak maksadıyla...”

kurulan İlahiyat Fakültesiyle gerçek din adamına olan ihtiyaç böylece giderilmiş olacaktı.⁸⁴⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki İmam Hatip Okulu ve İlahiyat Fakültesi denemesi olumsuz sonuçlandıktan sonra 1951 yılına kadar Diyanet İşleri başkanlığı'na bağlı Kur'an Kurslarından başka mesleki din eğitimi kurumu bulunmamaktaydı.⁸⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur'ân ezberleyicileri yetiştirmek üzere açılan “Hafız ve Kur'an Kursları” da, ilk zamanlar öğrenci bulamadığı için kapanma noktasına gelmişken ve sayıları ülke genelinde dokuz onu geçemezken daha sonraki dönemlerde bu kurslara olan talep o kadar arttı ki 1950 yılına geldiğinde yüzü aşkın Kur'an Kursu hizmet veriyordu. 1951'de İmam-Hatip okulları açılınca, bu hafız kurslarına devam % 50 oranında azaldı.⁸⁴⁸

1940-1950 Yılları Arasında Hizmet Veren Kur'an Kursu İstatistikî Bilgilerine göre, 1940 yılında sayısı 56 olan Kur'an Kursu'ndan 171 öğrenci mezun olmuşken, 1950 yılına gelindiğinde sayısı 127 olan bu kurslardan mezun olan öğrenci sayısı 2662'ye yükselmiştir.⁸⁴⁹ Ancak Albayrak, daha önce iki olan resmi izinli kurs hocası sayısının 1939 dan sonra 7 ye yükseldiğini ve bu kurslarda 1940 tarihi itibarıyla sadece 111 öğrenci bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁵⁰

⁸⁴² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 563-564.

⁸⁴³ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 99.

⁸⁴⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 563-564.

⁸⁴⁵ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 358.

⁸⁴⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, 4.06.1949 Tarihli 101. Birleşim, s. 279.

⁸⁴⁷ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 173.

⁸⁴⁸ Howard, “Çağdaş Türk Müslümanlarının Dinî Hayatı”, s. 104.

⁸⁴⁹ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 76.

⁸⁵⁰ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 259.

Din eğitiminin resmi olmayanlar dışında sadece resmi izinli az sayıdaki Kur'an Kursuyla yürütüldüğü ve devlet okullarında din öğretiminin yapılmadığı 14 yıl içinde (1935-1948) çıkan din öğretimi kitaplarından belli başlıları şunlardır:⁸⁵¹ A. Vecihi URYANI, *Asker İlmihali* 1939, Y. Ç. BALÇIKOĞLU, *Tarih-i Nur-i Muhammedi ve Veladet-i Cenabı Ahmedi*, 1940, M. Asım KÖKSAL, *Peygamberler*, 1941, A.Hamdi AKSEKİ, *Yavrularımıza Din Dersleri*, 1942, M. Şerafettin YALTKAYA, *Benim Dinim, Din Dersleri*, 1943, Nazım İÇSEL, *Türk Evladına Din Bilgisi*, 1944, Eşref EDİP, *Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı*, I-IV, 1944-1945, Şakir SARAÇOĞLU, *İslam Dini Cumhuriyetçi ve Demokratıdır*, 1945, Ömer Fevzi MARDİN, *Din Dersleri*, 1946, Mustafa Asım KÖKSAL, *Gençlere Din Kılavuzu*, 1946, Abdülkadir Kemali ÖĞÜTÇÜ, *Çocuklarımızın Din Kitabı*, 1947, Hüseyin İKİZ, *Çocuklarımıza sualli-cevablı İlmihal*, Mersin 1947, Ziya Şakir, *Din Dersleri*, 1947, Abdullah DEVELİOĞLU, *Oğlumun Din Bilgileri*, Kayseri 1948, Mustafa Şefik ÖZ, *Çocuklarımıza İlk Din Bilgisi*, Antalya 1948, Rahmi SENSES, *Çocuk İlmihali*, 1949, Lütfullah BAYDOĞAN, *Hac Rehberi*, 1950.

Resmi din eğitiminin verilmediği yıllarda çocuklar, camilerde, imam veya ihtiyar bir hocanın verdiği Kur'an dersleri dışında, genel olarak anne babalarından, kısmen bu kitapların yardımıyla, kısmen de ağızdan, İslam'ın ana şartlarını ve birkaç kısa duayı öğrenmişlerdi. Halkın, Ramazan aylarında eski medrese öğrencilerinden de faydalanmış olmaları muhtemeldir. Zira muhtemeldir ki 1865'te Nuru Osmaniye Camii'nin yanında kurulmuş olan "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye" halkın din eğitimi ihtiyacının giderilmesine hizmet etmiştir.⁸⁵²

Yasaklar ve uygulanan baskılar dolayısıyla bütün bu faaliyetler gayri resmi yollarla yapıldığı için "saklı din eğitimi" gibi yeni bir tabirin ortaya çıktığı görülmektedir. Saklı da olsa halkın çocuklarına vermektense hiç vazgeçmediği ve bu uğurda zor anlar yaşamayı göze aldığı din eğitiminin, demokratikleşme süreciyle birlikte resmi yollardan verilmeye başlanması, bu konuda yaşanan sıkıntıları azaltmıştır. Zira bu süreçle birlikte atılan adımlarla, dinî faaliyetlerde bir yoğunluk gözlenmiş,

⁸⁵¹ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 76-83, ayrıca bkz: Ahmet Esenkaya, *İnönü Dönemi Laiklik Politikası (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995. s. 141-153.

⁸⁵² Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 83.

1950’de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile de dinî hayatın canlanması ve gelişmesi yolunda çok daha geniş ve büyük imkânlar tanınmıştır.⁸⁵³

1.14. GAYRİ RESMÎ DİN EĞİTİMİ

Resmî eğitim kurumlarının müfredatlarında din eğitimine 40’lı yılların sonuna kadar yer verilmemiş olması, insanları bu noktada bir arayışa sürüklemiştir. Kesinlikle yasak olmasına rağmen bu uğurda her türlü riski göze alan halkın, “yasak” ve “gizli” de olsa çocuklarına en azından Kur’an-ı Kerim okumayı ve temel ilmihal bilgilerini öğretmeyi istedikleri ve bunun için de yoğun çaba sarfettikleri görülmektedir.

1940’lı yılların ikinci yarısına kadar din eğitimine hiçbir şekilde sıcak bakmayan yetkililerin, bu konuda halkla çatışmayı bile göze aldığı hatta yapılan açıklamalarla bu çatışmayı iyice derinleştirdikleri söylenebilir. Zira ilerlemenin önünde büyük bir engel olarak algılanan din eğitimine yönelik, baskı ve tehdit unsurunu kullanmaktan çekinmeyeceklerini açıklayan Yücel, öğrencilerin okula ilgi göstermemelerinin sebebini bile din eğitimine bağlamaktadır:

“... Karşımıza çıkan sebep, bildiğimiz gibi gizli öğretim olabilir. Eski harfle yapılan bu öğretimi dinî bir mesele olarak alıp ona ayrıca bir kutsallık vermenin yanlış olduğunu, bu sanıya düşen vatandaşlarımıza anlatmalıdır. Anlamıyanlar hakkında da kanuni tedbirler tatbik etmekten başka çare yoktur. Onlar doğruyu buluncaya kadar biz sabredip beklersek bile ses suretiyle uçup giden medeniyet dünyası hatırımız için gidişini yavaşlatmaz. Milletlerarası mücadelede merhamet ve insaf denilen şeyden eser kalmamıştır. Onların nasıl birbirlerine çarparak, düşenleri nasıl çiğneyerek yürüdüklerini görmüyor muyuz?”⁸⁵⁴

Dönemin enstitülü öğretmenlerinden Makal da, halkın okuldaki eğitime rağbet göstermediğini bu nedenle okul çağındaki çocukların çok uygunsuz şartlarda bile olsa din eğitimi veren kişilere yönlendirildiğini açıklamaktadır:

“Okuldaki eğitime fazla rağbet yoktu. Öğrenci sayısı azdı ancak çocuklar din eğitimi için seferber ediliyordu: Bir gün, bir tenefüs zamanı yanıma iki çocuk alarak İsa Çavuşun dersini görmeye gittim. Kapıya yaklaşırken bir bağırta, bir çığlık sesidir, geldi. Hep bir ağızdan okuyorlardı. Kapıyı ittim. Hoca kalktı, hoş beş, keçesinin üzerine buyur etti bizi. İçerde yetmiş seksen çocuk var. Pöstekilerin (koyun veya keçi postu) üzerinde gülüşüp itişiyor, bağırıyorlar. İki kızın kucağında canlı bebekler var. Bir yandan namazlık öğreniyor, bir yandan çocukları sallıyorlar. Kızları buraya yolluyorlar da bize göndermiyorlar. Topu topu dört kız kaydedebilmiştik. Onları da yollamadılar. Hocayı kıramayıp oturduk. Hoş oturmak da mümkün değildi. Çünkü kamışlar, örümcek ağları sarkan tavan, insan boyundan alçaktı. Hoca, yarım yamalak ezberlettiği süreleri bağıra bağıra okuttu. O kelime kelime söylüyor, çocuklar hep bir

⁸⁵³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 563-564, Rustow, “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920-1955”, s. 80.

⁸⁵⁴ Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 143.

ağızdan tekrarlıyordu. İçeride on beş dakika durdum. Durdum ya nasıl durdum bana sorun. Duvar kovukları çeşitli böceklerle dolu, toprak taban ve pöstekiler gübre içindeydi. Havada da gübre kırıntıları yüzüyordu. Tarif edilemeyecek bir pislik... Her hangi bir kimseye burada bir gün yat, bir yıl sayılacak deseler kabul etmez...”⁸⁵⁵

Makal’ın ifadelerinde geçen tüm sıkıntılara rağmen, yurdun hemen hemen her bölgesinde benzeri şartlar altında çocuklarına din eğitimi vermeye çalışan velilerin bütün bu olumsuzluklardan yılmadıkları, dönemin şahitleri tarafından aktarılmaktadır. Örneğin bu sürecin inanlar açısından çok zor bir süreç olduğunu söyleyen eski Diyanet İşleri Başkan Vekili Yaşar Tunagür, o yıllarda yaşanan sıkıntıları şu sözlerle anlatmaktadır:

“Efendim ben şahsen 1924-1950 yılları arasını din eğitimi açısından “fetret dönemi” olarak telakki ediyorum. Nasıl her fetret döneminde ferdi arayışlar olmuş, aile reisi çoluk çocuğunu din eğitiminden ve özellikle de Kur’an eğitiminden mahrum kalmasın için medreseler döneminden kalma kudretli hocaefendilere gönderiyorlardı. Tabi bu eğitim, gizli saklı yürütülüyor ve bu yüzden de “gizli din eğitimi” diye adlandırılıyordu. Şu kadarını söyleyeyim ki bu konuda Türkiye’de en ileri bölge Doğu Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi idi. Trabzon ve Rize dolaylarında başta hafızlık ve Kur’an tedrisi yürütülüyor, Doğuda Arapça, Tefsir, Hadis gibi şeriat ilimleri tedris ediliyordu. Tabi bunların hepsi de jandarma baskınlarından korunmak için saklı saklı yürütülüyor, Doğuda mağaralarda, Karadenizde de orman içlerinde bu iş gerçekleştiriliyordu. Trabzon’un Of ilçesi bu en karanlık dönemde yüzlerce hafız yetiştirerek Anadolu’ya salıvermişti. “ Of Uleması” tabiri de o zamandan kalmadır.”⁸⁵⁶

Bütün olumsuzluklara rağmen halkın bu konuda gösterdiği sebat, temel ihtiyaçları giderme konusunda insanoğlunun hiç bir engeli tanımayacağını gösterir niteliktedir. Her ne kadar yasaklanan şeylere karşı ilginin daha da artacağı söylene de, bu günün şartlarında yasak olmadığı halde din eğitimine gösterilen rağbetin aynı şekilde devam ediyor olması, o günkü ilginin sadece yasaklara verilmiş psikolojik bir tepki olmadığını düşündürmektedir. Nitekim dönemin şahitlerinden Ali Kemal Saran’ın söyledikleri bu tespiti doğrular niteliktedir:

“Din eğitim alanında tek parti döneminin baskıcı ve yasakçı zihniyeti son bulmaya yüz tuttuğu halde, muhafazâkar insanlar nezdinde hala Kur’an okuyan ve hafızlık yapan insanlara karşı büyük bir sempati ve teveccüh vardı. Bu nedenle, hali vakti yerinde hayırsever insanlar Kur’an okuyan talebelere her fırsatta yardım etme arzusu içindeydiler.”⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ Makal, *Bizim Köy*, s. 108-109.

⁸⁵⁶ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, 3, s. 242-243, Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 2, s. 635.

⁸⁵⁷ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 188.

Sonuç olarak, yasaklara rağmen çocuklarına din eğitimi vermeye çalışan dönemin insanının, kendi hayatlarıyla ilgili tercihlerini kendileri yapma konusunda hiçbir baskıya boyun eğmedikleri görülmektedir ki, bu da Namık Kemal'in Hürriyet Kasidesi olarak bilinen şiirinden aşağıdaki ifadeleri hatırlatmaktadır:

“Ne mümkün zulm ile bîdâd⁸⁵⁸ ile imhâ-yı hürriyet,
Çalış idrâki kaldır mukteditersen âdemiyetten.”⁸⁵⁹

---

⁸⁵⁸ Baskı

⁸⁵⁹ Ortaöğretim Türk Edebiyatı 11, Ders Kitabı, (Yaz. Mustafa Alan), Yıldırım Yayınları, Ankara 2013, s. 37.

İKİNCİ BÖLÜM

1938-1950 DÖNEMİNDE PSİKO-SOSYAL AÇIDAN DİNİ HAYAT

2.1. DÖNEMİN DİNDARLIĞINA PSİKO-SOSYAL AÇIDAN BAKIŞ

Daha önceki bölümlerde, 1938-1950 yılları arasında yaşayan Türk toplumunun içinde bulunduğu sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik şartlar hakkında bilgi verilmiş, o günkü toplumun dinî hayatını etkileyen faktörler, kişi, kurum ve dinî örgütlenmeler bağlamında ele alınmıştır. Verilen bilgiler ışığında köklü bir İslami geleneğe sahip olan Türk toplumunun bu dönemde, hem ortama hakim olan politik atmosferden, hem de içinde bulunduğu sosyal faktörlerden büyük oranda etkilendiği ve bu etkiyle şekillenen bir dinî hayatı yaşadığı görülmektedir. Dindarlığın, iç dinamikler yanında kişisel eğilimlerin ve çevresel etkilerin birlikte harmanlandığı bir örüntü olduğu düşünüldüğünde, bireylerin zihniyet yapılarında köklü değişikliklere sebep olan bu etkilerin, dönemin dinî yaşantısına neden bu kadar yansıdığı daha iyi anlaşılabilir.⁸⁶⁰

Kent ve köy ayrımının her anlamda derinden hissedildiği bu dönemde, şehir ve köy yaşantısındaki farklılıklar nedeniyle, hem bireylerin dinî algılarında, hem de yaşanan dinî hayatın görüntüsünde ciddi farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu başlığında, mevcut şartlar içerisinde şekillenen dinî hayatın, nasıl bir görünüm arz ettiği hakkında bilgi verilecek, aynı zamanda halk ve aydın arasındaki anlayış farkına da işaret eden kent ve kırsal ayrımının, bireylerin dindarlık düzeylerine nasıl yansıdığı irdelenerek ortaya çıkan tablonun psiko sosyal bir değerlendirmesi yapılacaktır.

2.1.1. Dönemin Aydın Dindarlığı

Toplumun değişim ve dönüşüm sürecinde önemli bir role sahip olan aydınların, sahip olduğu birikimle toplumu yönlendiren ve bu anlamda bir nevi “devrinin şuuru” olarak işlev gören bir güce sahip olduğu bilinmektedir.⁸⁶¹ Ancak gerek yönetici kesimle olan ilişkileri, gerekse benimsedikleri ideolojiler bakımından toplumun tüm kesimlerini kucaklayamadığı düşünülen dönemin aydınının, aydınlatıcı olma görevini yerine getirip getirmediği tartışmalıdır.

⁸⁶⁰ Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 157.

⁸⁶¹ Ensar Çetin, “Türk Halkının Aydın Din Alimi Algısı”, *Toplum Bilimleri*, Ocak - Haziran 2012 , 6 (11), s.197. Karpat, “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, s. 52.

Osmanlıdaki patrimonyal bürokratik yönetim anlayışının⁸⁶² çevre ve merkezi birbirinden ayırdığı ve bu ayırımla oluşan yapının, çalışmaya konu olan dönemde de kendisini derinden hissettirdiği söylenebilir.⁸⁶³ Doğduğu, büyüdüğü ve yetiştiği çevre itibarıyla Osmanlı'nın birer ürünü olan yönetici kesimin, bu yapıdan etkilenmemiş olduğunu düşünmek zordur. Nitekim 1938 yılından sonra Anayasanın bir ilkesi olan halkçılığın, bir yandan halk adına saltanat rejimini reddederken diğer yandan “medeniyet” yayacak olan aydınları, toplumun lideri konumuna yükselttiği görülmektedir.⁸⁶⁴ Karpat'a göre Cumhuriyet elitlerinin genelde halk kökenli olmalarına ve halk adına iktidarı ele geçirmelerine rağmen halktan ayrı düşmüş olmaları izaha muhtaçtır. Anlaşılan o ki, sosyal kökeni ne olursa olsun devlet safhına geçenler, yani devlet iktidarını paylaşmayı başaranlar; mutlak devlet fikrinin baş savunuculuğuna soyunmakta ve vatandaşı, devlet emrinde çalışan, yaşayan bir “mahluk” gibi görme eğilimine kapılmaktadır.⁸⁶⁵

Karaosmanoğlu, çevre ve merkez, başka bir ifadeyle halk ile aydın arasında yaşanan bu kopukluğu şu cümlelerle ifade etmektedir: “Her memleketin köylüsüyle okumuş yazmış zümresi arasında aynı derin uçurum mevcut mudur? Bilmiyorum. Fakat mektep görmüş bir İstanbul çocuğu ile bir Anadolu köylüsü arasındaki fark, bir Londra'lı İngiliz'le bir Pencap'lı Hint'li arasındaki farktan daha büyüktür.”⁸⁶⁶

Çalışmaya konu olan dönemde halkla arasında uçurum bulunan kesimin sadece aydınlarla sınırlı kalmadığı, yönetici kesimi de kapsadığı söylenebilir. Zira Halk Partisinin, teşkilatı, valilerin ve kaymakamların eline teslim ettikten sonra halk ile alakasının kesildiği, tamamıyla bürokratik bir şekil aldığı, hatta taşradaki bürokratların bile bir çeşit “müstemleke bürokratları”na dönüştüğü ileri sürülmektedir. Uydurulan kelimelerle konuşup yazan, içkili, danslı, şans oyunlu eğlencelere frak şapka ve kuyruklu frak giysileriyle katılan ve her anlamda halktan kopuk yaşayan bu kesim için halk, hakları olmayan, ancak bürokrasi tarafından verilmiş görevleri bulunan bir

⁸⁶²Patrimonyalizm: Siyasi iktidarın aile reisi, yönetilenlerin ise aile bireyi olarak kabul edildiği bir yönetim tarzıdır. Bu yönetim tarzına göre ailenin refahıyla sorumlu olan devlet babaya itaat temel prensiptir. (Bkz: Ahmet Karadağ, “Türk Aydınlarında Cumhuriyet: Farklı Siyasal Duruşlar ve Farklı Sonuçlar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), Elazığ 2004, s. 232.

⁸⁶³ Ensar Nişanşı, “Neo-Patrimonyalizm ve Türk Siyasal Modernleşmesi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, (5), 2002, s.124.

⁸⁶⁴ Karpat, “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, s. 55.

⁸⁶⁵ Karpat, Osmanlı'dan Günümüze *Elitler ve Din*, s. 16.

⁸⁶⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 65. Baskı, İletişim Yayınları İstanbul 2012, s. 36.

kitledir.⁸⁶⁷ Bu bakış halkın, CHP iktidarını her şeyi ile topluma yabancı, adeta yeni bir sınıfın iktidarı gibi algılamasına yol açmış ve aradaki uçurumu iyice derinleştirmiştir. Çünkü “halk bu yeni sınıfı ancak Ankara Palas’ın yanındaki yıkıntıdan, kendisi çullar çaputlar içinde, onlar ise kürkleri ve fraklarıyla dans etmeye geldiklerinde görebilmektedir.”⁸⁶⁸

Bu dönemde Aydın zümresinin de kendi içinde birbirine güvenini kaybettiği ve birbirinden korkan insanlar haline dönüştüğü söylenebilir. Zira kendi aralarında asgari müştereklerde bile birleşemeyen aydınların fikir ayrılığına düşerek, “devrimci-devletçi”, “liberal-evrimci” diye sınıflara ayrıldıkları görülmektedir. Gerçi bu kutuplaşmanın Osmanlı’nın son dönemlerindeki sosyo-kültürel yapının bir ürünü olduğu bilirse de, birbirlerini “yobaz medreseliler”, “dinsiz mektepliler” ve “diğer hainler” olarak gören aydınların, artık aynı ülkenin vatandaşları gibi davranmadıkları görülmektedir. Örneğin bu dönemde yönetime hakim olan “devrimci-devletçi” sivil asker bürokratların, kendilerine hem halktan hem de liberal aydın ve bürokratlardan gelen eleştiri ve tepkileri şiddetle ezdikleri, uzlaşamayıp aralarında yabancılaşan ve tezata düşen bütün kesimlerin, küserek kendi kabuklarına çekildikleri ve birbirlerini düşmanlık hisleriyle seyretmeye başladıkları görülmektedir.⁸⁶⁹

Halk kültürü ve aydınlar kültürü arasındaki bu farklılığın dinî anlayışı da etkilediği ve kökeni Osmanlı’ya dayanan “halk İslamı” ile “seçkinler İslamı” ayrımının bu dönemde politik tutumu etkileyecek noktaya geldiği görülmektedir. Nitekim halk kültürü ile seçkinler kültürü arasında bir uçurum olması, seçkinlerin, dine önem veren kimseler olsalar bile, “halk İslamı”nı kuraldışı saymalarıyla sonuçlanmıştır. Diğer taraftan bu kesimin, İslam’ın, yüzeyde görülmesi mümkün olmayan önemli fonksiyonları yerine getirdiğini idrak edemediği, İslam’ın bireysel fonksiyonlarının kolayca başka bir yapıya devredilebileceği yanılığısına düştüğü görülmektedir. Ayrıca Türkiye’de tek bir din olduğu noktasından hareket ederek halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir bütün olduğunu kabul etmeyen seçkinlerin, halkın dine olan bakışını

⁸⁶⁷ Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 251, ayrıca bkz: Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, s. 88,89.

⁸⁶⁸ Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 85.

⁸⁶⁹ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 146, Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 290, Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 120-121, Berkes, *Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler*, s. 79, Mehmet Turhan, *Siyasi Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1991, s. 84-85.

“hurafe” olarak nitelendirip bu hurafeleri söküp atmaya yönelik politik bir tutum geliştirdiği söylenebilir.⁸⁷⁰

Ülkenin siyasi durumunu istedikleri gibi değiştirmekle, sosyal durumunu da değiştirebileceğini düşünen dönemin aydın ve yönetici kesiminin, ülkenin kötü gidişatını ıslah ve düzeltmelerle durduramayacaklarına inandıkları için, çareyi mevcut olanı yıkıp yerine, her şeyi ile Batı kriterlerine uygun yeni bir toplum yaratmakta buldukları görülmektedir.⁸⁷¹ Kötü gidişatın ana müsebbibi olarak kabul ettikleri ve “terakkiye mâni” olduğunu düşündükleri dine karşı tavır alışlarında da, genellikle Batı aydınlanmacı bakış açısının etkili olduğu söylenebilir. Zira Türk aydını, dini ya Marks’ın, ya Durkheim’in ya da A. Comte’un dilinden okumaya kendini hazırlamış, Oryantalist söylemin geliştirdiği İslamiyet gerçeği bizzat İslam’ın kendisiyle hiç bağdaşmasa bile, bunu pek önemsememiş görünmektedir.⁸⁷² Bu anlamda toplum ve fikir hayatını “mini Batı” kalesine dönüştürmeyi hedefleyen dönemin aydın ve yöneticileri için dini esaslar üzerine kurulu bir toplumsal düzenin, kıyamet günüyle neredeyse eş anlama geldiği söylenebilir.⁸⁷³ Bu nedenle de din ve din temeline dayanan bütün değer yargılarının alabildiğine ve acımasızca eleştirildiği ve hatta küçük düşürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Çünkü geleneksel standart Türk aydınına göre “hem Müslüman hem de aydın olunmaz.” Zira din, ancak “geri kalmış” halk kitlelerinin kültürünü temsil etmektedir. Aydının görevi ise bu kültürün bir ögesi olmak değil, onu ortadan kaldıramasa bile ıslah etmek, modernleştirmektir.⁸⁷⁴ Çetin’e göre kendi meselelerini bağımsız bir zihniyetten değil de Batı’dan öğrendikleriyle ele almayı bir zihin alışkanlığı haline getiren dönemin seçkinlerinin, teklif ettikleri reform programlarının ve benimsetmeye çalıştıkları kültür politikalarının, Müslüman kitlelerin duygularını rencide eder bir mahiyette olduğu ise daha önceki başlıklarda örnekleriyle

⁸⁷⁰ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s.159-160, Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 145-146.

⁸⁷¹ Düzdağ (Haz), Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 94.

⁸⁷² Subaşı, “Türk Aydınının Din Anlayışı”, *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, (Haz. Mehmet Bekaroğlu), Beyan Yayınları İstanbul, s. 172-174.

⁸⁷³ Toprak, “Dinci Sağ”, s. 237-240.

⁸⁷⁴ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 33-40, Bulaç, *Bir Aydın Sapması, Sağ ve Sol Akımlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 43-44., Mustafa Tekin, “Batı’da ve Türkiye’de Aydın Dinî-Sosyolojik Portresi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (17), 2004, s. 171, Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 90, Nilüfer Göle, “İslami Hareketler ve Postmodernizm”, *1. İslam Düşünce Sempozyumu*, (Haz. Mehmet Bekaroğlu), Beyan Yayınları, İstanbul, s. 111, Ocak, “Çağdaş Türk Aydınını ve Yakın Tarih Perspektifi İçinde Türkiye’de İslam Gerçeği”, s. 80, Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. Göle, *Melez Desenler*, s. 111.

birlikte ifade edilmiştir.⁸⁷⁵ Dönemin aydınlarının genellikle laik müesseselerde eğitim aldıkları ve din dışı konularda yetiştikleri için İslam hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları halde dinî alana hükmetme psikolojileri, dinden bağımsız bir kanaatin belirleyicilik çabası olarak algılanmıştır.⁸⁷⁶

Dönemin aydınının, halkın inançlarını “hurafe” olarak nitelendirip ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum sergilemesi, halkla aralarında yaşanan kopukluğu iyice derinleştirmiş ve aydını, halkına yabancılaşan ve onu hiçbir anlamda temsil edemeyen bir duruma düşürmüştür. ‘Türkiye’de aydınlar köyü sever, fakat tatil köyünü sever⁸⁷⁷ sözünü de, bu kopukluğun bir ifadesi olarak anlamak mümkündür. Batı karşısında yaşanan “geri kalmışlığı” bir kompleks haline getirip aşağılık duygusuna kapıldığı ileri sürülen dönemin aydınlarının sırf taklitçi bir anlayışı benimsedikleri için kendi haysiyet ve vakarlarını zedeledikleri ve böylece halkın nefret ve düşmanlığına muhatap olup şiddetli bir reddedişle karşılık buldukları ileri sürülmektedir.⁸⁷⁸

Berkes, “Hiçbir milletin aydını, aşağılık duygusunun bu kadar derinine inememiştir”⁸⁷⁹ diyerek dönemin aydınının ruh haline ışık tutmaktadır. Türk toplumu için benimsenen “az gelişmiş” ithamının aydınlar tarafından uydurulan “çağdaşlaşmak” kadar hazin ve abes olduğunu ileri süren Meriç de, Türk toplumunun nerede ve kime göre geri kalmış olduğunun sorgulanması gerektiğini, zira ilimde, ileri-geri diye bir ayırımın söz konusu olamayacağını belirterek, bunu benimseyen bir Türk’ün, şuursuz bir mazoşizm içinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁰

Döneme hakim olan sol ve Batıcı aydın tipinin yanısıra resmi ideolojinin dine olan yaklaşımını benimsemeyen, devrimlere karşı koyan, ya da devrimlerin bazılarını aşırı buldukları için bunların en azından yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine inanan muhafazâkar ve ılımlı bir aydın tipinin varlığından da söz etmek gerekir.⁸⁸¹ Ancak düşünmesi, düşündüğünü ifade etmesi ve toplum üzerinde etki bırakması engellenen bu

⁸⁷⁵ Çetin, “Türk Halkında Din Alimi Algısı”, s. 195.

⁸⁷⁶ Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, Yapı Kredi Yayınları İstanbul 1996, s. 134, Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 331.

⁸⁷⁷ Kurt, *Türkiye’de Kent-Köy Çelişkisi*, s. 233.

⁸⁷⁸ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s.11, Düzdağ (Haz), Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s. 111, Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 252, Turhan, *Garplışmanın Neresindeyiz?*, s. 99-100.

⁸⁷⁹ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 121.

⁸⁸⁰ Halil Açıköz, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 83, ayrıca bkz: İsmet Özel, *Üç Mesele*, 14. Baskı, Şüle Yayınları, İstanbul 2009, s. 56.

⁸⁸¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 410.

aydınların, dönemin şartları içerisinde etkin bir role sahip olmalarına izin verilmemiştir. Çıkardığı yayın organlarının kapatılma girişimlerine ve hapis cezalarına rağmen muhafazâkar aydın kesimin yinede halkın dinî algısı ve yaşayışı üzerinde etkili olabilecek türden faaliyetlerde bulunduğu, hiç olmazsa kurulan sohbet halkalarıyla özellikle gençlerin inançlarını canlı tutma konusunda gayret sarfettikleri söylenebilir.

Gazeteciler, yöneticiler ve aydın kesimi temsil eden merkez ile halkı temsil eden çevre arasındaki çatışmalı ilişkinin,⁸⁸² savaş sonrası yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeye paralel olarak düzelmeye yüz tuttuğu söylenebilir. Zira toplumsal gelişmenin sağlanmasıyla birlikte tek parti rejiminin meşruluk temelini sarsılmaya başladığı görülmektedir. Ayrıca halk partisinin devletçi siyasetinin, yaşanan ekonomik gelişmelerin doğurduğu esnaf sınıfıyla yeni bir çatışmaya girdiği görülmektedir ki, bu çatışmanın 1950 yılında Halk Partisi'nin aleyhine sonuçlandığı bilinmektedir.⁸⁸³ Bu sonuca ulaşılmasında yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak Batı tipi haberleşmenin yani kitap, gazete, telgraf gibi haberleşme kanallarının halk katmanlarına ulaşmasının büyük etkisi olduğunu ileri süren Mardine göre, haberleşme imkânlarının gittikçe geliştiği bir ortamda sınıf duvarlarını muhafaza etmek zordur.⁸⁸⁴

Dönemin aydınına ilişkin yukarıda verilen bilgilerden hareketle bu dönemde devlet eliyle hakim duruma getirilen aydınların halkı aydınlatma rolünün tam olarak yerine getiremediği söylenebilir. Zira yöneticilerle sıkı bir ilişki içerisinde bulunan dönemin aydınının eleştirel bakış açısına sahip olmaması, yaşanacak gelişmelerin önünü tıkamıştır. Hoffer bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Bir yönetim, ehliyetinin sınırlarını aştığı halde iktidarda kalabilmişse o yerde ya aydın sınıfı yotur ya da iktidardakilerle söz ustaları arasında sıkı bir anlaşma vardır. Okumuş adamların tümünün rahip sınıfından olduğu bir yerde kilise saldırıdan muafır.”⁸⁸⁵ Konjonktürün de etkisiyle yönetici kesimle işbirliği içinde bulunan aydınların yeni bir kimlik arama isteğiyle geleneği reddedip, Batıyı taklit etme eğilimi içerisinde bulunmaları, kendi halkıyla ve halkının değerleriyle yabancılaşması sonucunu doğurmuştur. Modern dünyada yaşanan gelişmeleri mümkün olan en kısa zamanda yakalama dürtüsüyle

⁸⁸² Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın*, s. 67.

⁸⁸³ Turhan, *Siyasi Elitler*, s. 119.

⁸⁸⁴ Mardin, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma” *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, (Der: Erol Tümertekin, Fatma Mansur, Peter Benedict), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları. 1971 s. 415.

⁸⁸⁵ Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, (Çev Erkil Günür), 3. Baskı, Plato Film Yayınları, İstanbul 2011, s. 150-180.

hareket eden dönemin aydınlarının, halkı her an kandırılabilir bir çocuk “saflığında” görüp, kendileri tarafından aydınlatılmazsa mürtecilerin oynayacağı olacağı kaygısını yaşamaları ise halkı kendi denetimleri altında tutma isteklerini meşrulaştırmıştır.⁸⁸⁶ Dinî hayata olumsuz yansıyan bu güvensizliğin, genel olarak halk nazarında oldukça incitici bulunduğu muhakkaktır.⁸⁸⁷

Rejim baskısı nedeniyle kendini ifade edemeyen inançlı aydınların ise tüm çabalarına rağmen dinî hayatın inkişafı adına çok etkin bir rol oynayamadıkları görülmektedir. İnançlı kesim üzerindeki baskıların savaş sonrası kalkması ve gerek siyasi gerekse ekonomik alanda rahatlamanın yaşanmasıyla inanç ve ifade özgürlüğüne kavuşan inançlı aydınların, bu konudaki etkinlikleri gözle görülür bir şekilde artsa da, “aydın yabancılaşması”nın bir numunesi olarak gösterilen dönemin Batıcı aydın ve yöneticilerinin olumsuz imajı, döneme damgasını vurmuş gibidir.

Yukarda verilen bilgiler ışığında dönemin aydınının dindarlık profili çizilmek istendiğinde dine karşı gerek düşüncede gerekse davranışta mesafeli bir duruşun dikkat çektiği söylenebilir. Dini, Batılı aydınların atfettikleri anlam çerçevesinde yorumlayan dönemin aydını için özellikle August Comte düşüncesinin fazlaca etkili olduğu görülmektedir. Zira Comte’a göre din, “daha müspet düşünce biçimleri karşısında silinip ortadan kaybolmaya mahkum ilkel ve büyüsel bir düşünce tarzı”dır.⁸⁸⁸ Gelişmiş toplumlarda dinî düşünce ve davranışın bulunmayacağı ön kabulünün hakim olduğu bu anlayışın dönemin aydını tarafından benimsenmesi, inanç noktasında inkarcı bir duruşu da beraberinde getirmiştir. Yani bu dönemde halkın Kutsalla olan bağlarının oldukça kuvvetli olmasına karşın aydın kesiminin inanç yönünden aynı oranda zayıf olduğu söylenebilir. Elbetteki bu değerlendirmeyi dönemin tüm aydınları için değil resmi ideolojinin gücüyle hakim duruma getirilen aydınlar için yapmak doğru olacaktır. Zira dönemin politik tutumunun dine olan yaklaşımı itibarıyla halk üzerinde etkinliği azaltılan “öteki” aydınların içinde, dini kendisi için amaç edinip, dinin geliştirici fonksiyonlarının işlev görmesi adına mücadele veren bir kesimin olduğu muhakkaktır. O dönem itibarıyla oldukça incitici ve zor olsa da aslında bu mücadelenin Türk halkının dindarlığı açısından olumlu gelişmeleri de beraberinde getirdiği söylenebilir. Çünkü

⁸⁸⁶ Tezcan Durna, *Kemalist Modernleşme ve Seçkinlik*, Peyami Safa ve Falih Rıfki Atay’da Halkın İnşası, Dipnot Yayınları, Ankara 2009, s. 233.

⁸⁸⁷ Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma*, ve *Dinî Hayat*, s. 44-50, 130.

⁸⁸⁸ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 82.

Osmanlı'da “halk dindarlığı”ndan kesin çizgilerle ayrılan ve arasında bir mesafe olan “resmi İslam”ın yani medrese dindarlığının halkla buluşması söz konusu olmuştur. İslami bilincin canlı tutulması gayretiyle halkla buluşma ihtiyacı hisseden medreseliler, cemaat örgütlenmeleri yoluyla büyük oranda amaçlarına ulaşmış ve dinî hayatı canlı tutmayı başarmışlardır.

Özetlenecek olursa dindarlık görünümleri açısından aydınlar için de iki temel görünümün ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi yenilikçi-modernist, diğer ise gelenekçi-muhafazâkar tiptir. Ancak bu görünümleri halk dindarlığından ayıran bir takım incelikler vardır. Örneğin laik dindar tipi kapsamına giren halk dindarlığında, din, vicdâni bir mesele olarak görülüp Kutsalla olan bağlar bireysel anlamda sürdürülürken, aydınların, laikliği din karşıtlığı şeklinde algılamış olması, Kutsalla olan bağlarını gevşetmiştir. Yani aydın kesimde din sadece vicdâni bir mesele olarak görülmemiş, laiklik din aleyhtarlığı şekline bürünerek bu haliyle gelişmişliğin göstergesi olarak kabul edilmiştir. Çünkü laik aydın kesim için din, modern toplumlarda olmaması gereken bir olgudur. Gelenekçi muhafazâkar aydınlar açısından bakıldığında da ise yine halk dindarlığından ayrılan bir yönün olduğu dikkat çekmektedir. Zira tasavvufî eğilimlerin yoğun olduğu dönemin halk dindarlığının muhafazâkar olmakla birlikte genellikle heterodoks inanışlarla örülü olduğu görülürken, elit bir zümre olan gelenekçi muhafazâkar aydınların ise hurafe ve batıl inanışlara itibar etmedikleri, dinin entelektüel boyutunu idrak ettikleri için, dinin asli haliyle yaşanması ve yaşatılması gerektiğine inandıkları görülmektedir. Ayrıca dini, hayatın tamamını kapsayan bir yaşantı şeklinde algılayan dönemin gelenekçi muhafazâkar aydınları için dine, insanın hayatında bıraktığı tüm etkiler çerçevesinde bir anlam atfedilmiştir.

2.1.2. Dönemin Halk Dindarlığı

1938-1950 yıllarında eğitim ve ekonomi alanında son derece geri durumda olan Türk köylüsünün hayata ve kutsala bakışının, büyük oranda içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde şekillenmiş olduğu söylenebilir. Nitekim genel olarak ülkeye yokluğun ve sefaletin hakim olduğu bu dönemde, ülke nüfusunun neredeyse %80'nin köylerde çok olumsuz şartlarda yaşadığı ve normal bir yaşam için gerekli olan en asgari düzeydeki sağlık ve temizlik şartlarından bile mahrum olduğu görülmektedir. 1949 yılında

Amerikalı bir iktisatçının yardımcılılarıyla birlikte yapmış olduğu bir araştırmanın sonucu, o günkü Türk köylüsünün içinde bulunduğu şartları gözler önüne sermektedir:

“Şehir içindeki hiçbir tezat şehirlerle taşra arasındakiler kadar bariz değildir. Türklerin beşte dördü köylerde yaşar ve ziraatle meşgul olur. 40.000 köy bin seneden beri hemen hemen hiç değişmemiştir. Bu köylerde insan, M.Ö. 3000 senesinde Sümerlilerin resimlerini yapmış oldukları parmaklıksız tekerlekli kağnyı, kadim arabasını görür. Kulübeler gözle pek görülmez ve sahiplerinin yüzyıllar boyunca ani taarruzlardan emin olabilecekleri bir yerde birbirlerine sıkıca sokulmuş bir haldedir. İşe yarar köy yolları olmadığı ve yol adı verilenlerin çoğu da düpedüz birer patika oldukları için, köylüleri veya mahsüllerini taşımak hususunda öküz arabası veya merkepten başka pek az şey işe yarar... Köy sekencesinin çoğunluğu için hela ve yıkanma kolaylıklarının yokluğu o derecededir ki, umumun sıhhatine tesir eden hal ve şartların bundan daha kötü ve aşağı bir seviyede olması mümkün değildir. Hastalıklara karşı yegane korunma vasıtası, asırlar boyunca gelişmiş olan bu muafiyete ilaveten güneşle yağmurun temizleyici tesiridir.”⁸⁸⁹

Ekonomik olarak ülke nüfusunun çok büyük bir kısmı açlık sınırının altında yaşayan ve dolayısıyla tek gayeleri hayatta kalmayı başarmak olan bu insanların, hayatlarına anlam ve değer verebilecek ve kişiliklerini yükseltecek başka bir amaca yönelmelerinin mümkün olduğunu düşünmek zordur.⁸⁹⁰ Ancak buna rağmen halkın büyük bir kısmının, fakirliğin yaşattığı belirsizlik ortamının doğurduğu rahatsızlıktan, muhafazâkar yönelimlerle kurtulmaya çalıştığı görülmektedir. Yaşanılan yerleşim biriminin de bu noktada önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Zira gerek Türkiye’de gerekse Batıda yapılan çalışmalar, kırsal alanda yaşayanların özellikle de çiftçilerin şehirde yaşayanlara oranla geleneksel inançlarına daha bağlı, dinî aktivitelere katılma konusunda daha istekli ve dinî inançlarında daha muhafazâkar olduklarını ortaya koymuştur.⁸⁹¹ O günkü ülke nüfusunun %80’inden fazlasının köylerde ikâmet ettiği ve büyük oranda da çiftçilikle uğraştığı düşünülürse, çalışmaya konu olan dönemde yaşayan Türk halkının genel olarak inançlarına bağlı ve mevcut değerleri sürdürme konusunda istekli oldukları sonucuna ulaşılabılır. Lewis’in, bu dönemde ortama hakim olan politik atmosfere rağmen gizli de olsa halkın canlı bir dinî hayatı yaşadığı yönündeki tespiti, bu sonucu desteklemektedir.⁸⁹² Anlaşılan o ki Cumhuriyet Türkiye’inde dinî düşünce ve yaşam tarzı bakımından geliştirilen yeni dinî anlayışın etkisi, sadece laik olan üst tabakayla sınırlı kalmış, köylere pek ulaşmamıştır.⁸⁹³

⁸⁸⁹Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir?*, s. 18, 51.

⁸⁹⁰Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 37.

⁸⁹¹Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 105.

⁸⁹²Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 569-570.

⁸⁹³Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 365.

Dönemin Enstitülü öğretmenlerinden olan Makal'ın, dinin ahlaki boyutu ihmal edilse de, inanç ve ibadet noktasında dinine oldukça bağlı olduğunu düşündüğü Türk köylüsü için, “bizim köylü dine hizmet için yaratılmış” ifadesini kullanması, Karpat'ın bu görüşünü destekler niteliktedir⁸⁹⁴.

Özellikle “kültür muhafazâkarlığı” ve tarikatlar yoluyla dinî hayatın canlılığını sürdürme konusunda direnç gösteren halkın, idari kadronun dinî alanla ilgili tüm yasaklamalarına ve kısıtlamalarına rağmen dinî geleneklerini yaşatma konusunda başarılı olduğu görülmektedir.⁸⁹⁵ Hatırlanacağı üzere benimsenen politik tutum, ülkedeki dinî hayatın gelişmesini engelleyen bir nitelik arz etmektedir. Ancak ülkede din dilinin zorla değiştirilmeye çalışılması ve buna bağlı olarak boşalan camilerin farklı amaçlar için kullanılmasından, örgütsel anlamda her türlü dinî faaliyetin ve dinî yayının yasaklanmasına, okullarda sistematik olarak dinin değerinin düşürülerek, dine bağlı olmanın geri kalmışlığın bir göstergesi olarak benimsetilmesinden, toplumun ehliyetli din adamı yetiştirecek kurumlarından mahrum edilmesine, geçmişle bağları koparmak için İslami geleneğin her fırsatta karalanmasından, tüm bu yaşananlarla ilgili direnç karşı gelenlerin her türlü psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalmalarına kadar, dinî alanı her anlamda kısıtlayan uygulamaların halk nezdinde yaşanan dinî hayatın canlılığını sürdürme konusunda bir nevi tetikleyici rol oynadığı görülmektedir. Resmi kanallardan ümidini kesen halkın birbirleriyle kenetlenmek suretiyle manevi ihtiyaçlarını karşılama konusunda kararlı oldukları Yalçıntaş'ın aşağıdaki ifadelerinden de anlaşılmaktadır:

“1946'dan önceki dönemde her ne kadar dinî hayatta bir takım zorluklarla karşılaşmışsa da, benim yaşadığım muhitte dinî hayat hiç bir zaman zaafa uğramamıştır. Bu, köylerde de böyleydi şehirlerde de... Biz ülkenin başkentinde yaşayan, Cumhuriyetin yeni hayat tarzını yakından müşahade etmiş, bürokratik elitlerin Türk halkını yeni hayat tarzına sevk etmek için her türlü çabayı gösterdiğini yakından görmüş bir aileydik. Bütün bu çabaların içerisinde en az yer alanı, halkımızın dinî ihtiyaçlarını gözeterek bunlara makul ve mutedil çözümler göstermekti. Halk bir bakıma bu konularda kendi başına kalmıştı. Ahbap ve dostlarının babama “Hasan Efendi! Sen şahsen çocuklarına dinî bilgiler veriyor, bu konudaki manevi sorumluluğunu yerine getiriyorsun. Peki bizim çocuklarımız ne olacak?” diye sorduklarını çok duydum. İletişim araçlarının sadece radyo ve gazeteden ibaret olduğu o günkü ortamda kişisel ilişkilerin ve sohbet halkalarının son derece büyük bir önemi vardı. Radyo herkeste bulunan bir alet değildi. Uzun yıllardan beri ailedeki genç bireylere dinî bilgiler verecek hiçbir kurum

⁸⁹⁴ Makal, *Bizim Köy*, s. 118.

⁸⁹⁵ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s.159-160, Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 28, Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 112.

kalmamıştı. Ülkenin modernleştirilmesi projesinde dinin hiçbir yerinin olamayacağı şeklinde yanlış bir paradigma kurulmuş, dinî eğitim tamamen terk edilmişti. Dinî ilimler bakımından memleket öyle kurak bir mevsim yaşıyordu ki, insanlar sadece kendi dağarcıklarındaki bilgileri çocuklarına aktarmakla yetinmek zorundaydılar. Anlaşılan o ki, bu da herkesin yapabileceği bir şey değildi. Ortada din hizmetlerini görecektir, cenazeleri kefenleyip kaldıracak ehil kimse kalmamıştı. Başkent olması hasebiyle dinî alandaki baskılar Türkiye'nin diğer bölgelerindeki baskılara rağmen daha hafifti. Çünkü böyle bir durumda ayaklanan halkın yabancı devlet temsilcilerine seslerini duyurmaları mümkündür ki bu da sosyal ve siyasi yankılar doğururdu...⁸⁹⁶

Gerek köylerde gerekse kentlerde özellikle sohbet halkalarının dinî hayatın canlılığını sürdürme konusunda etkili bir güce sahip olduğu görülmektedir. Devletin dine yönelik olumsuz tutumunun bu sohbet halkaları vasıtasıyla etkisizleştirildiği bile söylenebilir. O dönemin şahitlerinden Hüseyin Bayram'ın anlattıklarına bakılırsa ülkenin bazı kesimlerinde dinî hayatın, politik tutumun etkisi dışında kalmayı başardığı söylenebilir:

“Ben, içinde yaşadığım çevre ve şartlar dolayısıyla o zaman yani 1940'lı yıllarda dinî hayatın son derece zayıfladığını, camilerde namaz kıldırarak ve cenazelerin tekfin ve defin işlerini yapabilecek din görevlilerinin kalmadığını hissedecek ve anlayacak durumda değildim. Çünkü köyümüz, içinde beş tane camisi olan 15-20 yıl medrese tahsili yapmış ve üç savaşta bulunmuş tecrübeli ve kültürlü dindar insanların bulunduğu dindar bir köydü... Çocukluğumda babam beni, kendisinin de bilhassa kış aylarında devamlı olarak gitmiş olduğu büyükler ve yaşlılar odasına beraberinde götürüyordu. Ben kahramanlık hikayelerini, bu kahraman gazilerin ağzından bizzat canlı olarak dinliyordum. Benim gibi köydeki bütün erkek çocuklar ve gençler de aynı hikayeleri dinliyorlardı. Ayrıca bu odalarda dinî sohbeteler de yapılıyordu. Büyükler konuşur, küçükler ve gençler susup dinlerdi. O zamanlar bu odalar, adeta millî ve dinî duyguları geliştirip güçlendiren bir okul gibiydi...⁸⁹⁷

Sohbet halkalarının sadece kırsal alanda değil kentlerde de etkili olduğu görülmektedir. Örneğin İstanbul'da Fatih gibi bazı semtlerde kurulan sohbet halkalarıyla özellikle gençlerin eğitildiği ve bilinçlendirildiğini ileri süren Yalçıntaş, yaklaşık yirmişer kişiden oluşan bu halkaların, yaşları kırk beş ile elli civarındaki o günün entelektüel aydınlarından oluştuğunu ve aralarına aldıkları gençlere unutulmaya yüz tutmuş manevi değerleri aktararak yaşatılmasına hizmet ettiklerini ifade etmektedir.⁸⁹⁸

Ülkenin dinî alandaki politik tutumuna rağmen Karadeniz bölgesinde de dinî hayatın canlı bir şekilde sürdürüldüğüne dair bazı aktarımlar vardı. Örneğin Saran,

⁸⁹⁶ Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, s. 85-88.

⁸⁹⁷ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 2, s. 638-640.

⁸⁹⁸ Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, s. 84.

bölgedeki dinen alim ve okumuş kabul edilen büyüklerin din eğitimi konusunda halka hizmet ettiklerini hatta sadece bununla yetinmeyip yaşanan her türlü adli ve idari ihtilafları çözmeye bile muktedir bir güce ve itibara sahip olduklarını ifade etmektedir. Yaz boyunca yaylada sayıları epeyce artan çocuklar için camide hocaların tutulduğunu ve çocukların gezip eğlenmelerinden arta kalan zamanlarında Kur'an öğrendiklerini anlatan Saran'ın ifadelerine göre, örgün din eğitiminin neredeyse tamamen ortadan kalktığı ya da asgari seviyeye indiği 1950'li yıllara kadar olan dönemde; Of çevresinde faaliyet gösteren cami ve medreseler, yetiştirdikleri hafız ve hocalarla ülkenin din adamı ihtiyacını önemli ölçüde karşılamıştır. Köyde imam ve hatiplik yapacak olanlar da, esas itibarıyla köy halkının seçimi ve ihtiyar heyetinin teklifiyle ve komisyon kararına dayanılarak müftülükçe belirlenmektedir. Saran'ın ifadelerinden ülkede resmen yasak olmasına rağmen bu bölgede medreselerde çocuklara dinî eğitiminin fazla sıkıntı yaşanmadan verilebildiği anlaşılmaktadır:

“Köydeki çocukluk dönemimde ve daha sonraki talebelik hayatımda, bu medresenin bazı odalarının ikişer üçer kişi olmak üzere her zaman talebelerle dolu olduğuna şahit oldum. Bunlara köy evlerinde kira vermeksizin oturan ve dersaneye okumak üzere devam eden yabancı talebelerle, köyümüzden gelenler dahil değildi. Köyün imamından başka, camide daima bir büyük ders hocası, sonbahar ve kış mevsimlerinde çocukları okutan bir sibyan hocası ve bir de büyük hocaya yardımcılık eden bir kalfa öğrenci bulunurdu.”⁸⁹⁹

Dinî alandaki yasak ve sınırlamalara rağmen toplumda dinî hayatın canlı bir şekilde devam etmesine, dönemin politikacılarının bile hayret ettiği görülmektedir. Nitekim Kocaeli gezisi dönüşü izlenimlerini İnönü'ye aktaran Erim'in aşağıdaki ifadeleri bu hayretin izlerini taşımaktadır:

“Din işlerine bir alaka fazlalığı var. Köyleri hocalar sarmış. Hendek'te bir pazaryerinde kitap sergisinde eski Arap harfleriyle dahi din kitapları satılıyor. Arap harflerini çocuklara öğreten din hocaları varmış. Adapazarı ve Hendek'te halkın bağışlarıyla birer cami yapılıyor. Adapazarı camisine 120 bin lira harcanmış, daha 80 bin lira lazım. Kolaylıkla bulacaklarını söylüyorlar...”⁹⁰⁰

Dinî hayatı canlı tutma konusunda kendi başlarının çaresine bakan halkın özellikle Ramazan aylarında mukabele okutmak üzere hafızlara “diş kirası” adıyla para verdikleri ve her türlü ihtiyacı karşıladıkları anlatılanlar arasındadır. Ayrıca Ramazan ayı

⁸⁹⁹ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 34, 53, 99-101.

⁹⁰⁰ Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, I, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları 2005, s. 247.

dışında da sürekli imamı bulunmayan camilere yine kendi imkânlarıyla imam tuttukları ve maaşını kendilerinin verdikleri görülmektedir.⁹⁰¹

1948 yılında Türkiye’de bir araştırma yapan Arnold Toynbee, Kayseri sokaklarını gezdikten sonra Kayserililerin; camileri, mektepleri, türbeleri ve güzel eski evleriyle tarihi maziye bağlı olduklarını ve bununla iftihar ettiklerini ve maziye bağlı kalarak modernleşme konusunda karşılaşılan kültürel ve psikolojik problemleri çözmüş gibi gördüklerini ileri sürmüştür.⁹⁰²

Yukardaki ifadeler, tüm yasaklara rağmen yasağa konu olan dinî alana ilginin fazlalığına işaret etmektedir. Bunu sadece psikolojik olarak “yasaklar ilgi uyandırır” ilkesinden hareketle açıklamanın yanlış olmasa da eksik kalacağı muhakkaktır. Gerçi 1950’lere kadar yalnızca devletin sunduğu programa göre yaşayan “halk islami”nin, şiddetli bir tepkiyi bağrında barındırdığı bilinse de, yasaklar kalktıktan sonra dinî alanla ilgili faaliyetlerde azalmanın aksine büyük oranda artmanın görülmesi, Türk insanı için dinin ifade ettiği anlamın ne kadar derin olduğuna işaret etmektedir. Siyasi irade her ne kadar, dinin birey ve toplum için ifade ettiği anlamı gözardı etmiş ve bu doğrultuda politikalar geliştirmiş olsa da, halkın, yaşamına kendi tercihleri doğrultusunda devam ettiği görülmektedir.

Mülakatlar esnasında dönemin dinî hayatına ilişkin tespitlerin dönemin şahitlerinin ifadeleriyle de desteklendiği görülmüştür. Örneğin 1932 doğumlu Mücibe Kılıç’a göre:

“Yasaklara rağmen kimse dininden vazgeçmedi. Baskı oldukça inancımız daha da güçlendi, dinimize daha çok bağlandık. Çünkü kökümüz İslam. Kalktık ailelerimizden bu terbiyeyi aldık. Bu yüzden yasak çözüm değildi. Çünkü insan kendi hayatıyla ilgili kararı yine kendisi veriyor. Ama can korkusundan dinden uzaklaşanlar da olmuştur tabii.”

O dönemde Erzurum’un bir köyünde yaşayan Mücibe Kılıç, bulunduğu bölgede yaşanan dinî hayat hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Köylerde şeyh çoktu. 24 saat ahır odalarında bacalar kapatılarak ders yapılırdı. O dönemde insanların şeyhlere verdiği değeri şimdi insanlar Allah’a vermiyor. Çünkü o şeyhler bize dinimizi öğretiyordu. İnsanlar o günlerde namaz, oruç gibi ibadetlerden hiç vazgeçmedi. Baskıya rağmen kadınlar köylerde başlarını özgürce örtbiliyorlardı. Ama kimse İnönü’yü sevmiyordu. Çünkü evlerde Kur’an var mı diye sürekli baskınlar olurdu.”

⁹⁰¹ Kara, Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, *Kutuz Hoca’nın Hatıraları*, s. 88-130, Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 192-193.

⁹⁰² Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 523.

Kocaeli Karamürsel’de yaşayan 1932 doğumlu Ali Eratik’in ifadeleri de yukardaki bilgileri destekler niteliktedir:

“Devlet din işlerini çok sıkı tutuyordu. Ancak tüm baskılara rağmen halk daha samimi ve inançlarına bağlıydı. Mesela her sene hafız cemiyeti olurdu. Baskılara rağmen dinî hayat devam etti. Halk ve yöneticiler birbirinden kopuktu ama halk dinine bağlıydı. Ramazan, sünnet ve düğün gibi zamanlarda yine dinî törenler yapılır ve bu şekilde çocuklara da örnek olunurdu. Devletin yasalarla dini sıkı tutmasında batıl inanışlar ile üfürükçüler etkili olmuştur. Ama sıkı denetime rağmen halktan bilenler bilmeyenlere öğretmek suretiyle dinî hayatın devamı sağlanmıştır.”

Yukardaki ifadelerden halkın, tüm baskılara rağmen mütevazî bir dinî hayatı yaşamayı sürdürdüğü anlaşılrsa da, bu dönemdeki dinî hayatın her türlü sosyal ve siyasî tefekkür programından uzak olduğu için bilimsel ve yüksek seviyede fikri bir tabana oturmadığı söylenebilir. Zira bu dönemde halkın algıladığı dinî anlayış, ezan ve ibadetlerin yüzyıllardan beri alışageldiği biçimde icra etmek, dinin temel kitabını kendi orjinal dilinde öğrenip öğretmek gibi yalnızca pratik alana yönelik taleplerden ibarettir. 1950’lere kadar hiçbir resmi ve meşru eğitim ve öğretim müessesesine sahip olmayan ve yalnızca Osmanlı medreselerinin zamanının gereklerine göre yetişmesi de İslami bilgisi yine de güçlü son ürünlerince yönlendirilen “halk İslamı”nın, çiftçi, köylü, küçük esnaf ve biraz okumuş yazmış kesimden oluşan bir sosyal tabana dayandığı söylenebilir. Halk arasındaki dinî yaşayışın bilimsel ve güçlü bir entelektüel tabana oturmamış olması, mutaasıp bazı yapılanmalara yol açtığı gibi zaman zaman da değişen dünyaya kapalı bazı mistik yapılanmalarının ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Gerçi o döneme hakim olan bu dinî anlayışın, 1950’lerde rejimin yönelimlerini değiştiren bir güce sahip olduğu bilinse de,⁹⁰³ büyük oranda heterodoks inanışlarla örülü olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Mevcut dinî hayatın varlığını koruma konusunda politik tutumun beklenenin aksine pozitif bir etki yaptığı düşünülse de, yaşanan dinî hayatın niteliğinin politik tutumun negatif etkisiyle şekil aldığı muhakkaktır. Nitekim yaşanan ekonomik yoksunluğa, bir yandan eğitimsizlik, bir yandan da dinî alandaki boşluk eklenince batıl inanışlara ve hurafelere olan ilginin gündün güne arttığı ve dinle ilgisi olmadığı halde dinî kisveye bürünmüş bir yaşamın, özellikle kırsal alanlarda dinî hayat adı altında

⁹⁰³ Ocak, “Çağdaş Türk Aydın ve Yakın Tarih Perspektivi İçinde Türkiye’de İslam Gerçeği”, s. 80

yaşandığı görülmüştür.⁹⁰⁴ Sağlık ve ulaşım konusundaki imkânların son derece yetersiz olmasının da etkisiyle⁹⁰⁵ hurafe ve batıl inanışların halk arasında ne kadar yaygın bir hale geldiği, Tonguç'un Yücel'e yazdığı mektupta şöyle ifade edilmektedir:

“ ... Hastaların çoğu (hep kadınlar) ne hastalandığı günü biliyor, ne de hangi organı ağrıdığını söyleyebiliyor. Zavallılarda yıl, ay, gün, saat, hararet derecesi gibi kavramlar teşekkül etmemiş. İlaç diye bildikleri hocanın okuması, hocanın yazdığı muska, yatıra bez bağlama, adak, üfürük gibi şeyler. Bilhassa kadın hastalardan çoğunun göbüklerinin, göğüslerinin üstüne hocalar kargacık, burgacık yazılar yazmışlar; onlara modern tıbbın, doktorun aleyhinde türlü telkinlerde bulunarak zihinlerini allak bullak etmişler. Doğum, çocuk bakımı gibi insanoğlunun ölüm kalım meselelerini hurafelerle geçiştirme yollarını analara öyle öğretmişler ki, kadın ölümü en tabii bir alın yazısı imiş gibi hiç ürkmeden karşılamaya alıştırılmış.”⁹⁰⁶

Barutçu'nun anılarında ise şu ifadeler geçmektedir:

“İçtenlikle kaygı duyuyorum gelecekten... Halkın bu düzeyi umut kırıcıdır. Köylümüz nelere inanıyor... Diyarbakır'ın üç köyünde, Demokrat Parti'den adaylığını koymak isteyen Şeyh Heybetullah'ın idrarını zenzem diye içermiş, ekmeklerini banıp yerlermiş!... Halkı okutmaktan başka yol yok. Bu eğitimi köylüye götürme sorunudur...”⁹⁰⁷

Her çağda ve her toplumda batıl inanışlara ve hurafelere rastlamak mümkündür. Ancak o günkü Türk toplumunda bu inanışların dinî gerçekleri büyük oranda gölgeleyen bir hal alması, uygulanan politikaların dinî hayat üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Nitekim bu dönemde bir yandan inanç, düşünce ve ifade özgürlüğünün yok denecek kadar kısıtlanması, bir yandan da şiddet kullanılarak halkın bu konuda sindirilmek istenmesi bir takım aşırılıkların zemini hazırlamakla kalmamış, hak batıl ayrımı yapmadan sufi eğilimlere olan ilginin bir hayli artmasıyla sonuçlanmıştır. Makal'ın kendi köyüyle ilgili anlattıkları bu durumu örneklendirmektedir. Onun anlattığına göre bu dönemde tam bir şeyh salgını yaşanmaktadır. Hatta kendilerinin hangi tarikattan olduğunu bilmeyen şeyhlere rastlamak bile mümkündür. 1947 Eylülünde gezdiği ve daha önceden bildiği otuz civarı köy içerisinde en az şeyh bulunan köyün 150 hanelik bir köy olduğunu ve orada bile elliden fazla şeyh bulunduğunu ifade eden Makal, bu şeyhlerin halkın dinî hissiyatını kullanarak dinî kendi menfaatlerine alet ettiklerini belirtmektedir. Bu konuda isteksiz olan halkın dinî argumanlar kullanılarak tehdit edildiğini ve korkutulduğunu ileri süren Makal, 40 günlük bir itikaf sonucunda

⁹⁰⁴ Mehmet Günaydın, *Cansız Hoca*, 2. Baskı, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007, s. 42, Ali Albayrak, İhsan Çapcıoğlu, “Ehl-i Sünnet Geleneğine Bağlı Bir Orta Anadolu Köyünde Halk İnançları ve Uygulamaları”, *Dinî Araştırmalar*, 8, s. 24, s. 108.

⁹⁰⁵ Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir?*, s. 52-82.

⁹⁰⁶ Eronat, (Haz.), *Köy Enstitüleri Dünyasından Hasan Ali Yücel'e Mektuplar*, s. 100.

⁹⁰⁷ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 413

şeyhin yüzünü görenlerin cennetlik olacağına inanacak kadar batıl düşüncenin yaygınlaştığını ifade etmektedir.⁹⁰⁸

Sadece halkın değil halka bu konuda önderlik yapma durumunda olan imamların bile israiliyatın etkisi altında olan ve gerçeği yansıtmayan inanışlara sahip olduğu görülmektedir. Örneğin bu dönemde bir köyün imamına göre:

“Evvel zamanda ay ve güneşin nurları müsavi idi. Gece olmadığı için rahat edemediklerini kulları dualarıyla söylediler. Vacip Teala duayı kabul edip Cebrail Aleyhisselama emretti ki, ayın nurundan birazını al ve güneşe ver. Mubarek kanadı ile ayı üç kere sildi. Ondan sonra ayın altmış dokuz cüzini alıp güneşe verdi. Ayın ziyası azaldı. Gece böyle meydana geldi. Ayın içinde görünen siyahlık, Cebrail’in kanadının değdiği yerdir....”⁹⁰⁹

Dinî inanç adı altında halk arasında oldukça yaygın olan bu inanışların akıl ve bilimle hiç bir şekilde bağdaşmadığı halde bu kadar benimsenmesine ve köy odalarında dilden dile dolaşmasına isyan eden Makal, Köy Enstitülü bir Cumhuriyet öğretmeni olarak bu gidişi durduramamanın çaresizliğiyle şöyle yakınmaktadır:

“Karlı dağlar, kara dağlar çevirmiş dört bir yanı. Cehalet sarmış etrafımı. Uçar kuş olsan kurtulamazsın, bir kaşık suda boğarlar adamı...”⁹¹⁰

Ehliyetli din adamlarını yetiştiren kurumlardan mahrum olunmasının, bu ve benzeri batıl inanışların halk arasında yaygınlaşmasının temel sebebi olduğunu düşünen Erzurum milletvekili Vehbi Kocagüney, bu dönemde ilçe müftülük makamlarının bile büyük oranda boş kaldığını hatırlatarak, bu durumun “yanlış akideler ve esassız tarikatçilerin türemelerine yol açıp, efsunculuğun ve muskacılığın” halk arasında yaygınlaşmasına sebep olduğunu belirtmiştir.⁹¹¹ Aynı tehlikeye resmi makamlara yazdığı raporla dikkat çeken Akseki de, ehliyetli din adamı yetiştirecek kurumların olmamasının dinî hayata yansımalarını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Memleketteki dinî müesseselerin kapatılması batıl akide ve tarikatların üremesine yol açmıştır. Diğer cihetten bugün birtakım batıl akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin her köşesinde yayılmakta üremekte olduğu da bir vakiadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları bir takım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müsbet ilimlerle mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır...”⁹¹²

⁹⁰⁸ Makal, *Bizim Köy*, s. 97-100.

⁹⁰⁹ Makal, *Bir İşçinin Günlüğünden*, Tekin Yayınevi, s. 28.

⁹¹⁰ Makal, *Bizim Köy*, s. 102.

⁹¹¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, 14 Şubat 1950 Tarihli 46. Birleşim, s. 554.

⁹¹² Akseki, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, s. 68.

2. Dünya Savaşının bitimine kadar canlı olsa da varlığını gizli bir şekilde sürdürmek zorunda olan dinî hayatın bu tarihten itibaren artık gözle görülür bir şekil aldığı söylenebilir. Hem siyaset hem de ekonomide benimsenmeye başlanan liberalizmin etkisiyle uzun yıllar baskı altında kendisini ifade edemeyen halkın, artık her anlamda daha cüretkar olduğu ve taleplerini daha açık bir dille ifade etmeye başladığı görülmüştür. Yaşanan bu rahatlama sonucunda sokaklarda sakallı ve takkelilerin rahatlıkla dolaştığı, cami cemaatinin sayısında artış olduğu gözlenmiştir. Camilerin ses sistemleriyle donatılmaya başlandığı bu yıllarda, camilerin dışında, kahvehane, dükkan ve taksilerde de Arapça yazılara sık sık rastlandığı, hatta hat örneklerinin sokaklarda satıldığı görülmüştür. Ayrıca halkın inançlarına yönelik çok sayıda dinsel içerikli kitap ve broşürün yanında İslamiyet'e, İslam peygamberinin ve diğer önemli şahsiyetlerin yaşam öykülerine dair kitaplar yayımlanmış, İslam tarihi, ilahiyat ve tasavvuf üzerine çalışmalar yapıldığı gibi Kur'an meal ve tefsirleri de yazılmıştır. Ciddi sayıda Türk, hacı olmak için Mekke'ye gitmeye başlamış, 1950'de hükümetin bu amaç için döviz tahsis etmemesine rağmen, yaklaşık 9 bin kişi Hacca gitmiştir. Genel olarak popüler basın organlarının dinî konulara daha fazla önem verdiği, örneğin, üç büyük İstanbul gazetesinin Hac ile ilgili haber yapmak üzere özel muhabirlerini Kutsal Topraklara gönderdiği görülmüştür.⁹¹³

1950'lerden itibaren, politik amaçlarla da olsa ortandan kaldırılan baskının, yerini nisbi ama yine kontrole tabi bir serbestliğe bıraktığı söylenebilir. Türkiye'nin değişmeye başlayan siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarının şevkiyle gerek yukarıda zikredilen Müslüman kesimin sosyal ve ekonomik düzeyi, gerekse buna paralel olarak yükselmeye başlayan fikri ve kültürel seviyesi, İslam'ı algılamasında ve ondan beklentilerinde de değişmelere yol açmıştır. Nitekim kavuştuğu dinî yaşantının yanında İslam'ın bilimsel ve kültürel muhtevasıyla da ilgilenmeye başlayan halkın, kendi talepleri doğrultusunda açtığı orta ve yüksek dinî eğitim kurumları ile sadece din görevi yapacak elemanların değil aynı zamanda bilimsel görevler üstlenecek elemanların yetiştirilmesini de amaçladığı görülmektedir.⁹¹⁴

25 yıllık laik politikalara rağmen geniş Türk kitleleri arasındaki dinî inancın devam eden koyuluğunun izaha muhtaç olduğunu düşünen Mardin'e göre bunun sebebi

⁹¹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 571-572.

⁹¹⁴ Ocak, "Çağdaş Türk Aydın ve Yakın Tarih Perspektifi İçinde Türkiye'de İslam Gerçeği", s. 81.

Cumhuriyet reform politikasından kaynaklanan Türk kültüründeki hissedilir fakirleşme ve 1923'ten itibaren Türk toplumundan köyden şehire doğru insan ilişkilerinin hiç değişmemiş olmasıdır. Ayrıca Cumhuriyetin “kök salmayacak” kadar yüzeysel ve estetik zenginlikten yoksun olduğunu düşünen Mardin, Cumhuriyetin kök salabileceği tek alan olan okul çocuklarının yetişkin olduklarında bu beklentiye cevap verememelerinin Hümanizm eksenli Cumhuriyet kültürü deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açtığını ileri sürmüştür. Ona göre bu karmaşık ortamda din, insan yaşamının yoluna konulması konusundaki tek ümit ışığı olmuştur.⁹¹⁵

Dinî hayatta görülen rahatlığın baskı sonrası gelip geçici bir durum olduğunu düşünenler olduysa da İslam'ın, Türk halkında çok derin köklere sahip olduğu, zira İslami geleneğin Türk düşüncesine, yaşamına ve edebiyatına derinden nüfuz ettiği gerçeği bu düşüncenin isabetsiz olduğunu ortaya koymuştur.⁹¹⁶ Yüzyıllar boyunca İslam'ın bayraktarlığını yapan Türk milletinin genel olarak dindar olduğunu söyleyen Mardin'e göre bazı kültürel ve entelektüel çevrelerde bir çeşit din karşıtlığı anlayışının varlığı, bu genel tutumu etkileyememiş; Türk halkı yüzyıllardan bu yana İslam'ı hem gönlünde hem de millî kültüründe yaşayagelmıştır. Bu durum, bir yandan halkın hür iradesi, diğer yandan da, gayri resmi din öğretiminin sonucudur.⁹¹⁷

Popüler dindarlığın ve halk muhafazâkarlığının ülkede her zaman varolageldiğini söyleyen Hizmetli ise, laiklik ilkesinin sosyal ve politik alanlarda uygulanmasıyla, Türk toplumunun belli bir kesiminde dinin, bir vicdan işi haline dönüştüğünü ve ibadet, muamelat ve moral yönlerinin bir tarafa bırakıldığını ileri sürmektedir.⁹¹⁸ Bu kesimin, genellikle modernleşmenin etkisinin köylere nazaran daha hızlı yayıldığı ve rejimin dayattığı esaslarla varlığını sürdüren kitle iletişim araçlarının etkinliğinin daha fazla hissedildiği kentlerde yaşandığı söylenebilir. Ayrıca yine şehirlerde yaşayan ve üniversite eğitimi alan öğrenciler arasında da almış olduğu seküler eğitimin etkisiyle Kutsalla bağlarını kopma noktasına getiren genç bir kitlenin olduğu da bilinmektedir.

Sonuç olarak, dönemin siyasi iradesinin özellikle dinî alandaki politik tutumunun dinî hayatın varlığını sürdürme konusunda beklendiği kadar fazla negatif bir etki

⁹¹⁵ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 82-83.

⁹¹⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 565-566.

⁹¹⁷ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 82-83

⁹¹⁸ Hizmetli, “Demokrasi ve İnsan Hakları Bağlamında Çağdaş Türkiye'de Dinî Hayat ve Din Öğretimi Alanında Gelişmeler”, s. 398.

bırakmadığı, bilakis bünyesinde barındırdığı tepkiyle insanları dinî değerlerine daha fazla sarılma konusunda tetikleyici rol oynadığı söylenebilir. Bu konuda devlet desteğinden mahrum olan halkın kendi başının çaresine bakarak, dinî alandaki açığı kendi imkânlarıyla kapatmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak bu dönemde devlet tarafından dinin bilgi boyutunun fazlaca ihmal edilmesi, yaşanan dinî hayatı büyük oranda heterodoks inançlarla örülü bir hale getirmiştir. Aslında halkı hurafelerle örülü bir inanç sistemiyle başbaşa bırakmanın dönemin devlet politikası olduğu bile düşünülebilir. Zira Osmanlıdan devralınan dinî yapı içerisinde bir “resmi İslam” bir de “halk İslam”ı olmak üzere iki tür dinî yapılanmanın olduğu bilinmektedir. Laik politikalarla “resmi İslam”a devlet politikalarına paralel bir yön verildikten sonra, geriye sufi eğilimleri ve heterodoks inanışlarıyla ön plana çıkan “halk İslam”ı kalmaktadır. Önceki dönemin millî kültür politikaları çerçevesinde başlatılan dinde reform hareketlerinin bu dönemde etkisi bir süre devam etmiş olsa da, dönemin yöneticileri sanki, ilmi dayanağı olmayan ve akılla bağdaşmayan bu inanışların seküler eğitim sisteminin de etkisiyle zamanla ortadan kalkacağına ve böylece dinin toplumdan tedrici olarak tamamen bertaraf edileceğine inanmış gibidir. Aksi halde bir yandan toplumu, dinin özünün anlaşılmasını mümkün kılan kurumlardan mahrum edip, diğer yandan Osmanlı'nın son ürünleri olan din adamlarının toplumdaki etkinliğini yok etmeye çalışarak halkı gerçek İslamla buluşturmama gayretini izah etmek zorlaşmaktadır. Bu bağlamda Diyanet teşkilatının Cumhuriyetin ilk yıllarından beri ihmal edilmesinin sebeplerinden birisinin, yapılan reformlarla dinin rejime zararsız hale getirilmesine rağmen bu haliyle bile yeni dinî anlayışı halka benimsetecek alt yapının bulunmaması olduğu düşünülebilir. Zira şu bir gerçektir ki Köy Enstitülerinin yaygınlaştırılması adına gösterilen özenin Diyanet teşkilatı için gösterilmemesinin asıl sebebi, din kurumunun modern Türkiye için hayati bir öneme sahip olmaması veya bir tehdit unsuru olarak algılanmasıdır.

Dönemin din politikaları belirlenirken önceki dönemin reformist anlayışının birden değiştirilmesi mümkün olmamıştır. Bu nedenle dinin toplumdan bertaraf edilme süreci zamana bırakılmıştır. Bu süreçte “seçkinlerin” dinî altyapısı olmadan din adına önemli kararlarda etkili olma gayretleri, dinin, köklü bir İslami geleneğe sahip olan Türk toplumu için ifade ettiği anlamı yeteri kadar idrak etmemiş olmalarından kaynaklanan bir duyarsızlığı da beraberinde getirmiştir. Modern bir toplumda dinin en

fazla bireylerin vicdanlarda yaşanabileceğine inanan ve bu anlamda kendi halkıyla arasında büyük uçurum bulunan yöneticilerin halkla ilgili bu duyarsızlıklarının, netice olarak kendi düşünce yapıları açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Çünkü bu duyarsızlık, beklenmedik bir şekilde halkın dinî alandaki farkındalık düzeyini artmıştır. Tüm basıklara rağmen birbirine kenetlenmek suretiyle bir yandan hurafelere bir yandan da dinin aleyhindeki politikalara karşı kendilerini kamufle etme ihtiyacı hisseden cemaat yapılanmalarının, neden bu kadar amansız bir takibe uğradıkları da açıklığa kavuşmaktadır. Diğer taraftan laiklik ilkesine neredeyse kutsiyet izafe edilmesinin, özellikle şehirlerde yaşayan bazı kesimler tarafından benimsenmesi sonucu, dinin sadece bireysel olarak vicdanlarda yaşanan bir olgu haline dönüştüğü ve yeni bir “laik dindar tipi”nin ortaya çıktığı söylenebilir. Devlete itaati neredeyse kutsal gören bir gelenekten gelen Türk toplumunun, devletin uygun gördüğü bir dinî anlayışı benimseme noktasında duyarsız kalacağını düşünmek zordur. Nitekim kurtuluş mücadelesinde zafer kazanıp millete bağımsızlığını kazandırarak onurunu yücelten yönetici kadronun, dinî anlayış noktasında da en isabetli tercihi yapacağını düşünen bir kesime bu gün bile rastlamak mümkündür. Bu kesimin bu gün olduğu gibi o gün de dinin ibadet ve etki boyutuna yöneldiklerinde kendilerini rejime ihanet ediyormuş gibi hissetmeleri ise kuvvetle muhtemeldir.

Yapılan tüm değerlendirmeler sonucunda, çalışmaya konu olan dönemde yaşanan dinî hayatın, bireysel ve toplumsal görünümler açısından belli başlı dindarlık tiplerini ön plana çıkardığı görülmektedir. Herşeyden önce halkın %80’inin köylerde yaşadığı dönemin Türkiye’inde, bütün dinamikleriyle geleneksel bir halk dindarlığının yaşandığı söylenebilir. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana geleneksel yapıya eşlik eden muhafazâkar tutumun ise politik tutumun etkisiyle savunmacı tepkisel bir refleks haline dönüştüğü söylenebilir. Geçmişe yaptığı atıf ve mevcudu korumaya yönelik vurgusuyla bilinen muhafazâkar tutumun, aslında, içselleştirerek tedrici bir değişimi öngörmesine rağmen,⁹¹⁹ bu dönemde büyük oranda değişime kapılarını

⁹¹⁹Hasan Hüseyin Akkaş, “Muhafazâkar Siyasi Düşünce Kavramı Üzerine”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 2003, s. 245- 253, Sinan Yıldırım, “Muhafazâkarlık, Türk Muhafazâkarlığı ve Peyami Safa Üzerine”, *Journal of Historical Studies*, 1, 2013, s. 9-14.

⁹¹⁹Doğu Ergil, *İdeoloji, “Milliyetçilik, Muhafazâkarlık, Halkçılık”*, “S” Yayınları, Ankara 1986, s. 111-130. Fatih Yıldız, Fikret Çelik, “Türk Batıcılığının Milliyetçi- Muhafazâkarlık Üzerinden Tenkidi: Erol Güngör Örneği”, *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yaz 2012, (62), s. 283, Hasan Hüseyin Akkaş, “Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazâkar Siyasi Düşünce”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 2001, s. 30-

kapatmış olması, duygusal onayın bulunmamasıyla izah edilebilir. Çünkü muhafazâkar tutum niteliği itibarıyla duygusal boyutu kuvvetli olan bir tutumdur. Ayrıca Batılılaşma sonucu elde edilen kazanımların, yerel bir toplum hayatının sağladığı ortamın koruyucu ve rahatlık verici etkisinin yerini alması zordur.⁹²⁰ Geleneksel toplumu yitiren birey, istikrar, güvenlik, yaşamın anlamı ve varlığın amacı gibi duygulardan mahrum kalacağı için yaşamı parçalanmış, ruhsal dayanakları çökmüş ve tarih duygusu kaybedilmiş olur.⁹²¹ Bu nedenle geleneğine bağlı olan Türk toplumunun, geçmişin reddedilmesi ve pozitivism ekseninde yeniden dönüştürülmesi projesiyle devletle arasının açıldığı ve neticede kültürel güdülenme yoluyla oluşan direnmenin, uç noktalara taşındığı görülmektedir. Bununla birlikte dinî anlayış ve yaşayış biçimiyle gelişmenin önünde potansiyel bir tehlike olarak görülen halkın, devlet eliyle ötekileştirilmesi, pek çok konuda olduğu gibi dinî yaşayışta da bir takım aşırılıkları beslemiştir. Gerçi geleneksel halk dindarlığında şekilciliğin, taklitçiliğin, ritüalizmin ve tasavvufi unsurların ön plana çıktığı bilinse de,⁹²² yine de kendi içinde değişimi ve gelişimi ön gören bu yaşayışın, politik tutumun etkisiyle tutucu bir hal aldığı ve neticede toplumda barındırılmaması gereken değerlere körü körüne bağlanan dogmatik ve fanatik dindar tiplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Özellikle dinî alandaki baskıları, kimliklerine yöneltmiş bir tehdit olarak algılayan bir kesimin, kendi içine kapanarak her türlü değişime tavır almalarında din ve kültür alanındaki politikaların önemli derecede etkili olduğu şüphesizdir. Nitekim halkın büyük çoğunluğu, modernizmi baskı ve şiddetle özdeşleştirerek rejimle çatışmalı bir pozisyonun içine girmiş ve resmi ideolojinin söylem ve uygulamalarına kendilerini büyük oranda kapatmıştır. Okullardaki öğretim programlarının manevi eğitimden mahrum olması nedeniyle sadece kız çocuklarının değil erkek çocuklarının bile okutulmak istenmediği, bu nedenle de gerekirse zor kullanılarak okullara kaydedildiği, mülakatlar esnasından dönemin canlı şahitleri tarafından dile getirilmiştir. Bu dönemde okullaşma oranındaki artışa rağmen öğrenci oranında azalmanın görülmesi, bu durumla

31, M. Çağatan Okutan, "Conservatism: Historical-Philosophical Roots", *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Year: 5, (10), 2013, p. 128.

⁹²⁰ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 49.

⁹²¹ Ergil, *İdeoloji*, s. 112-116.

⁹²² Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, s. 263.

izah edilebilir.⁹²³ Böylesi bir tavır alış, aslında değişimin uzun vadedeki olumlu gelişmelerini gölgelediği gibi sorgulamaksızın, koruyucu bir tepkiyle geleneklere körü körüne bağlanmanın da yolunu açmıştır. Anlaşılan o ki, geleneksel toplumsal kalıpların zayıflatılmasına yönelik politik tutum ve buna bağlı olarak yaşanan zorunlu kültürel değişim, savunma psikolojisi ile, dinî şuurda bir yoğunlaşmayı da beraberinde getirmiş, bu da, İslam dünyasının değişime karşı genel tepkisel ortamında, kendini şekilci, normatif, katı ve yüzeysel nasçı (kitabi) yorumlara, yahut çoğu zaman öfkeli siyasi ve ideolojik ifade ve eylemlere zemin hazırlamıştır.⁹²⁴ Bu duruma etki tepki noktasında bir açıklama getiren Peyami Safa'ya göre:

“Muhafazası şart gelenekleri yok etmeye varan inkılap hareketleri, en ileri cemiyetlerde bile geçmişe hasret ve irtica temayüllerini kuvvetlendirir. Her aksiyonun, şiddet nispetinde bir reaksiyon uyandırması, bütün varlık şemalarında muteber bir kanundur. Ölçüsüz bir muhafazâkarlık olan irtica aynı nispette ölçüsüz inkılap hareketlerinin cevabıdır.”⁹²⁵

Batılılaşmayı din dışı bir yaşamla özdeşleştiren bu kesim içerisinde yeniliklere “gavur icadı” gözüyle bakıp kendi içerisinde güvensiz, şüpheli ve “din elden gitti” sloganıyla her an tahriklere hazır, Taplamacıoğlu'nun ifadesiyle “softa ve yobaz” bir grubun olduğunu düşünmek zor değildir.

Üzerinde durulan dönemde göze çarpan diğer bir dindarlık tipi de dini, Allah'la kul arasındaki ilişkiye indirgeyen ve ona sadece vicdanlarda yaşam hakkı tanıyan laik dindarlık tipidir. Cumhuriyetle birlikte ivme kazanan değişim rüzgarının özellikle şehirlerde ve kısmi olarak da köylerde bazı kesimleri etkisi altına aldığı ve bu etkiyle vicdani bir mesele haline getirilen dinin, Osmanlı'nın din ve devlet bileşeni örneğindeki yerinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir tavrı benimsettiği görülmektedir. Özellikle yönetici kesim ve aydınlar arasında benimsenen bu tavrın sosyal yaşamda önceliğini arka plana attığı dini, pratiklerden ve sosyal hayattaki etkisinden yoksun bir bağ haline getirdiği söylenebilir. Çünkü humanist bir çizgisi olan bu anlayışa göre dindar olmak için şekli ibadetlerden çok, kalp temizliği ve evrensel ahlaki ilkelerin içselleştirilmesi yeterlidir.

Toplumunu modernleştirme çabalarıyla birlikte, mevcut geleneksel kültür yanında oluşan “karşı kültür”ün, yerleşik değer ve davranış biçimlerine karşıt, değer, inanç ve

⁹²³ Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 145-147, Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 88-89, Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 62.

⁹²⁴ Günay, “Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, s. 116.

⁹²⁵ Safa, *Din, İnkılap, İrtica*, s. 173, Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 322, 384.

davranış biçimlerini yaygınlaştırması kaçınılmazdır.⁹²⁶ Ancak bu dönemde din karşıtlığı şeklinde algılanan laik düşüncenin kendisi dışında başka hiç bir düşünceye yaşam hakkı tanımayan ve gerekirse farklı düşüncelere karşı her türlü yasal tedbiri gerekli gören bir anlayışı öngörmesi, bu dönemde dogmatik zihin yapısına sahip laik dindarlık tipinin varlığını da düşündürmektedir.

Yukarıda bahsedilen dindarlık tiplerinin zorunlu kültürel değişime paralel olarak büyük oranda herodian ve zealot tepkinin ön plana çıkardığı tipler olduğu görülmektedir. Ancak Peyami Sefa'nın "Doğu ve Batı sentezi" olarak özetlediği yaklaşımın,⁹²⁷ yani geleneksel ve modern anlayışın senteziyle şekillenen bir dindarlık tipinin varlığından da söz etmek gerekir. Özellikle şehirlerde yaşayan bu kesimin bir yandan liberal, demokrat ve laik bir anlayışı benimserken diğer yandan sahip olduğu değerleri korumaya ve gelecek nesillere aktarmaya yönelik bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Zira bu kesimin, İmam Hatip okulları açılır açılmaz çocuklarını bu okullara kaydetmesi, bir yandan sahip olduğu değerlere sıkı sıkıya bağlı kalıp bir yandan da henüz oturmamış olsa da uzun vadede modernizmin olumlu getirilerini kabul ederek rejimle bir uzlaşma gayreti içerisinde olduklarını göstermektedir. Zaten dönemin laik politikalarıyla sekülerleştirilmeye çalışılan dinî hayatın, İslam'ın ve modernizmin karmaşık ilişkilerinden doğan "melez desenleri" ortaya çıkarmayacağını düşünmek zordur.⁹²⁸ Bu "melez desenler" içerisinde Günay'ın "tranziyonel dindarlık" adını verdiği ve günlük hayatında bazı konularda din işleriyle dünya işlerini birbirinden ayıran, bazı konularda ise, dinî referans alarak dinden kaynaklanan tutum ve davranışlara yer veren bir kesimin var olduğunu söylemek de mümkündür.⁹²⁹

Takdir edilmelidir ki elde herhangi bir nicel veri olmaksızın dönemin dindarlığının resmini tam olarak çizmek mümkün değildir. Ancak döneme ilişkin elde edilen nitel veriler ışığında en azından zihniyet açısından hangi dindarlık tiplerinin var olduğuna ilişkin bir kanaatin ortaya konulması mümkündür. Bu anlamda yapılan değerlendirmeler sonucunda yelpazenin oldukça geniş olduğu ve bu yelpaze içinde en büyük dilimi, tutucu ve muhafazâkar geleneksel halk dindarlığının oluşturduğu

⁹²⁶ Ergil, *İdeoloji*, s. 138.

⁹²⁷ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 8. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 188. Ayrıca bkz: Durna, *Kemalist Modernleşme ve Seçkinlik*, s. 44.

⁹²⁸ Göle, *Melez Desenler*, s. 17.

⁹²⁹ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, s. 264.

görülmektedir. İçerisinde dogmatik ve fanatik dindarlarla birlikte, dini kendisine amaç edinen ve bireysel gelişimleri için gayret eden seçkin bir kesimin de bulunduğu muhakkaktır. Bu dilimin dışında ikinci büyük dilimi ise bünyesinde taransizyonel ve dogmatik laik dindarları da barındıran humanist laik dindar tipi oluşturmaktadır. Bu tiplere her dönemde rastlamak mümkünse de çalışmaya konu olan dönemde özellikle tepkisel atmosferin ön plana çıkardığı dindarlık tiplerinin dikkat çekmesi 5 numaralı hipotezi (“*dönemin din politikaları, farklı dindarlık tiplerinin oluşmasında etkili olmuştur*”) desteklemektedir.

Halk kesiminin kutsala olan inanç noktasında her hangi bir problemi olmadığı, yani dine atfettikleri anlam çerçevesinde inandıkları varlıkla tecrübi bir ilişki içerisinde buldukları muhakkaktır. Ancak Batılılaşmanın beraberinde getirdiği seküler yaşam tarzının resmi ideoloji tarafından dayatılması, belli kesimler üzerinde, dinin davranış ve etki boyutunun ortadan kalkması yönündeki bir anlayışı geliştirerek, inancı sadece Allah kul arasında yaşanan tecrübi bir ilişki haline dönüştürmüştür. Dinin sosyal hayattaki etkisinin bertaraf edilmesi yönündeki bu politikaların, özellikle iletişim ve sosyalleşme noktasında büyük işlev gören camilerdeki toplu ibadetleri neredeyse yok denecek kadar azalttığı bilinmektedir. Bu dönemde namaz, oruç gibi evlerde yapılan ibadetlere toplu olmadığı müddetçe herhangi bir müdahalenin olmadığı bilinse de, bu ibadetlerin çoğunlukla orta yaş üzeri bireyler tarafından yerine getirildiği söylenebilir. Çünkü büyük bir bölümü köylerde yaşayan halkın uzun yıllardan beri resmi din eğitiminden mahrum olması, dinin pratik yönlerini uygulayan bireylerin nazari bilgi bakımından zayıf kalması, bu noktada aileden alınan eğitimin ise yetersiz olması gibi faktörlerin, özellikle bazı gelişim dönemleri açısından zaafiyet doğurduğu düşünülmektedir. Her ne kadar şehirlerde yaşayan okullu gençlerin Kutsalla olan ilişkilerinin çok zayıfladığı, dönemin şahitleri tarafından dile getirilse de, yaşanan tüm zaafiyete rağmen dinin inanç ve tecrübi boyutunun özellikle orta yaş ve üzeri için ekonomik yoksunlukları telafi etmede ve tüm olumsuzluklar karşısında hayatı yaşanılabilir kılmakta telafi mekanizması olarak işlev gördüğü söylenebilir.

Dinin bilgi boyutunun resmi ideoloji tarafından ihmal edilmesi sonucu heterodoks inanışların halk arasında fazlaca yaygınlaştığı üzerinde daha önce durulmuştu. Ancak dönemin ikinci yarısında bu noktadaki politikaların yanlış olduğu fark edilerek bazı dinî kurumların açılması ve okullarda resmi din eğitimi verilmesi gündeme gelmiştir. Ancak

bu gelişmeler olana kadar gayri resmi yollardan elde edilen bilgiler, gündelik hayatta temel ibadetler için yeterli gibi görünse de, dinin entelektüel boyutunun inkişafı adına yetersiz kalmıştır. Bu da dinin geliştirici fonksiyonlarının bu dönemde çok da işlevsel olmadığını düşündürmektedir. Gerçi bu dönemde hayata anlam atfetme noktasında dinin psikolojik direnci artırıcı etkisi hissedilse de, genel olarak savunmacı bir refleks içerisinde olan halk için, dinin büyük oranda telafi işlevi gördüğü söylenebilir. Dönemin tepkisel ortamı içerisinde bireylerin sahip oldukları değerleri kaybetme endişesiyle inançlara sıkı sıkıya bağlanmaları ise bu alanda zayıf da olsa bir farkındalık oluşturduğu kadar muhafazakar tutumun açık bir örneğini oluşturmuştur.

2.2. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELERİN HALK ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

Dinî hayatla ilgili kanuni düzenlemelerin neler olduğuna dair detaylı bilgi daha önce verilmişti. Bu bilgiler ışığında, yapılan düzenlemelerin 40'lı yılların sonuna kadar genellikle yasaklamaya yönelik bir muhteva arz ettiği, 40'lı yılların sonunda ise yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak dinî hayatı rahatlatan bir özellik taşıdığı söylenebilir. Gerek yasaklamaya gerekse yasakları kaldırmaya yönelik yapılan bu düzenlemelerin halk üzerinde önemli etkiler bıraktığı muhakkaktır.

Dönemin şahitlerinin anlattıklarına göre dinî hayata yönelik düzenlemeler karşısında halkın büyük bir kesiminin üzüntü duymasına karşılık azınlıkta da olsa, diğer bir kesimin mutlu olduğu ve rejimin bekasının ve ülkenin geleceğinin ancak bu düzenlemelerle teminat altına alınacağına inandığı görülmektedir. Halk içerisinde kamplaşmalara yol açan bu düzenlemeler içerisinde, Müslüman cemaati ikiye bölmekle birlikte köy, kasaba, ilçe ve şehirleri bir bıçağın darbesi gibi ikiye ayıran ve sonuçta devletle halkı, belki de en çok karşı karşıya getiren düzenlemenin ezanın Arapça okunmasını yasaklayan kanuni düzenleme olduğu söylenebilir.⁹³⁰

Ezanın Arapça okunmasını yasaklayan düzenlemenin ruhlarda derin izler bıraktığı, bu nedenle de bin yılı aşkın bir geleneğin bozulmasının bir takım tepki hareketlerini de beraberinde getirdiği görülmektedir. Her ne kadar devlet baskısı yüzünden tepkilerin çok net ortaya konulmadığı görülsede, halkın yine de memnuniyetsizliğini bir şekilde ifade etmenin yolunu bulduğu söylenebilir. Halkın

⁹³⁰Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 8.

camilerde namaz kılmak istememesi, bu nedenle cami cemaatinin yok denecek kadar azalması, ezanın evde Arapça okunabilme imkânı nedeniyle namazların genellikle evlerde cemaat oluşturularak kılınmak istemesi, bu tepkilere verilecek örnekler arasındadır. Gerçi jandarma baskınları nedeniyle evlerde toplu namaz kılmanın da bir tedirginlik yarattığı görülse de, halkın Arapça ezan eşliğinde namaz kılmak uğruna bu tedirginliğe razı olduğu söylenebilir.⁹³¹

Yaşanan her türlü tedirginliğe rağmen namazını evede kılmayı tercih edenlerin yanısıra, namazını camide kılmak isteyen cemaat ve cami görevlilerinin de ezanı Arapça okumaktan vazgeçmediği, bu konuda ilginç kaçamak yollara başvurduğu ve çoğu zaman ezanı Arapça okumanın bir yolunu bulduğu görülmektedir. Örneğin ezanın çocuklara ve akıl hastalarına okutturulması, Türkçe olarak yüksek sesle okutulmasından sonra Arapçasının hafif bir sesle okutulması veya görevli olmayan kişilere Arapçasının okutulması, başvurulan bu yollar arasındadır. Dikici'nin verdiği polis kayıtlarına göre Arapça ezan yasağını çiğnemekten dolayı yakalananlar arasında çok sayıda akli dengesi bozuk vatandaşın ve çocuğun bulunması, bu kaçamak yollara sık sık başvurulduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁹³²

Arapça ezan yasağıyla ilgili düzenlemeye örgütsel anlamda verilmiş en büyük tepkinin Ticânî tarikatı üyelerinden geldiği görülmektedir. Nitekim tarikat mensupları, resmi zevatın bulunduğu her ortamda ezanı Arapça okuyarak bu konuya dikkatleri çekmek istemişlerdir. Örneğin Dolmabahçe Stadi'nda oynanan bir millî maç esnasında Ankara valisinin huzurunda bu eylemi gerçekleştirerek ses getirmeye çalışmışlar ancak yaptıkları bu eylem, Meclis'teki eylemleri kadar yankı bulmamıştır. Zira 4 Şubat 1949 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde müzakerelerin devam ettiği sırada dinleyici locasında bulunan iki tarikat mensubunun ayağa kalkarak yüksek sesle Arapça ezan okumaları, yerel basında olduğu kadar dış basında da yankı bulmuş, manşetlere “görülmemiş hadise” olarak geçmiştir.⁹³³ Oldukça ses getiren bu eylemin ardından bazı tarikat üyeleri deli oldukları gerekçesiyle hastanelere yatırılmıştır. Ancak bu durumun kendileri lehine olduğunu düşünen tarikat mensupları, “delidir” raporu alarak eylemlerini daha kolay gerçekleştireceklerini düşündükleri için bu konuda adeta bir

⁹³¹Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, 80, Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 180.

⁹³²Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 174.

⁹³³Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 46, Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 174.

gönüllüler ordusu oluşturmuş ve yurdun her bölgesinde eylemlerine devam etmişlerdir.⁹³⁴

Ezanı Arapça okuma pahasına sağlıklı olduğu halde “delidir” raporu alan tarikat mensuplarının yanısıra Arapça ezan ve kamet getirmek için namaz esnasında cami girişinde bir bekçi bulundurarak resmi bir görevlinin gelip gelmediğinin kontrol edilmeye çalışılması, öksürük, el çırpması gibi bir işaret dilinin geliştirilmesi, bazı hocaların Türkçe ezan okunurken utandığından başını yerden kaldıramaması, ayrıca bir hoca efendinin Arapça ezan okuduğu sırada eğitmen gördüğü için korkudan sesinin kısılması gibi yaşanmışlıklar, bu konudaki düzenlemenin halk tarafından benimsenmediği gibi ruhları üzerinde de derin izler bıraktığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁹³⁵

Ezan dışında hem resmi hem de gayri resmi olarak din eğitiminin yasaklanmış olmasının, özellikle Kur’an öğreniminin harf inkılabına muhalefet gerekçesiyle tüm alanlarda yasaklanmış olmasının da ruhları sarsan bir düzenleme olduğu görülmektedir.⁹³⁶ Bu düzenlemeye karşı kiminin korku, kiminin isyan, kiminin de olduğundan farklı görünmeye çalışarak tepki verdiği, ancak neticede bu eğitimden büyük oranda vazgeçemedikleri söylenebilir. Yaşanan korkunun bilinçaltına nasıl yerleştiğini göstermesi bakımından Kutuz Hoca’nın anlattıkları oldukça ilginçtir:

“Jandarma baskınları olduğu zaman hemen feslerimizi başımızdan alır, cebimize koyar, önümüzdeki Kur’anları kapatmaya kalkardık. Bu korku içimize yer etmişti. Abim Ahmet tifoya yakalandığı zaman sayıklamak kabilinden sürekli konuşurdu. Gözleri kapalı ve ateşler içinde. Bu sayıklamalarında en çok bağıarak söylediği cümleler şunlardı: ‘Ne duruyorsunuz, feslerinizi (takelerinizi) başınızdan alın, jandarmalar geliyor.’ Bunu söylerken başındaki fesi alır ve saklamaya çalışırdı...”⁹³⁷

Kimileri yaşadığı korkuyu ve baskıyı bilinç altına atarken kimilerinin de uygulamaya isyan ederek sonuç ne olursa olsun görevlilere meydan okuduğu görülmektedir. Örneğin bir polis baskını esnasında polisin Kur’an öğretene yaşlı bir kadına, farklı bir amaç için toplandıklarını söylemesini, aksi halde nezarethaneye götürüleceğini bildirmesine rağmen yaşlı kadının bu uygulamaya isyan ederek nezarete

⁹³⁴ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, s. 388.

⁹³⁵ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 143, Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 62, Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (10), İstanbul 2006, s. 92.

⁹³⁶ M. Şevki Yazman, “Ezan Meselesinde Hakikat”, *Vatan Gazetesi*, (08 Haziran 1950), s. 1-2, Turan, *Türkiye’de Manevi Buhran*, s. 114.

⁹³⁷ İsmail Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca’nın Hatıraları*, s. 175.

götürülme pahasına gerçeği gizlemediği ve “evet Kur’an öğretiyorum” şeklinde cevap vererek her defasında nezarete götürülmeyi göze aldığı anlatılanlar arasındadır.⁹³⁸ Karadeniz bölgesinde yaşayan insanların bu düzenlemeye bulduğu çözüm ise daha farklıdır. Tunagür hocanın anlattığına göre Karadeniz bölgesinden özellikle Trabzon ve Rize dolaylarında jandarmaya sus payı verilmek üzere koyun, kuzu kesildiği ve jandarmanın cebine önemli ölçüde harçlık bırakıldığı darbu mesel olarak dilden dile dolaşmış bu nedenle de Trabzon, Of tarafında “Kurbanlık koyun da kalmadı!” tabirinin jandarmalara kesilen “sus payı”nın çokluğuna işaret etmek üzere kullanıldığı belirtilmiştir.⁹³⁹

Bu konuda yaşanan sıkıntıların 40’lı yılların sonuna doğru azaldığı, çünkü tüm dünyada esen demokrasi rüzgarının ülkeyi de etkisi altına almasıyla baskıların nispeten hafiflediği ve takiplerin eskisi kadar sıkı yapılmadığı görülmüş hatta resmi olarak müfredata din derslerinin konulacağı bile konuşulmaya başlanmıştı. “Yeni yetişenlerin Allah hasreti” başlığıyla okuyucu mektuplarına bile konu olan beklentilerin⁹⁴⁰ cevap bulması karşısında Fergan’ın ifadesiyle:

“Mahzun gönüller biraz ümitlendi. Muzdarip vicdanlar biraz sükun buldu. Üvey evlat gibi olsa da mekteplere din derslerinin kabulü bazı din müesseselerinin açılacağı, din ve vicdan hürriyetine dokunulmayacağı haberleri gönüllere biraz tesliyetbahş (teselli verici, avutucu) oldu...”⁹⁴¹

Dönemin Millî Eğitim Bakanlığının Cumhuriyet devrinde ilk defa çocuklar için dinî bir kitap yayımlaması üzerine duygulanan Ömer Rıza Doğrul’un,⁹⁴² bu konuda yaşanan sıkıntıların ruhlar üzerinde bırakmış olduğu etkiyi ve ruhlarda yaşanan hasreti, umutsuzluğu, kaygıyı, korkuyu ve nihayet ümidi anlatan şu sözleri, dönemin inançlı insanların ruhlarına tutulmuş bir ayna gibidir:

“Yirmi beş yıldır, din öğretimine hasret çekiyoruz. Bu hasret çeken gönüllerimiz, yoksullaşa yoksullaşa çöllere benzedi ve kuraklıktan can verecek hale geldi. Sabrımız, kararımız çâk çâk olmuştu (son noktaya gelmişti.) Acaba bu hasreti çeke çeke can verip gideceğiz de gözlerimiz arkada mı kalacak? diyorduk. Acaba içimiz kuruya kuruya, kalplerimiz katılaşa katılaşa Tanrı’nın bütün rahmetinden mahrum mu olacağız, diye sızlanıyorduk. Yirmi beş yıl

⁹³⁸ Barborosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 46.

⁹³⁹ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, s. 242-243.

⁹⁴⁰ M. Tamer, “Yeni Yetişenlerin ‘Allah’ Hasreti”, *Millet Dergisi*, (6 Haziran 1946), s. 6.

⁹⁴¹ Fergan, “İrtica Teranesi Bir Tedhiş Silâhıdır”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 113.

⁹⁴² “*Müslüman Çocuğunun Kitabı*” adıyla yayımlanan ve Nurettin Artam ve arkadaşı Nurettin Sevini tarafından kaleme alınan bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. (Ömer Rıza Doğrul, “Yirmi Beş Yıllık Hasretten Sonra Yeni ve Uğurlu Bir Doğuşun Müjdesi”, *Selamet*, 2 (50), (Nisan 1948), s. 2.

süren susuzluk ve kuraklık bu...!” “Vicdanların en son kaynakları da tükenmek... ve ruhların en son ümitleri sönmek üzere ...Ye’sin zifiri karanlığı, yoksul ve kısır çölün, bütün ufuklarını kaplıyor ve en son ışıklar sönüyor, bu sönüşü yirmi beş sene süren bir gece takip ediyor. Uzun mu uzun!... Üzücü mü üzücü!... Fakat nihayet yirmi beş sene!.. ve o kadar...”⁹⁴³

Mehmet Emin Yalman’da Türkiye’de dinî alanla ilgili yaşanan gelişmelerle ilgili kaygılarını dile getirdiği makalede, hakiki vicdan hürriyetininin ancak dinî taassubun, siyaset, hukuk ve eğitim sisteminde bir silah olarak kullanılma imkânı ortadan kalktığı zaman sağlanabileceğini söyleyerek bu konuda temkinli olunması gerektiğinin altını çizmiştir.⁹⁴⁴

Ezan ve din eğitiminin yanısıra camilerin amacı dışında kullanılmasını öngören düzenlemenin de halk tarafından büyük tepki gören bir uygulama olduğu görülmektedir. Savaş kaygısının yurdu sardığı bir ortamda cemaati yok denecek kadar azalan camilerin bir depo, hapisane hatta bir ahır gibi kullanılmasının ruhları çok incittiği bu nedenle de tepkilere yol açtığı söylenebilir. Gerçi tepkiler büyük oranda şiddetle karşılık bulmuş ve bastırılmışsa da, içlere akıtılan kırgınlık ve küskünlüğün daha sonraki yıllarda açıkça ifade edildiği görülmektedir.⁹⁴⁵ Kayserili İsmail Akyürek’in, devletin camilere ilişkin bu tutumuyla ilgili olarak hissettikleri, o gün pek çok kişinin hislerine tercüman olmuştur:

“...CHP silindir ve buldozerleriyle otuz milyon Müslümanın Allah yapısı olan kalplerini yıkmıştır. İşte dargınlık ve küskünlüğümüz buradan gelmektedir. Bir Müslüman olarak hakkımızı helal etmeyeceğiz.”⁹⁴⁶

Türk Ceza Kanunu’nun 163. Maddesinin de özellikle inançlı aydın kesim üzerinde büyük etki bıraktığı bu nedenle de tepkilere yol açtığı görülmektedir. Bu kanun çerçevesinde her türlü dinî faaliyetin, dinî toplantının, dinî yayının yasaklanmasını ve cezalandırılmasını öngören ya da bu yönde yorumlanan ve uygulanan bu kanununun, sonuçları itibarıyla inançlı insanlara indirilmiş bir darbe olarak algılandığı söylenebilir. Başgil, kendisine göre keyfiliğe ve nefsaniyete yol açacak ve dolayısıyla etrafa dehşet saçacak bu kanuna karşı tepkisini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bir devlet kendi emniyetini ve rejimini korumak için icabında tedbirlerin en şiddetlisine baş vurabilir... Ancak ölçüyü kaybederek yıldırma ve sindirme politikasına sapmamalıdır. Aksi

⁹⁴³ Doğrul, “Yirmi Beş Yıllık Hasretten Sonra Yeni ve Uğurlu Bir Doğuşun Müjdesi”, s. 2, ayrıca bkz: Mümtaz Faik Fenik, “Din ve İrtica”, *Vatan*, (21 Şubat 1948), s. 1-4.

⁹⁴⁴ Mehmet Emin Yalman, “İrticanın Sesi”, *Vatan*, (28 Mart 1948), s. 1-3.

⁹⁴⁵ Sakal, “Tek partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 146. Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 128-129, 170,171, 200, Armağan, *Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri*, s.125.

⁹⁴⁶ Eygi, *Cami Kıyımı*, s. 75.

halde devlet, yavrusunun anlına konan bir sineği ezmek için müthiş bir pence darbesiyle yavrucağı öldüren hayvan vaziyetine düşmüş olur.”⁹⁴⁷

Bu kanunla “Türkiye’nin tehlikeli bir çıkmaza girdiğini” söyleyen Başgil, bu sözlerle hissettiği kaygıyı ifade etmiştir.

Sakal’a göre köyler arasında gidip gelmelerin bile bir nevi pasaport muamelesine tabi tutulduğu Millî Şef döneminde⁹⁴⁸ belli bir dönem hacca gidişlerin de yasaklanmış olmasının, dinin bu farızasını yerine getirmek isteyen inançlı insanları olumsuz etkilediği ve farklı çareler aramaya ittiği görülmektedir. Zira bu kişilerin Arap ülkelerinde akrabalarını ziyaret etmek istiyorum diye pasaport alarak yurt dışına çıktıkları, hac mevsiminden sonra da yurda geri döndükleri anlatılanlar arasındadır. Öcal’a göre devlet bu tutumuyla kendi halkını yalan söylemeye itmiştir.⁹⁴⁹

Sonuç olarak devletin özellikle 40’lı yılların ilk yarısında yaptığı kanuni düzenlemelerin dinî hayatı yasaklayan bir tutum arz ettiği için tepkilerin genellikle bu noktada yoğunlaştığı görülmektedir. Aslında bu düzenlemelere karşı memnuniyet duyan bir kesimin olduğu da bilinmektedir. Ancak bu kesimin kaygısının dinî olmaktan çok ideolojik olması, belki de bu düzenlemeler karşısında hissettiklerini açıkça ifade etme noktasında kendilerini engellemiş olabilir. Zira döneme ilişkin anlatılanlar arasında, yapılan bu düzenlemelerin çağdaş Türkiye’nin muasır medeniyet seviyesine ulaşması için gerekli olduğunu söylemenin dışında bir duygu paylaşımına rastlanmamıştır. Ancak mülakatlar esnasında bu düzenlemelerin gerekli olduğunu düşünen bireylerin yasaklamayı öngören bu düzenlemelerle kendilerini emniyette hissettiklerini söyledikleri görülmüştür. Hızla gelişen dünyanın başka şekilde yakalanamayacağına inanan Yücel gibi yönetici kesimin de aynı şekilde düşündüğü, ancak amaçlarının halkı incitmek ve onları bilerek rencide etmek olmadığı düşünülebilir. Bu düzenlemelerin uygulayıcısı konumunda olan güvenlik güçlerinin ise aynı hassasiyeti göstermeden çoğu zaman insaf sınırlarını zorlayan bir tutumla halka sert davranmış olmasının, genel olarak büyük küskünlük, hayal kırıklığı, korku, incinmişlik, kaygı gibi ruh hallerinin yaşanmasında etkili olduğu muhakkaktır.

⁹⁴⁷ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 199-200.

⁹⁴⁸ Sakal, “Tek partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 191.

⁹⁴⁹ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s.144

2.3. DİNÎ HAYATLA İLGİLİ YASAKLARIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ

Dönemin resmi ideolojisinin dine olan genel yaklaşımı ve bu yaklaşım çerçevesinde dinî hayata yönelik yasaklamaları, önceki bölümde detaylı olarak ele alınmıştı. Bu yasaklamaların boyutu ve içeriği düşünüldüğünde, inançlarına bağlı Türk toplumunun bu yasaklar karşısında yaşadığı ruhsal sarsıntı ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, dinî hayatla ilgili yasakların toplumun ruh sağlığı üzerinde gerçekten etkili olup olmadığı, eğer böyle bir etki söz konusu ise, niteliğinin ve boyutunun ne olduğu sorusu, bu başlıkta cevabı aranan temel soru olacaktır. Bu sorunun cevabı aranırken de, hem toplumun önderi konumunda olan aydınların yaşadığı olaylardan yola çıkılarak, bu olaylara verilen psikolojik tepkiler üzerinden tespitler yapılmaya çalışılacak, hem de, tüm bu yaşanmışlıkların toplumun ruh sağlığı üzerindeki etkisi irdelenecektir.

2.3.1. Aydınlar Üzerindeki Etkiler

Çalışmaya konu olan 1938-1950 yılları arasındaki dönemin her açıdan insan psikolojisini olumsuz etkileyen özellikler taşıdığı söylenebilir. Çünkü bir yandan savaş kaygısı, doğal felaket ve hastalıklar, bir yandan kültürel, politik ve ekonomik sıkıntılar, diğer yandan da temel hak ve özgürlükler kapsamında yer alan inanç özgürlüğüyle ilgili aşırı kontrol ve yasaklar...⁹⁵⁰ Engellenmenin çevresel kaynakları arasında sayılan tüm bu olumsuzlukların neredeyse tamamının bu dönemde yaşandığı görülmektedir. Bu durumun da, o dönemi yaşayan bireylerin ruhunda genel olarak bir gerginliğe yol açtığı düşünülmektedir. Çünkü insanın, her durumda hayatını sürdürme ve kendini yeni durumlara uyarlayarak geleceğini muhtemel şartlara göre tayin etme eğilimi vardır. Kendini öfke, kaygı, korku, sıkıntı, çaresizlik gibi yansımalarla ortaya koyan bu gerilim karşısında organizma, çözüme yönelik birtakım tepki şekilleri geliştirmektedir. Saldırganlık, içine kapanma, geri çekilme, erteleme, gerçekten kaçıp hayale sığınma, umursamazlık, karamsarlık, kabul gibi yönelişler, bu tepki biçimlerinin başında gelmektedir.⁹⁵¹

Dönemin şahitlerinin yaşadığı olaylara bakılırsa her birinin dinî alanla ilgili maruz kaldığı yasaklar ve engellemeler karşısında farklı psikolojik tepkiler verdiği görülür.

⁹⁵⁰ Servet Armağan, *Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik*, s. 23-29, Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 9- 11, Tarhan, *Sosyal Psikoloji*, s. 242.

⁹⁵¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Psikolojinin Temel Kavramları, 13. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004, s. 279-280, Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, s. 133-134, Anna Freud, *Ego ve Savunma Mekanizmaları*, 1. Baskı, Bağlam Yayınları, (Çev. Yeşim Erim), İstanbul 1989, s. 47-48.

Nitekim gerek kişilik özellikleri gerekse içinde bulunulan konunun farklılığı, verilen bu tepkileri çeşitli kılmaktadır. Ancak tepki türleri farklı olsa da değişmeyen şeyin, yaşananlar karşısında ayakta kalmak için mücadele verme eğilimi olduğu söylenebilir.

Bireylerin inanç noktasında karşılaştıkları engellemelerin, aynı zamanda maruz kalınan fiziksel ve psikolojik şiddetin de etkisiyle, insan onurunu zedeleyen bir özellik arzetmesinin, bu dönemi yaşayan bazı inançlı insanlara belki de hayattan koparmayı düşündürecek kadar ağır geldiği söylenebilir. Nitekim inanç ve davranışlar noktasında hem dinî hem de medenî hukuka göre seçme hürriyetine sahip olan insanın,⁹⁵² bu hürriyetinin ideolojik gerekçelerle de olsa kısıtlanması veya yok farzedilmeye çalışılması, bir yandan en asli değeri olan onurunu rencide ederken diğer yandan isyan ve çaresizlik gibi duyguları yaşatarak bir bunalımın içine düşmesini mümkün kılmaktadır. Yaşanılan bunalımın etkisiyle dinî altyapısı iyi olduğu bilinen bireylerin bile bu bunalımı yaşadıkları, hatta zaman zaman hayattan kopma noktasına gelecek kadar karamsarlığa düştükleri görülmektedir.⁹⁵³

Bu dönemde din eğitiminin resmi ve gayri resmi olarak yasaklanmasının, bu faaliyetin gizli olarak yapılmasına yol açtığı üzerinde daha önce durulmuştu. Din eğitiminin neredeyse sadece Kur'an okumaya indirildiği bu dönemde, iyi Kur'an okuyan kişilerin hoca olarak özellikle Ramazan aylarında evlerde Kur'an-ı Kerim okuduğu ve geçimini bu yolla temin etmeye çalıştığı bilinmektedir.⁹⁵⁴ Ülke genelinde yaşanan ekonomik kriz nedeniyle insanların en temel besin maddesi olan ekmeği bile karneyle temin etmeye çalıştıkları bu dönemde, insanların bütçelerinden bir miktar ayırarak bunu Kur'an okutmaya hasretmeleri, Kur'an-ı Kerim'e gösterilen saygının yanında temel hak ve özgürlükler noktasında karşılaşılan yasaklara karşı gösterilen bir tepkinin de göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira engelleme ve yasaklamaların, sahip olunan düşünce ve değerlere olan bağlılığı daha da artırdığı ve güçlendirdiği bilinmektedir.⁹⁵⁵ Aynı psikolojiye bu dönemde üniversite öğrencisi olan Hüseyin Bayram'ın sözlerinde rastlamak mümkündür. Zira Bayram, eğitimi esnasından din

⁹⁵² Bilal Sambur, "Birey, Devlet ve Kılık-Kıyafet Özgürlüğü", *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, (25), (Ocak-Şubat-Mart 2013), s. 53. Ali Köse, "İnsan Hakları", *Köprü Dergisi*, (96), 2006, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=802> 15.06.2013

⁹⁵³ Örnek için bkz: Fergan, *Bediuzzaman, Said Nur ve Nurculuk*, s. 19-20. Osman Yüksel Serdengeçti, *Mabetsiz Şehir*, 12. Baskı, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 171.

⁹⁵⁴ Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, s. 98.

⁹⁵⁵ Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, s.112.

aleyhindeki tüm telkinlerin kendisinde “zehire karşı bir panzehir” etkisi yarattığını ve inançlarına daha da bağlanmasına yol açtığını söylemektedir.⁹⁵⁶ Aynı şekilde 1946-1947 yıllarında komünist aleyhtarı gösteriler artınca komünizme karşı ilgisinin arttığını ve “şu işi doğru dürüst öğrenmeliyim” düşüncesine sahip olduğunu söyleyen Altan Öymen’in de aynı tepkisel ruh haliyle hareket etmiş olması muhtemeldir.⁹⁵⁷ Yine bu dönemde isminden sık sık söz ettiren Ticânî tarikatının Arapça ezan yasağı konusunda vermiş olduğu tepkinin de bir refleks olarak geliştiği ve yasak ortadan kalkınca da tepkinin kendiliğinden zamanla söndüğü görülmektedir. Deli damgası yeme uğruna yasağı protesto eden Ticânîler, 1950 yılında Arapça ezan yasağının kalkmasıyla birlikte tüm yasaklara ve yasakların kaynağı olarak gördükleri objelere yönelik protestolarını bir süre devam ettirmiş olsalar bile, devletin dinî alandaki yasaklara yönelik tutumunun genel olarak değişmesiyle birlikte bu hareketin de yavaş yavaş sönmeye başladığı görülmüştür.⁹⁵⁸ Tüm bu örnekler Aziz Nesin’in oğluyla arasında geçen bir diyalogu hatırlatmaktadır. Zira Salman Rüştü’nün “Şeytan Ayetleri” adlı kitabını tercüme eden Nesin, aslında Rüştü’yü üçüncü sınıf bir yazar olarak gördüğünü ve fikirlerini beğenmediğini söyleyince oğlu, ‘o zaman kitabının Türkiye’de yayınlanmasını neden ısrarla istiyorsun’ diye sormuştur. Bunun üzerine Nesin, ‘ben yasaklara karşıyım oğlum. Bu adamın yazdıkları yanlış da olsa ülkemde halkım tarafından okunsun, bilinsin istiyorum’ şeklinde cevap vermiştir.⁹⁵⁹ Bu olay, her ne kadar çalışmaya konu olan dönemden sonra yaşanmış olsa da, aynı ruh halini yansıtmaları bakımından anlamlıdır.

Çalışmaya konu olan dönemde parayla okumanın ve okutmanın dışında Kur’an-ı Kerim öğrenimiyle ilgili belki de ruhları en çok inciten şeyin, çocuklarına Kur’an eğitimi vermeye çalışan insanların adi bir suç işlemiş gibi jandarma tarafından takibe uğramaları ve bunun neticesinde şiddete maruz kalmaları olmuştur. Bu yılları, “Kur’an öğrenmenin ve öğretmenin uyuşturucu imal etmek ve pazarlamakla eş değer bir cürüm sayıldığı, bu cürümü işleyenlerin de jandarmayla takip edildiği” yıllar olarak hatırlayan Yalçıntaş, bu yaşananların bugün inanılması güç yalanlar olarak düşünülebileceğini

⁹⁵⁶ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 2, s. 650.

⁹⁵⁷ Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 580.

⁹⁵⁸ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 221-222, Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 241 Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s.100, Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 214-215. Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 178-179.

⁹⁵⁹ Ateş Nesin, *Babam Aziz Nesin*, 1. Baskı, Nesin Yayınevi, İstanbul 2006, s. 143.

ancak kendi neslinin tüm bunlara ya bizzat tanık olmuş ya da ilk ağızdan dinleyerek neler olup bittiğini öğrenmiş bir nesil olduğunu belirtmektedir.⁹⁶⁰

Devletin dinî alanda yapmış olduğu baskıların ruhlar üzerinde bıraktığı etkiyi, Kutuz Hoca'nın, Kara'yla mülakatı esnasında anlatırken bile ağladığı bir olayda, olayın kahramanı olan Rize müftüsünün davranış şekline bakarak anlamak mümkün. Nitekim istismar ediliyor gerekçesiyle Diyanet İşleri Başkanı dışında hiç kimsenin sarık kullanamayacağına dair emir çıkınca Rize müftüsü, bir arkadaşının: “Vali kimdir de bize şapka için tebliğde bulunacak, biz birer fötr şapka alıp takalım, sokakta gezelim, o da işitsin” şeklindeki telkiniyle, sokağa fötr şapka takarak çıkmış ve bu şekilde yasağa karşı tepkisel bir ruh hali içersinde olduğunu göstermiştir. Zira dinî bir otorite olan müftü, resmi makamlarla biraz da dalga geçer bir tavırla meydan okurcasına fötr şapka takarak sokağa çıkmak suretiyle belki de dinî alanda yapılan baskıların hangi boyutlara ulaştığına dikkat çekmek istemiştir. Bu davranışın altındaki neden her ne olursa olsun halkın bu duruma verdiği tepkiye bakılırsa, bu dönemde şapka takmaya atfedilen anlamın hiç de küçümsenmeyecek boyutta olduğu görülmektedir. Zira müftüyü bu şekilde gören esnaf ve halk, dükkanlara doğru kaçışarak müftünün, (esnafın ifadesiyle) bu “feci” halinden utanmış ve onu bu halde görmekten imtina etmiştir. Daha önce sokakta dolaştığı zaman esnafın ayağa kalkıp selamlaşmaktan şeref duyduğu ve hürmet ettiği müftünün bu duruma düşürülmüş olması onlar için hüznün verici olmuştur.⁹⁶¹ Fötr şapkanın o gün için resmi ideolojinin bir sembolü gibi algılandığı, sarığın da dinin bir sembolü olarak kabul edildiği düşünülürse, müftünün din adamı olduğu halde fötr şapka takarak resmi ideolojiye boyun eğdiği veya zihniyet olarak karşı tarafa geçtiği algısının oluşmuş olması muhtemeldir.

Çalışmaya konu olan dönemde dinî alandaki resmi tutumun, normal halktan olan bireyler üzerinde psikolojik etki bıraktığı gibi toplumun önderliğini yapan ve entelektüel faaliyetleriyle toplumu şekillendiren bireyleri de etkisi altında aldığı görülmektedir. Örneğin dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı ve Başkanlığını yapmış olan Ahmet Hamdi Akseki'nin dinî alanda yapılan baskıların en üst düzeyde yaşandığı bir ortamda, hem dinin özüne sadık kalmak hem de kendisinden beklenen idari anlayışı sergilemek zorunda kalışı, bazılarında göre onu muzdarip bir çilekeş haline

⁹⁶⁰ Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, s. 87.

⁹⁶¹ Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, s. 177-178.

dönüştürmüştür. Karar verme noktasında acziyetinin çaresizliğe dönüşmesinin, o dönemde tam bir denge unsuru olan Akseki'nin ruhunu bir hayli yorduğu söylenebilir.⁹⁶²

Necip Fazıl Kısakürek'in yaptığı değerlendirmede, bu yorgunluğun sebebi açıkça görülmektedir:

“O bir felaket makamına daha büyük felaketlere mâni olabilmek için geçmiştir. İmanından feda etmemek şartıyla, zamaneye göre böyle bir makamı kabul eden her ferdin hal ve akibeti budur. Biraz da intihara benzeyen bir hareketle yeni felaketlere yol açılmaması için, sırf bir mukavemet unsuru olarak katlanmış bir fedaidir O...”

Kısakürek, cinayet hatta denayet diyerek hicvettiği Diyanet İşleri Başkanlığı'nı Akseki'nin kabul etmesini eleştirerek şöyle bir yorum yapmıştır.

“O bir fail değil, münfaildir. Sam yelinin yakıp kavurduğu bir yaprağı elinize aldığınız zaman nasıl onda zehirli rüzgâra ve yaprağa ait bütün tesir ve teessürleri renk renk ve çizgi çizgi okursanız Aksekili Ahmet Hamdi Hoca'da da malum rejimlerin Diyanet temsilciliğine katlanmış mümin bir insan görürsünüz. Demek ki, O, Diyanet İşleri'yle alakası bulunduğu süre içinde müspet eser vermek ve müessir olmak yerine, ancak menfi esere mukavemet etmenin ve müteessir olmanın akıbetini temsil edebilmiştir...”⁹⁶³

Akseki'nin resmi ideolojinin dayattığı bir din anlayışının aşılarmaya çalışıldığı bir kurumda başkanlığı kabul etmesini kendisine hiç yakıştırmayan Kısakürek'le Akseki arasında geçen bir diyalog, aslında Akseki'nin bulunduğu makamın kendisine yaşattığı ızdırabı gözler önüne sermektedir:

“Dertleşmek için basit, hatta fakir bir apartman katındaki Diyanet İşleri Başkanlığına uğradım ve “Hocam, dedim ona; günün şartlarına göre siz bu makamda oturacağınıza sırtınızda bir küfe, kanalizasyon temizleyiciliği yapsanız ve necaset taşısanız daha hafif olmaz mı?” “Yüzü kireç kesildi. Hakkın var Necip Fazıl dedi; fakat ben bu makama, daha fazla kötülüğe mâni olmak için katlanıyorum.”

Böyle bir zamanda böyle bir makamı “başkası gelirse daha fena olur” tesellisiyle kabul etmenin ne derece İslam ölçülerine uyduğunu sorduğumda:

Öfke, bızarlık, ıztırap, burkuntu, tereddüt, şüphe, karar ve mahkumiyet dolu gözlerle yüzüme baktı, yerinden fırladı, sesini yükseltti:

-Ne yapayım Necip Fazıl, istifa edip bir kenara mı çekileyim? Başımı alıp dağlara mı kaçayım?

- Hayır, hocam dedim; bundan sonra istifa edersen kaçak olursun, yerinde kalırsan daha beteri olmak var!...Ne gidebilir, ne kalabilirsin! İşi bu hale getiren rejim şartlarını düşün de haline ve halimize ağla!

⁹⁶² Uludağ, “İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, s. 31-36.

⁹⁶³ Kısakürek, *Hitabeler*, 7. Baskı, İstanbul Büyük Doğu Yayınları, 1999, s. 81-83.

Aksekili Ahmet Hamdi Hoca, o gün karşımda döktüğü gözyaşlarından sonra, kim bilir daha ne kadar ağladı. O kadar içini yedi ve azap çekti ki, nihayet, Diyanet İşleri'ninin bütçe müzakereleri sırasında çok gücüne giden bazı tartışmalardan ve sıkıştırmalardan sonra kahrından ruhunu teslim etti. Aksekili Hamdi Hoca, devrinin şartlarına ve kendi çapına göre olabileceğini ve olunması mümkün olanı olmuştu. (Pasif)in vicdan azabıyla, bir kalbi çatlatacak kadar ileri derecesi...⁹⁶⁴

Bu olaya hem Kısakürek hem de Akseki açısından bakıldığından iki farklı tepki türünden bahsedilebilir. Akseki, bazı şeyleri sineye çekip kendini tüketmek uğruna daha uzlaşmacı ve daha fedakâr bir tavır sergilerken, Kısakürek'in biraz da asi bir ruh haliyle zorlamaları reddeden bir tavrı benimsediği görülmektedir. Çünkü ona göre dik durmak şahsiyeti ezmektir. Kısakürek'in davası ve şahsiyeti uğruna gerekirse ölümü bile göze almaktan çekinmeyeceğine kendi ifadelerinde rastlamak mümkün:

“Dönemin Diyanet İşleri Başkanının, Maarif Vekilinin Hasan Ali Yücel'in yanında ibadet dilinin Türkçeleştirilmesiyle ilgili çalışmalar yaptığımı duyduğumda kendilerine şöyle söyledim:

-Devleti bir kamyona, beni de bir pilice benzetebilirsiniz. Eğer böyle bir niyet, icra safhasına dökülecek olursa, biliniz ki, ben, şahsen, kendimi bir piliç gibi kamyonun tekerlekleri altına atmaktan ve feda etmekten geri kalmayacağım! Ayrıca, milletin tepkisi ne olur, görürsünüz!”⁹⁶⁵

Öfkenin yanı sıra biraz da tehdit içeren bu ifadelerde, Kısakürek'in o günlerde yaşadıklarının ruhuna nasıl yansıdığına dair izler bulunmaktadır. Ölümün dillendirildiği bu ifadelerde dinî alanla ilgili yapılanların artık tahammül sınırlarını zorladığı görülmektedir.

Çıkardığı “Serdengeçti” dergisiyle millî ve manevi değerlere bağlı kalmanın önemini vurgulayan Osman Yüksel Serdengeçti, bu dönemde kendi gibi düşünen insanlara yapılan baskı ve işkencelerin kendilerini sindirmek bir yana davalarını yayma konusunda onları daha da istekli hale getirdiğini göstermektedir. Hasan Ali Yücel'e hakaret ettiği gerekçesiyle hapse atılan Serdengeçti'nin hapiste yaşadıklarının ruhunda bıraktığı izler sözlerine yansımaktadır:

“... Ben daha neler gördüm. Bayılıncaya kadar dövülen insanlar, mahzenlerde çürütülen, küf kokan cesetler gördüm!... Şimdi anlıyorsunuz değil mi? Ben neden Serdengeçti oldum. Onun içindir ki Serdengeçti'deki her ses, her seda; ... bir feryattır, bir ışıktır. Bir milletin ıstırabını haykırıyor...”⁹⁶⁶

⁹⁶⁴ Kısakürek, *Hitabeler*, s. 86.

⁹⁶⁵ Kısakürek, *Hitabeler*, s. 84.

⁹⁶⁶ Serdengeçti, *Mabetsiz Şehir*, s. 57. Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 295.

Serdengeçti, Kısakürek, Fergan, Doğrul, Kutay, Topçu gibi şahsiyetler çıkardıkları dergilerle yaşanan baskılar karşısında hissettiklerini kamuoyuyla paylaşıp bir şekilde tepkilerini dile getirmeye çalışırken, Arvasi gibi bazı kanaat önderleri ise içine kapanıp, sabır ve tahammül örneği sergileyerek yaşanan tüm sıkıntıların bir gün sona ereceği ümidiyle beklemeyi tercih etmişlerdir. İkinci Dünya savaşı sıralarında örfi idarece gönderildiği sürgün dönüşü vefat eden Arvasi, o günlerde “Müslümanlara düşen umumi mazlumluk halinin bir resmi” gibidir. Kısakürek’e göre kendi köşesinde sessiz sedasız çile çeken bütün Müslümanların sembolü olan Arvasi Hoca, hükümetleri kabul etmiş ve ilahi cilveler önünde teslim olmaktan başka çare düşünmeksizin kanını içine akıtmış bir zat olarak mazlumluğun en acı şekli olan sabır ve tahammül şiarıyla kendini kapatmıştır. Yaşadığı baskılara karşı küskünlüğünü ise şu sözlerle ifade etmiştir: “Hükümet, tekkeleri değil, boş mekanları kapattı. Onlar kendi kendilerini çoktan kapatmışlardı!...”⁹⁶⁷

Dönemin en önemli isimlerinden birisi olan hatta daha sonraki yıllarda ismi Cumhurbaşkanlığı için konuşulan Ali Fuat Başgil’in de bir hukuçu olarak doğruları söylemesi önündeki engeller karşısında yaşadığı ızdırıp ve çaresizlik, kendi sözlerine yansımaktadır:

“Fikir ve vicdan hürriyetinin ötedenberi yaman bir düşmanı vardır: Taassup. Taasubun da gene ötedenberi hürriyete karşı kullandığı bir silahı vardır: Baskı ve tahakküm. Düşününüz o insanın ızdırabını ki, düşünür, aklının nuru ile bulur ve hakikati görür de söyleyemez ve başkalarına gösteremez. Bu insan, toplama kamplarında veya cezaevlerindeki sefillerden daha mı az bedbahtır? Gerçek şu ki, baskı ve rejimlerin serbest fikirlere ve hür vicdanlara karşı gösterdiği düşmanlık, ahlaka ve insanlığa karşı isledikleri cinayetlerin en müthişidir.”⁹⁶⁸

Başgil başka bir ifadesinde de ayrımcı politikalara isyanını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Talihsiz Türk Milleti! Başka bir yerde ekmek parasına muhtaç olarak yaşamaya mahkum olan sefilleri sinende besler prens gibi yaşatırsın da, öz evlatlarını hücre ve nezaret altı hapislerinde süründürürsün? Bu da senin kaderin!...”⁹⁶⁹

Başgil, bu sözlerle bir yandan kendisine yönelik ayrımcı tutuma yönelik tepkisini ortaya koyarken diğer yandan genç nesil için dua etmeyi de ihmal etmemiştir:

⁹⁶⁷ Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 311-318.

⁹⁶⁸ Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 72, ayrıca bkz: Başgil, “Din Hürriyetinin Düşmanları”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (3 Haziran 1950), s. 3.

⁹⁶⁹ Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, s. 77.

“Benim bahtı kara neslimin en ümitli ve feyizli yılları harplerle ve bitmez tükenmez buhranla, içtimai keşmekeşler ve ruhi üzüntüler içinde korkulu bir rüya gibi geçip gitti. Allah’tan dilerim ki, bizlere gülmeyen hayat genç nesle gülgün olsun...”⁹⁷⁰

Kısakürek’e göre maruz kaldığı baskılara rağmen yaşadığı sürece doğruları söylemekten bir an olsun çekinmeyen Başgil, Batıda eğitim görmesine rağmen Batıya özünü bırakıp bomboş gelmek yerine, özüne Batıyı katıp, dopdolu bir şekilde memleketine dönmüş, ancak verdiği zorlu mücadeleler sonucunda ezgin, bezgin, mustarip ve mahzun bir şekilde hayata gözlerini yummuştur.⁹⁷¹

Dinî alanda devletin benimsediği politik tutumun bazılarının inanç dünyalarında kırılmalara yol açacak kadar bir tepki hareketi doğurduğu görülmektedir. Örneğin Nihal Atsız, komünist faaliyetlere devlet tarafından arka çıkıldığı gerekçesiyle önce bir mektupla iç dünyasını yetkililerle paylaşmış, fakat daha sonra hukuki platforma taşınan ve tarihe “1944 olayları” diye geçen olaylar zinciriyle devletin gündemine oturmuştur. “Milliyetçilikle komünizmin çarpışması”⁹⁷² olarak nitelendirilen bu olaylarda, gençliğin neredeyse bir bıçak darbesiyle bölünmüş gibi ikiye ayrıldığı görülmektedir.

1942 yılında kaleme aldığı “Türkçülükte Ahlak” isimli bir makalede:

“... Tanrı inancı ve dolayısıyla din, fert olarak da, millet olarak da vazgeçilmez manevi ve ahlaki büyük bir dayanaktır. Bu sebeple, bugünkü Türk dünyasının dayandığı iki esaslı temelden birisini teşkil eden İslam Dininin, millî varlığımızın ayrılmaz bir parçası olduğuna inanıyoruz”

diyen Atsız’ın, daha sonra “Türkler Müslümanlık sayesinde değil, Müslümanlık Türkler sayesinde yükselmiş ve yaşamıştır” demesi, hatta bir süre sonra daha da ileri giderek: “Türkçülük, bir fikir olduğu kadar bir inançtır. İnanç olduğu için de tartışmasız, tenkitsiz kabul olunur” sözleriyle inanç dünyasında yaşadığı kırılmayı gözler önüne sermektedir. Hatta bu kırılma zamanla öyle bir noktaya varmıştır ki Şamanizmi benimsediği iddia edilen Atsız’ın, Mevlana için “homoseksüel, bir sapık; Yunus Emre için “Beynelmilelci bir serseri”, Kur’an-ı Kerim için de, “Muhammed’in kendi talimatı” olduğu yorumunu yapmıştır.⁹⁷³

Bireyin ideolojik tercihinin ya da ait olduğu toplumsal kültürel yapıya karşı

⁹⁷⁰ Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 289.

⁹⁷¹ Kısakürek, *Hitabeler*, s. 76-80, ayrıca bkz: Nurettin Topçu, *Millet Mistikleri*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s. 138.

⁹⁷² Hayati Tek, *Nihal Atsız*, 1. Baskı, Alternatif Yayınları, Ankara 2002, s. 23.

⁹⁷³ Tek, *Nihal Atsız*, s. 32-73

tepkisinin, onun başka bir dine yönelmesini kolaylaştıran bir etken olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁴ Atsız'ın:

“Türkçülüğün kaynaklarından birisi, devletimizin içindeki yabancı unsurların ihaneti dolayısıyla doğan tepkidir”⁹⁷⁵

sözleri, o gün izlenen politikaların kendisinde yaşanan bu dönüşümdeki etkisine işaret etmektedir. Nitekim bilimin etkisi altında dinî inancın küçümsendiği ve bu yönde politik tutum geliştirildiği zaman gelişecek olan kitle hareketlerinin ya sosyalist ya milliyetçi ya da ırkçı olma yönünde geliştiği bilinmektedir.⁹⁷⁶ Bu durum da, Le Bon'un “unutulmaz tarihi olaylar, insanların iç dünyalarındaki görünmez değişikliklerin, görünen eserleridir”⁹⁷⁷ sözünü hatırlatmaktadır.

Aziz Nesin'in inanç dünyasındaki kırılmanın da, çalışmaya konu olan 1938-1950 yılları arasında şekillendiği söylenebilir. Aksiyon dergisinde yayımlanan bir röportajında 12-13 yaşlarındayken kendi isteğiyle ibadetlerini yaptığını belirten Nesin, 35 yaşında okuduğu bir tefsirin etkisiyle Allah inancını kaybettiğini söylemektedir.⁹⁷⁸ Dinî alt yapısı güçlü olan bir insanın böyle bir gerekçeyle Allah'la olan bağlarını birden koparması zordur. Nitekim, Nesin'in “Evvvela bu bir süreç. Yani birdenbire olmadı bu soğuma” demesi,⁹⁷⁹ bu noktaya gelinmesinde başka sebeplerin de olduğunu düşündürmektedir. Döneme hakim olan pozitivist anlayışın ve bu anlayışa bağlı olarak sergilenen resmi tutumun Kutsala olan inancı sarsmasıyla⁹⁸⁰ bazı bireylerin ruhunda sıkıntı ve gerginliğe yol açması, ilahi varlığa veya dinin gereklerine karşı, o bireyi savunmaya sürüklediği düşünülebilir. Bu savunmanın ise inkâr, alay veya dinî konular karşısında sıkılma şeklini alabildiği görülmektedir. Böylesi bir durumda ise dinin emirlerini süzgeçten geçirme ve onlardan uzaklaşma tercih edilebilmekte ve belli bir pratikle ateizm benimsenmektedir. Ayrıca bu süreçte gelenek tarafından sunulan dinî hakikatlerin ebedi hakikatler gibi sanılmasının da zihni bir çatışmayı yarattığı, bunun da

⁹⁷⁴ Ali Köse, “Din Değiştiriminin Psiko-Sosyolojik Nedenleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmî Toplantı 17-18 Nisan*, İstanbul 2004, s. 408.

⁹⁷⁵ Tek, *Nihal Atsız*, s. 125

⁹⁷⁶ Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 55.

⁹⁷⁷ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 5.

⁹⁷⁸ Rahim Er, “Aziz Nesin’in Hikayesi”, <http://www.turkiyegazetesi.com/makaledetay.aspx?ID=460163>, 10.04.2013.

⁹⁷⁹ Ercüment Dursun, “Aziz Nesin: Dindarlar Tehlikeli Değil”, *Aksiyon Dergisi*, 25 Şubat 1995.

<http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-589-36-aziz-nesin-dindarlar-tehlikeli-degil.html>

⁹⁸⁰ Hasan Atsız, “Psikanaliz Penceresinden Tanrı ve Uygurluk İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (1), 2003, s. 131.

ataizme zemin hazırladığı düşünülebilir.⁹⁸¹ Çünkü her ne şekilde olursa olsun insanların din adına yaptığı rahatsız edici davranışlar, bazı bireylerde zihinsel süreçlerin inkara dönük değerlendirilmelerde bulunmasına destekçi olabilmektedir.⁹⁸²

Yaşadığı dönemin dinî, sosyal ve ekonomik yapısına yönelik eleştirilerini öykülerinde somutlaştıran Nesin'in yaşadığı döneme hakim olan atmosferin, adalete olan inancını kaybetmesinde ve dolayısıyla dinî inancının sarsılmasında etkili olduğu söylenebilir. Askeri eğitim almasına rağmen öykü ve fıkra yazarlığında karar kılan Nesin'in,⁹⁸³ özellikle dinî hayata yönelik alaycı ve eleştirel bakışında, bu alanla ilgili rahatsızlığının boyutunu hissetmek mümkündür. Aslında dinî alanla ilgili yasakların dinî hayatın kalitesini olumsuz etkilediği ve bir takım batıl inanışların türemesine yol açtığı bir ortamda, dinin istismar edildiğine dair düşünceye sahip olmanın bir noktaya kadar kabul edilebilir olduğunu söylemek mümkündür. Ancak "insanın kendi gerçeğinin bilincine ancak dinsel tabularından arınarak ve din eleştirisi yaparak kavuşabileceğini" savunan ve kendisi için Allah ve peygamber gibi sözler sarfetmeyi bunamışlığın bir alameti sayıp ciddiye alınmaması gerektiğini tembih edecek kadar dine tavırlı olan Nesin'in⁹⁸⁴ inanç dünyasındaki bu kırılmada, din ve dinî algı arasındaki farkı ayırt edememiş olmasının, daha fazla etkili olduğu düşünülmektedir. Öykülerinde tüm yönleriyle hicvettiği toplumla arasındaki bağları koparmış görünen Nesin'in, sosyal bir aktör olarak kendisine yabancı hissettiği bu sosyal sistem dışında yeni bir kimlik arayışına girmiş olması da muhtemeldir.

Tıpkı Aziz Nesin gibi Turan Dursun'un din değiştirme sürecinde de çalışmaya konu olan dönemin etkilerine rastlamak mümkün. Nitekim özellikle çocukluk yıllarındaki yaşanmışlıklarının bu süreçte önemli ölçüde etkili olduğu bilinen Turan Dursun'un, inkâr sürecinde bu döneme zihnen sık sık atıflarda bulunduğu görülmektedir. 1934 yılında Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Dursun, küçük yaşta medrese eğitimine başlayarak 13-14 yaşlarına kadar bölgede bulunan mollalardan din eğitimi almıştır. Küçük yaşta başladığı medrese eğitimi

⁹⁸¹ Antoine Vergote, "Ateizmin Psikolojisi", (Çev. Hayati Hökelekli), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3 (3), 1991, s. 244.

⁹⁸² Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 86.

⁹⁸³ Mehmet Seyda, *Çocukluk Yılları, Yazarlarımızın Çocukluk Anıları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 201.

⁹⁸⁴ Ateş Nesin, *Babam Aziz Nesin*, s. 154, Seval Şahin, *Aziz Nesin Öykülerinde Sosyal Eleştiri (1946-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2012, s. 450, 516.

esnasında din kaynaklı olduğunu düşündüğü çok büyük olumsuzluklarla karşılaşmış, ancak yaşı çok küçük ve dinî bilgisi yetersiz olduğundan, ayrıca hocaların halk üzerinde sağladığı saygınlıktan dolayı bu olumsuzluklara karşı tavrını açıkça ortaya koyamamıştır. 14-15 yaşlarında bir hocadan para karşılığı din dersi almak için çalışmak zorunda kalan Dursun, para kazanmak uğruna yalan hadis uydurarak esans satmaya başlamış, sonuçta eğitimi için gerekli parayı kazanmış olsa da inandığı ile yaptıkları arasında yaşadığı çelişkiden dolayı büyük bir çatışmanın ve gerilimin içine düşmüştür.⁹⁸⁵ Bu çatışma ve gerilim, ileride yaşanacak dönüşümün zeminini hazırlamıştır. Zira çocukluk döneminde bilinç düzeyinde çözülemeyen çelişkilerin bir sonucu olarak bastırılan ve bilinç altına itilen bir takım duyguların daha sonraki dönemlerde açığa çıkarak insan yaşamına yeni bir yön kazandırdığı bilinmektedir. Ayrıca saatin kurulmasının boşalmasını hazırladığı gibi, Dursun'un yaşadığı gerilimin de iç çatışmaya yol açan inançlarından kurtularak gevşemesine ve kendince huzura ulaşmasına yol açtığı düşünülebilir.⁹⁸⁶

Turan Dursun'un yaşadığı bu süreçte karşılaştığı problemleri zihnen çözememesinde özellikle dönemin din eğitimi noktasındaki yetersizliğinin etkisi olduğu söylenebilir. Zira Dursun'un aldığı eğitim, düşünmeyi ve tartışmayı kabul etmeyen daha çok dogmatik bir yaklaşım üzerinde temellenmektedir. Eğer o, okuduğu bu derslerin yanında felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi alanlarda da eğitim görmüş olsaydı, muhtemelen daha farklı düşünecek ve bu sorunların birçoğunu çözecekti. Çünkü bu durumda din ve insan gerçeğini daha iyi anlayacak, yaşadığı sorunların din kaynaklı mı, yoksa insan kaynaklı mı olduğunu daha iyi seçebilecekti. Ancak uzun süre resmi kanallardan din eğitimi almanın mümkün olmadığı bu dönemde, pedagoji ilminin esaslarından uzak ve ehil olmayan insanlardan alınan din eğitimiyle, karşılaştığı sorunların hiçbirini çözemeyen Dursun'un, zihnindeki sorulara makul cevaplar bulamamış olmasının yarattığı çatışma ve huzursuzluğun etkisiyle inkara doğru sürüklendiği görülmektedir.⁹⁸⁷

⁹⁸⁵ Şule Perinçek, *Turan Dursun Hayatını Anlatıyor*, 7. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 17-28.

⁹⁸⁶ Wilhelm Reich, *Psikanaliz ve Diyalektik Materyalizm*, (Çev. Yeşim Ömürsuyu), Logos Yayınları, İstanbul 1990, s. 41-45, Yaparel, "Günümüz Psikolojisinde Güdü Kavramı ve Güdülenme Kuramları", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (IX), İzmir 1995, s. 216.

⁹⁸⁷ Hasan Kayıklık, "Dinî İnkâr Bağlamında Turan Dursun", *ÇÜİFD*, 6 (1), s. 7-8.

Din eğitimi konusundaki yetersizliğin yanısıra, ülke genelinde yaşanan ve kendisine de yansıyan ekonomik sıkıntıların, Dursun'un yaşadığı bu inkâr sürecinde etkili bir faktör olduğu söylenebilir. Zira dinsel değişimin temel güdülerinden birisi olan “yoksunluğun” ekonomik alanda kendisini derinden hissettirdiği bu dönemde, Dursun'un sürekli bir başkaldırı duygusu içinde olduğu ve bu nedenle ilahi adaleti sorgulayarak yeni bir değer sistemi arayışına girdiği görülmektedir. “Yaşamadım” adlı şiirinde içinde bulunduğu yoksunluğu yansıtan Dursun, aynı zamanda içindeki isyanı da dile getirmektedir:⁹⁸⁸

“Yaşamadım,
Yaşamadım dünyamı,
Yaşam merdivenlerini,
Çocukluğumu,
Gençliğimi,
Hiçbirini,
Acıların, açlıkların dışında...
Yaşamadım...,
Çünkü sınıfsaldı yaşamak,
Gücüm yetersiz kaldı, savaşamadım...”

Bu dönemde yaşanan millîyetçi-komünist tartışmalarının ve bu noktada izlenen politikaların Arif Nihat Asya'nın ruhu üzerinde de bir takım izler bıraktığı söylenebilir. Asya, Atsız gibi Türkçülüğü bir din haline dönüştürme aşırılığına düşmese de, millîyetçilik anlayışını, Türkiye'yi de aşan bir “Turancılık Ülküsü”ne dönüştürmüştür. Millîyetçilere karşı takınılan resmi tavrın bu şairin ruhunda millî hüznün, özleyiş ve yeniden doğma duygularını yarattığı ve bu duyguların da şiirlerine ve açıklamalarına yansıdığı görülmektedir.⁹⁸⁹ “Benim daha nice Turanlarım var” diyen Asya'nın 1940'lı yıllarda kaleme aldığı Bayrak şiirinde, kendi gibi düşünmeyenlere biraz da tehditkâr bir üslupla şöyle seslendiği görülür:

“Sana benim gözümle bakmayanın
Mezarını kazacağım.
Seni selamlamadan uçan kuşun
Yuvasını bozacağım.”⁹⁹⁰

Bugün şiddet eğilimi içerdiği için ders kitaplarına konulması yasaklanan⁹⁹¹ bu

⁹⁸⁸ Abit Dursun, *Babam Turan Dursun*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 53. Kayıklık, “Dinî İnkâr Bağlamında Turan Dursun”, s. 17-18.

⁹⁸⁹ Cengizhan Orakçı, *Arif Nihat Asya*, Alternatif Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003, s. 17- 19.

⁹⁹⁰ Arif Nihat Asya, *Bir Bayrak Rüzgar Bekliyor*, Toprak Dergisi Neşriyatı, İstanbul 1959, s. 16.

⁹⁹¹ Yavuz Bülent Bakiler, “MEB Ömer Dinçer'in yasakladığı Bayrak şiirimiz: -1” <http://www.turkiyegazetesi.com/makaledetay.aspx?id=539820>, 8.4.2013.

mısraların yazıldığı yılların iç ve dış şartları düşünüldüğünde, gerçekten de bir tehdit ve şiddet eğilimi içermiş olması muhtemel görünmektedir. Ulusalçı bir zihniyetin hakim olduğu bir dönemde, bayrak gibi millî bir değerle ilgili böylesi ifadeler kullanmanın gayet normal kabul edildiği düşünülse de, bu mısraların, o dönemde yaşanan fikri bir çatışmanın etkilerini hissettirdiği de söylenebilir. Nitekim bu çatışmaların en derin haliyle hissedildiği 1944 yılında ülkede başgösteren Türkçülük ve Turancılık akımlarına karşı devletin çok sert bir tavır alması, hatta İnönü'nün bu kişileri “vatan haini” olarak değerlendirmesi⁹⁹² ve bunun sonucunda da “Türkçülere çile çektilmesi”, millî duyuşa ve millî düşünüşe vurulmuş bir darbe olarak ruhları inciten bir tavır olarak algılanmıştır.⁹⁹³ Beraberinde bir takım tepki hareketlerini doğuran bu durum, özellikle gençler arasında yaşanan öfke patlamalarının da zeminini hazırlamıştır.

Yalçıntaş, bu dönemde yaşayan insanların, bir yandan geçmişte yaşadığı sıkıntıların, bir yandan da bu sıkıntılarla başa çıkmada etkili olan değerlerle ilgili yasakların etkisiyle, birbirlerine karşı çok öfkeli ve tahammülsüz olduklarını ileri sürmektedir. Hatta ailelerinden aldıkları bu hislerle yetişen erkek çocuklarının da bu nedenle çok kavgacı ve şiddete meyilli olarak yetiştiklerini söylemektedir.⁹⁹⁴ Bu dönemdeki insanların genel olarak birbirlerine karşı öfkeli ve tahammülsüz olmalarında sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik sebeplerin yanısıra psikolojik sebeplerin de etkili olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde genel olarak yasaklayıcı bir zihniyetin yönetimine maruz kalmış insanların, yoğun bir anksiyete içinde olduklarını düşünmek mümkündür. Bünyesinde üzüntü, kuruntu, gerilim ve korku gibi ruh hallerini barındıran anksiyeteyi ortadan kaldırmaya yönelik savunma geliştiren bireyin, hedefe ulaşması engellendiği zaman saldırganlık gösterdiği ve bu şekilde engellenmeye yol açan kişi ya da nesneyi incitecek şekilde güdülendiği görülmektedir. Şartlar engellenme nedeniyle ortaya çıkan saldırganlığı engellediği zaman da, saldırganlık yer değiştirebilmekte ve düş kırıklığının gerçek nedenine yönelmekten çok, masum bir kişiye ya da nesneye yönelebilmektedir.⁹⁹⁵ Bu nedenle bu dönemde yasaklarla temel hak ve özgürlükleri kısıtlanan bireylerin yaşadıkları gerginliği ailelerine ya da toplumun diğer bireyelerine

⁹⁹²“Millî Şef'in Tarihi Nutku” *Cumhuriyet Gazetesi*, (20 Mayıs 1944), s. 2.

⁹⁹³ Cengizhan Orakçı, *Arif Nihat Asya*, s. 100.

⁹⁹⁴ Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar*, s. 39.

⁹⁹⁵ Rita L. Atkinson ve Arkadaşları, *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Yavuz Alagon), 6. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010, s. 496, Erich Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, 2. Baskı, Öteki Yayınevi, (Çev. Selçuk Budak), Ankara 1994, s. 26.

yansıtıkları ve bu şekilde devlete karşı gösteremedikleri tepkiyi birbirlerine karşı göstererek üzerlerindeki gerilimi hafiflettikleri düşünülebilir.

Çalışmaya konu olan dönemde dinî alanla ilgili yasakların bir takım fikri değişim ve kırılmaları da beraberinde getirdiği görülmektedir. Örneğin İslamcı kimliğiyle tanınan ve bu alanda ünlü eserler veren Şemsettin Günaltay'ın önceleri Müslümanların içinde bulunduğu olumsuzluklardan kurtulmak için “İslam'ın ilk saflığına dönme”si gerektiğini savunurken, daha sonraki yıllarda laikliği savunduğu⁹⁹⁶ ve başbakanlığı döneminde de sık sık laikliğin önemine vurgu yaptığı görülmektedir. 1930'lu yıllarda Türk Tarih Tezinin savunucusu olan Günaltay'ın,⁹⁹⁷ başbakanlığı döneminde laiklikten asla taviz verilmeyeceğini her fırsatta vurguladığı görülse de, onun laiklik anlayışının dönemin resmi ideolojisine hakim olan din karşıtı bir laiklik anlayışı şeklinde olmadığı söylenebilir. Nitekim:

“İnkilabımızı korumak vazifemizdir. Vicdan hürriyetine saygı beslemekle birlikte, dinî ‘hurafelerin’, milletin ruhuna hakim olmaya kalkışmasına asla müsaade etmeyeceğiz”⁹⁹⁸ sözlerini, dinî bir kaygıyla dile gelmiş ifadeler olarak değerlendirmek mümkündür. Benzeri fikri kırılmanın Hilmi Ziya Ülken için de geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim ülkeye 30'lu ve 40'lı yıllarda hakim olan ‘izm’ anaforuna yakalanarak Karl Marks'ın etkisiyle tarihi metaryalizmi savunan bir konumda olan Ülken'in⁹⁹⁹ 1950'li yıllardan sonra İlahiyat Fakültesinde derslere girmeye başlamasının da etkisiyle, dine karşı olumlu bir tavır sergilediği görülmektedir. Zira Ülken'in 1951 yılında kaleme aldığı “Tarihi Maddeciliğe Reddiye” adlı eseri¹⁰⁰⁰ onun düşünce hayatında bir dönüşümün göstergesi olarak algılanmış, hatta bazı kesimler tarafından “dönek” olarak damgalanmasına yol açmıştır. Bu değişim ve dönüşüm “kişisel olarak kemâle ulaşma arayışının bir gereği” olarak nitelense de, o döneme hakim olan siyasi yapının Ülken'in fikri yapısının şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olduğu düşünülebilir.¹⁰⁰¹ Nitekim insanın kişiliği ve düşünce yapısı, ortama hakim olan bakış açısı ve zihniyet dünyası

⁹⁹⁶ Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 50.

⁹⁹⁷ Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, s. 258-264.

⁹⁹⁸ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 102.

⁹⁹⁹ Ülken, dinî his ve imanı dahil ettiği idealist izahı, eski dünya görüşünün ortak alanı olarak görerek maddi ilmin üstünlüğüne vurgu yapmaktadır. Hilmi Ziya Ülken, “İlim Bitaraf mıdır?”, *İnsan Dergisi*, 1 (6), İstanbul 1938, s. 458-462.

¹⁰⁰⁰ Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1951, (Kitabın özellikle 43-54 sayfaları arasında bulunan “Din, Sanat ve Tarihi Materyalizm” adlı başlığı, materyalizmin dine olan bakışını eleştirmektedir.)

¹⁰⁰¹ Osman Fedayi, *Hilmi Ziya Ülken'de Dinî Hayat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana 2007. s. 11-13, 100.

içinde şekillenmekte ve bazen, mevcut sosyo-kültürel düzlemin olağan akışı, yeni bir kritiğe, eleştiri ve sorgulamaya ihtiyaç duyulmaksızın makul bir bilgi sistemi olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁰²

Temelleri, Cumhuriyet öncesinde yaşanan gelişmelere dayansa da, dönemin politik tutumunun özellikle bazı aydınların Batı karşısında kendilerini ezik hissedip bir nevi aşağılık duygusuna kapılmalarına neden olmuştur.¹⁰⁰³ Kendi geçmişini ve değerlerini yok sayıp sadece Batı'nın değerleriyle kurtuluşa ulaşılacağı düşüncesini beraberinde getiren bu kompleksin, en fazla hissedildiği aydınlardan birisi de Nurullah Ataç'tır. Batı uygarlığını sindirebilmek için onların dilini konuşup kendimizi Divan ve Halk edebiyatına kapatmamız gerektiğini savunan Ataç'a göre:

“Yalnız edebiyatımızın değil, bütün hayatımızın gelişmesi için, her şeyden önce eskiden silkinmemiz gerekir. Geçmişle bütün bağlarımızı kesmeliyiz. Ne alaturka musiki, ne alaturka şiir... Onlar kaldıkça biz gerçekten Batılı olamayız...”¹⁰⁰⁴

Doğu uygarlığı, çağın gerisinde kaldığı için, eski değerlerinin yeniden diriltilemeyeceğine inanan Ataç, toplumu o uygarlığa bağlı tutan tüm geleneklere de karşı çıkmıştır. Doğu uygarlığının özellikle “tevekkül, kalenderlik, öte dünya hayatı”ndan örülmüş yaşam felsefesine şiddetle karşı çıkan Ataç, aklın, yazgıyı değiştiren tek güç olduğuna inanmaktadır. “Dinlerde ileri sürülen Tanrıya inanmam” diyen Ataç, duyguya ve korkuya dayanan inancın düşüncüyü öldüreceğine ve kişiyi onurlu kılan özgürlüğü ortadan kaldıracağına inanmaktadır. Duygusal bağlanmayla yaşanan inancın bir korku mahsülü olduğunu, bunun da bir nevi hastalık olduğunu belirten Ataç, bu inancın düşünce gücünü de azaltacağını vurgulamıştır.¹⁰⁰⁵

Dönemin kültür politikalarına damgasını vuran Ataç'ın, özellikle dil alanında yapılan yeniliklere öncülük ettiği ve sonuçta “dedeyle torunun birbirini anlayamayacağı” yeni bir Türkçenin konuşulmasında etkili olduğu bilinmektedir.¹⁰⁰⁶ Eski kapsamına giren Arapça ve Farsçaya kapılarını kapatan bu anlayışın, aslında Kur'an yasaklarının da temelini oluşturduğu söylenebilir. “İlericilik” olarak kendini ifade eden bu anlayışın, bu noktada yapılan tüm baskıları gerekli görüp meşrulaştırarak

¹⁰⁰²Necdet Subaşı, “Zamanın Ruhu ve Sünnetullah”, *Star Gazetesi*, 7 Nisan 2013, <http://haber.stargazete.com/acikgorus/zamanin-ruhu-ve-sunnetullah/haber-742769>

¹⁰⁰³Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s.11, Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 89.

¹⁰⁰⁴Ataç, *Söz Arasında*, s. 53-54, Mehmet Salihoğlu, *Ataç'la Gelen*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968, s. 15, 86.

¹⁰⁰⁵Salihoğlu, *Ataç'la Gelen*, s. 22-30.

¹⁰⁰⁶Belge- Külebi; “Tük Dili”, s. 2587.

bir nevi aklileştirme mekanizmasıyla halk üzerinde bir baskı aracı haline dönüşmesinde, özellikle içinde yaşadığı topluma yabancılaşan belli bir zümrenin özlediği yaşam şeklini yaşayamamaktan kaynaklanan bir korkunun etkili olduğu düşünülmektedir. “İlericilik” adı altında maskelenen bu korku ve kaygıların, geçmişle olan bağları koparmaya götüren bir kompleks haline dönüşmesinin halka yansması ise, yasak şeklinde olmuştur. Zira aşağılık kompleksinin, diğer insanlara hakim olma duygusunu ve toplumlarda diktatörleri doğuracağı bilinmektedir.¹⁰⁰⁷

Modernleşme süreciyle birlikte halkın mevcut değerlerini baskıyla değiştirip yerine yenilerini zorla kabul ettirme politikalarının toplumda “çatlamaya”, biçimsizleşmeye” ve “kültürel şizofreni”ye neden olduğu¹⁰⁰⁸ ilgili başlıklarda ifade edilmişti. Bireyin şahsında anomi ve yabancılaşma şeklinde kendini gösterebilen bu durumun, ruh sağlığı üzerinde olumsuz bir etki bıraktığı ve bireyin iç dünyasında ciddi çatışmalara zemin hazırladığı bilinmektedir. Toplumsal değişimi yaşayan bir toplumun bu süreçte değişim olgusunun getirdiği kişilik çatışmalarını, bilişsel çatlakları ve davranışsal çelişkileri sosyo-psikolojik (toplumsal psikoloji) açıdan irdeleyen Daryush Shayegan, “Yaralı Bilinç” adlı kitabında, modernleşme sonucu kültürel şizofreniyle karşı karşıya kalan bir bireyin yaşadığı yabancılaşma duygusunu şu sözlerle tasvir etmektedir:

“Tüm derinliğiyle karşımda yayılan yeni nesnelere ve beni hazırlıksız yakalayan yeni fikirler bana yabancı. Bunları tanımak için zihnimde ne elverişli sözcükler ne de uygun tasvirler var. Bilgi alanımda apansız ortaya çıkıyorlar ve ele geçirilmez tarafları var. Bunları gördüğüm, bunlardan yararlandığım, bunlara hükmettiğim kadar maruz kaldığım da doğru, fakat hafızamın akışında bir yerlerde asılı kalıyorlar. Oluşumlarının tarihini çizemiyorum, doğuşlarına da tanık olmadım. Ne ortaya çıkışlarından önce art arda gelen bunalımları yaşadım, ne de onlara var olma olanağı veren üretim biçimlerini. Sıyırıp atmadığım zorlamaları başıma musallat eden, alışkanlıklarımı altüst eden ve bir türlü açıklığa kavuşturamadığım akıl almaz şeyler bunlar...”¹⁰⁰⁹

Shayegan, modernlikte vücut bulan toplumsal gerçekliklerden kopmanın, fikir ile davranış arasında bir çelişki yaratacağını çünkü ‘fikirlere bugünün olsa da tavırların dünün tavırları’ olarak kalacağını ileri sürmüştür. Eski bir içerik üzerine yeni (modern) bir söylemin ya da yeni bir zemin üzerine eski (geleneksel) bir söylemin oturtulma

¹⁰⁰⁷Berka Özdoğan, *Birey, Toplum ve Ruh Sağlığı*, AÜ EBF Dergisi, 9 (1), 1976, s. 302.

¹⁰⁰⁸Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 153.

¹⁰⁰⁹Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç, Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, 6. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 13.

girişiminin bir ‘yamalama’ olacağını söyleyen Shayegan, her iki durumun da bir çarpıklığa yol açacağını vurgular.

“Çünkü, üzerine yeni veya eski söylem yamalanmış “zemin” ne odur, ne de öteki; melezdir, yani ikisinin karışımıdır ve daha o anda bir kırılma ve parazit alanı yaratır. İki durumda da sakatlanmış bir bakışla karşı karşıyayızdır, tıpkı biçimleri bozan bir ayna karşısında olduğu gibi, görüntü çarpık ve bozuktur. Yamalar beraberinde algılama hataları ve yanlış yargılar doğurur.”¹⁰¹⁰

Dönemin yaşanmışlıklarına bakıldığında Shayegan’ın yukarıda zikredilen tespitlerinin çoğunun gerçekleştiği görülebilir. Örneğin Serdengeçti, okulda aldığı eğitimle ailesinden aldığı eğitimin içerik olarak birbiriyle çelişmesinin ve mevcut değerlerin öneminin kaybolmasının, ruhunda bir boşluğa yol açtığını ve neye tutunacağı konusunda kendini çelişki içerisinde bıraktığını söylemektedir. Bu boşluk ve çelişkinin kendisini korkuttuğunu ve inanç ve güven bunalımına yol açtığını söyleyen Serdengeçti, o günkü ruh halini ise şöyle tasvir etmektedir:

“Şimdi kalplarda, zihinlerde, yerleşen, sevilen, tutulan bir kuvvet kayboluyor, adeta her yer ve her şey boşalıyor, tutunulacak, sevicecek, kendisine bağlanılacak hiç bir şey kalmıyordu. Boşluk, boşluk, ebedi boşluk!... Çocuklar işte bu boşluktan korkuyorlardı...”¹⁰¹¹

Mevcut değer yargılarıyla yönetim aygıtı olan devletin kurum ve kuruluşları arasında yaşanan çelişkinin inanç ve güven bunalımına yol açtığı gibi kişilik gelişimi üzerinde de olumsuz bir etki bıraktığı muhakkaktır. Çünkü böylesi bir durumda birbirine zıt duygu, düşünce ve tavırları aynı anda yaşayan bireyin, yaşadığı çelişki ve çatışmalar yüzünden sağlıklı bir kişilik gelişimi göstermesi beklenemez. Kendi doğruları ile uyması gereken kurallar arasında bir bocalama içinde olan bireyin, yapmak isteyip de yapamadıkları veya yapmak istemeden yaptıkları arasında sıkışıp kalması, onu iki yüzlü münafık bir birey haline dönüştürebilmektedir.¹⁰¹² Dönemin şahitlerinden Cerrahoğlu, Öcal ile yaptığı mülakatta, bu dönemde yetişen ve henüz şahsiyeti yeni şekillenmekte olan çocukların aile çevresinde başka, okulda ve diğer sosyal çevrede başka türlü konuşmak ve davranmak mecburiyetinde kalmalarının, onları iki yüzlü, münafık tabiatlı birer insanlar haline dönüştürmede etkili olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹³ Gizli Kur’an eğitimi almakta olan çocukların jandarmayı görünce farklı davranmak zorunda kalmaları hatta gerekirse yalan söylemeleri böylesi bir çelişkiye örnek verilebilir.

¹⁰¹⁰Shayegan, *Yaralı Bilinç*, s. 54, 87-90.

¹⁰¹¹ Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, s. 32.

¹⁰¹² Hamdi Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 2. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2006, s. 45.

¹⁰¹³ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat*, III, s. 12.

Çocukların aynı davranışı büyüklerinden de görmüş olmaları ise bu çelişkiyi daha da derinleştirmektedir.¹⁰¹⁴ Ayrıca çocuğun ya da gencin okulda aldığı pozitivist eğitimle Kutsala olan inancı tamamen sarsılırken¹⁰¹⁵ ailede ve çevrede sarsılan bu inancın tekrar sağlamlaştırılmaya çalışılmasının da bu duruma maruz kalmış bireylerin kişiliklerini olumsuz etkilediği düşünülebilir.¹⁰¹⁶ Çünkü çocuk eğitiminde ailedeki bireylerin bile sözlerinin birbiriyle çelişmesinin iç çatışmalara, huzursuzluklara ve ardından da dengesiz ve tutarsız bir kişiliğin oluşmasına zemin hazırladığı vurgulanırken,¹⁰¹⁷ aileden öğrendiklerini mutlak hakikat gibi zihnine yerleştiren çocuğun aile ve okul gibi iki önemli kurum arasında böylesi bir zıtlığa şahit olmasının onun kişiliğine olumsuz yansımadağını düşünmek zordur.¹⁰¹⁸

Kurumlararası çelişkinin yanı sıra siyasi baskının da kişilik üzerinde söz konusu olumsuzluğa yol açtığı söylenebilir. Zira eğer siyasal sistem veya devlet, çeşitli amaçlarla inanç ve düşünce özgürlüğünü kısıtlarlarsa, toplumun değişik inanç ve düşünceye sahip kesimlerinin sosyal ilişkilerde herhangi bir risk altına girmemek için istemedikleri halde siyasal sistemin istediği doğrultuda hareket ediyor görünmesine neden olur. Çünkü siyasal baskı, insanların korkmalarına ve bu korkunun etkisiyle de riyakarlık yapmalarına yol açmaktadır. Açık olmayan toplumlarda kendini çok gösteren siyasal baskı, toplumun tek tipleşmesi doğrultusunda bir işlev görmektedir. Toplumun tek tipleştirilmesinin sağlanmasına yönelik olarak veya başka bir takım sebeplerle ortaya konan siyasal baskı, baskıyı hisseden veya yaşayanların ikiyüzlülüğe, takiyyeye, gösterişe, çifte kişiliğe, daha açık bir ifadeyle kişilik bozukluklarının yaşanmasına yol açan bir fenomen olabilmektedir.¹⁰¹⁹ Gürses'in yapmış olduğu çalışmanın sonuçları bu durumu destekler niteliktedir. Nitekim bu çalışmaya göre iç güdümlü dindarlıkla nevrotik ve antisosyal kişilik arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür. Gürses'e göre, içinde yaşanan ve dindarları olumsuz etkileyen toplumsal şartların yanında Batı merkezli değerler sistemin dayatılması ve bu çerçevede uygulanan yapay sınırlandırmaların, iç güdümlü dindarlarda nevrotik belirtiler ve antisosyal eğilimler

¹⁰¹⁴ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 291-292, Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 179.

¹⁰¹⁵ Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, s. 285.

¹⁰¹⁶ Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, s. 122-125,

¹⁰¹⁷ Haluk Yavuzer, *Ana-Baba ve Çocuk*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, s. 31. Bozkurt Koç, "Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 11, 2008, s. 58, Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, s. 79.

¹⁰¹⁸ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 215.

¹⁰¹⁹ Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 242-243, Özel, *Üç Mesele*, s. 59-60.

olarak kendini gösteren gerginlik ve çatışmaların oluşmasında önemli rolü vardır. Örneğin dinî bir vecibe olan namazın okullarda ve iş yerlerinde eda edilmesi önündeki engeller, öğrenilen ve inanılan değerlerle modern hayatın gerekleri arasında bir uyumsuzluğa yol açmakta bu da, dindarları kişilik çatışmalarına sürüklemektedir.¹⁰²⁰

Sonuç olarak bu dönemde dinî alanla ilgili yasakların özellikle inanan bireylerin ruhunda olumsuz bir etki bıraktığı ve buna bağlı olarak bir takım tepki hareketlerini doğurduğu söylenebilir. Kiminde karamsarlık ve içine kapanma, kiminde erteleme ve geri çekilme, kiminde saldırganlık ve umursamazlık gibi şekillerde kendini gösteren bu tepkilere, öfke, korku, kaygı, çaresizlik, ızdırap gibi bir takım ruh hallerinin eşlik ettiği açıkça görülmektedir. Ruh sağlığını tehdit eden bu şartlar altında bireylerin bir takım savunma mekanizmaları geliştirerek kendilerini korumaya aldıkları düşünülse de, bunun çok kolay olmadığı söylenebilir. Çünkü çalışmaya konu olan dönemin, daha önceki yaraların kapatılmaya çalışıldığı sıkıntılı bir dönem olduğu bilinmektedir. Zira daha önce verilen var olma mücadelesinin ardında hayatta kalma adına acı, sıkıntı ve yokluk dolu günler yaşanmıştır. Sosyal, ekonomik ve psikolojik yaraların henüz sarılamadığı bu dönemde insanların, yaşadıklarının etkisiyle zaten öfkeli ve tahammülsüz oldukları düşünülürse, üzerine bir de dinî alanla ilgili yasakların gelmiş olmasının bu öfke ve tamammüsüzlüğü üst noklara taşımış olması mümkündür.

Çalışmaya konu olan dönemde mevcut olan değerlerin bozulması veya zorla yeni değerlerle değiştirilmeye çalışılmasının anomi, yabancılaşma ve kişilik çatışmaları gibi bireyin psikolojik sağlığını tehdit eden bir takım durumlara zemin hazırladığı söylenebilir. Çünkü böyle bir zorlamayla karşılaşan bireyin neye inanacağı konusunda çelişkiye düşmesi ve mevcut normları içselleştirememesinden kaynaklanan bir gerginlik hali yaşaması muhtemeldir.¹⁰²¹ Bu gerginlik de beraberinde düşünce ve inanç noktasında bir takım kırılmalara yol açarak yaşanan değişim ve dönüşümlerin zeminini hazırlamıştır. Bu sonuç, 2 numaralı hipotezi (“*yönetici kadronun özellikle dinî alandaki tutumu, bireylerin psikolojik sağlıklarına olumsuz yönde etki yapmıştır*”) destekeler niteliktedir.

¹⁰²⁰ Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, s. 217-214.,

¹⁰²¹ Karaca, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 45.

2.3.2. Halk Üzerindeki Etkiler

Önceki bölümde verilen bilgilere göre dönemin resmi ideolojisinin halkın düşünce ve inanışlarını sınırlayan ve kendi doğrularını zorla kabul ettirmeye çalışan yaklaşımı neticesinde devletle halk arasında büyük bir uçurumun meydana geldiği, bunun sonucunda da halkın, devleti artık her sıkıntısında kendisine kol kanat geren bir “baba” olarak görmediği anlaşılmaktadır. Yasaklamaların ve kanuni düzenlemelerin devlet adına jandarma ve tahsildar tarafından yapıldığı bu dönemde, halkın jandarmaya ve tahsildara bakışı Necip Fazıl’a göre “yılana, kaplana bakıştan daha ürküntülü ve daha soğuk” bir bakıştır. Çünkü “jandarma onun gözünde katil, tahsildar ise gâsıptır. Milletın sağmal inek ve kurbanlık koyun olarak görüldüğü bu dönemde devlet ve milletin birbirlerine karşı taktığı; devlette, ne bulursa koparmak, millette de ne sakalayabilirse kaçırmak şeklinde olmuştur.”¹⁰²² Jandarma ve tahsildarın sadece yetişkinlerin gözünde değil çocukların gözünde de bir korku unsuru olarak yer ettiği, o günleri yaşayan ve bir çocuk gözüyle değerlendiren Bekir Topaloğlu’un ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Zira Toplaoğlu, Öcal ile yaptığı mülakatta:

“Jandarmanın, çocukların hayal dünyasında başka bir canlı olarak şekillendiği, bu nedenle de çok seyrek de olsa jandarmalar köye geldiğinde korkularından evlerine girip, görünme tehlikesiyle ancak pencere dışındaki deliklerden bakmaya cesaret edebildiklerini” söylemektedir.¹⁰²³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere halk-devlet ilişkisinin, vergi memuru ve jandarma ile sağlanmaya çalışıldığı dönemin Türkiye’inde, devletin, ya vergi toplamak, ya da her hangi bir problemde asayışı sağlamak için köye gittiği, bu nedenle de toplumun bilinç altında, “vergi toplayan jandarma” olarak yer ettiği görülmektedir. Bu dönemde ülke nüfusunun %80’inin köylerde yaşadığı düşünüldüğünde devletle halk arasındaki bu uçurumun boyutu daha iyi tasavvur edilebilir.¹⁰²⁴

Devletin halkıyla kopuk olmasına rağmen fedakârlık noktasındaki beklentilerinin oldukça yüksek düzeyde olması belki de bu dönemin en belirgin özelliklerindedir.¹⁰²⁵

¹⁰²²Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası*, s. 80. Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 252.

¹⁰²³ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 2, s. 18.

¹⁰²⁴Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 37.

¹⁰²⁵Vaaz ve hutbelerin bu konuda yönlendirici olduğu söylenebilir. Örneğin 2. Dünya Savaşı döneminde şehitlik ve gaziliğin önemi vurgulanırken, yaşanan her türlü sıkıntıya karşı sabır ve kanaat duygusunun telkin edildiği görülmektedir. Bkz: Yaltkaya, *Va’zlar*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1944, Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*, Maarif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul 1946, Akseki, *Yeni Hutbelerim*, II, 2. Baskı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

Toplumun, devletine şartsız bir itaatle bağlı olmasına rağmen özellikle dinî hayat noktasında maruz kaldığı yasaklayıcı tavrın ve bu noktadaki jandarma baskılarının ruhları incittiği ve toplum üzerinde derin izler bıraktığı görülmektedir. Çünkü dönemin şahitlerinden Ali Kemal Saran'ın anlattığına göre bu baskılar artık psikolojik şiddet boyutunda yaşanır olmuştur. Zira bu dönemde suçlular dayak ve işkenceyle konuşturulamıyorsa, onları daha fazla tahrik eder ve suçlarını kabul ettirmeye yöneltir diye jandarmalar tarafından evlerinin çatısındaki kiremitler gözleri önünde kırılır hatta tarlalarda bulunan henüz yetişmemiş mısır fideleri bile koparılırmış. O günün ekonomik ve sosyal durumu, insanların içinde bulunduğu fakirlik ve geçim şartlarındaki yetersizlikler göz önünde bulundurulduğunda, zanlıların suçlarını itiraf etmeleri için izlenen bu metodun ne kadar etkili olduğu düşünülebilir.¹⁰²⁶ Üstelik bu dönem, ezanı Arapça okumanın veya Kur'an'ı Kerim okumayı öğrenmeye çalışmanın bile zanlı olmak için yeterli görüldüğü bir dönemdir.¹⁰²⁷

Erzurumlu Halis Emek Hoca'nın anlattıkları, jandarmanın tutumunun gerçekten fiziksel şiddetin yanında psikolojik şiddeti de içerdiğini göstermektedir:

“Tek parti döneminde, yani Halk Partisi döneminde jandarmada öyle büyük salahiyetler (yetkiler) vardı ki, jandarma köye geldiğinde başta muhtar olmak üzere halktan istediğini döver, istediğine söver ve hakaret ederdi. Üstelik dövdüklerini ve sövdüklerini de kendilerine hizmet ettirir, köy odalarında yemekler hazırlattırırlardı. Jandarma istediği kişinin evine baskın yapabilir ve istediği kişiyi de karakola götürebilirdi. Yani jandarma bizim için komutan idi. Bölgenin sanki en üst amiri o idi. Hatta bazen köylere keyfi dayak atmaya da giderlerdi. Çünkü yetkileri o kadar yüksekti ki kimse onlara ne dokunabilir ne de bir çift söz söyleyebilirdi. Bunun örnekleri çoktur.... İşte böylesine vicdansız ve acımasız oldukları için herkes jandarmadan çok çekinirdi. Jandarma denince de hep dinsizlik ve vicdansızlık akla gelirdi...”¹⁰²⁸

Döneme ilişkin anlatılanlar arasında 1950 öncesinde jandarmanın halkı bastırmak için korku unsurunu kullandığı hatta sudan sebeplerle sık sık fiziksel şiddete başvurduğu fazlaca yer almaktadır.¹⁰²⁹

Dönemin mizah dergilerinden Malumpaşa'nın 6.10.1947 tarihli 5. sayısında, jandarma ve polis halkın üzerinde bırakmış olduğu etki şu ifadelerle hicvedilmiştir:

¹⁰²⁶ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 14.

¹⁰²⁷ Başgöl, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 34-35.

¹⁰²⁸ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, s. 264-265.

¹⁰²⁹ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 176.

“Henüz hüviyeti tespit edilemeyen bir vatandaş, dün yolda giderken ansızın ödü kopmak suretiyle düşüp ölmüştür. Yapılan tahkikat sonunda, vatandaşın seyretmekte olduğu fotoğrafçı vitrininde bir polis resmi gördüğü anlaşılmıştır.”¹⁰³⁰

Yukardaki ifadeler biraz abartılı gibi görülse de, halkın bu dönemde yaşadığı korkuya ve yasakları çiğnediğinde başına gelecekler konusunda hissettiği tedirginliğe dönemin şahitlerinin anılarında rastlamak mümkündür. Örneğin Başgil, insanların ifade özgürlüğü üzerindeki baskı konusunda yaşadıkları korkuyu şu sözlerle anlatmaktadır:

“1945 yazı başlarında, yani 2. Dünya Harbi’nin Garb demokrasileri tarafından kazanılmasına kadar geçen devri yaşamış olanlarımız hatırlarlar ki, o devirde Türkiye’de hükümet adamlarının icraatını tenkit etmek, hususiyle din hürriyeti ve laiklik gibi tekkeleşmiş (dokunulmazlığı olan) mevzuları ele almak, adeta intihar etmek demektir. Bunda mubalağa yoktur. Şüphe edenler, o devrin gazete koleksiyonlarını karıştırabilirler. Ve kanaati uğruna darağacına çekilen ak sakallı adamların resimlerini görebilirler.”¹⁰³¹

Ali Kemal Saran’ın bu konuya ilişkin anısı da Başgil’i destekler niteliktedir. Saran, 40’lı yıllarda henüz bir çocukken görmüş olduğu idam manzaraları karşısında halkın yaşadığı korkuyu şu sözlerle anlatıyor:

“40’lı yılların sonunda Meydan Parkı’nda, eski Sümer Sineması’nın önündeki meydanlık alanda, asılarak idam edilmiş bir adamın darağacında sallandığını gördük. Muhtemelen halkın gözü önünde idam edilmiş; başkalarına ibret olması için de infazdan sonra bir müddet darağacında kalması istenmişti. Ayrıca çevredekiler bu korkunç olayı sessiz bir biçimde, merak ve ürpertiyle seyrediyorlardı...”¹⁰³²

Yetişkin insanları bile derinden etkileyen bu olayın bir çocuğun zihninde bırakmış olduğu etkiyi düşünmek zor değildir.

Devlet memurlarının bile camiye namaz kılmak için girmeden önce kendilerini gerici listesinde kaydetmeye hazır sivil bir polisin orada bulunup bulunmadığını anlamak için etrafı kolaçan etmek mecburiyetinde hissetmeleri, yaşanan korkunun boyutu hakkında bilgi vermektedir.¹⁰³³ O günlere ilişkin anılarını anlatan ve bu dönemde namaz kılan memurların adeta “namaz kaçakçılığı” yaptığını söyleyen Alanyalı Ahmet Müftüoğlu’na göre, Kuyularönü Camii’nde öğle namazını kılmakta

¹⁰³⁰Mehmet Saydur, *Marko Paşa Gerçeği*, s. 116. Polisler halk arasında yaşanan kopukluğun sebepleri için bkz: Dikici, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, s. 393. “Dikici, Çok Partili Hayata Geçerken Türk Polisinin Durumu”, *Çağın Polisi Dergisi*, Yıl: 9, (105), (Eylül 2010), s. 32., Dikici, “Demokrat Parti Döneminde İç Güvenlik ve Türk Polis Teşkilatı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3 (5), 2009, s. 62.

¹⁰³¹Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 15, 1940’lı yılların gazeteleri tarandığında böyle bir görüntüyle karşılaşılmamıştır. Muhtemeldir ki Başgil, devrin gazete koleksiyonları derken Cumhuriyet’in ilk yıllarında basına yansıyan görüntüleri kastetmektedir.

¹⁰³²Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 178.

¹⁰³³Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 34-37. Necati Sepetçioğlu, *Karanlıkta Mum Işığı*, İrfan Yayınları, İstanbul 1984, s. 103. Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 272.

olan bir şahsın polis memuru tarafından camiden dışarı atılması ve memurlara namaz kılmanın yasak olduğunun söylemesi, o zatın içlenerek ölümüne sebep olmuştur.¹⁰³⁴ Hümeyra Ökten'in döneme ilişkin anlattıkları sadece resmi devlet görevlilerinin değil öğrencilerin de namazlarını gizli kılmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Üniversiteyi bitirinceye kadar namaz kıldığını bütün arkadaşlarından sakladığını söyleyen Ökten:

“Nasıl saklamazdım? Derslerde ülkeyi geri bırakanların dindarlar, gericiler olduğu anlatılıyordu sürekli. Bizim okulda değil ama civar okullarda imamları çok küçümseyen, alay eden piyesler oynanıyordu. Mesela şöyle bir piyes oynanmıştı: İmam Efendi köylülere namaz kıldırarak. Köylülerin hepsi cahil. Ben ne dersem onu aynen tekrar edin diye tembih eder İmam Efendi. Yerde seccade yok herhalde secdede İmam Efendinin burnu tahtaların arasına sıkışır. İmam bağıırır “Burnum sıkıştı, burnum sıkıştı.” Cemaat arkadan tekrar eder: “Burnum sıkıştı, burnum sıkıştı.”

Bu oyunun kahkahalarla seyredildiği bir dönemde bir öğrencinin, manevi dünyasını zenginleştirmek için arkadaşlarından ve öğretmenlerinden gizli bir şekilde namaz kılması, ibadet özgürlüğü üzerinde psikolojik bir baskının olduğunu göstermesi bakımından anlamlı kabul edilebilir.¹⁰³⁵ O yıllarda hoşlanılmayan insanlardan bahsederken “İmam yapılı sevimsiz adam” ifadesinin neredeyse deyim haline dönüştürülerek sık sık kullanılması,¹⁰³⁶ bu dönemde din adamlarına bakışın alaycı bir özellik taşıdığını gösteren başka bir ayrıntıdır.

Sokaklarda bayanların giydiği çarşafın kaymakamın emriyle jandarmalar tarafından hatta bazen kendisi tarafından yırtılarak bir de “yüzün ne güzelmiş” diye ağlayan kadın ve kızların duygularıyla ve yaşadıkları mahcubiyetle dalga geçilmiş olması da,¹⁰³⁷ bu döneme ilişkin anlatılan sarsıcı olaylar arasında yer almaktadır.

Devletin gerek inanç ve ifade, gerekse ibadet özgürlüğü konusundaki bu sınırlayıcı ve yasaklayıcı tutumunun politik sebepleri üzerinde daha önce durulmuştu. Genel olarak modernleşme süreciyle birlikte dine karşı olumsuz bir bakışın geliştiği ve devletin resmi ideolojisi tarafından benimsenen bu bakışın da inançlı insanları sarsıcı bir takım uygulamaları beraberinde getirdiği bilinmektedir. Ancak halkın onayını almayan bu uygulamaların Türk toplumu üzerinde gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda

¹⁰³⁴ Eygi, *Cami Kıyımı*, s. 61.

¹⁰³⁵ Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s.85

¹⁰³⁶ Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 146.

¹⁰³⁷ Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, s. 46, ayrıca bkz: Serdengeçti, *Mabetsiz Şehir*, s. 178.

yıkıcı etkilerinin olduğunu söyleyen bazı sosyologlara göre “toplumsal anomiyeye” yol açan bu durum, bireylerin değişen, farklılaşan durumlar karşısında bir ikileme girmelerine yol açarak toplumda “çatlamaya”, biçimsizleşmeye” ve “kültürel şizofreni”ye neden olmuştur.¹⁰³⁸

Tanzimattan bu yana istikrarlı bir anlayışın benimsenmemesini, bu noktaya gelinmesinde sebep olarak gösteren Kısakürek, halka bu konuda sadece iki türlü tenbih ve telkinin yapıldığını ileri sürmektedir. Buna göre:

“Bize, ya kendi kendimizi zaman ve mekan üstü saydırıcı, her milletten yüksek tanıtıcı, her şeyin mucidi ve her medeniyetin başı hayal ettirici bir nefis pohpohlaması tenbihi yapılmış (mani); ya da, bu ruh haletinin tamamıyla aksi olarak, nefsimizi her nefsten aşağı gösterici, zillite düşürücü, insafsızca suçlandırıcı bir küçüklük ukdesi telkini reva görülmüştür. (Melankoli;) Bu tutarsızlığın bir sonucu olarak da “mana ile Türkçenin... Baba ile evladın... Mazi ile halin... Ticaretle ahlakın... İlimle hakikatin...Şairle şuurun... Toprakla köylünün... ve nihayet... Devlet bünyesinde beyin merkeziyle yumruk manzumesinin... araları efsane çapında açılmıştır.”¹⁰³⁹

Türk inkılapçılarının egosentrik düşünce tipinin bir örneğini teşkil ettiğini söyleyen Güngör de, idari kadronun benimsediği yaklaşım üzerinde bir takım psikolojik tespitlerde bulunmaktadır. Güngör’e göre egosentrik düşünce esas itibarıyla çocukluk çağına mahsustur ve daha çok zihinde geçen şeylerle realitede olanlar arasındaki farkı ayırt edememe şeklindedir. İnkılapçı, bir şeyin doğrusunu nasıl düşünüyorsa aynı şeyin başkaları için de doğru olduğunu düşünür, sonra bu “doğru” bildiği şeyleri ardı ardına emirnameler halinde yayımlar; kendi kudreti yetmiyorsa aynı şeyi bir başkasının yapmasını bekler. Bu emirnameler realite ile uyuşmadığı zaman bazen bir millet için felakete yol açabilir ve şiddetli direnmelerle karşılaşır. Fakat egosentrik düşünce tipi kendi kafası ile realite arasındaki uzlaşmazlığın kökünde objektif sebepler arayacak yerde, ortada bir “fesad”ın döndüğünü veya başkalarının kafalarının arızı sebeplerle yanlış işlediğini zanneder. Herkesi cahillikle veya fesat karıştırmakla suçlar. Onun için dünya, düzeltilmesi gereken kafalarla bertaraf edilmesi gereken fesatçılardan ibarettir; fesadı ortadan kaldırır ve insanlara “doğru yol” istikametinde yeteri kadar baskı yaparsa işlerin düzelmemesi için sebep kalmaz. Objektif şartlardaki değişimleri hesaba katacak yerde, kendisiyle başkaları arasındaki uyumsuzluğun zihniyet farkından ibaret

¹⁰³⁸ Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 153.

¹⁰³⁹ Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası*, s. 132-134

bulduğunu zanneder. Kendisini beğenmeyenler, zihinleri onun zihni gibi çalışmayan kimselerdir.¹⁰⁴⁰

Şiddeti yöntem olarak benimseyenlerin çocukluk dönemlerinin ve yetiştiği kültürün bu durumda etkili olduğunu ileri süren Tarhan' a göre de, kendisini şiddet uygulayarak ifade eden ve bu şekilde ayakta kalabileceğine ve kendisini gerçekleştirebileceğine inanan birey ve toplumların bazı ortak özellikleri vardır. Bunlar; otoriter görünme ihtiyacı, özgüven eksikliği ve ego doyumudur.¹⁰⁴¹

Döneme hakim olan korku yüklü atmosferin sadece bir strateji hatası veya yöneticilerdeki egosantrik düşünce ve otoriter görünme ihtiyacından kaynaklandığını ileri sürmek yanlış olmasa da eksik kalmış bir açıklama olacaktır. Nitekim dönemin, şiddeti ve yasaklamayı öngören tutumunun altında, engellenme hissine karşı gösterilen bir saldırganlık hissini yattığını da söylemek mümkündür.¹⁰⁴² Çünkü bu dönemde din, "terakkiye mâni" bir unsur olarak görülmektedir. Batının gelişmişlik düzeyini yakalayıp muasır medeniyet seviyesine ulaşmada en büyük engel olarak kabul edilen dinin, yönetici kadronun zihninde bir korku unsuru haline dönüşmesinin, ülkenin geleceğini teminat alma kaygısıyla şiddete dönüşmüş olması muhtemeldir ki, bu durumda uygulanan baskı ve şiddetin amacının halka eziyet etmek değil, ülkenin geleceğini garanti altına almak olduğu düşünülebilir. Yöneticilerin söylemlerine de net bir şekilde yansıyan bu anlayışa göre, baskı ve şiddet, hurafe ve batıl inanışlara karşı alınan savunma amaçlı bir tedbir olarak gösterilmektedir.

Döneme hakim olan yasaklayıcı tutumun altında hangi süreçlerin daha etkili olduğu bilinmez ama temel özgürlükler noktasında yaşanan bu yasaklama ve engellemelerin, bir çatışmayı ve sonuçta ruhsal sarsıntıyı beraberinde getirmiş olmasını muhtemel kılmaktadır. Zira varoluşsal özgürlük, insana özeldir ve insanca yaşamının hayati önemini vurgulayan temel niteliklerden birisidir. İnsanın olumlu ve yapıcı yöndeki özgürlüğünün, dolayısıyla tercih hakkının engellendiği her durumda, bastırmadan doğan ruhsal kayıplar söz konusu olabilmektedir. İnsan, bilinci ve farkındalığıyla, gizli yeteneklerini gerçekleştirme ve geliştirme çabasında olan tek varlıktır. Eylemlerini tercihleri ile ortaya koyar. Bu noktada karşılaştığı engellemeler, -

¹⁰⁴⁰ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 49-50.

¹⁰⁴¹ Tarhan, *Sosyal Psikoloji*, s. 19.

¹⁰⁴² Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, s. 25.

sıklığa göre- bir taraftan tutum ve davranışlarda bilincin etkisini zayıflatırken, diğer taraftan da gerçekleştirilmeyi bekleyen pek çok yeteneğin, bu imkândan yoksun kalmasına neden olabilir.¹⁰⁴³ Engellemeler beraberinde bireyleri duygu, düşünce ve davranış çatışmasına sürükleyeceğinden, aslında dayatılan davranış kalıbının yer etmemesi gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir. Zira Bulaç'a göre türümüzün deneysel tarihi göstermiştir ki, kalbinde köklü değişimler vuku bulmadıkça insanın Allah'a da, Şeytan'a da meyletmesi beklenemez. Zira kalp, insan hayatındaki tüm faaliyetlerinin merkezidir; orada yeşeren bir karar ve niyet değişikliği, zihnin araçlarıyla kabul edilebilir hale geldikten sonra akıl yoluyla savunulur. Bunu da sosyal ve maddi hayattaki köklü değişim teşebbüsleri ve projelerin tatbiki izler.¹⁰⁴⁴ Aksi durumda ise tepkisel hareketlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin basın yasakları kapsamında sürekli kapatılma kararıyla karşılaşan Markopaşa dergisinin yayın ekibi, bütün engellemelere rağmen düşüncelerini bir şekilde ifade etmenin yolunu bulmuş ve bu konudaki kararlılıklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: "...Bütün okuyucularımıza bildirelim ki, canımız çıkmadıkça Markopaşa çıkacaktır." Bu derginin çıkardığı toplam 36 sayının kapatılmalar nedeniyle farklı isimler adı altında tekrar tekrar çıkmasının sebebi ise Markopaşa'nın emektarlarından Mahmut Uykusuz'un şu sözleriyle izah bulunmaktadır: "İnsan yaşamı zorlandığında, özlemleri, arzuları daha güçlü oluyor."¹⁰⁴⁵

Yasakların arzuları daha güçlü hale getirdiği bir ortamda devletin kendi halkını değersiz hissettirecek bir takım yaklaşımlar sergilemesi, bazı çelişkili durumları ve bunalımları da beraberinde getirmiştir. Zira kendisine bir taraftan "milletin efendisi" olduğu söylenen ancak diğer taraftan Ankara Garı'na indiğinde şalvarı ve çarığıyla şehrin dokusuna zarar verdiği kaygısıyla jandarma tarafından trene bindirilip geri gönderilen köylünün,¹⁰⁴⁶ bu çelişkili durum karşısında bir kimlik bunalımı yaşamaması mümkün değildir. Çünkü insanlar, içinde yaşadığı toplumda kim olduğuna dair sorunun cevabını bulamadığı, benlik ve şahsiyet oluşumunu tam olarak gerçekleştirmediği, toplumla kendini buluşturamadığı, "kendisi-için- kimliğiyle başkaları –için- kimliğini" uzlaştıramadığı, yani kendisi-için-kimliğiyle başkaları-için-kimliğinin birlikteliğinden doğan çift boyutlu kimliğe sahip olamadığı zaman, kendilerini boşlukta hissedebilirler.

¹⁰⁴³ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, s. 57-58, Tarhan, *Asimetrik Savaş, Politik Psikoloji*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 225-229.

¹⁰⁴⁴ Bulaç, *Modern Ulus Devlet, Bütün Eserleri-13*, 4. Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul 2012, s. 41.

¹⁰⁴⁵ Saydur, *Marko Paşa Gerçeği*, s. 81-88, Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 79.

¹⁰⁴⁶ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 72.

Bu boşluk hissi, insanların inanç, düşünce, davranış, ahlak ve dünya görüşlerini olumsuz yönde etkileyerek sonuçta kimlik krizi veya bunalıma sebep olabilir. Yaşanan bu bunalım da, neticede insanları, zaman zaman olmadıkları gibi görünmeye itebilmektedir.¹⁰⁴⁷ Nitekim dinî hayatla ilgili 1950 yıllarına kadar süren yasakların insanları bazen takiyye yapmaya yönelttiği görülmektedir. Örneğin 1950'lere kadar Kur'an ve Arapça eğitiminin yasak olmasına bağlı olarak eski yazı ile basılan eserlerin satımının da yasaklanması, geçimini bu işten sağlayan kişilerin farklı tedbirler almasına yol açmıştır. Gezici kitapçılık yapan ve eski yazılı kitaplar sattığı için jandarma takibine uğrayarak şiddete maruz kalan Çavdar Hoca adındaki şahsın, bu konuyla ilgili olarak bulunduğu çözüm zekice olduğu kadar düşündürücüdür de. Zira Çavdar Hoca el altından kitapları satarken İnönü ve Celal Bayar'ın büyük çerçeveli resimlerini elinde tutarak jandarmanın baskısından bu yolla kurtulmaya çalışmıştır. Yine dönemin şahitlerinden Saran'ın anlattığına göre gizli Kur'an öğrenimi esnasında jandarmanın geldiği haber alınınca bütün Kur'an nüshalarının caminin tavan arasındaki boşluğa gizlenip oyun oynanmaya başlanması hatta bir jandarma baskınının haber alınmasıyla hocanın telaşa cebinden çıkarıp kavalını çalmaya başlaması, düşünce ve davranış arasında yaşanan bu çelişkiye örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁴⁸ Verilen örnekle somutlaşan bu çelişkide korku unsurunun payının büyük olduğu muhakkaktır. Çünkü korku uyandırma, bir kişiyi bir şeye inandırmaya, yöneltmeye, bir davranışa itmeye çalışmanın en çok kullanılan yollarından biridir. Korku hissini normalin sınırlarını aştığı zaman, insanı istemediği, kabul etmediği bir davranışa sevk edebildiği için iki yüzlülük, çifte kişilik gibi durumların kendini gösterdiği görülmektedir.¹⁰⁴⁹

Yaşanan çelişkinin dönemin insanının psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz iz bıraktığı söylenebilir. Çünkü insanların kendilerine dayatılan zorunlu değişimi belli bir yaştan sonra içlerine sindirme ihtimalleri düşüktür. Düşünce ve inanışları bir çırpıda değiştirmeye çalışmanın aslında o insanın varlığını tehdit eden bir durum olduğunu ileri süren Güngör'e göre: Bir insan bazı alışkanlıklarından vazgeçebilir; bazı inançlarını değiştirebilir; hatta hiçbir köklü alışkanlığa sahip olmayacak kadar genç ise, önüne serilen herşeyi benimseyebilir. Fakat kırk yaşında, elli yaşında artık şahsiyeti tam teşekkül etmiş bir kimseye, o güne kadar sahip olduklarının tamamını değiştirmesini

¹⁰⁴⁷ Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 179.

¹⁰⁴⁸ Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 142, 291-292

¹⁰⁴⁹ Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 169.

teklif ederseniz bu onun ruhen kaldıramayacağı bir yük halini alır. Çünkü teklif edilen değişimleri kabul ettiği takdirde ortada artık başka bir insan vardır; eski şahsiyet ölmüştür.¹⁰⁵⁰

Sosyal değişim beraberinde getirdiği çelişki ve çıkmazların insanı hayattan koparma noktasına getirdiği gibi, içinde yaşanılan diğer toplumsal şartların da uygun olmaması halinde insanlardaki yaşama sevincini gölgelediğini düşünmek mümkündür. Çünkü toplumsal şartların, bireysel gelişim bağlamında yaşama sevincini etkileyen bir unsur olduğu bilinmektedir. From'a göre eğer bir insan, hem ekonomik hem de ruhsal açıdan bir kıtlık ortamında yaşıyorsa ve enerjisinin çoğunu saldırılara karşı yaşamını savunma çabası veya açlıktan kurtulma çabası için tüketiyorsa, bu insanın yaşam sevgisinin yerini ölümseverlik duygusunun alması mümkündür. Ayrıca sosyal adaletten, güven duygusundan ve özgürlükten mahrum olmanın da insandaki yaşama sevincini öldüreceğini ileri süren From, onurlu bir yaşam için gerekli temel nesnel şartlar anlamında güvenliğin, hiç kimsenin bir başkasının amaçlarının aracı olmadığı anlamında adaletin ve her bireyin toplumun aktif ve sorumlu üyesi olabilme olanağına sahip olması anlamında da özgürlüğün bulunduğu bir toplumda ancak yaşama sevincinin gelişebileceğini ileri sürmektedir.¹⁰⁵¹ Çalışmaya konu olan 1938-1950 yılları arasında yaşanan sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik durum düşünüldüğünde From'un insanlardaki yaşam sevincini öldürdüğünü ileri sürdüğü tüm şartların mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim genel olarak açlık sınırının çok altında yaşam mücadelesi veren halkın her anlamda ağır bir baskı altında olduğu, düşünce, inanç ve ifade özgürlüğünden mahrum kaldığı ve savaşın da etkisiyle sosyal adalete olan inancının sarsıldığı bir ortamda, insanların yaşama isteğiyle dolu olduklarını düşünmek zordur. Berkes'in anılarında, "bizde Kemalist devrimlerin açığa çıkmaya başladığı yıllarda gençler arasında bir intihar salgını patlak vermişti" ifadesi, bu tespiti destekler niteliktedir.¹⁰⁵² Kural ve ölçütlerin sürekli değişip yenilendiği, yeni fikirlerin yayıldığı bir ortamda, insanların tutunacak bir değerler silsilesine ihtiyaç duyması ve

¹⁰⁵⁰Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 12.

¹⁰⁵¹Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, s. 51.

¹⁰⁵²Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 128.

kendilerini belirsizlik ve emniyetsizlik duyguları içinde hissetmelerinin de böyle bir sonucu doğurduğu düşünülebilir.¹⁰⁵³

Her ne kadar İnönü döneminde yaşanan intihar vakalarıyla ilgili istatistiki kayıtlara, bulunmadığı gerekçesiyle ulaşılamadıysa da, bu yıllarda yaşanan bu olumsuzlukların etkisiyle anomik intiharların sayısının fazla olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu dönemi yaşayanların anlattıklarında bu anlamda toplumda bir ahlaki çözülmenin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁰⁵⁴ Bu dönemde toplumu karamsarlığa sürükler gerekçesiyle intihar haberlerinin, hatta Türkçe olmasına rağmen cenaze selalarının bile resmen yasaklanmış olması nedeniyle bu tür vakaların kayıt altına alınmamış olma ihtimali yüksektir.¹⁰⁵⁵ Ancak dışlanma, aşağılanma, psikolojik ve fiziksel şiddet, önceden sahip olunan değerleri kaybetme endişesi ve inanılan değerlerle uyumlu bir yaşam sürülmesi önündeki engellerin, halkın ruhunda derin etkiler bıraktığı¹⁰⁵⁶ ve neticede anlamsızlaşan yaşamlarının ölümle bir anlam kazanacağı düşüncesinin zihinlerinde kabul görme ihtimalinin bulunduğunu düşünmek mümkündür.¹⁰⁵⁷

Sonuç olarak çalışmaya konu olan dönemde, özellikle dinî hayatla ilgili yasaklamaların halkın psikolojisi üzerinde olumsuz bir etki bıraktığı, hatta bu etkinin zaman zaman travmatik boyutlara ulaştığı söylenebilir. Temel özgürlükler kapsamında yer alan düşünce, inanç, ve ibadet özgürlüğünün bu dönemde baskı yoluyla sınırlandırılmaya çalışılması, bunu yaparken de şiddet ve korku unsurlarının devlet güçleri tarafından fazlaca kullanılmış olması, böyle bir sonucun doğmasında etkili olmuştur. Tıpkı ortak heyecanlar ve ortak kaygılar gibi korkuların da bulaşıcı etkisiyle yayılma özelliği olduğundan bu korkunun, sadece bir kesimi değil tüm halkı etkisi altına almış olması ve bu yolla tüm toplumun sindirilmeye çalışıldığını düşünmek mümkündür.¹⁰⁵⁸ Böylesi bir ortamda insanın mevcut potansiyelini gerçekleştirme ve dinî gelişimini sağlıklı bir şekilde tamamlayabilme ihtimalinin son derece sınırlı kalacağı muhakkaktır. Çünkü kişinin kendini gerçekleştirmesine imkân veren bir

¹⁰⁵³ Emile Durkheim, *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme*, (Çev. Özer Özenkaya), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1986, s. 377-379, Kemal Sayar, *Ruhun Labirentleri*, 1. Baskı, Karakalem Yayınları, İstanbul 2003, s. 146.

¹⁰⁵⁴ Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 105.

¹⁰⁵⁵ Armağan, *Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri*, s. 185

¹⁰⁵⁶ Erdal Tekarslan ve Arkadaşları, *Sosyal Psikoloji*, Filiz Kitapevi İstanbul 1989, s. 105.

¹⁰⁵⁷ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, s. 15.

¹⁰⁵⁸ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 104, Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, s. 51-52.

dindarlık anlayışının oluşabilmesi için, içinde yaşanılan sosyal çevrenin bu gelişimi destekler nitelikte olması gerekir. Aksi halde dinamik bir özelliğe sahip olan ve bireyin psikolojik sağlığıyla doğrudan ilişkisi bulunan dinî gelişimin, olumsuz sosyal faktörlerin etkisiyle gerileme hatta kopmalarla sekteye uğraması muhtemeldir.¹⁰⁵⁹ Doğuştan inanma eğilimine sahip olan insanın bağlandığı inanç sistemiyle uyumlu bir yaşam sürmediği takdirde korku, güvensizlik ve çaresizlik gibi duyguların eşlik ettiği patolojik bir ruh halinin yaşanması mümkün olmaktadır. Çünkü bireyin kendini güçsüz ve yetersiz hissettiği durumlarda ona güven ve teselli veren ve aynı zamanda karşılaştığı problemlerle başa çıkma konusunda ona destek veren dinî inancın, duygusal olgunluk düzeyi ve psikolojik sağlıkla yakından ilişkisi bulunmaktadır.¹⁰⁶⁰ İbnu Haldun'un değerlendirmeleri de bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Zira baskıcı yönetim tarzıyla sindirilmiş bir toplumda ahlâk ve karakter zaafiyetlerinin baş göstereceğine vurgu yapan İbnu Haldun'a göre baskı, şiddet, zor ve cezaya dayalı yönetim tarzları altında yetişen kimselerde korku ve boyun eğme psikolojisinin hâkim olmasıyla direnme ve metanet gücü zayıflar, aşağılık duygusu (mezellet), kendine güvensizlik ve edilgenlik (meskenet) karakteri gelişir. Böyle bir karakterle yetişmiş insanların meydana getirdiği toplulukta ise dinî ve toplumsal hiçbir yenilik ve gelişme olmayacağı gibi tutuculuk, katılık ve gericiliğin hâkim duruma gelmesi kaçınılmaz olur.¹⁰⁶¹ Özel, böylesi bir atmosferin hakim olduğu dönemde, dindarların herhangi bir analize ve seçiciliğe tabi tutmadan din adına ne varsa koruma refleksiyle muhafazâkar ve gelenekçi bir tutum sergilediklerini, hatta bazı değerleri elde tutabilme adına birçoklarını elden çıkarmayı bile göze aldıklarını ileri sürerek bu duruma işaret etmektedir.¹⁰⁶²

2.4. YASAKLARIN KALDIRILMASININ HALK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Daha önce de belirtildiği üzere dinî hayatla ilgili düzenlemelerin 40'lı yılların sonuna doğru yaşanan gelişmelere bağlı olarak inançlı insanları rahatlatarak bir özellik arz ettiği görülmektedir. Genellikle bu alandaki yasakları kaldırmaya yönelik olan bu

¹⁰⁵⁹ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2007, s. 271, ayrıca bkz: Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", s. 119.

¹⁰⁶⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 20-49, Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 50-57.

¹⁰⁶¹ İbnu Haldun, *Mukaddime I*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 316, Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 15.

¹⁰⁶² Özel, *Üç Mesele*, s. 25-26.

düzenlemeler içerisinde özellikle ezanın tekrar Arapça okunmasını sağlayan düzenlemenin, o günleri yaşayan insanları bu gün bile duyulandırdığı görülmektedir.

Ezanın aslına döndürülmesiyle ilgili düzenlemenin bazı ruhlar üzerinde çok olumlu bir etki bırakırken bazılarını derinden sarstığı ve onları olumsuz bir ruh haline sevkettiği anlaşılmaktadır. O günü bir “bayram ya da ba’sü ba’del mevt” olarak nitelendiren kesimin¹⁰⁶³ yaşadığı duygu seli aşağıdaki ifadelerle yansımaktadır:

“Ezanın serbest oluşundan sonra minarede ezan okuyacak olan iki müezzinden biri hıçkıra hıçkıra ağlamaktan kendinden geçer ve dizleri titremeye başlar. İki kişi kolundan tutarak aşağı indirir. Bütün Anadolu’da “Allahuekber” sesleri göğe yükselirken halk öyle bağrışır ki göz yaşları sel olup akar. İnsanlar kendilerini yerlere atıp yuvarlanırlar. Bütün Türkiye sevincinden hıçkırıklara boğulur, kurbanlar kesilir. Anadolu bir sevinç yumağı olur, her tarafta bayram havası yaşanır. Bir ezan coşkusu başlar yeniden. Koca bir göz olur ağlar Anadolu.”¹⁰⁶⁴

Öcal’la mülakat yapan Kazancı’nın “Hayatım boyunca bu kadar topluluğun birlikte gözyaşı döktüğünü bir daha hiç görmedim”¹⁰⁶⁵ sözleri o gün yaşanan tabloyu tasvir eder niteliktedir. O günün, Erzurumda da bir bayram günü gibi kutlandığını söyleyen Halis Emek Hoca da yüzlerce küçükbaş hayvanın kesildiği bu gün, halkın adeta Erzurum’un Rus işgalinden kurtuluşunun bayram sevincini yaşıyormuş gibi mutlu olduğunu anlatmaktadır. Yaşar Tunagür hoca da aynı duygu selinin yaşandığı İstanbul Sultanahmet Camii’nde yaşananlarla ilgili anısını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Ben Sultanahmet Tapu dairesinde çalışıyordum. Cuma namazı için Sultanahmet camiine gitmiştim. Cami lebâleb (hıncahıc) doluydu. O gün Meclisin öğleden önceki celsesinde kanunun çıktığını Ankara’dan haber alan İstanbul müftüsü, hemen özel ulaklarla bütün Cuma ezanlarının Arapça olarak okutulmasının haberini gönderir. Haber Sultanahmet Camiine gelince müezzin mahfelinde büyük bir sevinç çılgılığı ve Allahu Ekber sadalar koşturdu. Biliyorsunuz Sultanahmet camisinin 6 minaresi ve 18 şerefesi vardır. Hemen sesi güzel müezzinlerden ve cami cemaatinden 18 kişi minarelere yöneldi ve şerefelere çıktı. Hiç unutmuyorum, 18 müezzin 6 minarenin 18 şerefesinde her biri diğerinden bir dakika sonra başlamak üzere öyle bir ezan okumaya başladılar ki, manzara görülmeye değer. Sultanahmet Camiinin içerisindeki 10 bin kişiye yakın cemaat “Allahu Ekber, Allahu Ekber” ezanlarını işitince hep birlikte camiye boşaltıp, “ne oluyor?” diyerek Cami avlusuna fırladılar... Cemaat avluda heyecandan ve ezan sevincinden ağlaşıyor, herkes birbirini “Allahu Ekber” diyerek kucaklıyor, kimileri de gayrı ihtiyarı müezzinlere eşlik ederek ezanı mırıldanıyorlar... ve bizler o zaman sanki Bilal-i Habeşi

¹⁰⁶³Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca’nın Hatıraları*, s. 92-93.

¹⁰⁶⁴Harun Tokak, “Ezanın Dönüşü”, *Ezanın Yasak Yılları, Yarının Ezanları*, (Ed. Ayhan Yıldırım), 1. Baskı, Özge Yayınları, İstanbul 2010, s. 8.

¹⁰⁶⁵Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 2, s. 18.

gelmiş de ezan okuyor sanmıştık. Bu anıyı anlatırken o günleri tekrar yaşayan hocaefendi hüngür hüngür ağlamaktan kendini alamamıştı.”¹⁰⁶⁶

Dönemin gençlerinden biri olan Yalçıntaş da, ezanın Arapça okunma yasağı kalkınca Ankara merkezde yaşanan coşkuyla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“...Bir çoğu taşradan gelip Ankara’ya yerleşmiş bu insanların gönlündeki ızdırap ne kadar büyükmüş ki, birbirlerine sarılıyorlar, ağlaşıyorlar, adeta uzun yıllardır görmedikleri kardeşlerini görmenin yürek burkan sevinciyle ne yapacaklarını şaşırılmış vaziyette acayip bir ruh hali sergiliyorlardı...”¹⁰⁶⁷

Ezanın tekrar Arapça okunmasını sağlayan bu düzenlemeye halkın tüm kesimlerinden olumlu bir tepkinin geldiği görülmektedir. Örneğin Ankara Üniversitesi öğrencilerinden 150 kişi imza toplayarak memnuniyetlerini başbakana şu sözlerle ifade etmişlerdir:

“Ezanın serbestisi mevzuunda verdiğiniz beyanatı derin bir memnuniyetle okuduk. Laikliğin bütün icapları ile tatbiki hususundaki kararımızı ve serbest din, serbest devlet düsturunu teyid etmek zımında gösterdiğiniz âsılane cesareti bütün kalbimizle tasvip ediyoruz. Vicdan hürriyetinin teminini tehalük ve hasretle bekleyen biz üniversite gençleri, milletimizin en başta gelen arzularından birinin tahakkukunu görmekle sonsuz bir bahtiyarlık duyuyoruz. Bu vesile ile minnet ve şükranlarımızı arzeder, hürmetlerimizi teyid ederiz.”¹⁰⁶⁸

Ezanınla ilgili Meclis’teki görüşmeler esnasında kendisine söz verilmediği halde kürsüye gelen Katamonu milletvekili Muzaffer Muhdo, “Yemin ettim. İlle söyleyeceğim” diyerek, gürültüler arasında, kendisi öldüğü zaman geride bırakacağı çocuklarının Fatiha okuyamayacaklarını, eski iktidarın işi bu hale getirdiğini, hâlbuki yeni hükümetin bunu mümkün kıldığı için tebrike layık olduğunu söyleyerek yasağın kalkmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.¹⁰⁶⁹

Ezan konusunda halkın her kesiminden gelen talebi dikkate alan hükümet, öncesinde yaptığı etkili muhalefetle, din eğitiminin müfredata dahil edilmesi, hacca gitmek isteyenlere izin verilmesi ve türbelerin yeniden ziyarete açılmasıyla dinî hayatın yeniden canlanmasında önemli gelişmelere ön ayak olmuş ve bu konuda beklenti içinde olan halkı büyük bir sevince boğmuştu. 1950 yılındaki Ramazan ayının Kadir Gecesi’nde sadece Süleymaniye Camii’ni kadın erkek 30 bin kişinin doldurarak tüm

¹⁰⁶⁶Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, s. 248-264.

¹⁰⁶⁷ Yalçıntaş, *Türkiye’yi Yükselten Yıllar*, s. 126-127.

¹⁰⁶⁸“Arapça Ezan Türlü Tefsirlere Yol Açtı”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (7 Haziran 1950), s. 5, konuyla ilgili basındaki tartışmalar için ayrıca bkz:Abdülhalim Yener, “Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları (5-18 Haziran 1950)”, *Köprü, Üç Aylık Fikir Dergisi*, (66), 1999, Ahmet Araman, *Türk Basınında Laiklik Tartışmaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006.

¹⁰⁶⁹“Arapça Ezan Yasağı Kalktı”, *Yeni İstanbul Gazetesi*, (17 Haziran 1950), s. 1

Müslümanların duaya ve şükre yönelmeleri, bu sevincin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.¹⁰⁷⁰ Dinî hayatta serbestlik yaşanmadan önce en ünlü camilerin cemaatlerinin bile yok denecek kadar azaldığı düşünülürse, bu rakamın ifade ettiği anlam daha iyi anlaşılabilir. O günlere kadar yaşanan sıkıntıları içine akıtan halkın, Çakmak'ın cenazesinde bu tepkiyi korkusuzca dile getirmesi artık bu konuda tahammüllerinin kalmadığı izlenimini vermiştir.¹⁰⁷¹

Yukarda geçen ifadeler yasağın kaldırılmasından dolayı memnuniyet duyan kesimin ruh halini yansıtmaktadır. Ancak bu düzenlemenin kendilerini büyük bir kaygıya ve ümitsizliğe düşürdüğü bir kesim de vardı ki onların hissettiklerine bakınca her iki kesimin ne kadar farklı bir ruh hali içerisinde olduğu görülebilir. Nitekim bu uygulamayı genel olarak “Orta çağın dinî hurafelerinden temizlenmiş laik bir zihniyete karşı gelmek” olarak değerlendiren kesimin yaşanan gelişmelerden hiç de mutlu olmadıkları hatta bu gelişmeler karşısında derin bir ümitsizliğe kapıldıkları görülmektedir. Örneğin ezanın Arapça okunacağını öğrenen Ulus Gazetesi yazarı Kemal Zeki Gençosman bu konuyla ilgili olarak hissettiklerini gazete makalesinde şöyle ifade etmektedir:

“Bu sabahtan beri perişan bir halde olduğumu sizden **niye** gizliyeyim. Etime bıçak saplansa bir damla kanım çıkmaz. Hükümet gazetesinin Atatürk inkılaplarının bir taraftan didiklenmeye başladığını tebşir eden (müjdeleyen) büyük manşetini gördüğüm andan itibaren içimi derin bir ümitsizlik kapladı. Sabahtan beri kara kara düşünüyorum. Arapça ezandan sonra, halkın daha nelerden hoşlanacağını ve yeni hükümetin gerilere doğru daha ne türlü adımlar atacağını düşünüyorum. Tüylerim diken diken oluyor.”¹⁰⁷²

Aynı gazeteden Prof. Dr. Yavuz Abadan da duygularını benzeri şekilde ifade etmiştir:

"Arapça ezana dair bu beyanatı okuyunca içimde bir ürperme duyduğumu saklayamayacağım. Orta çağın dinî hurafelerinden temizlenmiş laik bir zihniyete karşı gelmektir bu..."

Bu kesimi böylesine ümitsizliğe düşüren şeyin ezanla ilgili yapılan bu düzenlemeyle “inkılaba ihanet” olduğu ve bu tavizle, “Atatürk inkılapları abidesinin altından bir tuğla çekilerek bütün temelin sarsılacağı” düşüncesi olduğu söylenebilir. Zira Ulus

¹⁰⁷⁰“Kadir Gecesi Halk Camileri Doldurmuştu. Yalnız Süleymaniye’de 30 Bin Kişilik Cemaat Vardı.”, *Milliyet Gazetesi*, (13 Temmuz 1950), s. 4-5.

¹⁰⁷¹ Jaeschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, s. 46, Banguşolu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 102.

¹⁰⁷² Kemal Zeki Gençosman, “Ümit Kırıcı Başlangıç”, *Ulus Gazetesi*, (06 Haziran 1950), s. 3.

Gazetesinden Feridun Osman Menteşoğlu'nun sözleri bu düşünceyi doğrular niteliktedir:

"... İnkılaplarımız muasır medeniyet yapımızın kilit taşlarıdır. Onlardan herhangi birini çekip çıkarmanın tabiat kanunlarına uygun bir reaksiyonla diğerlerini de sarsabileceği daima uykularımızı kaçıran bir ihtimaldir."

Arapça ezan okunmasını öngören düzenlemeyi ateşle oynamak olarak değerlendiren bazı yazarlar ise vicdan hürriyeti adı altında böyle bir düzenleme yapılmasının çok anlamsız olduğunu çünkü Arapça ezan okumanın vicdan hürriyeti ile hiçbir alakası olmadığını ileri sürmektedir. Zira "Tanrı uludur" nidasını beğenmeyenlerin içlerinden, dudakları arasından "Allahu Ekber" diyerek bu problemi kendilerinin çözebileceğine inanan bu anlayışa göre, bu düzenleme sadece bazı zümreleri memnun etmek için ortaya atılmış basit bir meseledir.¹⁰⁷³

Ezanla ilgili düzenlemenin inkılapların selameti açısından tehlikeli olduğuna inanan dolayısıyla kaygılanan yazarlardan biri de Nadir Nadi'dir. Zira ona göre gerçek vicdan hürriyetinin sağlanması için bu yasakların devamına ihtiyaç vardır:

"Din işlerini dünya işlerinden fiilen ayırmadıkça cemiyetimizi zaman zaman rahatsız eden bir takım sürçmeleri önlemekte güçlük çekeceğiz. Yok eğer sahiden laik bir cemiyet seviyesine ulaştığımızdan şüphemiz varsa, Atatürk yasaklarından bir tekine olsun dokunmaya kendimizde hak görmemeliyiz. Çünkü ancak o yasaklar sayesinde ki, gerçek vicdan hürriyeti bu memlekette kök salabilecektir."¹⁰⁷⁴

Halk içerisinde de bu düşünceyi benimseyen insanlar vardı. Örneğin Mina Urgan dinî hayatla ilgili gelişmelerle ilgili olarak annesinin düşüncelerini şöyle yansıtmaktadır:

"Devlet radyolarında mevlitler okunmaya başlayınca annem öfkeden köpürür, radyoyu hemen kapatırdı. Ezanın Arapça okunmasına da karşıydı. Çünkü halkın dinini anlayabilmesi için namazın Türkçe kılınması ezanın Türkçe okunması gerekirdi..."¹⁰⁷⁵

1025 doğumlu Tarık Bağdat'la yaptığımız görüşmede de benzeri ifadelerle karşılaşılımıştır. Zira Bağdat'a göre:

"Ezan uzun süre Türkçe okundu ama bu kötü bir şey değildi. Çünkü insanlar Arapça haliyle ezanın anlamını bilmiyorlardı. Bu nedenle ezanın Türkçe okunmasına halkın her hangi bir tepkisi yoktu. Zaten camilerde de fazla kişi olmuyordu. Enfazla 5-6 kişi olurdu."

Dinî hayatı rahatlatan gelişmelerin karşısında olan bu kesim, "irtica hortladı" düşüncesiyle yaşadıkları kaygıları bir şekilde ifade etmenin yollarını bularak gerek

¹⁰⁷³ Fergan, "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi", s. 214-217.

¹⁰⁷⁴ Nadir Nadi, "Ezan" *Cumhuriyet Gazetesi*, (06 Haziran 1950), s. 3-5.

¹⁰⁷⁵ Mina Urgan, *Bir Dinazorun Anıları*, s. 112.

gazete gerekse dergi makaleleriyle duygularını tüm kamuoyuyla paylaşmak istemişlerdir.¹⁰⁷⁶ Örneğin Arapça ezan yasağının kalkmasının beraberinde din eğitimi konusundaki baskı ve yasakları kaldırmayı da zorunlu kılacağını düşünen bu kesimin yaşadığı kaygılar, Son Telgraf Gazetesinden Ethem İzzet Benice'nin şu sözleriyle dile gelmiştir:

“Atatürk inkılapları bir bütündür. Bu bütünün bir halkası koparıldı mı ötekiler de birbirini koparır. Medrese, türbe, tekke, Arap harfi, Arapça tedrisat...gelir. Bir din dili kabul edilirse arkasından din dilini öğretmek ihtiyacı gelir. Kur'an'ı Kerim okuyabilmek için Arap harfi ve Arapçayı okuyup yazmak gerekmez mi?”¹⁰⁷⁷

Yasakların büyük oranda kaldırıldığı ve halkın rahat bir nefes almaya başladığı 1950 yılında, Fevzi Çakmak'ın cenazesine katılan halkın yüksek sesle tekbir getirmeleri, bazı kesimlerin ciddi anlamda rahatsız olmalarına ve gelecek kaygısı yaşamalarına yol açmıştır. Mütareke yıllarında İzmir valiliği yapmış olan İbrahim Süreyya Yiğit'in iki eliyle şakaklarını yumruklayarak, dehşet içinde: “Eyvah , irtica ayaklandı, yıkılıyor inkılaplar!” diye evinin kapısında dövünmesi, dinî alandaki rahatlamadan duyulan bu rahatsızlığın bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁰⁷⁸

Türbe ziyaretleriyle ilgili yasakların kaldırılması da bazı kesimler tarafından inkılapları tehdit eden bir düzenleme olarak görülmüş ve tedirgenlik yaratmıştır. Örneğin Menteşoğlu bir makalesinde:

“Modern inkılapların hepsi de ümmet devrinden Cumhuriyete geçen bir cemiyeti tamamen maddi bir zihniyet içinde yaşamaya alıştırmak için yapıldı... Bize şimdilik türbe değil istikbale giden şuuru ayakta tutmak lazımdır”

diyerek bu konudaki kaygılarını dile getirmiştir.¹⁰⁷⁹ Aynı yazar başka bir makalesinde özellikle din diliyle ilgili düzenlemelere karşı tepkisini şu sözlerle ifade etmiştir:

“... Biz laikler canımız pahasına laikliğin ayakta tutulmasına kararlı olduğumuz için din kültürünün de, ibadetin de mutlaka Türkçe olmasını vazgeçilmez bir esas sayarız... Laikliği kökleştirmek için ve Türk milletinin dinî istiklâlini de temin etmek için din kültürümüzü “Türk” yapmaktan başka hiçbir çare yoktur.”¹⁰⁸⁰

Sonuç olarak 1950 yılına girildiğinde dinî hassasiyeti olanları oldukça mutlu eden gelişmeler yaşanırken bu gelişmelere, kendilerini ümitsizliğe ve gelecek kaygısına

¹⁰⁷⁶ Mahmut Makal, *Bir İşçinin Günlüğünden*, s. 130.

¹⁰⁷⁷ Fergan, “Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi”, s. 219.

¹⁰⁷⁸ Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 571.

¹⁰⁷⁹ Feridun Osman Menteşoğlu, “İşimiz Türbelere mi Kaldı?”, *Ulus Gazetesi*, 15 Kasım 1948, s. 2.

¹⁰⁸⁰ Menteşoğlu, “Türk, Dinini de Diliyle İster”, *Ulus Gazetesi*, (26 Şubat 1949), s. 2.

düşüren kesimin hüznü damgasını vurmuştur. Menderes'in deyimiyle "halka mal olmamış" uygulamalara son veren yasal düzenlemelerin yapılmasının bedeli bir on yıl sonra çok acı bir şekilde ödenmişse de, o dönemde dinî hayatın canlanması ve inananların kısmen de olsa din ve vicdan özgürlüğüne kavuşmuş olmasının ülkenin büyük bir kesimini mutlu ettiği söylenebilir.

2.5. DÖNEMİN POLİTİK TUTUMUNUN DINDARLIK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Daha önceki bölümlerde dönemin Türkiye'sine hakim olan siyasi, kültürel ve ekonomik atmosfer hakkında detaylı bilgi verilmiş ve bu alanlarda izlenen politikaların hangi anlayış çerçevesinde şekillendiği üzerinde durulmuştu. Bu bölümde ise din, kültür, eğitim ve ekonomi alanlarında izlenen politikaların halkın dinî algısı ve yaşayışı üzerinde ne tür etkiler bıraktığı ve bu etkinin dindarlık düzeyine nasıl yansıdığı ele alınacaktır. Çünkü pek çok faktöre bağlı olarak değişiklik gösterebilen dindarlığın sosyo-kültürel çevre, bilgi düzeyi, ekonomik durum, siyasi ve toplumsal olaylar gibi değişkenlere bağlı olarak artıp azalabileceği bilinmektedir. Bu nedenle de "yaşanan din" olarak da tanımlanan dindarlık hakkında kesin yargılarda bulunmanın zor olduğu düşünülse de, "nasıl" ya da "hangi yönelimde" dindar olduğuna dair tasvir edici anlatımların yapılabildiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁸¹

2.5.1. Dönemin Din Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri

Dönemin dinî alandaki politik tutumuna ilişkin bilgiler, "Dönemin Din Politikaları" başlığında detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bilgiler ışığında dinin, çağdaş ve kalkınmış bir devlet olmak isteyen Türkiye Cumhuriyet'nin önünde bir engel olarak telakki edildiği, bu nedenle de toplum üzerindeki belirleyici gücünün bertaraf edilmesine yönelik politikalar geliştirildiği söylenebilir.¹⁰⁸² Bu politikalar belirlenirken dinin tamamen ortadan kaldırılmasından ziyade, ulus devlet sınırları içerisinde bir "ulusal din" geliştirme gayretiyle bir "Türkiye İslamı" yaratılmak istendiği görülmektedir.¹⁰⁸³ Bu şekilde hem modernleşme sürecine katılmak kolaylaşacak, hem de modernleşme değişimine direnen dinin, direnci kırılarak pasifleştirilecektir.¹⁰⁸⁴ Eski

¹⁰⁸¹ Hökelekli, "Din, Dindarlık ve Boyutları", s. 31-41.

¹⁰⁸² Ali Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2005, s. 97-99.

¹⁰⁸³ Sabri Hizmetli, "Demokrasi ve İnsan Hakları Bağlamında Çağdaş Türkiye'de Dinî Hayat ve Din Öğretimi Alanında Gelişmeler", s. 399, Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 53-54.

¹⁰⁸⁴ Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, s. 112-113.

haliyle “fazileti vuran küflü bir silah” olarak görülen din,¹⁰⁸⁵ kendisine kazandırılan bu yeni formla, “çağdaş uygarlık düzeyine” ulaşmada bir engel olma durumundan da çıkmış olacaktır. Bütün bu gelişmeler yaşanırken din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde tanımlanan laiklik ilkesinin, dini, toplum hayatından, ferdin günlük davranışlarından, hatta mümkünse zihninden ve ruhundan çıkartıp atmanın bir aracı olarak benimsendiği görülmektedir. Bazı çevrelerce din düşmanlığı şeklinde anlaşılan bu anlayışın, on dokuzuncu yüzyıl pozitivizminin ağır etkisinde olduğu, bu nedenle de din-dışı/sekülerlik ve dine-karşı/atezimle özdeşleştirildiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁸⁶

Özetlenmeye çalışılan dönemin dinî alandaki politik tutumunun, dönemin insanının hem dinî yaşantısı hem de birbiriyle olan ilişkileri üzerinde bir takım etkiler bıraktığı söylenebilir. Herşeyden önce bu politik tutumun, insanları, “biz” ve “ötekiler” olmak üzere ikiye ayırdığı, toplum içinde “dindar-laik gibi ayrımların yapılmasına yol açtığı görülmektedir.¹⁰⁸⁷ Bu ayırımın özellikle köylü ve kentli arasında iyice derinleştiğini ve kentlinin köylüyü aşağılama noktasına kadar geldiğini ileri süren Sakal’a göre, bu dönemde yüksek dereceli memurlar sahip oldukları ayrıcalıklar yüzünden halkı, ayaklarının altında ezebilecekleri bir karınca gibi görüyor, bu nedenle de halka tepeden bakarak onları her fırsatta aşağılıyordu. Buna göre, şehirlerin girişindeki denetleme noktaları yüzünden seyahat etme özgürlüğü bile kısıtlanan köylünün, “Çingene” “avam”, “basit kılıklı adam”, “Haso-Memo”, “baldırı çıplaklar”, “kasketliler” gibi ayrımcı adlandırma ve suçlamalarla ötekileştirildikleri görülmektedir.¹⁰⁸⁸ Bu dönemde halkın yöneticilerin ifadelerinde bir yandan “millî bilincin kaynağı” olarak görülüp yüceltilmesine rağmen diğer yandan cehaleti nedeniyle “kaba, görgüsüz, bilgisiz ve medeniyetsiz” olarak telakki edilip küçük düşürülmesi, bir takım ayrımcı uygulamaları beraberinde getirmiştir.¹⁰⁸⁹ Nitekim Makal’ın konuya ilişkin olarak anlattığı bir anı, bu konudaki ayırımın ulaştığı noktaya dikkat çekmektedir. Zira Makal köyden arkadaşlarıyla Valiliğin karşısındaki havuzlu kahvehaneye oturup sohbet etmek istediklerini, ancak garsonun gelerek kendilerini:

¹⁰⁸⁵ İsmail Arar, *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul 1969, s. 80,

¹⁰⁸⁶ Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, s. 55- 84.

¹⁰⁸⁷ Sabri Hizmetli, “Demokrasi ve İnsan Hakları Bağlamında Çağdaş Türkiye’de Dinî Hayat ve Din Öğretimi Alanında Gelişmeler”, s. 402.

¹⁰⁸⁸ Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, s. 25, ayrıca bkz: M. Şevki Yazman, “Ezan Meselesinde Hakikat”, s. 2, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 84, Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 88.

¹⁰⁸⁹ Tezcan Durna, *Kemalist Modernleşme ve Seçkincilik*, s. 219.

“Patron kızıyor. Gidin kendinize göre oturacak yer bulun. Bir bakın şöyle, burası sizin yeriniz mi, buranın müşterileri size benziyor mu, kör müsünüz. Size benzer müşteri var mı hiç?” sözleriyle kahveden kovduğunu, direnince de patron tarafından dışarı atıldıklarını anlatıyor. “Biz insan değilmiyiz?” dediklerinde de, “değilsiniz” cevabını aldıklarını söylüyor. Makal, kahvehanedekilerin gülüşmeleri arasında dışarı kovulurken onurlarının incindiğini ve “imtiyazlı sınıftan” olamamanın hüznüyle iç geçirdiklerini anlatmaktadır.¹⁰⁹⁰

Halkın yaşam şekli dışında düşünce ve inanç yönünden de bir ayrıma maruz kaldığı bu dönemde, insanların “inkılaplara karşı”, “gerici”, “Millî Mücadele karşıtı ve İngiliz yanlısı”, “Atatürk düşmanı” veya “Ata’nın partisine oy veren-vermeyen” gibi, tek parti ölçütleri ile ayrıştırılarak sonuçta Türk halkının Tek Parti idaresinin makbul vatandaşları ve ötekiler olmak üzere ikiye bölündüğü görülmektedir. Kendisi gibi düşünmeyi gayri meşru ilan eden bu anlayışın, kendisinin yaptığı kanunları tenkit etmeye kalkanı ezilmeyi hakeden acizler ve zavallılar olarak görmesi, bazı kesimlerce “jakoben” bir yönetim anlayışının göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹¹ Daha sonraki yıllarda iktidar yanlılarının “beyaz Türkler”, muhalefettekilerin ise “zenciler” olarak nitelendirildiği bu ayrışmanın,¹⁰⁹² insanlar arasında bir düşmanlığa yol açtığı, hatta bu düşmanlığın kanuni düzenlemelere bile yansıdığı ileri sürülmüştür. Çünkü “gerici”, “resmi ideoloji ve rejim karşıtı”, “Atatürk ilkeleri ve devrim düşmanı”, “anayasa ve anayasal düzen muhalifliği” gibi suçlamalarla ülke, devlet, anayasa ve rejim için tehlikeli kabul edilen bu kesim için, bir takım yasal tedbirler alınarak, ülkenin geleceği açısından son derece önemli olan bir takım uygulamalara imza atıldığı görülmüştür.¹⁰⁹³ Zira bu dönemde din derslerinin eğitim öğretim kurumlarının müfredatına uzun süre alınmamasında, Arapça ezan ve Kur’an eğitimi yasağında, dinî yayınları yasaklamaya yönelik düzenlemelerde, ülkenin birlik ve bütünlüğünü korumakla ilgili kanunlarda, bürokrasi, iş ve meslek hayatını düzenleyen kanunlarda, devamlı olarak belirtilen bu tehlike gözönünde bulundurulmuş ve öncelikle bertaraf edilmesi amaçlanmıştır.¹⁰⁹⁴ Bu

¹⁰⁹⁰Makal, *Bir İşçinin Günlüğünden*, s. 38-39, ayrıca bkz: Coşkun, Zeki, “Halk plajlara akın etti, vatandaş perişan”, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=159969>, 22.05.2013.

¹⁰⁹¹Sakal, “Tek partinin vatandaşları ve ötekileştirdikleri”, s. 157-158.

¹⁰⁹²Binnaz Toprak ve Arkadaşları, *Türkiye’de Farklı Olmak, Din ve Muhafazâkarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, s. 15.

¹⁰⁹³Hizmetli, “Demokrasi ve İnsan Hakları Bağlamında Çağdaş Türkiye’de Dinî Hayat ve Din Öğretimi Alanında Gelişmeler”, s. 411.

¹⁰⁹⁴Bu konudaki yasal düzenlemeler için ilgili başlığa bakılabilir.

da muhafazakâr insanların aleyhine olacak bir takım uygulamaları beraberinde getirmiştir.

Farklı düşünen insanlara yönelik önyargıdan kaynaklanan bu ayrışmanın sadece kanuni düzenlemelere yansımakla kalmadığı, sosyo-kültürel ve dinî yapı içerisinde de yer ettiği görülmektedir.¹⁰⁹⁵ Bu bağlamda önyargıların taşıyıcılığını yapmakta önemli kültürel yapılar olarak ön planan çıkan fıkralar, hikayeler, lakaplar, vecizeler ve deyimlerle, sosyal yapının, gruplara ve katagorilere ayrıldığı, böylece “öteki”nin farklılığının, bazen espri ile karışık bir tarzda, bazen de ciddi bir şekilde, ama çoğu kez alaylı ve aşağılayıcı ifadelerle vurgulandığı görülmektedir.¹⁰⁹⁶ Hoşlanılmayan birisinden bahsederken “İmam kılıklı sevimsiz bir tip” ifadesinin bu dönemde neredeyse bir deyim haline dönüşmesi,¹⁰⁹⁷ bazı bayanların giyimlerinden dolayı “karafatma” veya “kokona” gibi alaycı lakaplarla yerilmesi¹⁰⁹⁸ bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca modernleşmenin etkisinde olan dönemin Türkiye’inde, dinden söz edildiğinde zihinlerde kara sakallı, yeşil sarıklı ürkütücü çehreli insanlar, kara çarşafli kadınlar, sahtekar istismarcı hocalar şeklinde beliren görüntülerin, halkevlerinde alay konusu olacak şekilde tiyatro metinlere veya fıkralara konu olması da, bu ayrışmaya örnek gösterilebilir. Tabi bu imajı besleyen örnek olayların hemen her dönem, hatta yakın zamanlarda bile Türkiye’de mevcut olduğu inkâr edilemez. Ancak din gibi karmaşık ve çok boyutlu bir bütüne ilişkin genel-geçer bir yargıda bulunmanın hatalı algılamalara yol açabileceği kesindir. Çünkü din, bir takım tezahürlerden hareketle açıklanamayacak kapsamda ‘çok eksenli’ bir söylemsel içeriğe sahiptir.¹⁰⁹⁹

Ayrımcılık ve ötekileştirmeye sonuçlanan bu süreçte, bireylerin diğer insanlara olan yaklaşımlarını, sosyal kimliklerinin belirlediğini ileri süren Tajfel ve arkadaşlarına göre insanlar ben tanımlamalarını ırki, dinî, siyasi vb. gibi sosyal sınıflara üyeliklerinin bilinciyle türetirler. Kendilerini, üyesi oldukları sosyal grubu dikkate alarak değerlendirir ve sınıflandırır. Bu süreçte kendilerini yerleştirdikleri grupla özdeşleşerek sosyal kimliklerini oluştururlar. Olumlu bir sosyal kimlik edinmek ve benlik saygılarını yükseltmek için sosyal karşılaştırmayı gerçekleştiren bireyler, kendi

¹⁰⁹⁵ Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı, Biz ve Onlar*, 1. Baskı, Karahan Kitapevi, Adana 2004, s. 40-41.

¹⁰⁹⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 545.

¹⁰⁹⁷ Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, s. 158.

¹⁰⁹⁸ Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı, Biz ve Onlar*, s. 40-41.

¹⁰⁹⁹ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 62.

guruplarını kayırarak algılama ve diğer gurubu da küçümseme yönünde bir yanlılık gösterirler. Kalıp yargıların temelini oluşturan sosyal kategorizasyonla, bir yandan aynı gurubu paylaşan kişiler arasındaki farklılıklar azaltılıp benzerlikler artırılırken, öte yandan farklı gruplar arasındaki benzerlikler azaltılıp farklılıklar abartılmaktadır. İç-grupla dış-gruplar arasında gerçekleştirilen bu ayırım, kendi grubunu kayırmaya yol açtığı gibi, son derece katı ve kalıcı olan kalıpyargıların oluşmasına da neden olmakta ve dış-grubun yalnızca olumsuz algılanmasına değil, dış-gruba düşmanlık beslenmesine, dolayısıyla da gruplararası çatışmalara da yol açmaktadır. Sosyal kimlik, tehdit altında hissedildiğinde ise, dış gruba karşı kalıpyargılar katı ve olumsuz bir muhteva kazanmaktadır.¹¹⁰⁰ Her sosyal yapıda “biz” ve “ötekiler” şeklindeki kategorizasyonun, sosyal kimlik ihtiyacıyla güdülenmiş bir arzu olduğunu söyleyen Yapıcı, kalıp yargıların diğer kişi ya da gurupları hatalı bir şekilde algılamanın bir sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Kategorizasyon sürecinde meydana gelen bu hatalı ve yanlış algılamalar da genelleştirilmek suretiyle bir takım hükümlerin çıkarılmasına, daha sonra da bu hükümlerin gurup üyelerinin tamamını içine alacak şekilde genişletilmesine yol açmaktadır.¹¹⁰¹

Kalıp yargıların davranışa dönüşmesinde bireysel sebeplerin yanısıra sosyo kültürel, sosyo ekonomik, dinî ve ideolojik sebeplerin de rol oynadığı görülmektedir. Bu sebepler dairesinde, iç grup üyelerinin birbirlerine olan yaklaşımı şöyle olmaktadır: Kendilerini uzman ve kusursuz görmek, kendi değerlerini tümüyle doğru ve evrensel bulmak, kendilerini güçlü görüp birbirleriyle işbirliği yapmak, grup içindeki otoritelere güvenip, boyun eğmek, grup üyeliğini sürdürme yönündeki istekliliğini sergilemek, diğer iç-grup üyelerine ilişkin olumlu tutumlar geliştirmek, iç-grubun başarılarından kendine pay çıkarmak. Üyelerin dış-gruba (diğerlerine) yaklaşımları ise; diğerlerini ikinci sınıf, ahlaki değerleri zayıf ve yetersiz görmek, diğerlerinin değerlerini reddetmek ve onlarla işbirliği yapmayı istememek, dış-gruptaki otoritelere karşı gelmek, dış-grup üyelerine güvenmemek ve onlara katılmayı reddetmek, dış-grup üyelerine olumsuz duygularını ve nefretini sezdirmek, grup içindeki tatsızlıklardan ve iç-grubun

¹¹⁰⁰HenriTajfel, M.G. Billig, R.P. Bundy, “Social Categorization and Intergroup Behaviour”, Eur. J. Soc. Psychol. I (2), p. 155, ayrıca bkz: Sibel A. Arkonoç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak, Deneysel ve Eleştirel Yaklaşımlar*, 1. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2008, s. 241, H. Andaç Demirtaş, “Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar, *İletişim Araştırmaları*, 1(1), 2003, s. 129-141, Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı, Biz ve Onlar*, s. 19-122, Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, 12. Baskı, Evrim Yayınları, İstanbul 2010, s. 134.

¹¹⁰¹Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı, Biz ve Onlar*, s. 19-122.

başarısızlıklarından dış-grubu sorumlu tutmak.¹¹⁰² Her iki grup arasındaki bu farklılığın ve önyargıların temelinde, muhatabı benzer veya farklı algılama süreci yattığı söylenebilir. Zira insanlar kendilerine benzeyenleri çekici bulup ondan hoşlanırken benzemeyenlerden ise genellikle hoşlanmaz ve onlara karşı olumsuz tutum geliştirirler. Farklılıklar ne kadar çok olursa, olumsuz tutumların ve önyargıların şiddeti de o oranda kuvvetli olmaktadır.¹¹⁰³ Çünkü grubun aleyhine algılanan farklılıklar, grup kimliğini, sosyal kimliği ve üyenin benlik algısını olumsuz etkileyen unsurlar olarak kabul edilmektedir.¹¹⁰⁴

Çalışmamıza konu olan dönemde hem yönetilenler hem de yönetenlerin kendilerini karşı grubun birer üyesi olarak gördükleri, “Atatürk düşmanı”, “gerici”, “laik”, “inkılapçı” gibi kalıp yargılarla karşı tarafı damgaladıkları ve akabinde bir algılama hatası içine düşerek birbirlerini zamanla düşman olarak görmeye başladıkları söylenebilir. Bu dönemde özellikle iktidarı elinde bulunduran anlayışın, kendileri gibi düşünmeyenleri aşağılayıcı ve değersizleştirici bir takım ifadelerle küçük düşürmeye çalışması, yaşanan başarısızlıklardan doğrudan karşı tarafı sorumlu tutarak onları zayıf, yetersiz ve cahil olarak nitelendirmeleri, her türlü dinsel faaliyetin düşmanca algılanıp “irtica” diye damgalanıp yok edilmeye çalışılması, bazı tepki hareketlerinden yola çıkarak “bütün dindarlar böyledir” şeklinde genelleme yapıp inananların değersizleştirilerek suçlanması, sözü edilen algılama hatalarının bir sonucu olarak gösterilebilir.¹¹⁰⁵ Çünkü bu insanlar, kendi gruplarının görüşlerinin benimsenmeye değer tek görüş olduğuna inanmakta, dünyayı gruptaki diğer üyelerin gözüyle görerek “en doğru” düşüncenin kendilerine ait olduğuna dair ortak bir algı içinde bulunmaktadır. Dönemin tanıklarından birisi olan Toker, özellikle Ege bölgesinde farklı düşünceye sahip partililerin birbirlerini düşman olarak algıladıkları için selamı sabahı kestiklerini, oturdukları kahvehaneyi hatta namaz kıldıkları camileri bile ayırdıklarını ifade etmektedir.¹¹⁰⁶

Özellikle kendilerini baskı altında hisseden ve sosyal kimliklerine yönelik ciddi tehdit algılayan grup üyeleri arasında ise bağlılık ve dayanışma duygusunun

¹¹⁰²Demirtaş, “Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar”, s. 129-141.

¹¹⁰³Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 545, Emre Kongar, *Demokrasi ve Laiklik*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, s. 44-47.

¹¹⁰⁴Sibel A. Arkonoç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 242.

¹¹⁰⁵Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, s. 51-52.

¹¹⁰⁶Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 133.

kuvvetlenmesiyle birbirlerine kenetlenmelerin ve cemaatleşmelerin olduğu görülmektedir. Çünkü merkezi idarenin, grup içinde önemli olan inanç, kültür ve ahlaki değerler konusundaki olumsuz tutumunun, insanlar tarafından kimliklerine yöneltmiş bir tehdit olarak algılandığı söylenebilir. Buna karşı oluşan ve gelişen savunma refleksleri, aynı inanışta olanların birlikte hareket etme ve güç oluşturma imkânı aramalarını hızlandırmıştır.¹¹⁰⁷

Farklı düşünce ve inanışa tahammülün neredeyse hiç olmadığı Millî Şef döneminde, bütün engellemelere rağmen tarikat ve cemaat içerisinde kendi gibi düşünenlerle bütünleşme imkânı bulan grupların, “yeraltına inmiş illegal faaliyetler”¹¹⁰⁸ şeklinde de olsa varlıklarını bir şekilde sürdürdüğü ve bu yolla sosyal kimliklerini ve benlik saygılarını korumaya çalıştıkları görülmektedir. 1940’lı yılların sonlarında etkisi derinden hissedilecek olan muhalefet hareketlerinin de tabanını oluşturan bu gruplar, başlangıçta alınan tedbirler sonucu iktidarda olanların programlarında ve zihniyetlerinde kendilerine yer bulamasa da, uygulanan politikalara olan tepkilerini, kendilerini fazla açığa çıkarmadan yürütmeye çalışmışlardır.¹¹⁰⁹ Yapılan faaliyetlerle, devletin din aleyhine resmi kanallardan benimsetmek istediği ideoloji yerine, kendi hayat felsefelerinin hakim kılınmaya çalışıldığı ve bu şekilde farklılıkları korumanın yollarının arandığı söylenebilir. Örneğin Köy Enstitülerinde eğitim görüp Türkiye Cumhuriyeti’nin genç bir öğretmeniye Nur cemaatinin etkisiyle mesleğinden istifa eden Mustafa Sungur, kendisinde yaşanan değişimi şöyle ifade etmektedir:

“1946’da 16 yaşında iken bana verilen risalelerden okumaya başlayınca bende Köy Enstitüsü’nden kalan inkâr tortularının bir bir yıkandığını hissettim. Müthiş bir değişim geçirdim... Okuduğum bu satırlardan sanki ruhuma hidayet esintileri geliyordu. Hiç yabancılık hissetmedim, aksine bu ifadeler adeta beni ruhumun en derin köşelerinden yakalıyordu...”¹¹¹⁰

Cemaat ve tarikat üyelerinin biraraya gelerek hem değiştirilmeye çalışılan değerlerini hem de kimliklerini korumaya gayret ederken aynı zamanda dinin sosyal hayat üzerindeki etkisinin de devamına yönelik bir takım faaliyetler içerisinde oldukları görülmektedir. Özellikle Nurculuk ve Süleymancılık gibi cemaat yapılanmalarıyla Nakşi ve Ticânî gibi tarikat oluşumlarının bu dönemde etkin faaliyet sürdürdükleri ve

¹¹⁰⁷ Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, s. 48, 55.

¹¹⁰⁸ Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 233-260.

¹¹⁰⁹ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 175-176.

¹¹¹⁰ İhsan Atasoy, *Mustafa Sungur*, 8. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul 2009, s. 37-45.

bu nedenle de yakın takip altında tutuldukları bilinmektedir.¹¹¹¹ Dönemin resmi ideolojisine göre sadece bireysel olarak vicdanlarda yaşanması gereken dinin, cemaat ve tarikatler vasıtasıyla kollektif yönünün yaşanmaya çalışıldığı, gizli de olsa evlerde toplanan üyelerin, yerine getirdikleri dinî ritüellerle dinin sosyalleşme üzerindeki etkisinin de bir şekilde devamına gayret edildiği söylenebilir. Bu gayreti, devletin dini, toplumsal süreçlerde yok saymaya yönelik uygulamalarına bir tepki olarak görmek mümkündür.

Dönemin Türkiye’inde kişi vicdanına hapsedilmek istenen dinin, toplumsal yaşamda varolan rolünün ve etkisinin gözardı edildiği görülmektedir.¹¹¹² Çünkü modernleşme süreciyle birlikte aklın ve bilmin ışığında yeniden şekillenen dünya düzeni, yaşam alanı olarak dine sadece bireyin vicdanını uygun görmüştür. Dönemin yöneticilerinin de benimsediği bu anlayışa göre, değerlerin, tutumların ve inançların şekillenmesinde ana referans noktası haline gelen bireyin, dinî inancını şekillendirme sürecinde, sadece kendi tecrübesinden yola çıkması yeterlidir. Dolayısıyla dinî veya kamusal herhangi bir aracıya ihtiyaç duyması söz konusu olamaz. Modernite ile birlikte hız alan ve sekülerleştirici yapının bir uzantısı olarak döneme damgasını vuran bu anlayışın¹¹¹³, bireyin dinî düşünce ve davranışı üzerinde bir takım etkiler bırakmış olması muhtemeldir. Çünkü dünyayı deneysel ve rasyonel bir bakış açısıyla değerlendiren bireyin, rollerin rasyonel pragmatik yaklaşımlarla belirlendiği bir ortamda, dinî motivasyonlarla eylemlerde bulunma ihtimalinin yüksek olacağını düşünmek zordur. Eylemlerinin karar mercii, yani aktörü olan birey, aynı zamanda, toplumsal yapıyı inşa etme işlevini de yerine getirdiğinden, bir yandan da toplumsal kurumları sahip olduğu zihinsel donanımına uygun şekilde, yani dinden tevarüs etmeyen, deneysel ve rasyonel bakış açısına göre yeniden inşa edecek¹¹¹⁴ ve bu süreçte dinin kurumsal alandaki varlığına son verecektir.

Dönemin Türkiye’ine bakıldığında bu düşüncenin genel olarak yönetici kesimde kabul gördüğü, halka bir takım yansımaları olsa da, Türk toplumunun hiç bir zaman Batılı anlamda seküler bir topluma dönüştürülemediği söylenebilir. Çünkü Türk

¹¹¹¹ Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 221, Dikici, “Millî Şef Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 175, 176.

¹¹¹² Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 54-55.

¹¹¹³ Hüsnü Ezber Bodur, “Sekülerleşme Teorileri Çerçevesinde Din ve Sosyal Değişme, Sekülerleşme ve Dinî Canlanma”, (Haz. Ali İsmail Güngör), *Sempozyum (22-23 Ekim 2008 Ankara)*, s. 35.

¹¹¹⁴ Mehmet Özyay, *Günümüz Sosyolojisinde Modernleşme-Sekülerleşme-Dinî İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜ Sosyoloji Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, İstanbul 2006, s. 51-62.

halkının genel olarak benimsediği İslam'ın özellikleri ve bu dinin hayatın her alanını kuşatıyor olması, Batılı anlamda sekülerleşmeye imkân vermemiştir. Zira Tanrı'yı hem içkin hem de aşkın olarak algılayan Müslümanların, O'nu bireylerin ve toplumların hayatlarına müdahale eden bir varlık olarak kabul etmeleri, Hıristiyan modernite anlayışıyla uyumlu değildir. Çünkü rasyonalizm ve pozitivistimin öncülüğünde gelişen modernite Tanrı'yla ilişkiyi, kurumsal düzeyde değil bireysel zeminde ele almakta ve inancı, vicdani bir mesele haline getirmektedir. Dolayısıyla bireylerin ve toplumların kaderinin metafizik gerçeklerle değil, bilim ve aklın öncülüğünde belirlenebileceği inancından beslenen pozitivist düşüncenin karşısında duran teslimiyetçi ve ıkrarcı Müslüman dindarlığının, Batılı moderniteyle doğal bir uyum sürecine girmesi mümkün olmamıştır.¹¹¹⁵ Çünkü "Müslümanın zihninde din hayatın kendisidir. Hayatı dışlayan bir din anlayışında ise hayat yoktur."¹¹¹⁶

Türk toplumu, benimsediği dinin özelliği itibarıyla her ne kadar tam olarak seküler bir toplum haline dönüştürülemediyse de, resmi politikanın etkisiyle dine olan yaklaşımının ve dinî algısının bu dönemde büyük oranda yeniden şekillendiği söylenebilir. Zira siyasi arenada yaşanan gelişmelerin ve sosyo kültürel yapıda meydana gelen değişikliklerin dindarların ruh dünyasında bir takım değişimlere yol açtığı ve neticede yeni bir takım dindarlık formlarının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı bilinmektedir. Örneğin dini, sadece Allahla kul arasında kutsal bir bağ olarak gören ve dinî düşüncelerini günlük hayatına yansıtmayan kişilerin yaşadığı laik dindar tipine¹¹¹⁷ bu dönemde sıkça rastlandığı görülmektedir.

Dindarlığın zihinsel görüntüleri ve bunların davranışlara olan yansımaları bakımından düşünüldüğünde, dogmatik bir dindarlık anlayışının döneme hakim olduğu görülmektedir. Bazı düşünce ve inançların otoriter, baskıcı ve hoşgörüsüz bir biçimde başkalarına aktarılması şeklinde ortaya çıkan dogmatizm, bireylerin tutum ve davranışlarında önyargıya yol açtığı için insanların sürekli olarak kendileri gibi düşünmeyenlere karşı şüpheyle bakmasına sebep olmaktadır.¹¹¹⁸ Böylesi bir zihin yapısına sahip olan insanlar, başkalarını "bizden olanlar" ve "olmayanlar" ya da "biz"

¹¹¹⁵Yapıcı, "Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık", s. 24-29.

¹¹¹⁶Ali Kirman, Sekülerleşme Perspektifinden İnsan-Din İlişkisinin Dünü, Bugünü ve Geleceği, (Haz. Ali İsmail Güngör), *Sekülerleşme ve Dinî Canlanma, Sempozyum (22-23 Ekim 2008 Ankara)*, s. 299.

¹¹¹⁷Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", s. 86-87.

¹¹¹⁸Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 94-96.

ve “ötekiler” şeklinde sınıflama eğiliminde oldukları için, öteki olarak adlandırdıkları diğer grup ve cemaat mensuplarıyla olan ilişkilerini çoğu kere güvensizlik üzerine bina ederler. Bugün yaşanan gelişmelerden hareketle gelecekte sürekli kaygı duyan dogmatiklerin, ister bireysel ister sosyal içerikli olsun her türlü meselede zihinsel bir katılığı ve tutuculuğu söz konusudur.¹¹¹⁹ Çünkü böyle bir zihin yapısı, bireye herhangi bir katkı, müdahale ve düzenleme yapma hakkı vermediği gibi, sürüp giden yaşamın akışını yeniden anlama ya da anlamlandırma uğraşlarına ve özgür düşünce ortamına da karşıdır. Bu da beraberinde hoşgörüsüzlüğü, bağnazlığı ve düşünce zorbalığını getirmektedir.¹¹²⁰ Çalışmaya konu olan dönemde, benimsenen laiklik anlayışının bir sonucu olarak dinî özgürlüklerin, genel hak ve özgürlükler kapsamında bile görülmek istenmemesinin altında da böylesi bir zihin yapısının etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü inanılan iyinin ve doğrunun topluma çabucak ve zorla kabul ettirme isteğinin, dogmatik zihin yapısının bir özelliği olduğu bilinmektedir.¹¹²¹ Gerçi özellikle dönemin yöneticilerin zihin yapısına hakim olduğu düşünülen bu dogmatik anlayışın aslında bugün bile mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim geleceğin yöneticileri olan lise öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışma, geleneksel anlamda daha az dindar olan öğrencilerin, laikliği hala dinsel özgürlüklerin baskı altına alınmasını içerecek şekilde algıladığını göstermektedir.¹¹²² Bu da kitlelerin ruhuna yerleşen bir inancı değiştirmenin en az yerleştirmek kadar zor olduğuna işaret etmektedir.¹¹²³

Daha önceki bölümlerde detaylı bir şekilde ele alındığı üzere, oldukça zor şartlarda yaşam mücadelesi veren halkın, inanç noktasında oldukça katı bir tutumla karşılaşmış olması, yönetime karşı ciddi bir toplumsal huzursuzluğun yaşanmasına yol açmıştır. İnsanları ‘babasız’ bırakmaktansa ‘ekmeksiz’ bırakmayı tercih ettiğini söyleyen yönetim iradesi, katı ve buyurgan tarzından dolayı insanlardan beklediği anlayışı bulamamış,¹¹²⁴ Halk Partisine alternatif olarak kurulan DP ile bilinçaltına itilmiş ve yıllarca bastırılmış tepkiler, devlet düzeyinde kendilerine siyasal bir kutup bulunca “çığ” gibi büyümüştür.¹¹²⁵ Başgil’e göre hiçbir şey, kamuoyunu, İnönü’nün

¹¹¹⁹Yapıcı, “Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, s.100-110.

¹¹²⁰İbrahim Hakkı Aydın, “Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslam”, *Ekev Akademi Dergisi*, (27), 2006, s. 171.

¹¹²¹Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 97.

¹¹²²Selim Eren, Üzeyir Ok, “İnsan Hakları ve Dindarlık: Bir Grup Lise Öğrencisinin Sivil Hakları Algılama Biçimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (2), 2009, s. 92-96.

¹¹²³Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 120-121

¹¹²⁴Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 71.

¹¹²⁵Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 89.

siyasetinden ve mutlak otorite sahibi partisinden laiklik anlayışı ve uygulaması kadar nefret ettirip uzaklaştırmamıştır.¹¹²⁶ Bu uzaklaşmada, baskıcı ve yasaklayıcı yönetim tarzının beraberinde getirdiği büyük hayal kırıklığı ve umutsuzluğun güven bunalımına dönüşmesinin etkili olduğu söylenebilir. Çünkü böylesi bir ortamda halkın dayanıp güvенеbileceği, kendisinden güç alabileceği objeler yok olacağından, ilişkilerin bozulup güven bunalımının yaşanması kaçınılmaz olmaktadır.¹¹²⁷

Dönemin insanına “Laik olduk ama neye layık olduk”¹¹²⁸ dedirtecek kadar büyük hayal kırıklıklarına yol açan din politikalarının, bir süre sonra yaşanan iç ve dış gelişmelere paralel olarak normalleşmesi, yaşanan toplumsal huzursuzluğun azalarak iyileşme sürecine girildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte kendine olan güvenini ve benlik saygısını yeniden kazanmaya başlayan halk, yönetime olan tepkisini seçim sandıklarında somutlaştırarak siyasi tercihlerinin önemini görmeye başlamıştır. Seçimlerde halkın, tercihini iktidardan yana kullanmaması, seçmen davranışını belirlemede sosyolojik, ideolojik, psikolojik, kültürel ve ekonomik unsurların ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.¹¹²⁹ Bu konuda yapılan tecrübi çalışmalar da, hep bu gerçeği destekler nitelikte sonuç vermiştir. Örneğin, toplumun hassas kabul ettiği konularda gözlenen pozitif gelişmeler, oy verme sürecinde birincil belirleyici bir değişken haline gelebilmektedir.¹¹³⁰ Zira Türk halkı için çok hassas kabul edilen dinî alandaki gelişmeler, siyasi tercihleri etkilemiştir. Çünkü dinî tutum, demokratik yönetimlerde kitlelerin siyasal davranışlarını belirleyen en önemli unsurlar arasında sayılmaktadır.¹¹³¹ Örneğin 1946, özellikle de 1950 seçimlerinde muhalefetin seçim meydanlarında insanların dinî hayatlarına saygılı olacağını ve bu konuda gerekirse kanuni düzenlemeler yapacağını söylemesi, seçim sonuçlarını beklenmedik oranda değiştirmiştir.¹¹³² Mardin’e göre bu zafer aslında “küçük gelenek”in çok uzun süredir hayalini kurduğu “büyük gelenek” içine nüfuz

¹¹²⁶ Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 34-43.

¹¹²⁷ Karaca, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 50.

¹¹²⁸ Turan, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s.103.

¹¹²⁹ Gülay Ercins, “Türkiye’de Sosyo- Ekonomik Faktörlere Bağlı Olarak Değişen Seçmen Davranışı”, *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2007, s. 30, 37.

¹¹³⁰ Seyfettin Erdoğan, *Politik Konjonktür Hareketleri Teorisi Perspektifi ile Siyaset- Ekonomi İlişkileri*, Değişim Yayınları, 1. Basım, 2004 s. 160.

¹¹³¹ Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, s. 360.

¹¹³² Toprak, “Dinci Sağ”, s. 249.

etmesi anlamını taşımaktadır ki bu da, toplumsal duyarlılıkları harekete geçiren gelişmelerin, seçmen davranışlarını önemli ölçüde etkileyebildiğini göstermektedir.¹¹³³

Sonuç olarak, bu dönemde modernizm ve sekülerizmin ağır etkisinde şekillenen din politikalarının, halkın dinî algısı ve dinî yaşayışı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Dini sadece vicdâni bir mesele haline indirgeyen yaklaşımların, bu dönemde özellikle aydın kesimde fazlaca benimsendiği görülürken, buna muhalif muhafazâkar bir yaklaşımın da, cemaatler yoluyla varlığını koruduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde insanların sekülerizmin etkisiyle bireyselciğe doğru itilerek en temel eğilimleri olan bağlanma ve güvenme ihtiyaçları engellenirken,¹¹³⁴ tepki olarak ortaya çıkan cemaatleşmenin de, toplumdan uzak grupların ortaya çıkmasına ve kendi içindeki bireylerin kitle içinde kimliksizleşmeleri gibi bir tehlikeyle karşı karşıya gelmelerine yol açtığı söylenebilir.¹¹³⁵ Çünkü baskı ortamının, tarikatlerin kapalı cemaat örgütlenmesine yönelerek, bütünüyle içe dönük ve toplum-dışı bir biçim kazanmasında ve böylece kendilerinin dışındaki modern dünya karşısında dayanıksız ve eleştirisiz bireyler yetiştirmesinde etkili olduğu bilinmektedir.¹¹³⁶ Ayrıca devletin kendisi için uygun gördüğü dinî anlayışı, baskı ve şiddet kullanarak benimsetmeye çalışmasının, halk arasında “biz ve ötekiler” şeklinde bölünmelere yol açtığı ve akabinde insanların, birbirlerini düşman gibi algılamalarına sebep olduğu görülmektedir. Çünkü dogmatik bir zihin yapısıyla sırf kendi doğrularının benimsetilmeye çalışıldığı bir ortamda, hoşgörü ortamının olmasını düşünmek zordur. Başgil’in “fikir ve kanaat, ıslak keçeyle benzer, tepildikçe sıklaşır ve sertleşir”¹¹³⁷ sözü, baskı ile dogmatik düşünce arasındaki bu kısır döngüye işaret etmektedir. Aslında sadece Türk toplumunda değil, pek çok Batı Avrupa toplumlarının tarihinde bile din, dil, mezhep ve etnik ayrımlardan kaynaklanan önyargı ve baskıların çatışma alanları yarattığı ve neticede önemli değişikliklere yol açtığı bilinmektedir.¹¹³⁸

Bu dönemdeki dinî alanla ilgili politikaların dinin, insanla birlikte insan için var olduğu¹¹³⁹ ve dine olan ihtiyacın da yine ancak insanla birlikte yok olabileceği

¹¹³³ Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, *Türk Modernleşmesi, Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 186-189.

¹¹³⁴ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 14. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul, s. 71.

¹¹³⁵ Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 163.

¹¹³⁶ Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 111.

¹¹³⁷ Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, s.112.

¹¹³⁸ Toprak ve Arkadaşları, *Türkiye’de Farklı Olmak*, s. 181.

¹¹³⁹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1982, s. 31-33.

gerçeğinin göz ardı edildiği görülmektedir. Bu da çalışmanın 3 numaralı hipotezi (“*dönemin din politikaları belirlenirken insanın dine olan ilgi ve yatkınlığı yeterince dikkate alınmamıştır*”) desteklemektedir. Dinî faaliyetlerin tek parti döneminin sonuna kadar yer altına inmesinde döneme hakim olan bu anlayışın büyük oranda etkili olduğu söylenebilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, hangi durumda olursa olsun dinin, Türk insanının hayatında her zaman önemli bir güç olarak devam ettiği, bütün baskılara ve laiklik konusunda abartılmış vurguya rağmen, dinin toplumsal ve siyasal hayatta önemli bir güç olmaya devam etmesi, dinin insanın var oluşuna anlam kazandırmadaki işleviyle izah edilebilir.¹¹⁴⁰ Ayrıca baskı içerikli politik tutumun da insanları dine yönelip bağlanmaları noktasında etkilediği, bu konuda serbest bırakıldıkları takdirde ise kendilerini daha rahat hissedecekleri söylenebilir. Nitekim Çarkoğlu ve Toprak tarafından yapılan çalışmalarda 1999 yılında halkın yaklaşık %42’si Türkiye’de dindar insanlara baskı yapıldığı kanaatini taşıyorken bu oran 2006 yılında %17’ye düşmüştür. Bu da göstermektedir ki iktidardaki partinin dinî alanla ilgili yasaklayıcı ve sınırlayıcı politikaları, halk tarafından baskı olarak algılanmaktadır.¹¹⁴¹ Başka bir ifadeyle dinî alandaki politikaların din ve vicdan hürriyetine saygılı bir çizgide olması, halkın kendini daha rahat hissetmesine yol açmaktadır.

2.5.2. Dönemin Kültür Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri

Dönemin idari kadrosunun kültür politikalarına yönelik genel yaklaşımı, giriş bölümünde detaylı olarak ele alınmıştı. Ancak hümanist bir anlayışın hakim olduğu bu yaklaşımın, dinî hayata etkisi yönüyle Türk toplumu üzerinde derin izler bırakması, bu yaklaşımın yeniden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Sonuçları itibarıyla halkın ruh sağlığına yansımaları ve dinî hayata etkisi bağlamında yeniden ele alınacak bu başlıkta, dönemin kültür politikalarına yöneltilen eleştirilerin, hangi konular üzerinde yoğunlaştığı da açıklığa kavuşacaktır. Çünkü bu eleştiriler aynı zamanda, benimsenen ve uygulanan kültür politikalarının, dönemin insanının dindarlık algısı ve dinî yaşayışı üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.

¹¹⁴⁰Toprak, “Dinci Sağ”, s. 240-247.

¹¹⁴¹Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Türkiye’de Din toplumu ve Siyaset*, Tesev, İstanbul, 2000, s. 69; Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Türkiye’de Din toplumu ve Siyaset*, Tesev, İstanbul 2006, s. 30.

Toplumdaki her türlü gelişmenin kültürel bünyedeki değişmelere bağlı olarak yaşanabileceğine inanan idari kadro,¹¹⁴² bu alanda uygulanacak etkili politikalarla, belirlenen hedefe kolayca ulaşılabilmesini düşünmüştür. Bu noktada ilmi zihniyet ve hür düşüncenin daha hızlı gelişmesi amacıyla, buna engel olarak görülen din ve geleneğe bağlı bir takım unsurların kaldırılmasına karar verilmiş ve neticede bu iki esastan gelen müesseseler ciddi olarak sarsıntıya uğramıştır.¹¹⁴³ Toplumdan gelen her türlü tepkiye “ya bize itaat ederler ya da bize benzemeye çalışırlar”¹¹⁴⁴ şeklinde cevap veren yönetici kesimin benimsediği bu yaklaşım, bu ülke için en iyi olanın yine kendileri tarafından düşünülebileceğine dair tam bir güven içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu güvenin yanısıra, kültür ve medeniyetin manevi unsurlarının zorla da olsa değiştirilmeden, kitlelerin ruhuna kök salan inançların sökülüp atılmayacağı düşüncesi, dil, tarih ve din gibi kültürün temel manevi unsurları üzerinde bir takım operasyonlar yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Çünkü bu unsurlar üzerinde yapılacak değişikliklerin, benimsenen inançların, ruhlar üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırmada etkili olacağı bilinmektedir. Zira Le Bon’un ifadesiyle “Medeniyet unsurlarını değiştirmeye zorlamadan inançlarını değiştirmek, henüz hiç bir kavme nasip olmamıştır.”¹¹⁴⁵

Yukarda kısaca özetlenmeye çalışılan dönemin kültür politikalarındaki temel yaklaşımın genel olarak tüm kesimlerden ciddi eleştiriler aldığı görülmektedir. Çünkü hümanizm ekseninde belirlenen bu politikaların, toplumu kendi özünden kopardığı ve kimlik bunalımı yaşamasına sebep olduğu düşünülmektedir. Özellikle dilin sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi adı altında yapılan uygulamaların, toplumun hemen hemen her kesiminde büyük bir tepkiye yol açtığı görülmektedir. Örneğin geniş ölçüde muhaliflerin görüşlerini yansıtan ve daha ziyade üniversite mensupları ile gazetecileri bir araya getiren Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti’ne göre, hükümetin, elinde bulunan vasıtalarla herhangi bir dili topluma zorla kabul ettirmeye çalışması uygun değildir. Çünkü uydurulan dille halk, idarenin dilini, aileler de çocuklarının okulda öğrendikleri dili anlamamaktadır. Yine Cemiyet’e göre, Büyük Millet Meclisi, siyasi ya da kültürel bir heyet olmadığı için kanunla yurdun dilini değiştirme hakkına sahip

¹¹⁴² Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 42.

¹¹⁴³ Turan, *Türkiye’de Manevi Buhran*, s. 59, Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 67-70.

¹¹⁴⁴ Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, s. 53.

¹¹⁴⁵ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 120-121.

değildir. Her ne kadar Meclis, en büyük kanun yapma organı ise de onun kuvvetini, halkın ihtiyaç ve gelenekleri, insanlık ve ahlak ilkeleri sınırlamaktadır. Küçük bir gurubun, elindeki kuvvetlerle dil sorunlarına lüzumsuz müdahale etmesi ise kabul edilemez. Nitekim medeni bir toplumun varlığı, baskı tehdit ve zorla değil; ancak bireylerin idrak ve basiretine, görev ve sorumluluk duygusuna olan güvene dayanmaktadır.¹¹⁴⁶

Baskıyla uygulanan dil politikalarının sonuçlarına dikkat çekilerek bu uygulamaların toplumsal bir çöküşü hazırladığının dile geldiği Meclis görüşmelerinde de, aile bireylerinin birbirleriyle anlaşmakta zorluk çektikleri ve bu şekilde nesiller arasında bir uçurum olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁴⁷ Çünkü artık anne ve babalar çocuklarının dilini, halk da devlet memurlarının ne dediğini anlayamaz bir duruma gelmiştir.¹¹⁴⁸ Bu dönemde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından uydurulan kelimelerin okullara ve üniversitelere zorla kabul ettirilmek istenmesi,¹¹⁴⁹ Başgil'e göre, nesiller arasında korku bir ayrılık yaratarak milletin manevi bünyesinde iyileşmesi zor yaralar açmıştır. Zira bu şekilde tarihi ve duygusal bağlamdan kopuk yetişen gençler arasında Allah'a inanmadığını açık açık söylemek ve her türlü manevi değere karşı düşmanlık beslemek moda haline almış, böylece manevi terbiye ve disiplinden tamamen yoksun, sırf anlık yaşayan ve maddi menfaatleri ön planda tutan bir kuşak ortaya çıkmıştır.¹¹⁵⁰

Dil ile ilgili uygulamaların yanısıra en çok eleştiri alan konulardan biri de tercüme faaliyetleri olmuştur. Nitekim, hümanist kültür politikalarının bir ürünü olarak ortaya çıkan tercüme faaliyetleri, Türk kültürünün gelişmesi açısından önemli bir olay gibi görünse de mahiyet itibarıyla olumlu neticeleri gölgelemiştir. Yiğit'e göre, antik çağın Yunan-Latin kaynaklarına ulaşma gayesi, bilginin aktarılmasına ve yaratıcı düşüncenin doğmasına veya gelişmesine yönelik değil; Batılılaşmanın ötesinde Batı tecrübesiyle Avrupalılaşmak hedefi gibi, ilmi düşünceye aykırı bir iddiaya yönelik olmuştur. Yani, humanist anlayışın Avrupa tarihinde oynadığı rol ve sağladığı neticeler, çok farklı bir tarihe ve sosyal yapıya sahip bir Türkiye için iktibas edilebilir sanılmıştır. Sonuç olarak

¹¹⁴⁶Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 372, 417, ayrıca bkz: Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Mürteci Kimdir?", *Zafer Gazetesi*, (2 Temmuz 1949), s. 1,4,5.

¹¹⁴⁷*TBMM Tutanak Dergisi*, 8 Aralık 1952 Tarihli 14. Birleşim, s. 164, ayrıca bkz: Belge-Külebi; "Tük Dili", s. 2587.

¹¹⁴⁸Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 36.

¹¹⁴⁹Kocabaş, *1923'den 2023'e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 287-289.

¹¹⁵⁰Başgil, *Türkçe Meselesi*, Hür Fikirleri Yayıma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1948, s. 3-25, Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 39.

kültür hayatına hakim olan bu görüş, yani hümanistleştirme politikası; Atatürk döneminden gelen millî kültür heyecanını ve milliyetçilik arzusunu zayıflatarak telafisi zor tahribatlar yapmıştır. Hümanizm hareketinin millî kültür faaliyetlerini zayıflatması ve millî kültürün yerine geçmesinin imkânsız olması, kültür hayatında bir boşluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu boşluk, yerini giderek ideolojik hareketlere bırakırken, bir taraftan da Anadolu medeniyetleri üzerine kurulu bir Türk kimliğinden ziyade Batı kisvesine bürünmüş bir Türkiyeli kimliğine sahip bir insan tipinin ve anlayışının gelişmesine yol açmıştır.¹¹⁵¹

Dil ve tercüme faaliyetleri dışında eleştirilerin odağı olan diğer bir konu da dönemin idareci kadrosunun İslam tarihine olduğu kadar Osmanlı tarihine de karşı çıkması ve bu devreyi adeta Türk tarihi içinden çıkarıp atması olmuştur.¹¹⁵² Batılılaşma hareketiyle birlikte, İslam dünyasının yüzyıllarca tartışmasız önderi konumunda olan Türk toplumun, kendi özünden, geçmişinden ve geleneklerinden bu şekilde koparılmasının, ciddi kimlik sorunlarını da beraberinde getirdiği söylenebilir. Nitekim sadece Müslüman Türk halkının değil, dünya üzerinde yaşayan tüm Müslümanların bu politikalarından etkilendiğini ileri süren Lewis, devletin laikleştirme ve Batılılaştırma politikalarının hem İslamiyet'e hem de Asya'ya bir ihanet olarak algılandığını ileri sürmektedir. Ayrıca Türklerin kendi miraslarını reddedip bu uğurda öz saygılarını feda etmelerinden dolayı Batının uşağı ilan edildiğini ileri süren Lewis, inkılapçıların bu nedenle bugün bile özellikle İslam dünyasında düşman listelerine alındıklarını iddia etmektedir.¹¹⁵³

Ülke içinden olduğu gibi ülke dışından da tepkilere konu olan kültür politikalarının, toplumun ruh sağlığına olduğu kadar dinî yaşayışına da etki eden bir nitelik arz ettiği görülmektedir. Dönemin idari kadrosunun toplumu adeta dinî geçmişinden koparmak için geliştirdiği humanist politikalar neticesinde ya dine tamamen kayıtsız, ya da fanatik denilebilecek düzeyde dinî geleneklere bağlı bireylerin yetiştiği görülmüştür. Aslında bu durumun sosyolojik olarak yaşanılanların doğal bir sonucu olduğu söylenebilir. Zira İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'ye göre bir toplum, başka bir toplumun ekonomik ve kültürel alanda tehdit ve baskısıyla karşılaşarsa,

¹¹⁵¹Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 47-49, Mustafa Erkal, *İktisadi Kalkınmanın Kültürel Temelleri*, Ankara 1990, s. 170.

¹¹⁵²Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 66-77.

¹¹⁵³Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. Xiii.

kendisini savunmak için iki şekilde tepki vermektedir. Zealot ve herodian. Zealot, bilinmeyenden teklifsizce kaçan, yabancı birisi karşısına son model silahlarla çıkıp, üstün taktiklerle savaşa girdiğinde ve bu karşılaşmada durumu kötüye gittiğinde, kendi geleneksel savaş tekniğini titiz bir şekilde uygulayan insandır. Yani makinalı tüfeğe mızrak ve kalkanla karşı koyan ve neticede kendi kabuğuna çekilip taşkın bir bağlılıkla geleneklerine sarılan kişidir. Herodian ise bilinmeyen tehlikesinden korunmak için en etkili yolun karşı tarafın sırrını keşfetmekte yattığı prensibine göre hareket eden ve kendisinden daha hünerli, daha iyi silahlanmış olan birisiyle karşılaştığında geleneksel savaş tekniğini unutarak düşmanın taktik ve silahıyla savaşmayı öğrenen insandır. “Batılılaşmaya karşı Türk yöneticisinin verdiği tepki herodyanca olmuştur” diyen Toynbee’ye göre bu tepkinin, bir ırmakta karşı karşıya geçerken sürücünün atları değiştirirken karşılaştığı ölüm tehlikesi gibi bir tehlikesi vardır. Çünkü herodyanlık yaratıcı değil taklitçidir ve taklit edilen toplumun içinde erimesi söz konusudur.¹¹⁵⁴

Kültür politikalarına yönelik eleştirilerin içeriğine bakıldığında sürekli bu tehlikeye işaret edildiği görülmektedir. Örneğin kayıtsız şartsız Avrupalılaşma kararının, Türk toplumunu kültür alanında tam bir taklitçiliğe sürüklediğini düşünen Banguoğlu’nun aşağıdaki ifadeleri, yaşanan bu tehlikeye dikkat çekmektedir:

“Batıda alıp yürüyen materyalizm bizde de yaygın bir hal almıştır. Umumi ahlak, örf ve adet zedelenmiştir ki bu yolda kaybımız büyüktür. Manevi değerlere kayıtsız, ruhi buhran geçiren nesiller yetişmiştir. Güzel sanatlarda yaratıcı gücümüz kalmamış, işimiz körükörüne bir kopyacılığa dökmüştür. Musikimizin perişan hali hazin bir örnektir. Nihayet bu demektir ki biz kültürce istiklalimizi kaybetmiş bulunuyoruz. Üstelik bu sefer bizim kültür çevremizin dışında yabancı bir kültür çevresine teslim olmuş görünüyoruz.”¹¹⁵⁵

Dönemin kültür politikalarının etkisiyle dine karşı kayıtsız nesillerin yetiştiği gibi zealotça tepki verip kendi içine kapanan bazı bireylerin kendi gibi düşünenlerle bir araya gelerek dinî cemaatlere yöneldikleri ve bu şekilde oluşturdukları kapalı cemaatlerle baskı yoluyla dayatılan kültüre karşı kendilerini korumaya çalıştıkları görülmektedir. Bu çabayı, karşılaşılan kimlik krizine karşı bir başa çıkma yöntemi olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü bu dönemde seküler girişimler konusunda toplum üzerindeki baskılar arttıkça sufi örgütlenmelerin de aynı oranda yükseldiği ve

¹¹⁵⁴Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 168-186.

¹¹⁵⁵Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 116.

bir tepki hareketine dönüştüğü gözlenmiştir.¹¹⁵⁶ Zira bu dönemde toplumsal etkinliği üst düzeyde olan fakat neredeyse bir yeraltı faaliyeti gibi işlev gören cemaat ve tarikat mensuplarının baskılara karşı birbirlerine ve sahip olduğu değerlere kenetlenerek direnç kazanmaya çalıştıkları bilinmektedir. Örneğin Mustafa Sungur, arkadaşlarıyla aralarındaki manevi dayanışma ve iletişimi gizli mektuplarla da olsa bir şekilde devam ettirdiklerini, çünkü “Nur dairesine girmeyi, ebedi kurtuluşa giden bir gemiye binmek gibi telakki ettiklerini” söylemektedir.¹¹⁵⁷ Bu ifadeler, 4 numaralı hipotezin (“*resmi olarak yasaklanan dinî faaliyetler, gayri resmi olarak yeraltına inmiş ve varlığını bu şekilde sürdürmüştür*”) desteklendiğini göstermektedir.

Daha önce ifade edildiği gibi devlet, dini sadece bireylerin vicdanlarında yaşanabilecek bir olgu haline indirgemiş hatta gelişmenin önünde potansiyel bir tehlike olarak gördüğü için, birey ve toplum üzerindeki etkisini zayıflatmak üzere bir takım politalar geliştirmiştir. Ancak kültürün içersinde sadece bir parça olmayıp onu aşan ve hatta organize eden güçlü bir değerler sistemi durumundaki dinin,¹¹⁵⁸ dönemin humanist kültür politikalar çerçevesinde ikinci plana atılmasının, dil ve tarih yaklaşımlarının körüklediği kimlik bunalımını iyice artırdığı, hatta aidiyet duygusunu sarstığı için bireylerin psikolojik sağlığını olumsuz etkilediği söylenebilir.¹¹⁵⁹ Çünkü toplumsal kimlik, bireysel kimliğin oluşum sürecinde ortaya çıkmaktadır. Zaten “Ben kimim?” sorusuna verilen cevap, her zaman “Biz kimiz?” sorusuna verilen cevapla bağlantılı olmaktadır. “Ben kimim?” sorusuna bireyin toplulukla bağlantısını gösteren mensubiyet ve aidiyet duygularını içermeyen bir cevap vermesi mümkün değildir. Çünkü bir grubun içinde doğup büyüyen bir insanın yapısı gereği, aidiyet ve mensubiyet duygularından arınmış bir kimlik edinmesi söz konusu değildir. Aidiyet ve mensubiyet unsurları bir tutumun çerçevesini sağlayamamışsa bireysel kimlik de kırılgan ve parçalanmaya hazır hale gelmektedir.¹¹⁶⁰ Bu anlamda sahip olduğu değerlerle millî kimliğin oluşumunda ve millî birlikteliğin temininde önemli bir unsur olan dinin, toplumların kimliklerini oluşturmada ve onu muhafaza etmede büyük bir role sahip

¹¹⁵⁶Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 74-75, Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 221, Yaparel, “Dinsel Fundamentalizm: Modernitenin İstenmeyen Çocuğu”, *Din-Kültür ve Çağdaşlık*, 2004 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu, Ankara 2007, s. 143, Günay, Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 233-234.

¹¹⁵⁷Atasoy, *Mustafa Sungur*, s. 58-59.

¹¹⁵⁸Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 90.

¹¹⁵⁹Orhan Türkoğan, “Türk Toplumunda Yeni Dinî Hareketler ve Cemaatlaşma” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, s. 70-71.

¹¹⁶⁰Göka, *Türklerin Psikolojisi*, s. 24, Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, s. 88-90.

olduğu söylenebilir.¹¹⁶¹ Çünkü bireysel veya toplumsal olarak kendini bir şeyle özdeşleştirerek tanımak suretiyle kimliğini ortaya koymaya çalışan insan, bu özdeşim süreçleri çerçevesinde bir çok hallerde dinî değerlere sarılmakta, kimliğini onun aracılığı ile ifade etmeye ve korumaya çalışmaktadır.¹¹⁶² Özellikle dinî inancın baskıya maruz kaldığı dönemlerde birçok dinî değer millî geleneklerde yaşıyor olması bu iki değer arasındaki tarihsel ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Sovyet yönetiminin Türkleri kimliklerden arındırıp, kendi kültürel potansiyelinde eritme politikaları karşısında; dinî bayramlar, evlilik, doğum veya cenaze merasimleri, kabir ziyaretleri ve birçok vesile ile yapılan dualar gibi kültür içerisine yerleşmiş ve toplumsal alışkanlık haline gelmiş olan dinî unsurların, Orta Asya Türk toplumlarının millî kimliğinin korunmasında yerine getirdiği misyon, bu tarihsel ilişkiye verilebilecek örnekler arasında sayılabilir.¹¹⁶³

Yılmaz'ın yapmış olduğu bir çalışmada, dinî hassasiyeti fazla olan bireylerin, bölgesel kültür içerisinde yer alan gelenek ve göreneklerine daha bağlı olduklarının saptanmış olması,¹¹⁶⁴ dinî inancın ve toplumsal kültür içerisinde yer bulan dinî ritüel ve törenlerin, millî kimliğin korunmasında etkin bir rol oynadığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Ayrıca dinin bir çok araştırmacı tarafından yabancılaşmanın nedeni olarak gösterilen anomiyi dışlaması ve müntesiplerinde hayatın tamamını kuşatacak bir zihniyet oluşturmaya çalışması da, yaşanan kültürel yabancılaşmaya rağmen, sahip olunan kültüre, kendini tekrar yenileme şansını kazandırdığı söylenebilir.¹¹⁶⁵

Çalışmaya konu olan dönemde toplumun, içsel ve dışsal dinamikleriyle tarihi mirasına, diline ve manevi değerlerine yabancı hale getirilerek hem kimlik bunalımına sürüklendiği hem de genel anlamda bir kültürel yabancılaşmaya maruz bırakıldığı söylenebilir.¹¹⁶⁶ Böylesi bir durumda bir yandan kendi kültürüne yabancılaşırken diğer yandan empoze edilen Batı kültürüne tam olarak uyum sağlayamaması, toplumda

¹¹⁶¹Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 7.

¹¹⁶²Ali Coşkun, "Din ve Kimlik", *MÜ (Marmara Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2003, s. 7.

¹¹⁶³Hüsnü Ezber Bodur, "Eski Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinde Millî Kimliğin Korunmasında Dinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1), 1994, s. 172. V. Monteil, *Sovyet Müslümanları*, (Çev. Mete Çamdereli), İstanbul 1992, s. 200.

¹¹⁶⁴Hakan Yılmaz, *Türkiye'de Muhafazakarlık, Aile, Din, Batı*, Açık Toplum Enstitüsü ve Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi Desteğiyle Yürütülen Kamuoyu Araştırması, Yayınlanmamış Rapor, 2006, s. 4.

¹¹⁶⁵Karaca, *Psiko-Sosyal Açısından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 102.

¹¹⁶⁶Ömer Demir, ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s. 377.

yabancılaşmanın bir unsuru olan anominin¹¹⁶⁷ yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde geleneksel yapı ile modern yapı arasında denge ve uyumun kurulamaması, yöneticilerin topluma yabancılaşması, ekonomik istikrarsızlıkların ahlaki değerleri erozyona uğratması gibi durumların, çatışma ve bunalım gibi bir takım sosyo psikolojik tezahürlere yol açtığı ve neticede aşırı yenilikçilik, cemaatleşme, saldırganlık, dogmatizm, kaygı ve otoriteye nefret gibi bir takım tepkilere zemin hazırladığı bilinmektedir.¹¹⁶⁸ Ayrıca zorunlu kültür değişimi sonucunda anominin etkilerinin derinden hissedildiği toplumda, bazı kesimlerde Batı kültürüne karşı nefret hissini oluşması ve bu duygunun zamanla tepkisel olarak ortaya çıkan muhafazâkar bir tutumu destekleyerek gelişmeleri takip etmeyi engelleyen bir hal alması da, uygulanan kültür politikalarının sebep olduğu anominin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.¹¹⁶⁹

Üzerinde durulan dönemde dil ile ilgili uygulanan politikaların toplumun hem kimlik edinim sürecini hem de dinî algısını olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Çünkü dil, sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda davranışları ve yaşam biçimini belirleyen önemli bir değerdir. Nitekim toplumsal bilincin derinlerine kadar kök salan biliçdışı bir katman bulunduğu ve bu katmanın da anadil ve çocuk yetiştirme pratikleriyle nesilden nesile aktarıldığı bilinmektedir.¹¹⁷⁰ Çünkü dünyayı anlama yolları nesnel bir gerçeklikten değil, geçmiş ve gelecekteki diğer insanlardan gelmektedir. İnsanlar, kendi kültürlerinde kullandıkları kavramsal çerçeveler ve kategoriler içine yani bir dilin içine doğarlar. Ana dillerini kullanmayı öğrendikçe bu kavram ve katagorileri de öğrenirler. Bu kavram ve katagoriler, bu esnada o kültürü ve dili paylaşan herkes tarafından her gün yeniden üretilir. Dolayısıyla bu dil öğrenilirken, kültürün taşıdığı kavramlar, kurallar, adetler ve yasaklar da öğrenilmekte ve yaşanmaktadır.¹¹⁷¹

Düşüncenin içinde yoğrulduğu ve şekillendiği bir tekne vazifesi gören dilin,¹¹⁷² bir toplumun fikirlerini, hayallerini, duygularını, ruhunu ve hayatını yansıtan bir olgu olduğu düşünüldüğünde, bu olgunun değiştirilmeye çalışılmasının aslında toplumun

¹¹⁶⁷ Anomi: Mevcut kuralların kişiler nezdinde bağlayıcılıklarını kaybetmesi, buna karşılık yeni kuralların eskilerinin yerine ikame edilecek kadar kabul görmemesi sonucu, bireylerin davranışlarını uyduracakları etkin toplumsal normların olmadığı görelî normsuzluk durumu, (Demir ve Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 31)

¹¹⁶⁸ Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 53-55. Birey ve toplum bazında ortaya konan tepkiler için ilgili başlıklara bakılabilir.

¹¹⁶⁹ Düzdağ (Haz), Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s. 156, Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 150, 311.

¹¹⁷⁰ Göka, *Türklerin Psikolojisi*, s. 53, 187.

¹¹⁷¹ Arkonoç, *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak*, s. 46.

¹¹⁷² Arslan, *Epistemik Cemaat*, s. 33-34.

hayal, ruh ve sanat dünyasını bozmaya ve yozlaştırmaya kalkmakla eş anlamlı olduğu sonucuna varmak mümkündür. Toplumun kendi kültürel kodlarının değişmesiyle kendini tam olarak ifade edememesi, kimlik bunalımı yaşanmasının zeminini hazırlamaktadır. Çünkü nasıl ki bireyde anlama ve konuşma kodları değiştiğinde iletişim kurma zorluğu yaşanıyorsa, toplumda da anlama ve ifade etmeyle ilgili bilgi kodları değiştiğinde, kişinin kendi kimliğini koruması zorlaşmaktadır. Bu kişi, kendini kötü hissettiği için de, kendini savunma ve içine kapanma davranışı gösterebilmektedir. Çünkü kimlik duygusu insanın temel duygularından birisidir. “Ben kimim nereye aidim?” sorusu ile ilgili bir kimlik oluşturan insan, kimliği zorla değiştirilmeye çalışıldığında, bir süre sonra buyurgan bir tavırlara kendisini bu konuda zorlayan otoriteye karşı tepkisini ortaya koymaktadır.¹¹⁷³ Bu koruyucu tavrın en önemli sebebi belki de toplumun psiko-sosyal sermayesi olan ve toplumu birbirine bağlayan dil, din, tarih gibi kültürel değerlerin yerini, insanların hayal edecekleri başka bir bağın alamayacağı gerçeğidir. Çünkü bu değerler bir milleti millet yapan, onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin bütünüdür.¹¹⁷⁴ Böylesine önemli olan ve topluma kendi kimliğini kazandıran bu değerler, onlara aynı zamanda bir ideal de kazandırmaktadır. Kültürel ideallerinden mahrum olan bir toplum, kendi kültürünü koruyamayacağı için enerjisini kültürel kavgalara, tartışmalara, çatışmalara ve kimlik kavgalarına harcayarak her türlü gelişmenin dışında kalmaları söz konusu olmaktadır.¹¹⁷⁵

Yaşanan olumsuzluklarda Batı toplumlarının uzun bir sürede kendiliğinden aldıkları mesafeyi Türk toplumunun çok kısa bir sürede ve baskıyla almak zorunda kalmasının büyük etkisi olduğu düşünülebilir.¹¹⁷⁶ Hâlbuki bir ülkenin yüzyıllardan süzülüp gelen kültürü, herhangi bir müdahaleyle değil, toplumun gelişmesiyle değişebilecek bir bütündür. Kültür, toplumun kalkınması, ekonomik ve sosyo-kültürel olarak gelişim kaydetmesiyle zaman içinde kendiliğinden değişen bir olgudur.¹¹⁷⁷ Değişimin, zor ve baskı kullanılarak değil de, duygusal onayla gerçekleşmesi halinde mümkün olabileceği, dolayısıyla, kültürel ve sosyolojik değişikliklerin ancak biyolojik doğada karşılığını bulmaları halinde başarılı olabileceği bilinmektedir. Aksi halde

¹¹⁷³ Tarhan, *Sosyal Psikoloji*, s. 86-93.

¹¹⁷⁴ Muharrem Ergin, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri*, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 5-6.

¹¹⁷⁵ Tarhan, *Sosyal Psikoloji*, s. 39.

¹¹⁷⁶ Tarhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 191, 225, Karaca, *Psiko-Sosyal Açıldan Yabancılaşma ve Dini Hayat*, s. 11.

¹¹⁷⁷ Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 98, Tarhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 225.

bireysel ve toplumsal tepkilerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Yukardan aşağıya dayatılmak istenen kültürel değişimin başarısız olmasındaki en büyük etken, toplumun kendi modernizmini özgür bir tartışma ortamı içerisinde kendisinin oluşturmasına izin verilmemiş olmasıdır. Türkiye'nin bu konudaki sıkıntısını eski Yunan Mitolojisinde yer alan, başı aslan, vücudu boğa şeklindeki heykellere benzeten Tarhan'a göre Türkiye'nin başı Batı kültürü, vücudu ise Doğu kültürü şeklindedir. Türk toplumunun geçmişinden koparılmak suretiyle sosyal şizofreniye sürüklendiğini bu nedenle de geçmişini çarpık algıladığını ileri süren Tarhan, şizofren bir hastanın babasını düşman görüp öldürmesi gibi Türk toplumunun zihninde Fatih ve Yavuz gibi Osmanlı hanedanlarının öldürülmeye çalışılması da aynı mantıksal hatanın bir ürünüdür. Bu şizofrenik davranışın sebebi ise Osmanlı'nın düşman olarak algılanmasıdır.¹¹⁷⁸

Dönemin kültür politikalarıyla ilgili yapılan bunca değerlendirmeden sonra bu politikaların genel olarak başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Hümanizm ekseninde benimsenen bu politikaların toplumun tarihi mirasını, dilini ve manevi değerlerini reddeden bir nitelik arz etmesi, halk nezdinde genel olarak büyük tepkiye yol açmış, hatta bu yüzden bizzat uygulayıcıları tarafından revizyona tabi tutularak bazı uygulamalardan vazgeçilmiştir.¹¹⁷⁹ Ancak vazgeçilse de etkisi uzun süren bu uygulamaların, halkın psikolojik sağlığını ve dindarlık düzeyini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Zira bireysel ve toplumsal anlamda kültürel yabancılaşmaya maruz bırakılan bireyin, geçmişiyle olan bağlarının kesilmeye çalışılarak hem kimlik bunalımına düştüğü hem de kendi duygusal onayı olmadığı halde yabancı bir kültür sistemini benimsemeye zorlandığı için duygu ve fikir çatışmasına sürüklendiği görülmektedir. Böylesi bir durumda ya tam teslimiyetçi davranıp sistemin istediği aşırı yenilikçi bir tip haline gelerek, ya otoriteye karşı nefret besleyip kendi kabuğuna çekilmek suretiyle mevcut değerlerini koruma adına bir yandan kendince önlemler alıp diğer yandan sistemle uyumlumuş gibi görünerek, ya da dinî değerleri koruma ve yaşatma adına topluma kapalı cemaatler oluşturarak tepkisini ortaya koymaya çalışan dönemin insanının, dogmatik bir zihin yapısıyla zaman zaman birbirlerini ötekileştirdikleri ve hatta birbirlerini düşman olarak algıladıkları görülmüştür. Bir

¹¹⁷⁸ Tarhan *Sosyal psikoloji*, s. 45-59, Turhan, *Garpllaşmanın Neresindeyiz?*, s. 102, ayrıca bkz: Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 181-182, 384, Abdülkadir Çevik, *Politik Psikoloji*, 4. Baskı, Dost Yayınları, Ankara 2010.

¹¹⁷⁹ Donuk, "Kültürümüzde Türk-İslam Sentezinin Yeri", s. 28.

önceki başlıkta da ele alındığı gibi, bu ötekileştirmenin özellikle “laik” ve “dindar”lar arasında yaşandığı, zira arkalarına aldıkları devlet desteğiyle kendilerini daha değerli hisseden “laik” kesimin, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı hoşgörülü bir tavır içerisinde olmadıkları görülmüştür. Aynı şekilde kendilerini “dindar” olarak tanımlayan kesimin ise gerek devlete gerekse devletin empoze ettiği yaşam anlayışını benimseyenlere karşı güvensiz ve temkinli bir yaklaşım sergiledikleri, yakaladıkları ilk fırsatta bastırdıkları duygularını açığa çıkarmak üzere sessiz bir bekleyiş içine girdikleri görülmektedir. Her hâlükârda gizli bir çatışmanın yaşandığı o günün toplumunda derin bir ayrışma ortamının bulunduğu kesindir. Bireyin ve toplum hayatının psikolojik sağlığını tehdit eden bu sonucun 1 numaralı hipotezi, (*“İnönü döneminde uygulanan kültür politikalarına bağlı olarak yaşanan zorunlu kültürel değişim, halk üzerinde travmatik bir etki bırakmıştır”*) desteklediği söylenebilir.

Döneme hakim olan kültürel atmosferin dine olan yaklaşımı etkilediği için bireylerin dindarlık düzeyine olumsuz yansıdığı söylenebilir. Çünkü insanın psikolojik sağlığıyla doğrudan ilgisi bulunan dindarlığın, dinin nesnel boyutu ile insanın subjektif özelliklerinin bir karışımı olmakla birlikte bireyin içinde yetiştiği kültürle şekillendiği bilinmektedir. Zira inanan birey, Allah’a içinde yaşadığı kültürün kendisine öğrettiği şekilde inanmakta, O’nunla bu şekilde ilişkiye girmekte ve O’na bu yolla yaklaşmaktadır. Neticede kültürden öğrendiği bilgilere uygun bir dinî tasavvur ve yargı geliştirerek dinî kişiliğini bu doğrultuda inşa etmeye çalışmaktadır.¹¹⁸⁰ Döneme hakim olan kültürel atmosfere bakıldığında, bu dönemde ifrat ve tefritin sınırlarının zorlandığı, yani ya dine karşı ya tam mesafeli, ya da tepkisel bir bağlılıkla bağlı bireylerin yetiştiği görülmektedir. Bu tepkilerin dinî hayat açısından olumlu ya da olumsuz bir takım yansımalarının olduğu söylenebilir. Örneğin bu süreçte dine karşı olanlar, bununla yetinmemiş, aynı zamanda dinî değerleri hor görerek pozitif düşüncenin sınırları ötesinde kaldığı gerekçesiyle dinin gerçekliğini sorgulamışlardır. Hatta tamamen bertaraf edilmesinin mümkün olamayacağını anlayınca da, mevcut haliyle gelişmeye engel olduğu düşüncesiyle, dini, çağdaş değerlerle uyumlu hale getirmek için aslından uzaklaştırma çabalarına girişip, dinî yabancılaşmanın zeminini hazırlamışlardır.¹¹⁸¹ Buna karşın, özellikle *dindar* kesimin, dinin kendileri için ifade ettiği anlamın farkına

¹¹⁸⁰ Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 78

¹¹⁸¹ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 131-132.

vararak, olmaması halinde hayatlarında yaşanacak boşluğun boyutunu hissetmiş olmaları ve neticede tahkik düzeyinde olmasa bile dinî değerlere bağlanmak suretiyle bu değerleri gelecek nesillere aktarma çabasına girişerek dinî hayatın canlı kalmasına hizmet etmiş olmaları, olumlu bir yansıma olarak kabul edilebilir.

2.5.3. Dönemin Eğitim Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri

Dönemin eğitim politikalarının, bireyin dine olan yaklaşımını doğrudan etkileyecek uygulamalar içermesi, bu politikaların dindarlık üzerindeki etkisini irdelemeyi zorunlu kılmaktadır. Nitekim duygu, düşünce ve davranışları, almış oldukları eğitimle şekillenecek olan “Cumhuriyet çocuklarının” yetiştirilmesinde bilgiyi ve ahlakı temel alan resmi ideolojinin, dini, sadece vicdanlarda yaşanan bir olgu olarak algılanmasının, bireyin ve toplumun dinî hayatı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır.

Dönemin idareci kadrosu, Türk insanının düşünüş biçimini, hayat tarzını ve değerler sistemini değiştirmede eğitime büyük bir önem atfetmiştir. Zira onlara göre, Türk insanının kafasındaki din merkezli düşünceleri, geleneksel Osmanlı fikrini ve yaşam tarzını değiştirip, onun yerine Batı'nın modern değerler sistemini ve hayat tarzını yerleştirmek için laik ve humanist bir eğitim anlayışının benimsenmesi şarttır. Bu anlayış doğal olarak dine karşı mesafeli bir duruşu da beraberinde getirmiştir. Ancak daha önce dinin, eğitim politikalarındaki yeriyle ilgili verilen bilgilerde de görüldüğü üzere, dönemin eğitim anlayışının dine karşı sadece mesafeli bir duruşa sahip olmadığı, aynı zamanda, özellikle Köy Enstitüleri gibi geleceğin eğitimcilerini yetiştiren kurumlarla, Kutsala olan inancı sistematik olarak sarsmaya çalıştığı görülmektedir.¹¹⁸²

Okullarda din dersi verilmesinin akla ve bilme aykırı görüldüğü için “dinî terbiye” yerine “millî terbiyenin” esas alındığı laik ve humanist eğitim anlayışının, çocukların dinî algı, tutum ve davranışlarına olumsuz yansıdığını düşünmek mümkündür.¹¹⁸³ Çünkü ait olunan bilgi sisteminin kutsalla girilen manevi ilişkiyi etkilediği için dinî hayat üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir.¹¹⁸⁴ Ait olunan bilgi sistemin etkisinin yanısıra yakın çevrenin dine uzak bir yaşam sürmesi ve din hakkındaki olumsuz telkinleri başta olmak üzere, din hakkında oluşturulan olumsuz

¹¹⁸²Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 137-138, Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, s. 24.

¹¹⁸³Yücel, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, s. 120, 169, 214, ayrıca bkz: Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 97-98.

¹¹⁸⁴Arslan, *Epistemik Cemaat*, s. 90.

konjonktürel yapı ve dinin çağdışı bir fenomen olarak sunulması, dindarların çağdışılıkla itham edilmesi, pozitivist dünya görüşünün, dinî öğretilerin akılla örtüşmediğini ileri sürerek dinin irrasyonellikle etiketlendirmesi, dinî kurum, din adamı ve dindarların birtakım olumsuz davranışlarının dine mal edilmesi gibi durumlar da, bireyi dinden uzaklaştırıp Tanrı'yla olan bağları koparma noktasına getirebilmektedir.¹¹⁸⁵ Tüm bu unsurlar dikkate alındığında, dönemin neslinin dinî gelişim açısından çok iyi şartlar içersinde yetişmediği görülmektedir. Zira özellikle ders kitapları vasıtasıyla yaratılışla ilgili inançların sarsılarak¹¹⁸⁶ maddeci bir söylemin öğretmenlerin telkinleri doğrultusunda aşılmanmaya çalışılmasının, Kutsala ilişkin algıyı olumsuz etkilediğini söylemek mümkündür. Rol model olarak öğretmenin öğrenci üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, bu tutumun öğrencinin zihninde nasıl bir etki bıraktığı daha iyi tahayyül edilebilir. Nitekim öğrencilerin kendi güdülerine kadar öğretmenlerin rolleriyle özdeşlik kurarak tutum ve değer kazandıkları ve model aldığı öğretmenlerin davranış biçimini kendi özbenine katarak her anlamda onun gibi olmaya çalıştıkları bilinmektedir.¹¹⁸⁷ Bu anlamda, öğretmenlerin çocukların zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimleri üzerinde psikolojik bir güç olarak işlev gördüğü muhakkaktır.¹¹⁸⁸

Özdeşleşme açısından olumlu rol modellerin azaldığı veya farklılaştığı İnönü döneminin 'yükselen yeni nesli'nin, kişilik gelişimi ve kimlik edinim süreçlerini bir ikilem ve çatışma içerisinde yaşadığı görülmektedir. Zira bu dönemi yaşayan çocuğun önünde iki farklı rol model vardır. Çocuk, acaba babası gibi abdest alan, işe ve yemeğe 'Bismillah' ile başlayan birisi mi, yoksa öğretmen gibi "günaydın" deyip alafranga dans edebilen birisi mi olmalıdır? Sonuçta rejimin kontrol ve etkinlik imkânlarının derecesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan toplumsal iklim, örnek ya da model alınacak, olumlu ve olumsuz özdeşleşmeye gidilecek şahsiyetin kim olacağını belirleyen faktör olmuştur. Her hâlükârda, ulaşım ve iletişim imkânlarının çok kısıtlı olduğu, toplumsal hareketliliğin çok yavaş seyrettiği 1930'lu ve 1940'lı yıllar Türkiye'sinde nasıl yaşanacağına ilişkin aile-akraba, cemaat ve mahalle bütünlüğü içinden çıkan ve asırlardır geçerliliğini koruyan referansların karşısına sınırlı bir etkiyle de olsa yeni bir

¹¹⁸⁵Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 130.

¹¹⁸⁶Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, s. 285.

¹¹⁸⁷Freud, *Kitle Psikolojisi*, s. 55.

¹¹⁸⁸Ali Murat Sünbül, "Öğretmen Niteliği ve Öğretimdeki Rollerini", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, (8), 1996, s. 606, Nurettin Topçu, "Okulda Ahlak", *Türkiye'nin Maarif Davası*, s. 194.

referans kaynağı olarak okulların ve öğretmenlerin çıktığı görülmektedir.¹¹⁸⁹

Her iki referans kaynağı arasında büyük bir gerilim olsa da, örnek alınan ve kendisiyle özdeşlik kurulan modellerin bireyin dinî gelişimi üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Zira çocuğun toplumun normlarını algılamakta ve dinî değerleri benimsemekte kullandığı mekanizmalardan biri, çok sevdiği ve saygı duyduğu birini örnek seçip onun gibi hareket etmek istemesidir. Çoğu zaman bu örnek kişi, anne, baba, öğretmen veya herhangi bir akraba olmaktadır. İslam toplumlarında babanın abdest alması, işe “bismillah” ile başlaması ve günlük yaşantıları ile iç içe geçmiş olan diğer dinsel davranışları, Müslümanca bir hayat tarzının ayrılmaz parçaları olduğu ölçüde, çocuğu aynı şekilde hareket etmeye itmektedir.¹¹⁹⁰ Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmaların hemen hepsinin ortak tespitine göre de, dinî tutum ve davranışların temellenmesinde en etkili faktör, ilk çocukluk dönemindeki aile ilişkileridir.¹¹⁹¹ Yahya Kemal’in “Ezansız Semtler” adıyla kaleme aldığı bir makele, bu ilişkinin, çocuğun dinî gelişim açısından önemini ortaya koymaktadır:

“Ezansız ve minaresiz semtlerde büyüyen, oynayan Türk çocukları milliyetlerinden tam bir derecede nasip alıyorlar mı? O semtlerdeki, minare görülmez, ezanlar işitilmez, Ramazan günleri hissedilmez, çocuklar Müslümanlığın çocukluk rüyasını nasıl görürler? İşte bu rüya, çocukluk dediğimiz bu Müslüman rüyasıdır ki, bizi, henüz bir millet halinde tutuyor. Bu günkü Türk babaları, havası ve toprağı Müslümanlık rüyası ile dolu semtlerde doğdular, doğarken kulaklarına ezan okundu, evlerinin odalarında namaza durmuş ihtiyar nineler gördüler, mubarek günlerin akşamları bir minderin köşesinden okunan Kur’an’ın sesini işittiler. Bir raf üzerinde duran Kitabullah’ı indirdiler, küçücük elleri ile açtılar, gülyacağı gibi bir ruh olan sarı sahifelerini kokladılar. İlk ders olarak besmeleyi öğrendiler. Kandil günlerinin kandilleri yanarken, Ramazanların, bayramların topları atılırken sevindiler...”¹¹⁹²

Yukardaki ifadeler, çocuğun yetiştiği ortamın dinî tutumu üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Ancak sosyal dinî motivasyonların en etkili olanlarından rol modeller ile yakın çevrenin, çocuğu dine yaklaştırabileceği gibi ondan uzaklaştırma potansiyeline sahip olduğu da bilinmektedir. Yani dinî motivasyonların çift kutupluluğu, burada da geçerlidir. Sosyal öğrenmede etkili olan dönüt ve pekiştiriciler, dinî gelişim için de söz konusudur. Aile bireylerinden birisinin icra etmiş olduğu dinî pratiği düşünmeden taklit eden çocuğun bu davranışının hoş karşılanması veya ödüllendirilmesi, bu davranışın

¹¹⁸⁹Atay, *Din Hayattan Çıkar*, s. 69-70.

¹¹⁹⁰Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 83-84, Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 58.

¹¹⁹¹Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 91.

¹¹⁹²Yahya Kemal, “Ezansız Semtler”, *İttihat Gazetesi*, (2 Nisan 1938), s. 5, nakleden Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 83-84.

daha sonra onaylamak veya ödül kazanmak için tekrarlanma ihtimalini oldukça yükseltmektedir. Böylece daha sık tekrarlanmaya başlanan dinî uygulamalar pekişme şansına da sahip olmaktadır. Yani aileden alınan örnekler tek başlarına dinî gelişime bir giriş kapısı olsa da, bu yolda ilerlemek, çocukla aile bireylerinin ilişki örüntüsünün tamamına bağlıdır. Bu anlamda temel eğitimin ilk yıllarında başlayan din bilgisi dersleri çocuğun ailede öğrendikleriyle okulda öğrendikleri arasında farklılıklar olmasıyla düşük düzeyli çatışmalar yaratabilir.¹¹⁹³

Çocuğun okulda öğrendikleriyle ailede öğrendikleri arasında yaşanan tezat, bağlı bulunulan bilgi sistemiyle yakından ilişkili bir durum olabilmektedir. Nitekim dinî bilgi geleneğine sahip olan bir insanın, seküler bilgi geleneğine sahip olan bir insandan düşünce ve davranış noktasında farklılıklar arzetmesi normaldir.¹¹⁹⁴ O günkü nüfusun yaklaşık % 7, 5'i öğrenci olan dönemin Türkiye'sine bakıldığında ait olunan bilgi sistemleri arasında yaşanan bu farklılığın öğrencilere olumsuz yansıdığı görülmektedir.¹¹⁹⁵ Zira bir yandan ders kitapları ve öğretmenlerin telkinleriyle inanç noktasında yaşanan sarsıntının etkisi, diğer yandan evde ve okulda örnek alınan rol modellerin birbiriyle çatışması, öğrencilerin kafalarında karışıklık oluşturmuştur. O günkü gençliğin, resmi din eğitiminden mahrum kaldığı için tam bir ideal boşluğu içerisinde olduğunu ileri süren Başgil, okullarda din ve maneviyat düşmanlığı telkinleriyle yetişen neslin, inanç ve güven bunalımı yaşadığını belirtmektedir.¹¹⁹⁶ Serdengeçti, dinî bilgilerin resmi eğitim kurumlarında sistematik olarak çürütülüp, çocukların dinden soğutulması sonucunda yaşanan bu bunalımı şu sözlerle ifade etmektedir:

“Şimdi kalplarde, zihinlerde, yerleşen, sevilen, tutulan bir kuvvet kayboluyor, adeta her yer ve her şey boşalıyor, tutunulacak, sevicek, kendisine bağlanılacak hiç bir şey kalmıyordu. Boşluk, boşluk, ebedi boşluk!... Çocuklar işte bu boşluktan korkuyorlardı...¹¹⁹⁷

Yaşanan inanç ve güven bunalımının, bu dönemde ergenlik çağında olan bireylerin ruhunda daha derinden hissedildiği söylenebilir. Çünkü özellikle orta öğrenim dönemine takabül eden ergenlik dönemi boyunca, okulda öğrenilen seküler bilgiler ile dinî açıklamalar arasındaki farklılıkların, ergenler için yeni bir çatışma alanı

¹¹⁹³Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 91. Hasan Kayıklık, “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”, *ÇÜİFD*, 5 (2), 2005, s. 13.

¹¹⁹⁴Arslan, *Epistemik Cemaat*, s. 90.

¹¹⁹⁵1944-1945 Öğretim yılının esas alındığı dönemin öğrenci sayısı istatistikleri için bkz: Milli Eğitim Hareketleri, 1942-1972, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1978, s. 13-59.

¹¹⁹⁶Başgil, *Demokrasi Yolunda*, s. 107.

¹¹⁹⁷Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, s. 32.

oluşturduğu bilinmektedir. Bu durum, özellikle dindar bir aile çevresinde yetişen gençler için daha bunalımlı hale gelebilmektedir. Zira aile ortamında dinî öğrenip tabiatüstü yüklemeler yapmaya alışkın olan ergenler, okulun formal yapısı gereği daha çok pozitivist açıklamalarla karşılaşmaları sonucunda, dinî açıklamalar hakkında şüphe duymaya başlayabilmektedir. Bazı arkadaş veya öğretmenlerin din hakkındaki olumsuz yaklaşımları ise hem bu şüpheleri daha da derinleştirebilmekte hem de güven bunalımı yaratabilmektedir.¹¹⁹⁸

Muhafazâkar köy çevresinden gelen çocukların ailelerinden aldıkları dinî telkinlerle okulda öğrendikleri bilgilerin birbirine tezat teşkil etmesi, çocukların ruh dünyalarını sarsıp, onları manevi çıkmazlara sürüklediği gibi zaman zaman da çelişkili davranışlara iten bir durum olarak görülmektedir. Örneğin Mustafa Sungur'un, Köy Enstitüsünde bir öğrenci iken kendisine çalması öğretilen müzik aletleriyle Süleyman Çelebi'nin mevlidine eşlik etmeye çalışması, bu çelişkinin bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Sungur, yaşanan bu çelişkinin kaynağı olarak gördüğü Enstitü için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bir nevi zehirler gibi idi orası. Bir muallim vardı. Kur'an'ı haşa Peygamberimiz'in kendisinin uydurduğunu söyler ve açıkça inkâr ederdi. Ruh ve kalbimiz kısmen bu telkinlere kapıldı. Ama iman ve Allah inancı çok şükür bütünüyle sarsılmadı. Maneviyatımız zedelense de milliyetçi duygularımız vardı. Cumhuriyeti Atatürk kurdu, biz çatısını çatacağız diye nutuklar atıyorduk.”

Sungur'un bu ifadeleri, milliyetçi duygularla muhafazakâr tutum arasında bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Çünkü muhafazakâr tutum, içinde dönüşüme ilişkin çağrılar da barındırır, toplumu, içindeki değerlerle birlikte korumayı hedefler. Özellikle muhafazakâr milliyetçilik de, sahip olunan değerlerle birlikte ulusal varlığın muhafazasını ve geleneklerin idamesini ister. Kaynaklandığı toplumun özelliklerini, özelemlerini, ihtiyaçlarını, dünya ve toplum görüşünü yansıtan milliyetçilik, toplumda yaşanan siyasi ve sosyal değişimin beraberinde getirdiği durumlarda, toplumun inanç ve hayat tarzına karşı koyan güçlere karşı direnişin ve savunmanın güvenilir bir referansı olabilmektedir.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁸ Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 173.

¹¹⁹⁹ Ergil, *İdeoloji*, s. 97-106, ayrıca bkz: Mustafa Erdoğan, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 4 (15), s. 89-98.

Öğrenciler, muhafazakâr tutumlarını milliyetçi duygularla beslemeye çalışsalar da, muhatap oldukları bilinçli tavrın bu konuda onları birhayli zorladığı söylenebilir. Zira enstitülü bir öğretmenin, okulda gizli de olsa namaz kılmak için abdest alan bir öğrenciye sen “devamlı namaz kılıyor musun?” diye sorup, karşılığında olumlu cevap alınca, “bakalım okulu bitirdiğinde de kılabilir misin” demesi, bu konuya karşı bilinçli bir tutumun olduğunu göstermektedir. Bu öğrencinin okulu bitirdikten sonra gerçekten bir ara namaz kılmayı bıraktığını söylemesi de, alınan eğitimin dinî hayat üzerindeki etkisini göstermesi bakımından anlamlı kabul edilebilir.¹²⁰⁰ Etkisi uzun süre devam edebilen bu inanç ve güven bunalımının üniversite çağındaki öğrencilerin ruhunda da yaşanmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak bu çağdaki öğrencilerin daha fazla entelektüel faaliyetler içerisinde bulunup kendilerini fikren geliştirme imkânı bulabildiklerinden, yaşadıkları bunalımı kendi lehlerine olacak şekilde daha kolay atlatabildikleri düşünülebilir. Örneğin bu dönemde bir üniversite öğrencisi olan Hüseyin Bayram, inançsız hocaların dinî konulardaki telkinlerinin beklenenin aksine inancını daha da güçlendirdiğini şu sözlerle ifade ediyor:

“Böylesine muhalif zihniyetteki hocaların varlığı bir bakıma bizim için faydalı oldu diyebilirim. Çünkü bunlar bizim inancımızı daha güçlendirdi ve bizi bu tür insanlara karşı mücadelede daha aktif ve daha güçlü ve daha hazırlıklı hale getirdi. Tıpkı hastalıklara karşı yapılan aşılar gibi...”¹²⁰¹

Böylesi bir bunalımı yaşamayan öğrencilerin, ailelerinden almış olduğu dinî terbiye ile ayakta kalabildiklerini belirten Akseki’ye göre:

“Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vasıta ile 26 seneden beri din ve ahlak aleyhinde söylenebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için her şey yapılmıştır. Bugünkü gençler komünist olmamışlarsa bunu ailelerindeki kuvvetli din terbiyesine borçluyuz...”¹²⁰²

Aileler her ne kadar kendi birikimleriyle çocuklarının dinî açıdan eğitilmesine çaba sarfetmişler de, bu dönemde okullarda din eğitiminin yasak olması ve din adamı yetiştirecek kurumların bulunmaması, dinin bilgi boyutunun, bu atmosferden olumsuz etkilenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü bu dönemde gizli de olsa dinin sadece ezber bilgilerinin öğrenildiği, tefekkür ve muhakemeye hitap eden yüksek ilimlerinin ve

¹²⁰⁰ Atasoy, *Mustafa Sungur*, s. 29-31, ayrıca bkz: *TBMM Tutanak Dergisi* 24. 12. 1946 Tarihli 22. Birleşim, s. 456, Banguoğlu, “Millî Şev Devri Hatıraları”, s. 5, Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, s. 211-212, Fergan, *Kara Kitap*, s. 34-36.

¹²⁰¹ Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat*, 2, s. 650.

¹²⁰² Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 144,148.

kelamiyatının ise resmi olarak öğrenilme şansının bulunmadığı görülmektedir. Hâlbuki yüksek ilim ve kültür sahibi insanların omuzlarında yükselecek olan dinin, böylesi insanlardan mahrum edilmesinin, onu cehalete ve hurafelere gömmekle eş anlamlı olduğu söylenebilir.¹²⁰³ Zira özellikle dinî yaşayış ve yüksek dinî şuur halleri için vazgeçilmez bir şart olan sahih bilginin,¹²⁰⁴ hem bilgiyi asli kaynağından doğru bir metotla elde etmede, hem de hurafe, cehalet, bid'at ve taassupla mücadele etmede etkili bir unsur olduğu bilinmektedir. Aksi bir durumda, yani bilgisizliğin hakim olduğu bir ortamda, batıl inanışların, mesnetsiz yorumların ve çarpık anlayışların düşünce dünyasına kök salarak sağlıklı bir dindarlığın oluşmasına engel olduğu görülmektedir.¹²⁰⁵ Nitekim “heterodoks” olarak da nitelenen batıl inanç ve hurafelerin ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında en temel etkenlerden birisinin bilgisizlik olduğu bilinmektedir. Buna bağlı olarak dinî konularda insanları aydınlatma pozisyonunda olan birçok din görevlisinin, bizzat kendilerini bu tip inançlardan tam olarak arındıramamaları ve dolayısıyla bu konuda etkili bir mücadele vermemeleri, bu tür inanışların, onlara zaten meyilli olan halk arasında yaygınlaşmasına ivme kazandırdığı görülmektedir. Toplumun, bu dönemde din adamı yetiştiren kurumlardan mahrum kalınmasının ve bunun sonucunda da din adamı bulunmadığı için bir bekçinin bile imam olarak atanmasının,¹²⁰⁶ bu tür olumsuzlukları beraberinde getirdiği düşünülebilir ki, bunun da yine dönemin eğitim politikalarının dine olan yaklaşımıyla ilişkili bir durum olduğu ortadadır.¹²⁰⁷ Eğitim-bâtil inanç ilişkisini inceleyen bazı araştırmacılar, eğitim düzeyi yükseldikçe bâtil inançların azalacağını savunarak bu ilişkiye vurgu yapmıştır. Örneğin Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat* adlı çalışmasında, eğitim düzeyi arttıkça heterodoks inanç ve davranış düzeyinde ciddi manada bir düşüş olduğu bulgusuna ulaşmıştır.¹²⁰⁸ Laura Otis ve James Alcock da yaptıkları araştırmada üniversite hocalarının öğrencilerine göre bâtil inanca daha az eğilimli olduklarını ortaya koymuşlardır. Bireyin eğitim düzeyiyle ilişkili olduğu araştırmalarla da ortaya konan batıl inanışların, inanç ve güven bunalımı yaşayan

¹²⁰³Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 115. Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, s. 33

¹²⁰⁴Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 118.

¹²⁰⁵Ali Bardakoğlu, “Hurafeyi Doğru Bilgi İle Aşmak” nakleden Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 167, ayrıca bkz: Mükremin Albayrak, “Hakikatten Korkan Hurafeye Çaput Bağlıyor”, http://www.zaman.com.tr/pazar_hakikaten-korkan-hurafeye-caput-bagliyor_781031.html, 18.05.2013.

¹²⁰⁶Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, s. 111-112, ayrıca bkz; Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 138.

¹²⁰⁷Faruk Karaca, “Heterodoks İnanç ve Davranışlar Ölçeği Üzerine Bir Deneme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2001, s. 147-155.

¹²⁰⁸Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 248-249.

bireyler tarafından daha kolay benimsendiği söylenebilir. Çünkü insandaki inanma isteğinin boşluk kabul etmediği; genel kabul görmüş inançları benimseyemeyen insanların, ne kadar modern ve rasyonel olurlarsa olsunlar bâtıl inançlara meyledebildikleri görülmektedir.¹²⁰⁹

Yapılan tüm bu açıklamalar, dönemin Türkiye’inde uygulanan eğitim politikalarının bireyin dinî inanç, tutum ve davranışlarına olumsuz yansıdığını göstermektedir. Zaten dine karşı mesafeli bir duruşu öngören bu politikaların genel hedefinin de, hem örgün hem de yaygın eğitim kurumları ile, resmi ideolojinin amacına uygun bir insan tipi yetiştirmek olduğu bilinmektedir. Yani laiklik adı altında dine karşı mesafeli bir duruşun benimsenmesi neredeyse bir devlet politikası olarak planlanmıştır. Konuyla ilgili yapılan bazı araştırmalar da, bu konuda oldukça başarılı sonuçlara ulaşıldığını göstermektedir.¹²¹⁰ Örneğin 1958 yılında yapılan bir çalışmada Türkiye’deki üniversite öğrencilerinin Batı ülkelerindeki öğrenciler kadar laik değerlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu araştırmaya göre dinî değerler, Türk gençlerinin değer sistemlerinde artık önemli bir yer tutmadığını ortaya koymuştur. Hyman, Payaslıoğlu ve Frey’in (1958) anketinde, üniversite öğrencilerinin din ile ilgili sorulara verdikleri yanıtların ortalaması oldukça düşük çıkarken, rejimle ilgili prensipler ve modernlikle ilgili değerler yüksek çıkmıştır. Öğrencilere yöneltilen “muhtemelen başınıza gelebilecek en kötü iki şeyi söyleyiniz” sorusuna öğrencilerden sadece %1 “dinî inancımı kaybetmem” seçeneğini işaretlemiştir. Yine öğrencilere göre mesleklerin önem dereceleri arasında, din ile ilgili meslekler ile ilgili seçenek en düşük çıkmıştır. Hyman, Payaslıoğlu ve Frey, Türk gençlerinin sahip oldukları değer profillerinin Batılı normlara çok yakın olduğunu belirterek, Türk gençlerinin değer sistemindeki bu Batılılaşmayı, almış olduğu eğitimle ilişkilendirmiştir.¹²¹¹ Çocukluk dönemi ile öğrenim hayatlarının ilk yıllarını çalışmaya konu olan dönemde tamamlayan bu üniversite öğrencilerinin, ortama hakim olan dine karşı mesafeli duruştan etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Bu da insanların düşünce dünyasının oluşmasında ve davranışlarının şekillenmesinde etkin bir

¹²⁰⁹Ali Köse, Ali Ayten, “Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psiko-sosyolojik Bir Analiz”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (3), 2009, s. 57-64,

¹²¹⁰Eskicumalı, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946”, s. 23-25.

¹²¹¹Hyman, H., Payaslıoğlu, A., Frey, F., “The Values of Turkish college youth”, *The Public Opinion Quarterly*, Oxford University Press, 22 (3), 1958, p. 285-287.

role sahip olan eğitimin, dine yönelik tutumların belirlenmesinde belirleyici bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.¹²¹²

Eğitim düzeyi ile dindarlık düzeyi arasındaki ilişki karmaşık bir örüntü sergilediği için, genellemelerden kaçınılmasının doğru bir tercih olacağını belirtmek gerekir. Zira alınan eğitimin niteliği ve içeriği bu konuda önemli bir işleve sahiptir. Aynı zamanda eğitim alan bireyin dinî alt yapısı, dine bakış açısı, eğitim aldığı kurumun müfredatına yaklaşımı; içinde doğduğu yakın ve uzak çevrenin yapısı, eğitim gördüğü çevrenin sosyo-kültürel etkileri gibi pek çok iç ve dış faktörün bu konuda etkin rol oynadığı bilinmektedir. Bu çerçevede ele alındığında, bazı araştırma sonuçlarına göre eğitim düzeyi yükseldikçe, dine olan ilgi artmakta; yaşanan dindarlığın düzeyi yükselmektedir. Ancak bu daha çok dinî eğitim veren kurumlar için geçerli bir sonuçtur. Nitekim bazı araştırmalara göre de, eğitim düzeyi yükseldikçe dine olan ilgi azalmakta ya da, dinin, başta ibadet olmak üzere tecrübe ve etki boyutlarında önemli düşüşler yaşanmaktadır. Kuşkusuz bu durumu besleyen çeşitli sebepler vardır. Sadece seküler odaklı eğitim veren fakülte ve bölümlerde zaman zaman din ile bilimin karşı karşıya gelmesi ya da yüksek öğrenim sürecinin beraberinde getirdiği sorgulayıcı akademik zihinsel yapıyla dinin eleştirel bir tarzda değerlendirilmesi, akla ilk gelen nedenler arasındadır.¹²¹³

Türkiye’de yapılan pek çok çalışmada, eğitim düzeyi bakımından Batı ülkelerinden farklı olarak eğitim düzeyi yükseldikçe dinî hayatın çeşitli yönlerinde belirgin bir azalma olduğu ortaya çıkmıştır.¹²¹⁴ Batı toplumlarında eğitim-öğretim ve kültür faktörü, dindarlık lehine bir işlev görürken, Türkiye’de yapılan çalışmalarda bunun tam aksi bulgulara ulaşılmıştır. Türkiye’ye özgü gibi görünen bu durumun sebebi, sosyo- kültürel bir değişim geçirmiş olan ülkede, uygulanan eğitim sisteminin din aleyhine bir işlev yürütmesi olabilir. Türkiye’de dinin, gericilik-ilericilik bağlamında ele alınması, basın yayın organlarında dindar insanın olumsuz bir tip olarak gösterilmesi ve bu anlayışın uzun süre eğitim sistemi içinde gençlere bir değer olarak empoze edilmesinin bu durumda etkisi vardır. Ayrıca Türkiye’de dindar olmanın elit

¹²¹²Taş, Kemalettin, “Dindarlığa Etki Eden Faktörler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 2004, s. 72.

¹²¹³Bahadır “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 103-105, Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 264-265.

¹²¹⁴Çelik, Celaleddin, “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayataan İncelenmesi”, *Bilimname*, 1, 2003, s. 172, Çarkoğlu, Toprak, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, 2000, s. 35, Veysel Uysal, *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2006, s. 160, Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 21.

sınıf bakımından olumsuz bir özellik olarak algılanması da, bu konuda yönlendirici olmaktadır. Oysa Batı toplumlarında dindarlık veya bir kiliseye mensubiyet, çoğu zaman toplumsal prestij göstergesi olarak kabul edilmektedir.¹²¹⁵

Tüm bu açıklamalar çerçevesinde, üniversitelerde bile sivil polis denetimiyle dinî değer aktarımının engellendiği 40'lı yıllarda, ortama hakim olan konjonktürel yapı ve uygulanan eğitim politikalarının, bireyin dine karşı tutumunu genel olarak olumsuz etkilediği söylenebilir. Bu dönemde insanlar her ne kadar “Hür Fikileri Yayma Cemiyeti” gibi bazı sivil toplum kuruluşlarıyla manevi eğitim ihtiyacını gidermeye çalışmışlarsa da¹²¹⁶ kırsal kesimlerde yaşayan halkın, şehirde yaşayanlar kadar şanslı olmadığı görülmektedir. Zira Anadolu coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde yasin, tebareke, amme ve bazı aşır yerlerini tecvitle okuyabilecek durumda olmanın din adamı olmak için yeterli kabul edildiği kırsal alanlarda,¹²¹⁷ dinî hayatın büyük oranda bu kişilerin yönlendirmesiyle şekillendiği, bunun da, din adına dinden olmayan uygulamaların yaygın ve etkin hale gelmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Üst makamlara sunduğu raporda bu tehlikeye de dikkat çeken Akseki: “memleketteki dinî müesseselerin kapatılması, batıl akide ve tarikatların üremesine yol açmıştır” diyerek gerçek din adamı yetiştirmenin önemine dikkat çekmiştir.¹²¹⁸ Özellikle heterodoks inançların benimsenmesi ve bu doğrultudaki davranışların yaygınlık kazanmasında, genelde her türlü bilgi özelde ise dinî bilgi düzeyinin etkili olduğu düşünüldüğünde, inanç ve ibadet boyutunda yaşanan yabancılaşmanın bilgi boyutuyla ilgili olduğu söylenebilir. Zira dinden olmayan pek çok faktörün dine sokulduğu bir ortamda dinî pratiklerin insanların hayatına önemli katkılar üretmesi son derece zordur.¹²¹⁹

Sonuç olarak; bir ülkede gençliğe verilen eğitimin şeklinin, o ülkenin kaderini önceden görmeyi sağlayan bir ayna olduğu¹²²⁰ düşünüldüğünde, bu dönemde uygulanan eğitim politikalarının ülkenin geleceğine yansıdığı ve dönemin dindarlık profilini büyük oranda etkilediği söylenebilir. Bu dönemde, bireylerin kimliklerini oluşturmaları ve hayata anlam atfetmelerinde dinin oynadığı rolün yöneticiler tarafından tam

¹²¹⁵Emin Köktaş, *Türkiye’de Dinî Hayat*, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 215, Kocabaş, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V*, s. 297.

¹²¹⁶Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 42-60.

¹²¹⁷Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 30.

¹²¹⁸Akseki, “Din Tedrisati ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, s. 68.

¹²¹⁹Karaca, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, s. 116-119., Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, s. 244.

¹²²⁰Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 80.

anlaşılamamış olmaması bu şekillendirmede belirleyici faktörler olmuştur.¹²²¹ Bu yapı içerisinde uzun süre dinî bilgileri resmi kanallardan öğrenme imkânı bulamayan dönemin neslinin, aynı zamanda dine karşı olumsuz bir bakışın telkinlerine de maruz kalmış olmasıyla, inanç dünyalarında derin bir sarsıntının yaşanmış olduğu söylenebilir. Boşluk hissi ve güven bunalımına yol açan bu atmosferde, öğretmenin öğrenci üzerindeki etkisi düşünüldüğünde bu sarsıntının boyutu daha net tasavvur edilebilir. Bu noktada aileden alınan eğitiminin koruyucu etkisi devreye girse de her iki alandaki bilgilerin içerik olarak birbiriyle çelişiyor olması, bu etkinin gücünü azaltan bir faktör olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca her ailenin çocuklarına aynı duyarlılıkla dinî telkinlerde bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir.

Üzerinde durulan dönemde dinin sahit bilgi kaynaklarından öğrenilme imkânının engellenmesiyle, din adına dinden olmayan unsurların halk arasında rağbet görmesi, neticede hurafe ve batıl inanışların ve batıl tarikatlerin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Yetkililerin daha sonraki yıllarda “tehlikeli” olarak gördüğü ve üst mercilere rapor ettiğı bu duruma her kesimden itirazların yükselmesi üzerine 40’lı yılların sonuna doğru din derslerinin müfredata dahil edilmesi ve din adamı yetiştirmek üzere gerekli kurumların açılmasına karar verilmesi ise, dinî hayat açısından olumlu bir hamle olarak kabul edilmektedir.

2.5.4. Dönemin Ekonomi Politikalarının Dindarlık Üzerindeki Etkileri

Dönemin Türkiye’sinin ekonomik olarak içinde bulunduğı durum ve bunun psikolojik yansımaları, giriş bölümünde detaylı olarak ele alınmıştı. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bu dönemde yaşayan halkın, çoğı zaman temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak durumda olduğu ve sadece yarına sağ çıkabilmenin hesabını yaptığı görülmektedir. Bu durumda akıllara şöyle bir soru gelebilir: Acaba halk, ekonomik olarak yoksunluğunu nasıl telafi etmiştir? Ya da bu mekanizmada dinin oynadığı rol nedir? İşte bu başlıkta bu soruların cevabı aranacaktır.

İnönü döneminde ekmek gibi temel besin maddesini bile bulamayacak kadar fakir düşmüş halkın ayakta kalabilmesinde dinî inançların önemli etkisi olduğu söylenebilir. Zira dinin telkin ettiği sabır, tevekkül ve kanaat duygusu, insanların içinde bulunduğı

¹²²¹Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 77.

olumsuz durumun katlanılabilir olmasında etkili olmaktadır. Enstitülü yazar Makal'ın kendi annesiyle ilgili anlattıkları bu gerçeği destekler niteliktedir:

“Tarlada çalışırken bazen anama ufak bir şey soracak olsak: “Benim dermanım mı var söylemeye...” diye kısa keser. Ama bir yandan da durmadan ilahi söyler. Kışın şeyhler odayı gümbürdetirken kadınlar kapıya birikerek onların söylediklerini ezberlemeye çalışıyorlar titreye titreye... Dinlemesi, hele bellemesi (ezberlemesi) çok sevapmış.

-Peki ana, ilahi söylerken ağzın dilin yorulmuyor mu?

-Hele oğlum, bundan da mı ağız yorulmuş: Allah'ın, Peygamberin adı. Bunları söylemesem bu sığağa taml (tahammül) gelinir mi? Bu sayada ölmüyorum aç susuz...”¹²²²

Sosyo ekonomik durumun dinî yaşayış üzerinde etkili bir unsur olduğunu ortaya koyan bazı çalışmalar, bireylerin gelir durumlarının ve buna paralel olarak sürdürdükleri yaşam tarzının, onların fikir dünyalarını ve olaylara bakış açılarını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.¹²²³ Yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçların ise genellikle gelir durumu yükseldikçe dindarlık düzeyinin düştüğü yönünde olduğu görülmektedir.¹²²⁴ Örneğin Günay'ın araştırmasındaki veriler, gelir açısından incelendiğinde, gelir düzeyi yükseldikçe dinî yaşayışın şiddetinde bir azalma olduğu; veriler mesleki ve sosyo-ekonomik statü açısından incelendiğinde ise, kendilerini dünya işlerine kaptırmış bulunan üst tabakalara doğru çıkıldıkça dine bağlılıkta belli bir düşüş olduğu görülmektedir. Yani mesleki ve sosyo-ekonomik statü açısından üst tabakada olanlar, dinî yaşayışa en az ilgi duyanlardır.¹²²⁵ Bu çalışmalar kapsamında Onay, gelir durumu iyi olan ailelerin çocuklarının dindarlık düzeylerinin düşük ve orta gelir düzeyine mensup ailelerin çocuklarından daha düşük olduğunu ortaya koyarken¹²²⁶ Çelik, araştırmasında, sosyo-ekonomik düzey ile Allah inancı arasındaki ilişkide, alt tabakalara doğru gidildikçe kesin inanç kategorisinin oranında üst tabakalara oranla belirgin bir artma eğilimi olduğunu ortaya koymuştur. Aynı çalışmada, ahirete inananlar en fazla alt gelir düzeyinde yaygın iken (%93,8), inanmayanların (%6,9) ile en çok üst-orta gelir diliminde yoğunlaştığı görülmüştür.¹²²⁷ Köktaş'ın yaptığı çalışmadaki veriler de benzeri sonuçlar vermiş, sosyo-ekonomik durum yükseldikçe dindarlıkta belirgin bir azalmanın olduğu görülmüştür. Aynı çalışmada, ekonomik

¹²²²Makal, *Bizim Köy*, s. 36.

¹²²³Michael Argyle, Benjamin Beit-Hallahmi, , *The Social Psychology of Religion*,Routledge&Kegan Paul, 1975, s. 161, Taş, “Dindarlığa Etki Eden Faktörler”, s. 79.

¹²²⁴Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 107.

¹²²⁵Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, s. 268-269.

¹²²⁶Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, s. 115.

¹²²⁷Çelik, “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi”, s. 201, 208.

gelişmişlik düzeyinin yüksekliğinin beraberinde sekülerleşme eğilimlerini de getireceği ortaya konulmuştur.¹²²⁸ Yapıcı'nın yaptığı bir araştırma sonucuna göre de, ekonomik durumları itibarıyla “alt” ve “orta” düzeyde olanların “üst” gelir düzeyinde olanlara nispetle Allah'ın varlığını daha çok hissettikleri, daha fazla dua ettikleri, (Ramazan ayında) düzenli olarak daha çok oruç tuttukları ve dine daha fazla önem verme eğiliminde oldukları görülmüştür.¹²²⁹ Mutlu'nun¹²³⁰ ve Taş'ın¹²³¹ yapmış olduğu araştırmalarda gelir durumu orta ve ortanın altı olan kimselerin daha dindar, çok düşük ve çok yüksek gelir sahibi bireylerin ise, dinî ibadet ve sosyal hayat boyutuna yönelik daha olumsuz tutumlar gösterdiği anlaşılmaktadır.

Yapılan başka bir araştırmada, Allah inancı ile sosyo-ekonomik düzey arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Araştırmada, gelir düzeyi bakımından alt grupta bulunan bireylerin inanç konusunda daha çok geleneksel bir yapıda oldukları, üst düzeyde bulunanların ise daha çok rasyonel oldukları belirtilmiştir.¹²³² Köktaş'ın araştırmasındaki sonuçlara göre, “ortanın altı” ve “orta” düzeydeki gelir grubuna dahil kişilerin İslam dini ile ilgili farklı sorulara verdiği olumlu cevapların oranı, diğer gelir gruplarınınkinden genel olarak daha yüksektir.¹²³³ Din ile ekonomi arasındaki ilişki üzerine yaptığı çalışmayla tanınan Weber'in değerlendirmesi bu sonuçları destekler niteliktedir: “... Efendi tabakalar, kurtuluş dinleri açısından daha az “dindar”lardır... Sağlam bir sosyal onura ve güce sahip tabakalar statü destanlarını, kendilerinde var olan çok özel ve içten gelen bir değere, çok kere kan asaletine bağlamaya eğilimlidirler...”¹²³⁴ İbni Haldun'un toplumların refah düzeylerinin yükseldikçe ahlaki çöküntü içinde olacaklarına dair değerlendirmesi de bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir.¹²³⁵

Ekonomik durumu yüksek olan bireylerin dine olan ilgilerinin az olmasında birçok sebep etkili olmaktadır. Örneğin Türkiye açısından düşünüldüğünde, özellikle

¹²²⁸Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, s. 136, 214.

¹²²⁹Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s. 308.

¹²³⁰Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1989, .III (4), s.197.

¹²³¹Taş, “Dindarlığa Etki Eden Faktörler”, s. 79-80.

¹²³²Akdoğan, Ali, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 129-130.

¹²³³Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 18-19.

¹²³⁴Max Weber, *Soyoloji Yazıları*, haz: H.H. Gerth ve C. Wright Mills, (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 236.

¹²³⁵İbnu Haldun, *Mukaddime*, I, s. 310.

Batılılaşma ve modernleşme süreciyle birlikte, *aydın* kavramıyla tanımlanan entelektüel üst kesimlerin ve sanat camiasından önemli simaların dine ilgisiz yaklaşımları, diğer zenginlerin dine ilgisiz kalmalarına örnek teşkil etmiş olabilir. Doğal olarak böyle bir anlayışta din, gelir düzeyi düşük fakir ve yoksullar tarafından sahiplenen ve yaşanan bir olgu olarak mahkûm edilmiş olur. Yine, ülkemizde sosyo-ekonomik seviyesi yüksek olanlar, sahip oldukları imkân ve fırsatlar nedeniyle modern hayatın teşvik ettiği, fakat dinin onaylamadığı pek çok alışkanlık geliştirebilmektedirler. Bu durum, orta ve alt gelir grubundakilerin çoğunluğu için geçerlilik arz etmez. Çünkü alt ve orta gelir grubun çocukları, başta aile ortamı olmak üzere dinî değerlerin yaşandığı bir eğitim ve sosyalleşme süreci geçirdikleri için, geleneksel kültürle birlikte inançları, ibadetleri ve dinin dünyaya görüşünü, çoğu zaman farkında olmadan içselleştirirler. Bu da onların kendilerini dine daha yakın bulmalarına ve dolayısıyla dine daha fazla ilgi göstermesine neden olabilmektedir. Kuşkusuz bu yakınlık, zamanla tutum ve davranışları şekillendiren bir dindarlığın gelişmesinin temellerini oluşturabilir. Ayrıca sosyo-ekonomik yönden durumu alt grupta değerlendirilen kesimlerin, yani fakir ve yoksulların çaresizlik ve mahrumiyetten kaynaklanan mevcut konumlarını, din ile meşrulaştırmayı tercih ettikleri ileri sürülmektedir. Bu, dinin hak ve menfaatten mahrum kalan birey ve gruplara ümit ve güç kaynağı olarak hizmet sunmasından kaynaklanmış olabilir.¹²³⁶

Dindarlığı etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Örneğin o dönemde dinî hayata yönelik şiddetli baskıların, insanları dinî inançlarına daha fazla bağlanmaya itmiş olabileceği gibi, yaşanan her türlü olumsuzluğun üstesinden gelme konusunda hayata atfedilen anlam da o dönemin insanlarını daha muhafazakâr olmaları konusunda etkilemiş olabilir. Zira insanların yaşamları süresince hayata atfettikleri anlam, bu hayatı daha yaşanılabilir kılması bakımından önemlidir. İnsan yaşamındaki en temel güdülerden birisi olan anlam arayışının cevapsız kalması ise bu hayatın yaşanmaya değer görülmemesi gibi bir sonuç doğurmaktadır. Sorumluluk üstlenme, sevme ve karşılaşılan zorluklara katlanabilme ölçüsünde insanın hayatına anlam katacağı düşünüldüğünde¹²³⁷ dinin, bu noktada icra etmiş olduğu işlevle, insanın anlam arayışına

¹²³⁶Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 106-108.

¹²³⁷Victor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev. Selçuk Budak), 7. Baskı, Öteki Yayınları, Ankara 2000. s. 96-107, Abdülkerim Bahadır, “Psikoterapide Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Victor Frankl”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 9 (9), 2000, s. 478.

cevap veren en önemli unsurlardan birisi olduğu söylenebilir. Zira din insana varoluş içinde kendini bir yere yerleştirmeye imkân veren başvuru çerçeveleri hazırlamakta, bu çerçeve içinde realiteyi yorumlamak ve hayat için bir rehber sunmak gibi önemli fonksiyonlar yerine getirmektedir. Bu yönüyle din, insanın hayatta karşılaştığı olay ve durumlara karşı hazır bütüncül cevaplar sunan ve ona nasıl yaşaması gerektiği hususunda yol gösteren bir zihni muhtevalar sistemidir.¹²³⁸

Din, telkin ettiği sabır duygusuyla insanın, en acılı ve sıkıntılı durumlarında bile bu acı ve sıkıntıya yol açan nedeni ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum sergilemesine yardımcı olmaktadır. Çünkü din, sabır, fedakârlık, mücadele gibi duyguları canlı tutmak suretiyle hayatın acı ve ızdıraplarını hafifleterek insanların yaşam gücünü desteklemekte ve ona başa çıkma yöntemleri sunmaktadır.¹²³⁹ İnanç ve uygulamalarıyla gerçeği değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda algılamayı değiştirme, gerçeğin getirdiği acıyı kabullenme ve ona sabır göstermede etkili olan din, bireyin hayatına kattığı anlamla yaratıcısıyla olan bağlarını daha da güçlendirip, insanın içinde bulunduğu zor dönemi daha kolay ve daha az yıkımla atlatmasına yardımcı olmaktadır.¹²⁴⁰

Çalışmaya konu olan dönemde en temel fiziksel ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanan halkın, inançları sayesinde hayata tutunmaları ve bu yolla yaşamlarını daha anlamlı hale getirmeleri Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki sıralamayı tekrar gözden geçirmeyi gerektirebilir. Zira Maslow'un kuramına göre, ilk basamakta bulunan fiziksel ihtiyaçların karşılanmasında son derece sıkıntılı günlerin yaşandığı bu dönemde, insanların bir anlam arayışı içinde olmaları düşünülemez. Çünkü Maslow'a göre, insanların fiziksel ihtiyaçları karşılanmadan psiko-sosyal ve ruhsal ihtiyaçlara güdülenmesi zordur. Hâlbuki İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı Yahudilerin Auschwitz kampında yaşamlarını tehdit altında hissetmeleri ve fiziksel ihtiyaçlarını en asgari düzeyde karşılamak zorunda olmalarına rağmen hayatta kalabilmeyi en temel güdü olan anlam isteğiyle başarmış olmaları,¹²⁴¹ insanların fiziksel ihtiyaçlarının en alt düzeyde giderilmesi halinde bile ruhsal ihtiyaçlarına güdülenebileceğine işaret etmektedir. Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçları da bu düşüncüyü

¹²³⁸Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 116.

¹²³⁹Mustafa Usta, "Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (20), 2009, s. 92.

¹²⁴⁰Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak- Dinî başa çıkma üzerine psiko-sosyal bir araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 40; Doğan Cüceloğlu, *İyi Düşün, Doğru Karar Ver*, 37. Basım, 2001, s.183.

¹²⁴¹Ayten, *Psikoloji ve Din, (Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 130.

destekler niteliktedir. Nitekim araştırmanın sonuçlarına göre, katılımcıların üçte ikisi hayatın bir hikmeti olduğunu, %70'i hayatın anlamını insanın kendisinin verdiğini ve %92'si de bu anlamın Allah'ın varlığı ile güçlendiğini ortaya koymaktadır.¹²⁴²

Çalışmaya konu olan dönemde toplum içerisinde haksız kazanç yoluyla halkı sömüren bir zümrenin varlığı ve adaletsiz vergi uygulamaları, her ne kadar isyan duygusunun alevlenmesine yol açmışsa da, uygulanan şiddet politikası sayesinde korkuyla sindirilen halkın, tepkisini içine atmasına neden olmuştur. Bastırılan duygular ise ilk fırsatta açığa çıkışmış, memnuniyetsizlikler seçim sandığında somutlaşmıştır. Sadece dinle değil toplumsal tüm olaylarla ilişkisi bulunan ekonominin, seçmen tercihlerini de önemli ölçüde etkileyen bir yönü bulunmaktadır. Nitekim hkmetlerin sergilediği zayıf ekonomik performansın, her dönemde seçmen tercihlerini değiştiren bir gerçek olduğu bilinmektedir.¹²⁴³ örneğin arkoğlu ve Toprak tarafından yapılan bir çalışma, bu iddianın haklılığını ortaya koymaktadır. Anket sonuçlarına göre iktidar partisinin daha önce uyguladığı ekonomi politikaları, seçmen ailesi ve makro ekonomik dengeler üzerinde tahripkar etkiler bırakıyorsa, iktidara yönelik desteğin azalması söz konusu olmaktadır. Bu durum, özellikle ileriye yönelik bekleyişlerde kötümserlik düzeyi arttığında iyice gün yüzüne çıkmaktadır.¹²⁴⁴ Sencer de yaptığı araştırmada seçmenlerin, oy verirken geçmişteki ekonomik durumu dikkate aldıklarını ortaya koymuştur.¹²⁴⁵ örneğin gelir düzeyi ile vergi yükü karşılaştırıldığında düşük gelirli kişilerin güçlerinin üstünde vergi yüküyle karşılaşmaları siyasi tercihlerini önemli ölçüde etkileyen bir faktördür.¹²⁴⁶ çalışmamıza konu olan dönemde 1946 ve 1950 yıllarında yapılan seçimlerde muhalefetin iktidar karşısında ezici bir sonuca ulaşmasında bu faktörün önemli etkisi bulunmaktadır.

Ahret inancının insanların ruhunu sknete erdiren bir yönünün olması, yaşanılan adaletsizlikler karşısında verilen tepkinin kontrol edilmesi açısından oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Bu nedenle bu dönemde olumsuz duygularını bastırmak zorunda kalan halkın öfke kontrolünü, yine inançları sayesinde sağlayabildiği söylenbilir.

¹²⁴²Ali arkoğlu, Esin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*, Sabancı Üniversitesi, Tübitak, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, s. 4.

¹²⁴³Ercins, "Türkiye'de Sosyo- Ekonomik Faktörlere Bağlı Olarak Değişen Seçmen Davranışı", s. 29.

¹²⁴⁴arkođlu ve Toprak, *Türkiye'de Din toplum ve Siyaset*, 2000, s. 35-39.

¹²⁴⁵Sencer, *Türkiyede Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*, İstanbul, May Yayınları, 1974, s. 277-278. Ercins, "Türkiye'de Sosyo- Ekonomik Faktörlere Bağlı Olarak Değişen Seçmen Davranışı", s. 28.

¹²⁴⁶Erdođan, *Politik Konjonktür Hareketleri Teorisi Perspektifi ile Siyaset- Ekonomi İlişkileri*, s. 161.

Halkın büyük bir kısmının aynı kaderi paylaşıyor olması yanında, benimsenen dinî inancın kanaatkarlık duygusunu telkin etmesi, mevcut durumu kabullenmede önemli bir etken gibi görünmektedir. Çözümü olmayan sorunlarla karşılaşmada hoşgörü düzeyinin yükseltilerek beklenti düzeyinin düşürülmesinin psikolojik başa çıkmada önemli hususlar olduğu bilinmektedir.¹²⁴⁷ Telkin ettiği sabır, hoşgörü ve kanaat duygularıyla insanların büyük çoğunluğu için güçlüklerle mücadele etme ve yaşadığı çevreye uyum sağlama konusunda önemli bir referans kaynağı olan dinî inançların, bütün alternatiflerin tükendiği durumlarda bile umut kapılarını açık tutmasıyla bu dönemde yaşayan insanların psikolojisine ciddi bir destek sağladığı söylenebilir.¹²⁴⁸

İnönü döneminde yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde daha samimi ve içten oldukları, dolayısıyla insanların kendilerini daha mutlu hissettikleri yine dönemin şahitleri tarafından bizzat vurgulanmaktadır. Mülakatlar esnasında da tespit edilen bu gerçek, çoğu zaman yalın ayak gezdiklerini ya da sığır derisinden dikilen çarıklarla idare ettiklerini söyleyen Saran'ın sözleriyle de örtüşmektedir:

“Çocukluğumuzda yetersiz beslenme, açlık ve yoksulluk, çevremizdeki insanların adeta hayat tarzı halini almıştı. Köyümüz ve çevresindeki zenginler bile, bugünkü zengin insanlar gibi değildi. Bu halimize rağmen insanların o günlerde daha mutlu oldukları, sohbetlerinin daha koyu ve ilişkilerinin daha samimi olduğu gerçektir. Aza kanaat etmek gündelik hayatımızın her alanında geçerli bir ilke idi. İnsanlar tutumluydular...”¹²⁴⁹

Benzeri ifadelerle 1932 doğumlu Mücibe Kılıç'la yapılan mülakatta da rastlanmıştır:

“Herşeye rağmen o dönemde herşey daha bereketliydi. Biz o zaman odun kömür görmedik ama insanlık gördük. O zaman komşuluk, dayanışma ve yardımlaşma vardı. İnsanlar merhametliydi. İmece usulüyle birbirimizin eksiklerini tamamlardık. Şimdiki gibi insanlar sadece kendilerini düşünmüyordu...”

Yukardaki ifadeler, dinin ön gördüğü aza kanaat, tutumlu olma, yardımlaşma ve dayanışma duygularının bu dönemde oldukça fonksiyonel bir durumda olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu da, o dönemin insanların daha muhafazakâr olduklarının ve ekonomik yoksunluklarını din ile telafi etmeye çalıştıklarının bir

¹²⁴⁷Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 311.

¹²⁴⁸Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, s. 85.

¹²⁴⁹Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 45, Kendisiyle mülakat yaptığımız Mücibe Kılıç, Tarık Bağdat, Sabriye Özdoğan, Ali Eratik ve Sait Yıldız gibi dönemin şahitlerinin de Saran'ın anlattıklarını destekleyen benzeri ifadelerde bulunduğu görülmüştür.

göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu da, 6 numarada yer alan “*dinî inançlar, ekonomik yoksunlukları telafi etmede etkili olmuştur*” hipotezini desteklemektedir.

1940’lı yıllarda yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunun yiyecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanırken¹²⁵⁰ küçük bir kesimin bu sıkıntıdan fazla etkilenmediği görülmektedir. Etkilense bile bunun temel ihtiyaçlar noktasında değil de lüks kabul edilebilecek konularda yaşandığı söylenebilir. Örneğin bu dönemde bir çocuk olan Altan Öymen, yaşanan ekonomik krizden dolayı daha önce kurşun asker gibi ithal oyuncakları varken şimdi o oyuncaklardan mahrum olduğunu, hatta bir topunun bile kalmadığını üzümlere anlatmaktadır.¹²⁵¹ Hâlbuki Anadolu’nun pek çok yerinde onun yaşıtı olan çocuklar, değil top sahibi olmak, ısınmadığı veya aç kaldığı için ölümlerle burun buruna yaşamak zorunda kalmıştı. Mülakatlar esnasında da benzeri ifadelerle karşılaşılmıştır. Örneğin eşi, Bolu’nun iki köyünde birden muhtarlık yapan Sabriye Özdağan, o dönemde yaşanan sıkıntıları kendilerinin yaşamadığını, ekmeğin karneyle satılmasına rağmen eşinin CHP’li olmasının da etkisiyle böyle bir yokluk çekmediklerini, hatta ihtiyaç duyanlara kendilerinin ekmeğe dağıttıklarını ifade etmiştir. Bu ifadeler iktidara yakın olan kesimlerin ekonomik olarak fazla sıkıntı çekmedikleri anlamını taşımaktadır.

Sonuç olarak dönemin sosyo-ekonomik durumunun halkın dindarlık düzeyi dışında siyasi tercihi ve ruh sağlığı üzerinde de etki yapan bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Zira vatan millet gibi kutsal bildiği değerlerin korunması için verdiği zorlu mücadeleden sonra, yaşanan global ekonomik krizin de etkisiyle, kendi maddi varlığını sürdürmenin çarelerini arayan halkın, bu dönemde neredeyse ölüm kalım mücadelesi verdiği görülmektedir. Bu mücadelenin ise hayata ve Kutsala yönelik algıyı yeniden şekillendirecek türden olduğu söylenebilir. Nitekim gerek birey gerekse toplumsal anlamda yaşanan tüm değişimlerin temelinde, dönemin ekonomik politikalarının ve bu politikaların sonuçlarının etkisi hissedilmektedir.

Üzerinde durulan dönemde, bir yandan yokluk ve sefalet, bir yandan bulaşıcı hastalık¹²⁵² ve doğal felaket diğer yandan da baskı ve şiddetle başa çıkmaya çalışan

¹²⁵⁰Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 24, 25, 189, ayrıca bkz: Aydemir, *İkinci Adam*, II, s. 202, 204, Makal *Bizim Köy*, s. 11, 12, 80, Akandere, *Milli Şef Dönemi*, s. 152, Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir*, s. 50.

¹²⁵¹ Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 214.

¹²⁵²En çok görülen hastalıklar, sarılık, zatürre, sıtma ve kabakulaktır. (Thornburg, , *Türkiye Nasıl Yükselir?*,s. 52, ayrıca bkz: Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 16.)

halkın tüm bu olumsuzluklar karşısında ruhen sarsılmaması mümkün değildir. Herşeyden önce hükümetin koyduğu vergilerle neredeyse devletin geçim kaynağı haline dönüşen halkın, “baba” olarak gördüğü devlete güvenini büyük oranda kaybettiği görülmektedir. Kendi yağıyla kavrulmaya çalışan ama gerçekte kavrulacak yağı bile elinden alınan halkın bu durum karşısındaki tepkisinin, baskı ve şiddet yoluyla bastırılmaya çalışılması, yaşanan güven bunalımına bir de korkuyu ve çaresizliği eklemiştir. Ayrıca hükümet tarafından “vurdukça tozan bir un çuvalı” gibi görülmesi de halkın kendisini değersiz hissetmesine yol açarken, yaşadığı tüm sıkıntıların üstesinden gelme konusunda dine olan yöneliminin bir geri kalmışlık göstergesi olarak kabul edilmesi, yeni bir bunalım sebebi olmuştur. Yine halkın büyük bir kısmı sefil durumdayken, azınlık olan bir bölümünün oldukça iyi bir geçime sahip olmasının, adalete duyulan inancın sarsılması ve gizli bir isyan duygusunun varlığına kaynaklık etmesi bakımından anlamlı kabul edilebilir.

Tüm olumsuzluklara ve yaşanması muhtemel ruhsal bunalımlara rağmen sabır ve metaneti elden bırakmayan halkın, bu dönemde her türlü zorluğun üstesinden gelerek kendi geleceğini kendisi şekillendirecek kararlarda etkili olmayı başardığı görülmektedir. Bu da, en umutsuz durumlarda bile kaderin acı yüzüyle karşı karşıya gelen insanın, yaşadığı trajediyi yenerek zafere dönüştürme imkânına sahip olabildiğini göstermektedir. Çünkü insanın, mevcut durumu değiştiremese, hatta yaşama imkânının son sınırına gelse bile, içinde bulunduğu şartaların gereğine göre kendini yeniden düzenleyebilecek bir yaratılışa sahip olduğu bilinmektedir.¹²⁵³

2.6. DÖNEMİN DİNDARLIĞI İLE GÜNÜMÜZ DİNDARLIĞININ MUKAYESESİ

Şu ana kadar verilen bilgiler, araştırmaya konu olan dönemde yaşanan dinî hayatı tüm dinamikleriyle ortaya koymaya yönelik olmuştur. Ancak ortaya çıkan tablonun, günümüzde yaşanan dinî hayata etkisi bağlamında yeniden ele alınması gerekmektedir. Çünkü Jung’un ifadesiyle bugün, ancak dün ve yarın arasında mana kazanan bir geçiştir. Geçmişini inkâr etmek ve şimdiki zamandan başka bir zamanın şuuruna sahip olmamak ise büyük bir yanılıdır.¹²⁵⁴ Günümüzün dinî tutum ve davranışlarını geçmişten

¹²⁵³Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, s. 34.

¹²⁵⁴Safa, *Din, İnkılap ve İrtica*, s. 113.

bağımsız bir şekilde anlamlandırmaya çalışmanın, her hâlükârda eksik sonuç vereceği gerçeği,¹²⁵⁵ her iki dönem arasındaki mukayeseyi zorunlu kılmaktadır.

Çalışmaya konu olan dönemde dinî alanı da önemli ölçüde etkisi altına alan politik atmosferin genel olarak “modern” ve “geleneksel” arasındaki gerilimlere sahne olduğu görülmektedir. Tanzimat dönemi “Batılılaşma” çabalarıyla başlayan ve Cumhuriyet dönemi modernleşme projesiyle birlikte daha derinden hissedilen bu gerilim, kendisini “İslamcı-Batıcı”, “gerici-ilerici” gibi ikilikler üzerinden göstermekte ve gerilimin modernleşme ayağı, dinin, özel alana ait bir olgu olduğu, çağdaş değerlerle dinsel değerler arasında bir kopuş yaşandığı, bu yüzden de dinin, modernleşen gündelik hayatın dışında tutulması gerektiği tezine vurgu yapmaktadır. Geleneksel değerlere vurgunun ise, modern olanın karşısında konumlandırılarak yapıldığı görülmektedir. Zira geleneksel değerleri temel alan yaklaşım manevi hayatın önemini altını çizerken, modernleşme projesi çerçevesinde dinî alanın yeniden şekillendirilmeye çalışılmasının ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yaşam tarzının “öz değerler”le çeliştiğini iddia etmektedir.¹²⁵⁶

1938-1950 yılları arasında yaşanan “modern” ve “gelenek” arasındaki gerilimin, aslında pek çok çatışmayı da beraberinde getirdiği söylenebilir. Örneğin “bilimsel bilgi/dinî bilgi”, “kamusal alan/ özel alan”, “laiklik/ demokrasi” gibi döneme damgasını vuran çatışmaların genel olarak “modern” ve “geleneksel” arasındaki gerilimin bir uzantısı olarak yaşandığı görülmektedir. Dönemin Türkiye’inde din olgusu ve dindarlık algısının da tüm bu gerilimler ekseninde şekillendiği bir gerçektir. Zira okullarda Kutsalla bağları sistematik olarak gevşetilmeye çalışılan öğrencilere bilimsel bilginin dinî bilgiyi nakzettiği, bu nedenle de dinî bilgiyi referans almanın bir gericilik alameti olduğu benimsetilmek istenmiştir. Dinin en fazla vicdanlarda yaşanabilecek bir olgu olduğu resmi ideoloji tarafından sürekli vurgulanırken, aslında dinin kamusal alandaki etki ve göstergelerinin ortadan kaldırılıp özel bir alana hapsedilme çabası açıkça kendini göstermektedir. Dönemin ikinci yarısında ülkede yaşanan iç huzursuzluklar ve dış konjonktürün etkisiyle demokrasi adına önemli adımlar atılmışsa da, aslında şu çok iyi bilinmektedir ki, demokrasi halkın egemenliği, halkın egemenliği

¹²⁵⁵ Aydın, “Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslam”, s. 179-180.

¹²⁵⁶ Bahattin Akşit ve Arkadaşları, *Türkiye’de Dindarlık, Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 157-158.

de dinin egemenliği anlamı taşıyacağından, laikleşme uğruna uzun bir süre demokrasinden taviz verilmiş ve her anlamda özgürlüklerin alanı kısıtlanmıştır. Dine yaklaşım ise laikleşme politikaları çerçevesinde kişilerin kimliklerini “biz ve onlar” algılayışı üzerinden belirlemiş, bireylerin dinî inanışları ve bu doğrultuda şekillenen talepleri, ötekinden farklılıklar temelinde şekillendirilmiştir. Böylesi bir atmosferde dinin bireyin kişiliğini ve yaşamını zenginleştiren bir unsur olduğunu söylemek zordur. Çünkü yaşanan zorlukların üstesinden gelme noktasında bir telafi işlevi gören dinin ancak hayatın güçlükleri karşısında insanların psikolojik dirençlerini artırıcı bir güç olarak fonksiyon icra edebildiği görülmektedir. Bu durumda dinî bilinç yeteri kadar gelişemeyeceğinden din şemsiyesi altında yaşama imkânı bulan geleneğın muhafazâkar bir tutumla birleşmesinin de etkisiyle özellikle dinî alandaki gelişmelerin önünün tıkanması kaçınılmaz olmuştur. “Çağdaşlaşma”nın önündeki engelin aslında din değil de dinî değerler kılığına girmeye son derece müsait olan geleneğın olduğu göz ardı edilince, sanki dinin kendisi “çağdaşlaşma”nın önünde bir engelmiş gibi bir anlayış ortaya çıkmıştır. Özellikle resmi ideolojiye hakim olan bu anlayışın, dönemin dinî hayatına ve dindarlık algısına yansımaları ise önceki başlıklarda detaylı olarak ele alınmıştır.

Cumhuriyet tarihinin önemli bir kesiti olan ve bir nevi rejimin çocukluk dönemi olarak kabul edilebilecek 1938-1950 yılları arasında yaşananların üzerinden çok uzun zaman geçmesine rağmen, özellikle dinî açıdan bakıldığında günümüzle önemli benzerlikler arz ettiği söylenebilir. Her ne kadar dine olan bakış açısı bugün daha esnek bir hal almışsa da, o dönemde yaşanan gerilimlerin bugün hala mevcut olduğu ve dinî hayatın da tıpkı o dönemde olduğu gibi bu gerilimler ekseninde şekillendiği bir gerçektir. Nitekim modernizmin beraberinde getirdiği gittikçe karmaşıklaşan çalışma hayatı, tüketim odaklı rutin tekrarların yaşandığı gündelik hayat içinde dinî değer ve kuralların gerektiği gibi yaşanamaması, kişinin hayatında bir takım çelişkilere, çatışmalara ve gerilimlere neden olmakta, bunun sonucunda dindarlık biçimlerinin çeşitlendiği ve farklılaştığı görülmektedir. Bu noktada dikkat çeken en önemli şey belki de o dönemde insanların neredeyse kesin çizgilerle “laik” ve “dindar” diye ikiye ayrılmaları iken, bu gün bu iki kavramın kol kola girmesiyle “laik dindar” tipine fazlaca rastlanır olmasıdır. Çünkü modernleşmeyle birlikte başlayan süreçte yaşanan çelişkiler, gündelik yaşam pratiklerinde, gerilimlerdeki kutupların iç içe geçmesiyle melez

çözümler bulunarak yaşanmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse o gün kutsalla dünyevi olan tamamen birbirinden ayrılması ve yaşanması gereken iki farklı alan olarak kabul ediliyorken bugün bu ayrım anlamını büyük oranda yitirerek kutsalla dünyevi olanın birbiriyle iç içe geçmesi söz konusu olmuştur. Böylesi bir melezleşmenin elbetteki laikliğe atfedilen anlamla yakın ilişkisi vardır. Zira o gün din karşıtlığı şeklinde anlaşılan laiklik bugün din ve vicdan hürriyetinin bir teminatı olarak algılanmaktadır.¹²⁵⁷ Ayrıca çoğunluğu Müslüman olan Türkiye toplumunda İslam dininin bir topluluk dini olduğu, bireysel alanda sürdürülemeyeceği ve toplumsal alanda diğer insanlarla birlikte yaşanması gerektiğine dair inancın da bu melezleşmedeki rolü inkâr edilemez.¹²⁵⁸

Anlayıştaki değişimlerin yaşayışı da etkisi altına aldığı muhakkaktır. Bazı konularda geleneksel kalıpları yıkmayı başaran günümüz insanının özellikle ekonomi ve siyaset alanlarında modern gelişmeleri benimseme noktasında çok istekli olduğu görülmektedir. Ancak aile ile ilgili toplumsal konularda hala geleneksel davranış kalıplarını büyük oranda tercih eden dindar insanların günümüz toplumunda geleneksel bir dindarlık anlayışını sürdürmeleri kolay olmadığından, moderniteye taviz verme zorunluluğu hissettikleri ortadadır. Buna verilebilecek en güzel örnek belki de cemaat yapılanmalarıdır. Zira o dönemde baskı ve şiddet unsurunun ağır bastığı politik atmosferin kimliklerini tehdit ettiği gerekçesiyle biraraya gelerek dinî kaygılarla ortaya çıkan bazı dinî hareketlerin, bugün nasıl oldu da ekonomik ve siyasi yönü ağır basan hareketler haline dönüştüğü derinleme inceleme konusu olmalıdır. Sekülerizmle tam bir uzlaşma içerisinde, dış güdümlü dindarlığı besleyen marka görünümündeki bazı cemaat yapılanmalarının bugün bir holding ya da siyaset belirleyicileri haline dönüştüğü inkâr edilemeyen bir gerçekliktir. Akşit ve arkadaşlarının yapmış olduğu bir araştırmada Erzurum’lu bir esnafa, ekonomik ilişkilerin örgütlenme biçimlerinde cemaatlerin rolü sorulduğunda verilen cevap, bu tespiti doğrular niteliktedir:

“... Özellikle Doğu’da bir cemaate arkanızı vermediğiniz zaman ayakta kalmanız çok zor... Mesela diyelim, siz burada bir lokantacısınız. Bir günde dükkanınıza 100 kişi uğrarken, bir cemaate giriyorsunuz, bu bir anda çıkıyor 500 kişiye. Bu bir ranttır... Dolayısıyla cemaatlerin... artık dinî söylemleri, tebliğleri değil de, bu potansiyele müşteri olmaları başka çevrelerde cazip hale gelmiştir. Bunları dikkate alma, onlarla iyi geçinme, onları müşteri olarak

¹²⁵⁷ Berna Turam, *Between Islam And The State, The Politics of Engagement*, Stanford University Press, California 2007, s. 138-140.

¹²⁵⁸ Akşit ve Arkadaşları, *Türkiye’de Dindarlık*, s. 463.

kazanmak için gerek cemaatin içine girme, gerek cemaatle dost olma, gerek cemaatin kaynaklarını, işte gazetelerini alarak arada bir himmette bulunarak destekleme şeklinde kontrolsüz bir güç olmaya gitmiştir, gitmektedir.”¹²⁵⁹

Bu ve benzeri pek çok örnek, sekülerizme bağlı olarak dindarlığın anlam ve içerik yönünden biçim değiştirdiğinin göstergeleri olarak kabul edilebilir. Turam, bu değişimin yani kamusal alanda seküler çeşitlilik ile özel alanda dindarlığı uzlaştırmanın, seküler/laik devletin resmi ideolojisiyle uzlaşma anlamı taşıyacağını ileri sürmektedir.¹²⁶⁰ Yani Kutsal olanın, tam da dünyevi olanın ortasında bir yerlere yerleştirilmeye çalışıldığı bu süreçte, dinî hayat ve dindarlık algısı da buna göre şekillenmektedir. Yavuz’a göre kendisine has farklı bir İslami algısı olan bu nedenle de “Türkiye İslamı” olarak nitelendirilen bu yaşayışta, İslam’ın genel olarak insanların ahlaki davranışları üzerinde fazla etkili olmadığı, bu nedenle de inanç ve ibadet arasında derin uçurumların bulunduğu görülmektedir.¹²⁶¹ Günlük hayatın hemen her alanında kendisini hissettiren bu durum, Çarkoğlu ve Toprak’ın araştırmasına da yansımıştır. Nitekim bu araştırma sonucuna göre %97’si Müslüman olan toplumun sadece %46’sı beş vakit namaz kılmaktadır.¹²⁶²

Arslan’ın, halkın büyük bir kısmının eski kültürü ve dinî inanışları da bünyesinde barındıran systemsiz inanç ve uygulamaların hakim olduğu popüler bir dinî hayatı sürdürdüğünü iddia ettiği yaşıntıya, cemaat taassubunun da eklenmiş olması, bu konudaki dejenerezasyona ayrı bir boyut kazandırmaktadır.¹²⁶³ Gelenekten modernliğe geçişte sancılı bir değişim süreci geçiren üst ben (resmi normlar, değerler) ile alt-ben (İslam kültürü, İslami değerler) arasında ciddi bir çatışmanın yaşandığı ve bu çatışmanın ya kimliksizlik ya da ekstrem bir dinî kimlikle sonuçlandığı bilinen bir gerçektir. Böylesi bir çatışma ortamında İslam’dan yana tercihte bulunan Müslüman bireyin genellikle iki seçenikle yüz yüze kaldığı söylenebilir. Birincisi bilinçli bir tutumla seçici davranarak kendini yeniden üretmek... diğeri ise çatışmanın şiddetine dayanamayıp geçmişin övgü dolu mistik yaşamına yönelerek kapalı toplulukların içine girmek...¹²⁶⁴ Hâlbuki bu topluluklar baskı ortamıyla birlikte kapalı cemaat

¹²⁵⁹ Akşit ve Arkadaşları, *Türkiye’de Dindarlık*, s. 291

¹²⁶⁰ Turam, *Between Islam And The State, The Politics of Engagement*, s. 138-140.

¹²⁶¹ M. Hakan Yavuz, “Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (2), (October 2004), s. 227.

¹²⁶² Çarkoğlu ve Toprak, *Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, 2000, s. 40-45.

¹²⁶³ Mustafa Arslan, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (197), 2003, s. 101.

¹²⁶⁴ Yıldırım, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 74-75.

örgütlenmelerine yönelerek, bütünüyle içe dönük ve toplum dışı bir biçim kazanmıştır. Muhafazâkar ve geleneksel zihniyetlerine rağmen çoğu zaman modern eğilimler altına gizlenmeye çalışan, ancak gerçekte kendilerinin dışında sürekli değişen, çatışan ve yenilenen modern dünya karşısında dayanıksız ve eleştirisiz bireyler yetiştiren bu gruplar, eleştirel bilinçten yoksun ve karizma kültürüne özgürlüğünü teslim ederek boyun eğen nesillerin önünü açmıştır. Bu durumun 40'lı yıllardaki baskıcı politikaların bir sonucu olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. Zira bu dönemde devlete karşı oluşan tepkilerin bir kısmı sonraki yıllarda kendini devlete güvensizlik, bir kısmı da siyasi otoriteyi dinsizlikle suçlama şeklinde kendini göstermiştir.¹²⁶⁵ Devlete karşı güvensizlik ve şüpheci yaklaşımın bugüne yansımaları içerisinde en dikkat çekenlerden birisi cemaat yapılanmalarının kendilerini güvende hissedebilme adına hiyerarşik bir örgütlenmeyle güç olma mücadelesinin içine girmiş olmalarıdır. “İmanı kurtarma” adına dinî bir hareket olarak ortaya çıkan bu yapıların o dönemde yaşadıkları güvensizliğin meşru bir dayanağı varken ve bugün bu dayanaktan yoksun olmalarına rağmen aynı şüpheciliği ve güvensizliği göstermeleri, muhafazâkar tepki zihniyetinin tipik ifadesi olmakla birlikte değişime paralel bir gelişme göstermeyişlerinin de kanıtıdır. Örneğin o dönemde okullarda din aleyhine eğitim anlayışı yüzünden çocuklarını devlet okullarında okutmak istemeyen bazı dinî gurupların bugün böyle bir mazeretleri olmadığı halde, hâlâ çocuklarını devlet okullarında okutmayıp kurslara yönlendirmeleri, “patalojik” bir durum olmakla birlikte değişime ayak uyduramamanın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü her an yenilenme üzerine kurulu bir ortamda, değişmez otoritelerin ataerkil yapılanmaları içerisinde yetişen bireylerin, kişiliğini tartışmasız bir otoriteye ya da grup ruhuna teslim etmeleri gerçekten de normal bir durum değildir.¹²⁶⁶ Kaldı ki bu mantıkla eğitimden uzak kalmaları her an yenilenen dünya ile mücadeleyi daha baştan kaybetmeleri anlamını taşımaktadır. Çalışmaya konu olan dönemde zorunlu kültürel değişime bağlı olarak din, dil ve tarih gibi alanlarda yaşanan değer kaybının bireyler tarafından sindirilememiş ve benimsenememiş olmasının günümüze yukarıda bahsedilen olumsuzluklar şeklinde yansıdığı açıktır. Zira geçmişte yaşanan sosyal travmalar “seçilmiş travmalar” halini almışsa yani yaşanan acı ve kaybın yası tutulamamışsa, yaşanacak olumsuzlukların bilinç ve bilinçdışı paylaşımlarla gelecek nesillere aktarıldığı ve böylece yeni nesillerin kimliklerinin bir parçası haline geldiği

¹²⁶⁵Çetin, “Türkiye Halkının Aydın Din Alimi Algısı”, s. 190.

¹²⁶⁶Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, s. 76, 111.

bilinmektedir. Hâlbuki travmanın çözülebilmesi için yaşanan acı ve kaybın iyi ve kötü, olumlu ve olumsuz yanlarının değerlendirilerek sonucun benimsenmesi, bünyeye kazandırılması ve böylece kişiliğin ve kimliğin güçlenerek ve zenginleşerek varlığını sürdürmesi gerekir.¹²⁶⁷

Gelinen noktada geçmişte yaşanan değişim ve dönüşümün duygusal onayla olmaması, güven ve kimlik problemi yaşayan insanların cemaatleri kendilerine bir sığınak olarak görmeleri sonucunu doğurmuştur. Zira bu insanlar kendi popüler dinî inanışlarına paralel mesajlar veren bir takım dinî cemaatlere, tarikatlara ve geleneksel dinî formlara meyledecekler ve popüler dinî inanç ve pratiklerini yaşayacak ve uygulayacak ortam ve mekanları oluşturma ve bulma arayışlarına gireceklerdir.¹²⁶⁸ Dönemin baskıcı politikalarının etkisiyle cemaatler vasıtasıyla yeraltına çekilen İslam'ın, modern hayattan yani şehirlerden taşra kasabalarına ve köylere itilmesiyle kapalı bir hayat yaşamaya mahkum edilmesi, Türkiye Müslümanlığının da uzun bir süre köylü ve taşralı kalmasına sebep olmuştur. Her ne kadar yaşanan gelişmelere paralel olarak köylerden şehirlere doğru başlayan iç hareketlilikle İslam'ın yeniden şehirlere taşınma süreci yaşanmışsa da, Türkiye'de İslam'ın tekrar şehirleşmeye başlaması gibi bir sonuca ulaşılabilecek yerde, köylü Müslümanlığının şehirlere taşınması ve "arabesk İslam" denilen bir görüntünün ortaya çıkması söz konusu olmuştur.¹²⁶⁹ Bu görüntünün de Altan'ın tasvirini yaptığı "kent dindarlığı"ndan uzak olduğu muhakkaktır. Zira "kent dindarlığı; eğitilmiş, refah düzeyi yüksek, donanımlı, yaşam bilgisi gelişmiş, kendisine değerler katmış, kendisini eğitip zenginleştirmiş insanların âlemidir."¹²⁷⁰

Günümüz dindarlığı açısından dikkat çeken diğer bir görüntü de Ocak'ın "Kemalist Müslümanlık" dediği yaşam tarzıdır. İslam'a yalnızca kişilerin vicdanında hayat hakkı tanıyan ve ibadetleri de okumamış "cahil" halka bırakan bir çeşit költ Müslümanlığı, Batıcı aydınlardan, bürokrasiden, eğitim kurumlarından ve basından başlamak üzere yavaş yavaş aşağılara doğru inmeye başlamıştır. Bu Müslümanlık anlayışının bugün halk arasında da küçüksenmeyecek bir taraftar zümresine sahip olduğunu görmek zor değildir. İnancı sadece Allah'la kul arasındaki ilişkiye indirgeyen

¹²⁶⁷ Çevik, *Politik Psikoloji*, s. 54- 128, Tarhan, Asimetrik Savaş, *Politik Psikoloji*, s. 72-73.

¹²⁶⁸ Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s. 153.

¹²⁶⁹ Ocak, "Değişen Dünyada İslam'ın Batıya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bakış", *Müslüman İmajı, (Kutlu Doğum Haftası: 1995)*, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 135-136.

¹²⁷⁰ Altan, *Kent Dindarlığı*, s. 76.

bu kesimin kalp temizliğini dindar olmak için yeterli gördükleri ve ahlak ilkelerine yaptıkları vurguyla humanist laik bir dindarlık anlayışını benimsedikleri söylenebilir. Ancak günümüzün humanist laik dindarlarını döneminkilerden ayıran belki de en önemli özellik, bu insanların kendilerini seküler olarak tanımlayıp dinî yaşamlarını özel alanlarıyla sınırlandırırken, farklı pratiklerle oldukça “dindar” bir yaşam sürdürdüklerini sıkça dile getiriyor olmalarıdır.¹²⁷¹ Gerçek şu ki, dinî inançlarını günlük hayatlarına yansıtılmaya gayret eden bu insanlar, dinin hiç yer almadığı bir yaşam tarzına da sıcak bakmayarak bir nevi algı yanılgısı içine düşmekte ve bu şekilde inanç ve davranış arasındaki bütünlüklerini kaybetmektedirler. Zira gerek o dönem gerekse bu dönemde, özellikle şehir merkezlerinde yaşayan ve belli bir kültür ve öğrenim seviyesine sahip bulunan laik dindarlar, Kutsalla tecrübi bir ilişkiye girmeye niyet etseler bile, niyetlerini aksiyona dönüştürmedikleri müddetçe kendilerini gerçekleştirmelerine zemin hazırlayan samimi, dürüst ve olgunlaşmış bir dinî gelişim sürecine girmeleri beklenemez.¹²⁷² Çünkü ibadet veya dinî davranış, dinî hayatı besleyen önemli güç kaynaklarıdır. Bu kaynaktan yoksun olunması halinde yaşanan bilişsel çelişkiyi bastırmak için zamanla mevcut durumu meşrulaştırma ve aklileştirme gibi bir savunma geliştireceğinden, bireyin aslında yaşamadığı halde kendisini dinî bir hayat yaşıyormuş gibi hissetmesine yol açabilir.¹²⁷³ “Kişi inandığı gibi yaşamazsa, yaşadığı gibi inanır” sözü tam da bu psikolojiyi açıklamaktadır. Böyle bir süreçte Kutsalın kendileri için sadece gerektiğinde hatırlanacak bir varlık olarak algılanması, dine olan yaklaşımın araçsal olduğunun göstergesidir.¹²⁷⁴

Son dönemlerde dinî hayatın toplumsal görünüşleri içerisinde oldukça sıradışı kabul edilebilecek yeni dinsel hareketlerin varlığından da söz etmek gerekir. Zira modern Türkiye’de özellikle son dönemlerde yaşanan hızlı değişimler, dünyaya aşırı yönelim, aşırı rasyonalizm, pozitivizm ve materyalizm, bir otorite ve inanç boşluğu olgusunu da beraberinde getirmiş, böylece ortaya çıkan sosyal anomî ortamında aşırı laikleşme sonucunda kenara itilen geleneksel inançlar ve dinler, bu manevi ihtiyaçlara cevap veremeyince doğan boşluk, yeni dinsel hareketler tarafından doldurulmak

¹²⁷¹Ocak, “Değişen Dünyada İslam’ın Batıya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bakış”, s. 133-134.

¹²⁷²Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, s. 270-280, ayrıca bkz: Ali Kuşat, “İbadetlerde Niyetin Ahlaki Gelişim Düzeyi ile İlişkisi”, *ÇÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, Prof. Dr. Kerim Yavuz Armağanı, 12 (2), 2012, s. 157-160.

¹²⁷³Karaca, *Din Psikolojisi*, s. 133-140.

¹²⁷⁴Yapıcı, “Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık”, 27-28.

istenmiştir. Dinde tabiat üstü inancın yıkılması, önce sosyal sisteme yansiyarak kültür ve değerler yönelimli bir takım sosyal patlamalara ve davranış bozukluklarına yol açmış, böylece Punk ve Dazlaklar gibi karşıt kültür sapmaları kendini göstermiştir. Aynı şekilde geleneksel ve yerleşik dinî yapılarda da sapkın, heterojen dinî-mistik eğilim ve hareketler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Zen, Yoga, İlahi Işık misyonu, Allah'ın çocukları gibi hareketler örnek olarak gösterilebilir.¹²⁷⁵

Anlaşılan o ki, gerilimli sosyal yaşam dünyasının beslediği zihniyet içinde değerler, kültürel altyapılar, karşıtlıklar ve bütünleşme arayışları dinî hayatı yeniden inşa etmektedir.¹²⁷⁶ Rasyonelleşme, bireyselleşme, sekülerleşme, modernleşme ve politik muhafazâkarlaşma süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkan değişmelerin, bireyin zihniyet dünyasını şekillendiren değer yargılarını da etkilediği ve sonuçta, dinî, ahlâki, kültürel ve toplumsal değerlerin algılanış ve yaşanış biçimlerinde değişme ve farklılaşmaya yol açtığı görülmektedir.¹²⁷⁷ Dinin direnişini, değişimini, yeniden yükselişini ve diğer kurumlarla ilişkilerini inceleyen sosyologlar, geleneksel evrimci-modernist anlayışın beklentisinin tersine, dinin hala önemli bir sosyal olgu ve güç olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu da sekülerleşmeyi, dinden tamamen kopma şeklinde değil de, modernleşme, sanayileşme ve kentleşmeye bağlı olarak dinsel anlayış ve yaşayışta anlam ve içerik bakımından ortaya çıkan farklılaşma olarak anlamının daha isabetli olacağını göstermektedir. Bu anlam çerçevesi içinde yani dindarlığın günümüzdeki niteliğinin farklılaşmasına bağlı olarak dinin gelenekle bütünleştirilen anlamlarının artık pek çok açıdan değiştiği, modernliğin kavramsal dünyasıyla ilişkilendirilen yeni bir dinsellik haritasının çok kere belirleyici olmaya başladığı görülmektedir. Kimlik, küreselleşme bireyselleşme, tüketim, çok kültürlülük, bilimsellik gibi kavramlar dinselliğin çözümlenmesinde ihmal edilmemesi gereken yeni boyutlar ve anlam katagorileri yaratmaktadır. Teknolojik yeniliklerin de dinselliğin içerik ve sınırlarındaki kaymaları hızlandırdığı muhakkaktır. Bütün bu yenilikler, dinin kendine özgü mutlaklık iddiasını tartışmaya açmakta hatta dinin bu iddiasından vazgeçmesini bile talep etmektedir. Dinselliğin biçimindeki değişiklikler, dinsel itibar kalıplarındaki aşınmalar, yeni dinî otorite tiplerinin ortaya çıkması ve dinselliğin tüketilmeye başlaması, böylelikle olağan dışı sayılabilecek yeni yapılanmaların tipik

¹²⁷⁵Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 173.

¹²⁷⁶Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, s. 126.

¹²⁷⁷Çapçioğlu, "Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık: İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Bir Alan Araştırması", s. 179.

habercileri olarak görülmektedir. Bu bağlamda geleneksel dinsel söylemlerden vazgeçilmesi yönünde açıkça hissedilir kimi taleplerden söz edilebilir. Öyleki modernliğin dünyasından beslenen dinsellik, geleneksel olanla mesafeyi artırma çabasıdır. Bu bağlamda yeni bir dinsellik tasarımının gelenekle olan irtibatı yok ederek şekillenmeye başladığı açıkça gözlemlenmektedir. Dahası dinselliğin modernlikle beraber kazandığı yeni imajlar, kültürel altüst oluşlarla birlikte daha sık ve net bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Subaşı'ya göre bütün bu izlenimlerden yola çıkarak dindarlığın modernlik projesine dahil olduğunu iddia etmek yine de pek mümkün görünmemektedir. Çünkü gerçekten de günümüzde artık söz konusu olan, dünün dinsellik formatlarıyla günümüzün dinsellik formatları arasındaki şekil farklılıklarının dikkat çekici bir özellik kazanmaya başlamasıdır.¹²⁷⁸

Yaşanan tüm gelişmeler, insanın içinde yaşadığı kültürel ortamda meydana gelen değişimlerin özellikle sanayi alanında ortaya çıkan gelişmelerin, insan hayatını ve buna bağlı olarak dinsel yaşamını belirleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.¹²⁷⁹ Bugünün insanı, kendini birey olarak yaşamaya zorlayan şartlar tarafından kuşatıldığı için dinini de artık toplumsal boyutundan daha çok bireysel boyutuyla yaşamak zorundadır. Dünün geleneksel toplumsal dindarlığından bugünün bireysel dindarlığına zorunlu geçiş yapan günümüz insanının geleneksel dinsel yaşayıştan uzaklaşmış olsa da tamamen inançsız bir yaşayışı benimsediğini iddia etmek mümkün değildir. Çünkü toplumsal seviyedeki sekülerleşmenin mutlaka bireysel bilinç seviyesinde de gerçekleşmesi beklenemez. Nitekim bazı dinî kurumlar toplumda güç ve etkinliğini yitirmiş olsa da hem eski hem de yeni dinî yaklaşımlar bazen yeni kurumsal şekillere bazen de aşırı bir dinî ifadeye dönüşerek fertlerin hayatındaki yerini korumuştur.¹²⁸⁰ Bu durumda inanan ve inandığı değerleri hayata geçirmek isteyen bireyin, kendi başına da olsa sahip olduğu inanca özgün bir yapı kazandırarak ve bu inancının gereklerini yerine getirerek iç güdümlü bir dindarlığı yaşamasının mümkün olduğu söylenebilir.¹²⁸¹ Zira

¹²⁷⁸ Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, s. 62.

¹²⁷⁹ Yapıcı, "Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık", s. 24.

¹²⁸⁰ Hayati Hökelekli, "Gençlik ve Din", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 12.

¹²⁸¹ Üzeyir Ok, "Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler", *ÇÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı Prof. Dr. Kerim Yavuz Armağanı*, 12 (2), s. 129-130.

gücünü kendi iç donanımlarında alan günümüz insanının, toplumda sorgulanmadan alınan değerleri gözden geçirerek yeni hedeflere yönelmesi de söz konusudur.¹²⁸²

Bilinç düzeyi oldukça gelişmiş olan bir kesimin 40'lı yılların sonu 50'li yılların başında yaşanan gelişmelerin ivme kazandırdığı bir İslami hareket içerisine girdikleri görülmektedir. Bu kesim halkla birçok ortak noktaları olmasına rağmen, dinî vecibeleri düşünmeksizin, tartışmaksızın kabullenen geleneksel dindarlardan farklı olarak bizzat kendileri kaynaklara inip araştırmalar yapmıştır. Bir nesilden diğerine devredilmiş, örf ve adetlerde yaşayan geleneksel İslam'ı eleştirerek, İslami bilgiyi kaynaklara inerek ve yaşanılanlardan ayırarak sahiplenmişlerdir. Kulaktan dolma bilgilerle geleneksel biçimde İslam'ı yaşayan "cahil" halktan farklı olarak kendilerini "bilgili" ve "aydın" konumunda görüp kendileriyle geleneksel çevreleri arasında yakınlık varmış gibi durmasına rağmen, esasında çok farklı olduklarını vurgulamaktadırlar. Bu duruş, modernizmin belleklerden sildiği Müslüman kimliği kolektif bir biçimde yeniden yaratmakta, toplumsal aktör olarak yeniden ortaya çıkarmaktadır. İslami hareketlerin siyasi yükselişinin ardında aynı zamanda yeni grupların yukarıya doğru toplumsal yükselişi ve toplumsal katılımı biçim kazanmaktadır. Bu nedenle, İslami hareketleri toplumdaki dışlanmış, eğitimsiz, işsiz ve geleceksiz grupların bir protesto hareketi görmek en azından Türkiye deneyimi çerçevesinde olayları basite indirgemek olacaktır. İslami hareketle birlikte kentli ve okumuş yeni bir Müslüman çehresi belirmeye başlamıştır. Söz konusu olan, eğitim yoluyla toplumsal olarak yükselen, kentlileşen, modern mekanlarda yerini alan, normatif değerlerin üretimine katılan ve böylelikle toplumsal değişime yön veren Müslüman aydınların ve seçkinlerin oluşmasıdır. Modernleşme projesi çerçevesinden bağımsız olmadığı hatırlanırsa, Müslüman aydınların bir anlamda "aydın" ve "medeni" özdeşliğini kırarak tarihsel öznenin tanımını değiştirmekte oldukları söylenebilir.¹²⁸³ Aydın kavramını tarihsel mirası nedeniyle ilericilik ve Batıcılık ile özdeşleştiren Batıcı seçkinlere ters düşen Müslüman aydınlar bir yandan İslam'ın farklılığından hareketle modernizmi sınarken, diğer yandan da modernlikten hareketle İslami kültürü yorumlamakta ve yeni bir dil konuşmaktadırlar. Çoğunluğu laik ve modern üniversite eğitiminden gelen Müslüman

¹²⁸²Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, (Ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik), Karahan Yayınları, Adana 2006, s. 156-169, Ünver Günay, "Çağdaş Türkiye'de Din, Toplum, Kültür, Gelenek ve Değişme", *ÇÜİFD*, 1 (2), 2001, s. 25.

¹²⁸³Göle, *Modern Mahrem*, s. 124, 172.

aydınlar yalnızca İslam'ı değil, Batı dünyası ve düşünürleri üzerine de donanım kazanarak kendilerine yeni bir meşruiyet kaynağı yaratmışlardır. Bu aydınlar modern insanı esir alan güncellik yerine tasavvufu hatırlatarak, teşhircilik karşısında mahremiyeti koruyarak, arzular ve tutkularla tanımlanan nefis yerine vicdani muhasebeye öncelik vererek, dünyeviliği aşkınlıkla çoğaltarak, akıl yerine gönü konuşTURARAK, kalp gözünü açarak, yeni bir insana, zaman ve medeniyet kapısını açmaya çalışmaktadırlar. Sayıları günden güne artan dergi ve yayınevleri aracılığıyla bir yandan gelekesel İslam'ın eleştirisini yapıp diğer yandan Batı modernizminin eleştirel bir okumasını yapan bu aydınlar, modernizme alternatif bir yaşam tarzı üretmeye çalışmaktadırlar.¹²⁸⁴

Halkın küçük bir kesimi de olsa inançlarını içselleştirerek bünyesine mal eden bireylerin dine ait farkındalıklarının gelişmesinde tarihsel süreçler kadar benimsenen politik anlayışın dine yaklaşımının da etkili olduğu bir gerçektir. Zira 40'lı yılların katı devletçi politikalarının aksine günümüzün liberal demokrasi anlayışı çerçevesinde din ve vicdan özgürlüğüne önem verilmesi ve gerek eğitim kurumları gerekse Diyanet vasıtasıyla dinî hayatın gelişmesi için yapılan faaliyetlerin desteklenmesi, bu konuda olumlu gelişmelerin zeminini hazırlamaktadır. Gerek ilk ve orta öğretimde gerekse haricinde isteğe bağlı olarak alınan din eğitiminin bireylerin dindarlık düzeylerinde önemli değişimler meydana getirdiği görülmektedir. Özellikle Diyanet'in geniş hizmet yelpazesıyla Allah inancı, birlik ve beraberlik gibi manevi ve sosyal temlar üzerine yaptığı vurguyla dinî mesajın topluma ulaştırılmasında ve dinî bilincin gelişmesinde önemli bir görevi yerine getirdiği muhakkaktır. Hatim, mevlit, sünnet merasimleri, Ramazan ayı ve kandil geceleri, çocuk ve yetişkinlere yönelik hizmetleriyle geniş kitlelere hitap eden Diyanet'in günümüz dindarlığının şekillenmesinde önemli derecede etkili olduğu inkâr edilemez. Zira okul dışında cami ve Kur'an kursu gibi yollarla isteğe bağlı olarak alınan din eğitiminin öğrencilerin dindarlıkları üzerinde değişen oranlarda pozitif bir etki yaptığı görülmektedir. Öğrencilerin dindarlıklarındaki değişimin %12 ile %20'sinin Diyanet hizmetlerine yönelimle açıklandığı düşünüldüğünde, bu hizmetlerin etkinliğinin küçümsemeyecek boyutta olduğu söylenebilir. 1940'lı yıllarla karşılaştırıldığında gerek resmi eğitim kurumlarında gerekse Diyanetin hizmetlerinde önemli gelişmeler yaşandığı görülebilir. Bu gelişmenin en somut göstergelerinden birisi

¹²⁸⁴ Göle, *Melez Desenler*, s. 12-13, 54.

de o dönemde 3943 kişiye bir din görevlisi düşerken bugün 777 kişiye bir din görevlisinin düşüyor olmasıdır.

Düşünce ve ifade özgürlüğü açısından bakıldığında da her iki dönem arasındaki fark hemen göze çarpmaktadır. Zira farklı düşüncenin tehlikeli bir muhalefet olarak değerlendirildiği 40'lı yılların basınında din ancak laiklik, din eğitimi ve ezan konuları üzerinden tartışılmaya açılmış ve halkın dinî konulardaki eksikliklerinin giderilmesine yönelik herhangi bir bilgilendirmeye rastlanmamıştır. Söz konusu tartışmaların da 40'lı yılların sonlarına doğru siyasi muhalefetin zorlamasıyla mecburen yapıldığı dikkat çekmektedir.¹²⁸⁵ Günümüzde ise “medya” olarak ifade edilen gazete, dergi, radyo, televizyon, internet gibi yayım organlarında haber veya yorum şeklinde dinî içerikli yayınların yer aldığı ve bu tür yayınların her geçen gün biraz daha yoğunluk kazandığı bilinen bir durumdur.¹²⁸⁶ Özellikle ilahiyatçıların ve toplumun belli kesimleri tarafından din âlimi olarak kabul edilen bazı “hocaefendi”lerin, dinin bilhassa iman ve ibadet ilkelerini tartışmaya açarak toplumun bu konuda bilgilenmeleri için bir gayretin içerisine girdikleri görülmektedir.¹²⁸⁷ Gerçi söylenenlerin, çoğu zaman birbirini tutmaması, özellikle Diyanet yetkilileri tarafından çok eleştirilse de,¹²⁸⁸ bu tartışmalar, halkı belki de ilk defa duydukları dinî konular hakkında araştırmacı ve sorgulayıcı bir bakış açısıyla temel kaynaklara yönlendirmeleri bakımından belli bir öneme sahiptir.

Günümüzde dinî hayatla ilgili yaşanan bunca gelişmeye rağmen bilinçli dindarlık düzeyinin istenen noktada olmadığı ve beklenen toplumsal dönüşümün sağlanamadığı muhakkaktır. Toplumun büyük bir kesiminin, yaşadığı popüler dindarlıkla, heterodoks inanışlara meyilli, kendisini sürekli üreten geleneksel bir dinî yaşantıyı sürdürdükleri gözlenmektedir. Bu yaşantıda Kutsalın çoğu zaman akıllara geldiğinde hatırlanan veya beklentilerinin gerçekleşmesi şartıyla kendisine yönelen hatta gerektiğinde mevcut

¹²⁸⁵Cahit Tanyol, “Demokrasi ve Din”, *Yeni Sabah Gazetesi*, 5 Mayıs 1950, s. 1. Başgil, “Mekteplerde Mecburi Din Dersleri Meselesi”, *Zafer Gazetesi*, (30 Ekim 1950), s. 1-3, M. Şevki Yazman, “Ezan Meselesinde Hakikat”, *Vatan Gazetesi*, (08 Haziran 1950), s. 1-2, “Din dersleri”, *Ulus Gazetesi*, (16 Şubat 1948), s. 1.

¹²⁸⁶Mehmet Bulut, “Basında Din ve Din Görevlileri Yahut Çok Parantezli Bir Yazı”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos 2008.

¹²⁸⁷Örneğin Habertürk televizyon kanalının “Teke Tek” programında Abdülaziz Bayındır, Yaşar Nuri Öztürk ve Mehmet Demirci Teravih namazının dinde olup olmadığını tartışırken, Cübbeli Ahmet Hoca, yine aynı televizyon kanalında “Dini Sohbetler” adı altında kaderle ilgili açıklamalar yapmıştır. Kanal 7’de Mustafa Karataş ilmiyal bilgilerini “Muhabbet Kapısı” adlı programda izleyicilerle paylaşırken, Nihat Hatipoğlu atv ekranlarında “Dosta Doğru” programıyla ölüm ve ötesiyle ilgili duygusal konuşmalar yapmış ve yapmaktadır.

¹²⁸⁸Mehmet Görmez, “Din Üzerine Konuşmanın Adabı”, *Diyanet Aylık Dergi*, Mayıs 2008, ayrıca bkz: Mehmet Görmez, “Tele-vaizler edepli ve akıllı olsun”, <http://www.haberturk.com/yasam/haber/77854-tele-vaizler-akilli-ve-edepli-olsun>, 15. 02. 2014.

kazanımları meşrulaştıran bir varlık olarak algılanması, dindarlık yönelimlerinin dış güdümlü olduğuna işaret etmektedir.¹²⁸⁹ Faydacı bir anlayış üzerine bina edilen bu yönelimin önyargıyı beslemesi ise, toplumdaki hoşgörü düzeyini olumsuz yönde etkileyerek insanların manevi yönden birlik ve beraberlik içinde bulunmalarını engellemekte ve birbirlerini ötekileştirmeleri gibi bir sonucu doğurmaktadır. Bu olumsuz durumun, dine atfedilen anlamla yakından ilişkisi vardır. Zira geleneksel dindarlar için din, atalardan görüldüğü şekliyle benimsenip bağlanılan ve şekli bir takım ibadetlerin yerine getirilmesiyle huzura ulaşılabileceği düşünülen bir değerler sistemi olarak algılandığından, muhakeme ve idrakten büyük ölçüde yoksundur. Kadere yönü ağır basan böyle bir dinî anlayışta, iki günü birbirine eşit olmasın diye kendini sürekli geliştiren, kendisi için istediğini başkaları için de istemesini bilen ve bütün yaratılanları yaratandan ötürü seven bir dindarlık bilincinin gelişmesini beklemek zordur. Günlük hayatta kendisini dindar olarak tanımlayan kişilerin Kutsalla ve diğer varlıklarla girdiği ilişkinin dışa yansıyan görüntüleri bu durumu doğrulamaktadır. Nitekim bu insanların özellikle insan-Tanrı, insan-insan ve insan-çevre ilişkileri noktasında bir takım olumsuz tutum ve davranışlar içerisinde bulunmaları çok sık rastlanılan durumlar arasındadır. Günlük hayatta sıkça karşılaşılan bu olumsuzluklar, dinin, geleneksel dindarların dünyevi hayatla ilgili tutumları üzerinde gereken etkiyi bırakmamasıyla izah edilebilir. Çünkü sağlıklı bir dindarlık anlayışının gelişmesi için bireyin Tanrıyla olan ilişkisinin diğer ilişkileri üzerinde etki bırakması ve bu etkinin hayatının her alanına yansması şarttır.¹²⁹⁰ Zira din, Kutsalla girilen tecrübi ilişkinin gereği olarak hayatın tüm boyutlarını dışarda hiçbirşey bırakmamacasına kucaklayan bir yaşam tarzı, daha açık bir ifadeyle “hayatın ta kendisi”dir. Yaşanan olumsuzlukların diğer bir sebebi de, dinî alan üzerindeki politik etkilerdir. Tarihin her döneminde dinî alandaki politikaların dindarlık profillerini önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir. Nitekim dün Cumhuriyetle birlikte dışlanan İslami kesimin bir kısmının güvensiz ve şüpheli bir tavırla içine kapanıp muhafazakâr bir çizgiye kaymasında, bugün ise yaşadığı rehabetin de etkisiyle dinî gayelerini bir kenara bırakıp siyasi arenada yaşanan çekişmelerin tarafı olmasında, dinî

¹²⁸⁹ Allport and Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, s. 434, 441, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 285.

¹²⁹⁰ Stark and Glock, *American Piety: The Nature of Religion Commitment*, s. 16, Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 304, Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 30.

alanla ilgili politikaların büyük ölçüde etkisi vardır.¹²⁹¹ Bu nedenle sağlıklı bir dinî gelişim için dinî alanın hertürlü politik baskıdan mümkün olduğunca uzak olması önemlidir.

Yapılan tüm değerlendirmeler çerçevesinde günümüzle dönemin dindarlık tipleri karşılaştırıldığında yine iki temel görüntünün ağırlıklı olarak dikkat çektiği söylenebilir. Geleneksel-muhafazâkar dindarlık ile humanist-laik dindarlık, kendi çatısı altında çok çeşitli görünümleri barındırmasına rağmen bir takım farklılıklarıyla bu döneme de damgasını vurmuş gibidir. Bu bağlamda günümüzün geleneksel muhafazâkarlarını döneminkinden ayıran en önemli farklılık, bugün dinî alanda yaşanan özgürlüğün etkisiyle tutucu yaklaşımların o dönemki kadar kendisini hissettirmiyor olmasıdır. Nitekim sahip oldukları değerleri kaybetme tehlikesi yaşamayan ve buna bağlı olarak büyük bir rahvet içerisinde olan günümüz insanının, o dönemde görülen muhafazkâr tutumu bugün sergilemeye ihtiyaç duydukları söylenemez. Elbetteki günümüzde de tutuculuğun bir sonucu olarak doğan fanatik ve dogmatik dindarlık görünümleri mevcuttur. Ancak bu oran, geçmişin güvensiz ve şüpheli izlerinin bugüne yansıdığı kadardır. Dönemin geleneksel halk dindarlığının bugün popüler dindarlık adı altında devam ettiği, ancak yaşanan gelişmelere paralel bir çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Özellikle dönemin meyveleri olarak ortaya çıkan cemaatlerin tamamı olmasa da önemli bir kısmı dinî bir çizgiden seküler bir çizgiye doğru kaymasıyla popüler dindarlığın cemaat taassubuyla birleşmesi gibi bir sonucu doğurduğu söylenebilir. Diğer taraftan humanist laik dindarların da dün olduğu gibi bugün de dini, özel alanda yaşanması gereken bir olgu olarak gördükleri, ancak dünden farklı olarak din lehine bir tutum sergiledikleri dikkat çekmektedir. Bu tutum değişikliğinde, modernleşmeyle birlikte dinin etkisinin ortadan kalkacağına dair inancın boşa çıkmış olmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

Tarım toplumundan hızla modern topluma doğru geçiş yapan günümüz insanının toplumsal dindarlıktan bireysel dindarlığa geçerek, araştıran, sorgulayan, eleştiren bir yaklaşımla taklitten tahkike doğru bir süreci yaşadığı inkâr edilemez. Bireyselleşmesine rağmen dinî yaşantısında derinleşmeye başlayan günümüz insanının, yaşadığı özgür ortamın da etkisiyle dinî değerleri içselleştirerek kendi bünyesine mal etmesi,

¹²⁹¹Etyen Mahçupyan, "Meselenin Adını Koyalım", *Zaman Gazetesi*, (9 Şubat 2014), s. 20.

bireyleşme yolunda atılan bir adım olmakla birlikte, kendisine ait İslami algısıyla özgün bir dindarlık tipinin de varlığına işaret etmektedir. Dönemin baskıcı politikalarının böylesi bir muhakemeye izin verecek özellikte olmayışı, insanların dinî değerleri içselleştirmeden sahiplenmelerine yol açmış, herhangi bir analize meydan vermeden, dinin özüyle çelişen geleneklere bile, din adına körü körüne bağlanmak gibi tepkisel bir refleksi doğurmuştur. Bu da, baskıcı ve yasaklayıcı bir yaklaşım izleyen politik tutumun, ruhen özgür yaratılmış insanın kendini gerçekleştirmek için çıktığı yolculukta önemli bir engel olabildiğini göstermektedir.

Dinin hem 40'lı yıllarda hem de günümüzde insan hayatında ne kadar etkili olduğu tartışmalı bir konudur. Sadece dün ve bu gün değil tarihin her döneminde dinin araçsal ve amaçsal yaklaşımlara konu olduğu bilinen bir gerçektir. Örneğin 40'lı yıllarda dinin hem mevcudu koruma hem de mevcudu ortadan kaldırma konusunda bir enstrüman gibi kullanıldığı görülmektedir. Nitekim dün birileri için hayatın merkezinde motive edici ve sosyal kimlik sağlayıcı bir güç, birileri için hayatta karşılaşılan zorlukların üstesinden gelme noktasında kullanılan başa çıkma enstrümanı veya bir telafi mekanizması, birileri için de gelişmenin önünde mutlaka bertaraf edilmesi gereken tehlike olarak algılan dinin, bugün de etki noktasında dünden farklı durumda olmadığı ve yine hayatın tamamını kapsayan bir özelliğe kavuşamadığı söylenebilir. Zira bugün bazı kesimler tarafından ekonomik ve siyasi bir güç elde edebilmenin temel aracı olarak görülen dinin, kimileri için sosyal statü sağlayıcı bir vasıta, kimileri için hayata hareketlilik katan bir renk, kimiler için zor durumda hatırlanan bir kurtarıcı, kimileri için de bireyleşmek için atılan adımda yol gösterici bir ışık olduğu gözlenmektedir. Böyle bir durumda şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Dinî hayat her ne kadar içinde yaşanılan ortamın etkisiyle şekillenen bir özelliğe sahip olsa da, kendine özgü dinamikleriyle bağımsız bir gelişim seyri izleyen ve insanların niyetlerine ve onu ciddiye alış düzeyine paralel bir etkiye sahip olan özgün bir yaşantıdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, “Millî Şef” ya da “İnönü dönemi” olarak bilinen 1938-1950 yılları arasında yaşanan dönemin dinî hayatını temel dinamikleriyle ortaya koymak ve günümüze yansımalarını psikolojik bir bakış açısıyla irdelemek amacıyla yapılmıştır. Bu kapsamda öncelikle dönemin dinî hayatının içinde şekillendiği sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik atmosfer hakkında bilgi verilmiş, bu atmosferin yaşanan dinî hayata etkileri irdelenmiştir. Bu süreçte, dönemin iç ve dış dinamiklerinin, yaşanan dinî hayatı büyük oranda etkileyecek bir takım özellikler arz ettiği görülmüştür. Nitekim özellikle kültürel alanda yeni bir anlayışın hakim kılınmaya çalışıldığı bu dönemde, 2. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle yaşanan ağır ekonomik krizin, bireylerin yaşamına genel olarak olumsuz yansıdığı, Halkevleri ve Köy enstitüleri gibi yaygın ve örgün eğitim kurumlarıyla rejimin resmi ideolojisinin halk tabanına yayılmaya çalışıldığı ve bu suretle halkın benimsediği geleneksel değerlerin yerine yenilerinin ikame edilerek köklü bir toplumsal dönüşümün sağlanmak istendiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrasında dış dünyada oluşan bloklaşmanın ABD ile Sovyet Rusya arasında soğuk savaşa yol açmasının Türkiye’de demokratikleşme rüzgarlarının esmesine ve dolayısıyla dinî hayatın rahatlamasına yol açtığı belirlenmiştir. Çünkü yeni dünya düzeninde yaşanan gelişmelere bağlı olarak ABD yanında olmayı tercih eden dönemin Türkiye’inde, dinin ancak bu tarihten sonra temel hak ve özgürlükler kapsamında ele alınmaya başladığı tespit edilmiştir.

Dönemin dinî hayatını etkileyen faktörlerin, kişi, kurum ve dinî örgütlenmeler bağlamından ele alındığı çalışmada siyasi bir şahsiyet olan ve “Devlet baba” olarak bilinen İnönü’nün, din politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında etkin bir rol oynadığı görülmüştür. İzlediği devletçi politikalarla her türlü karar yetkisini elinde bulunduran İnönü’nün, uyguladığı politikalarla dine ancak vicdanlarda yaşam hakkı tanıyan bir yaklaşımı benimsediği gözlenmiştir. Laikliğe atfedilen anlam doğrultusunda “din karşıtı” politikaların dikkat çektiği dönemde, önceki dönemin millileştirme politikaları çerçevesinde dine millî bir kimlik kazandırma projelerinin bu dönemde de devam ettiği izlenimi alınsa da, aslında temel amacın dinin sosyal hayattan tamam tecrid edildiği yeni bir devlet düzeninin sağlanması olduğu anlaşılmıştır. Böyle bir devlet düzeninin temini için dinî alanla ilgili yapılan kanuni düzenlemelerle yasaklamacı ve

sınırlandırıcı bir yaklaşımın benimsendiği ve bu bağlamda düşünce ve ifade özgürlüğünün büyük oranda sekteye uğradığı tespit edilmiştir.

Döneme faaliyetleriyle damgasını vuran Akseki'nin, dinî bir şahsiyet olarak dinî hayatın canlılığı adına önemli faaliyetlere imza attığı, ancak Diyanet teşkilatının ve din hizmetlerinin bu dönemde büyük oranda ihmale uğraması nedeniyle bu faaliyetlerin etki düzeyinin son derece sınırlı kaldığı söylenebilir. Döneme, 'ihmal edilen kurum' olarak damgasını vuran Diyanet teşkilatının, toplumun din hizmetlerini yerine getirme konusunda son derece yetersiz kaldığı ve bu olumsuz durumun ancak dönemin ikinci yarısından sonra ülkede yaşanan siyasi gelişmelere paralel olarak düzelmeye gösterdiği görülmüştür. Ayrıca din eğitiminin resmi ve gayri resmi olarak yasaklanmış olmasının hem dönemin iktidarının tabanında, hem de muhalif çevrelerde büyük tepkilere yol açtığı ve bu konudaki eksikliğin giderilmesi taleplerinin, yine ülkede yaşanan siyasi gelişmeler sonrası karşılık bulduğu belirlenmiştir. Gerek Köy Enstitüleri gerekse diğer eğitim kurumları vasıtasıyla yeni yetişen neslin dine olan yaklaşımlarını olumsuz yönde etkileyecek bir takım faaliyetlerin içine girildiği dönemde, halkın bu nedenle gayri resmi din eğitimine yöneldiği görülmüştür. Bu süreçte özellikle dinî alandaki politikaları benimsemeyen halkın bir kesiminin, cemaat ve tarikatlara yönelerek kendi içlerinde organize oldukları belirlenmiştir.

İlgili dönemde dini alanda uygulanan politikaların halk üzerinde travmatik bir etki bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Halkın dine olan ilgi ve yatkınlığının büyük oranda göz ardı edildiği dönemde, genel anlamda politik tutumun dine olan yaklaşımı ve dindarlık algısını etkileyerek neticede muhafazakâr tutumun gelişmesine yol açtığı belirlenmiştir. Mevcut geleneksel yapının muhafazakâr bir tutumla birleşmesinin dönemin dinî gelişim sürecine olumsuz yansiyarak bu alandaki gelişmelerin önünü tıkadığı anlaşılmaktadır. Nitekim dinî alandaki yasaklayıcı ve baskıcı tutumun korumacı ve savunmacı bir refleksi doğurduğu ve bu refleksle dine yönelen bireylerin mevcudu, iyi-kötü ayrımı yapmadan koruma gayreti içine girdikleri görülmüştür. Bu alandaki baskıları kimliklerine yöneltmiş bir tehdit olarak algılayan dönemin insanının büyük oranda kendi kabuğuna çekilerek kendilerini savunmaya aldıkları ya da topluma kapalı cemaatlere yönelerek kimliklerini muhafaza etmeye yöneldikleri anlaşılmaktadır. Bu yönelimin cemaat ve tarikatlerin "illegal yapılar" olarak yer altına inerek rejime muhalif

bir yaşam anlayışını beslediği sonucuna ulaşılmıştır ki bu sonuç aslında daha sonra yaşanacak gerilimlerin de temellerini oluşturmuştur.

Tüm yaşananların farklı dindarlık profillerinin ortaya çıkmasına yol açtığı ve özellikle resmi ideolojinin empoze ettiği dinî anlayışı benimseyen bireylerin bu anlayışla geleneksel halk kesiminden dindarlık noktasında ayrıldığı tespit edilmiştir. Devletin resmi ideolojisini benimsedikleri için “makbul vatandaşlar” olarak görülen bu kesimin, kendilerini ayrıcalıklı bir konumda görerek gerek yaşam tarzları gerekse dinî anlayışları bakımından üstün oldukları zannına kapılmış olmaları, derin bir ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Neticede yapılan tüm tespitler doğrultusunda geleneksel halk dindarlığı ve humanist laik dindarlık olmak üzere iki farklı dindarlık tipolojisinin, kendi içinde barındırdıkları tüm anlayış farklılıklarıyla birlikte döneme damgasını vurduğu belirlenmiştir. Bu tipolojilerin ortaya çıkmasında dönemin din, kültür, eğitim ve ekonomi alanındaki politikalarının belirleyici rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira devletin, dinî alandaki baskıcı politikalarıyla halkını ötekileştirdiği, şiddet unsurunu kullanarak onu zorunlu bir kültürel değişime sürüklediği, eğitim politikalarıyla Kutsalla olan bağlarını gevşettiği ve katı devletçi politikalarıyla bir sefaletin içine iterek dinin telafi işlevini ön plana çıkardığı bir politik atmosferin varlığı dikkat çekmektedir. Döneme hakim olan pozitivist anlayışın öncüleri konumundaki aydın kesiminin aydınlatma rolünü bu süreçte pek icra edemediği, çünkü halkla arasında derin bir anlayış farkı bulunduğu görülmüştür. Halkla aynı değerleri paylaşan aydın kesimin ise baskı ile susturulup halk üzerindeki etkinliğinin en aza indirilmeye çalışıldığı belirlenmiştir. Bu noktadaki açığı dinî kanaat liderlerinin telkinleriyle kapatmaya yönelen halkın, neticede dinin sadece günlük ibadetlerini öğrenip uygulamayla yetindikleri ve dinin entelektüel boyutunun ise büyük oranda ihmal edildiği anlaşılmıştır. Dinî alanla ilgili yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen az da olsa bu konuda halkın farkındalık düzeyinin artmış olması dikkat çeken sonuçlar arasındadır. Zira çalışmaya konu olan dönemde dönemin politik tutumunun da etkisiyle dine doğru bir anlam atfedilememiş olsa da dönemin insanının dini ciddiye alma düzeyinin oldukça yüksek olduğu kesindir.

Dönemin dindarlığı ile günümüz dindarlığı karşılaştırıldığında özellikle din eğitimi, Diyanet hizmetleri ve dinî basında dünden bugüne yaşanan gelişmeler ön plana çıkmaktadır. Yaşanan tüm gelişmelerin bugünün dindarlığına olumlu yansıdığı görüle

de, genel olarak beklenen toplumsal dönüşümün sağlanamadığı söylenebilir. Zira bu dönemde de yine ağırlıklı olarak geleneksel halk dindarlığı ve humanist laik dindarlık ön plana çıkmakta, ancak muhafazakâr tutumun çalışmaya konu olan dönemdeki kadar belirgin olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda çalışmaya konu olan dönemden farklı olarak bugün özgün bir dinî anlayışın varlığından söz etmek, halkın küçük bir kesimine de tekabül etse, dinî değerleri içselleştiren ve kendileri için amaç edinen bir dindarlık tipinin imkanından bahsedilebilir. İlgili dönemin meyveleri olarak ortaya çıkan cemaat yapılanmalarının bugün toplum nazarında büyük oranda etkili olduğu, ancak benimsedikleri geleneksel dinî anlayışla popüler dinî yaşantının birer parçası haline geldikleri, bu nedenle tamamı olmasa bile büyük bir kısmının dinî bir yapıdan çok seküler bir yapı haline dönüştüğü dikkat çekmektedir.

Liberal ekonomik ve siyasi anlayışın hakim olduğu günümüzde dinî alandaki gelişmelerin bir rehaveti de beraberinde getirdiği, bu nedenle bireylerin dinî alandaki farkındalıklarının düşük olduğu söylenebilir. Gerek laik dindarlık gerekse geleneksel halk dindarlığında dine atfedilen anlam çerçevesinde dış güdümlü bir dinî yönelimin hakim olduğu, bu yüzden benimsenen dinî anlayışın etki noktasında sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. Bu durum, günümüz insanının dini doğru anlaması için pek çok imkâna sahip olmasına rağmen dini yeterince ciddiye almamasıyla izah edilebilir. Ayrıca dinî alanın sağlıklı bir gelişim seyri izlemesi için her türlü politik etkiden mümkün olduğu kadar bağımsız tutulması gerekmektedir. Son olarak dinî hayat, içinde bulunduğu ortamdan etkilenmekle birlikte, kendine özgü dinamikleriyle özgün bir gelişim seyri izleyen ve bireylerin niyetlerine ve bilinç düzeylerine göre fonksiyonel olan özgün bir yaşantı özelliğini devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Halil, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Adivar, Abdulhak Adnan, “Türkiye’de İslâmi ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, *Türkiye’de İslâm ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Ağaoğlu, Samet, “Gençlik Üzerinde Samimi Bir Dertleşme”, *Zafer Gazetesi*, (1 Eylül 1949).
- Ak, Suat, *Necip Fazıl Kısakürek ve Büyük Doğu, Sistem Karşısında Gerçek Muhalefet*, Rasyo Yayınları, İstanbul 2009.
- Akandere, Osman, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Akdoğan, Ali, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat*, Rağbet Yayınları İstanbul 2002.
- Akgül, Mehmet, *Türk Modernleşmesi ve Din*, 1. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 1999.
- Akkaş, Hasan Hüseyin, “Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazakâr Siyasi Düşünce”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 28-39, 2001.
- Akkaş, “Muhafazakâr Siyasi Düşünce Kavramı Üzerine”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 241-254, 2003.
- Akseki, Ahmet Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, *Sebilürreşad*, V (103-105), İstanbul 1951.
- Akseki, *Yeni Hutbelerim*, II, 2. Baskı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Akseki, *İslam Dinî İtikat, İbadet, Ahlak*, Nur Yayınları, Ankara 1983.
- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, 7. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara 2009.
- Akşit, Bahattin ve Arkadaşları, *Türkiye’de Dindarlık, Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Aktay, Yasin, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslamiyat*, III (3), 2000.
- Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk?*, 3. Baskı, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Albayrak, Ali, Çapcıoğlu, İhsan, “Ehl-i Sünnet Geleneğine Bağlı Bir Orta Anadolu Köyünde Halk İnançları ve Uygulamaları”, *Dinî Araştırmalar*, 8, 107-132.

- Albayrak, Mükremin, “Hakikatten Korkan Hurafeye Çaput Bağlıyor”, http://www.zaman.com.tr/pazar_hakikaten-korkan-hurafeye-caput-bagliyor_781031.html, 18. 05. 2013.
- Albayrak, Sadık, *Türkiye’de Din Kavgası*, İstanbul 1973.
- Alimoğlu, Ethem, “Ahmet Hamdi Akseki’nin Hayatı”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Alkan, Türker, *Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim, Siyasal Bilincin Gelişmesinde Ailenin, Okulun ve Toplumsal Sınıfların Etkisi*, Gündoğan Basın Yayın Dağıtım, Ankara 1989.
- Allport, Gordon W. and Ross, J. Michael, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 5 (4), 432-443, 1967.
- Altan, Mehmet, *Kent Dindarlığı*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Altıntaş, Ramazan, “Sosyal Kelam’a Giriş: “M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği”, *Kelamın İşlevselliği ve Günümüz Kelam Problemleri (Sempozyum)*, İzmir 2000.
- Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer (Haz.), *Kur’an’ı Kerim Meali*, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- “Arapça Ezan Dün Kabul Edildi”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (17 Haziran 1950).
- Araman, Ahmet, *Türk Basınında Laiklik Tartışmaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006.
- “Arapça Ezan Türlü Tefsirlere Yol Açtı”, *Yeni Sabah Gazetesi*. (7 Haziran 1950).
- “Arapça Ezan Yasağı Kalktı”, *Yeni İstanbul Gazetesi*, (17 Haziran 1950).
- Arar, İsmail, *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul 1969.
- Argyle, Michael, Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, Routledge & Kegan Paul, 1975.
- Arkonoç, Sibel A., *Sosyal Psikolojide İnsanları Anlamak, Deneysel ve Eleştirel Yaklaşımlar*, 1. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2008.
- Armağan, Mustafa, *Yakın Tarihin Kara Delikleri*, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

- Armağan, *Efsaneler ve Gerçekler (Küller Altında Yakın Tarih 3)*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Armağan, “Sayın Başbakan, Para Pul Neyse, CHP Nutuk’u Bile Yasaklamıştı.”, *Zaman Gazetesi*, (27 Aralık 2009).
- Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes, Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Armağan, “Öncesi ve Sonrasıyla Tek Parti Devri (Küller Altında Yakın Tarih 6)”, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Armağan, “İnönü’yü Hitler’e ilk Benzeten Kimdi?”, *Zaman Gazetesi*, (9 Mayıs 2010).
- Armağan, “Kapatılan Cami Avlusunda Kesik Başlar Sergilendi” *Zaman Gazetesi*, (22 Mayıs 2011).
- Armağan, Servet, *Din-Vicdan Hürriyeti ve Laiklik (Teori-Pratik)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Arpağuş, Hatice K., *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı*, 2. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Arslan, Hasan, “Dindarlığın Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, *Hikmet Yurdu*, 4 (7), 39-61, 2011.
- Arslan, Hüsamettin *Epistemik Cemaat, Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Arslan, Mustafa, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (1), 97-116, 2003.
- Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Arslanpay, Nail, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması 1924-1973*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Arvas, İbrahim, *Tarihi Hakikatler*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964.
- Arzık, Nimet, *Bitmeyen Kavga*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966.
- Asya, Arif Nihat, *Bir Bayrak Rüzgar Bekliyor*, Toprak Dergisi Neşriyatı, İstanbul 1959.
- Ataç, Nurullah, *Söz Arasında*, Dost Yayınları, Ankara 1957.
- Atasoy, İhsan, *Mustafa Sungur*, 8. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul 2009.

- Atatürk, Mustafa Kemal, "Taassupsuzluk", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, (Haz. Ethem Ruhi Fıçlalı ve Arkadaşları), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2011.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri", AKDİTYK (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- Atatürkçülük (Birinci kitap)*, *Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, (Haz. Genel Kurmay Başkanlığı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.
- Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004.
- Atay, Tayfun, *Din Hayattan Çıkar, Antropolojik Denemeler*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Ateş, Süleyman, "Ahmet Hamdi Akseki'nin 'Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri' Adlı Eseri", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Atkinson Rita L. ve Arkadaşları, *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Yavuz Alagon), 6. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010.
- Atsız, Hasan, "Psikanaliz Penceresinden Tanrı ve Uygarlık İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (1), 131-151, 2003.
- Atsız, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1938-1950)*, III, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslam", *Ekev Akademi Dergisi*, (27), Bahar 2006.
- Aydın, Mehmet S., "Ahmet Hamdi Akseki'nin Ahlak Felsefesi", *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Aydın, Mehmet, "Anıt Bir İnsan", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 1 Mart 1997.
- "Mutat gazeteciler toplantısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun mühim demeci", *Ayin Tarihi*, (148), Mart 1946.

- Ayten, Ali, “Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 185-204, 2005.
- Ayten, *Psikoloji ve Din, (Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak-Dinî Başaçıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Bahadır, Abdülkerim, “Psikoterapide Yeni Bir yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (9), 2000.
- Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, (Ed: Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Bakiler, Yavuz Bülent, “MEB Ömer Dinçer’in yasakladığı Bayrak şiirimiz: -1” <http://www.turkiyegazetesi.com/makaledetay.aspx?id=539820> , 08.04.2013.
- Balcıoğlu, Mustafa ve Arkadaşları, “İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası, Savaşan Dünyada Türkiye”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- Baloğlu, Niyazi “Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Bandura, Albert, “Self-Efficacy, Toward a Unifying Theory of Behavioral Change”, *Psychological Review*, 84 (2), 191-215, 1977.
- Banguoğlu, Hasan Tahsin, “Din Tedrisatı”, *Vatan Gazetesi*, (22 Şubat 1948).
- Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, Derya Dağıtım, İstanbul 1984.
- Banguoğlu, “Milli Şef Devri Hatıraları”, (Haz. Sefa Kaplan), *Tercüman Gazetesi*, (17 Mayıs 1986).
- Baran, Oktay, “İsmet İnönü, Kemalizm ve Demokrasi”, *Marksist Tutum*, (63), Haziran 2010.
- Barbarosoğlu, Fatma K., *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, 1. Baskı, Profil Yayınları, Kasım 2009.
- Barutçu, Ahmet Faik, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.

- “Basın Birliği Kanununun Kaldırılması Hakkındaki Kanun”, (1946), 4932, 18 Haziran 1946.
- Başar, Ahmed Hamdi, *Aziz Milli Şef İnönü'ye Açık Dilekçe*, Gün Basımevi, İstanbul 1947.
- Başar, *Yaşadığımız Devrin İcyüzü*, Ayyıldız Basımevi, Ankara 1960.
- Başaran, Mehmet, *Köy Enstitüleri*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2003.
- Başgil, *Türkçe Meselesi*, Hür Fikirleri Yayıma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1948.
- Başgil, Ali Fuad, “Din Hürriyetinin Düşmanları”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (3 Haziran 1950).
- Başgil, “Mekteplerde Mecburi Din Dersleri Meselesi”, *Zafer Gazetesi*, (30 Ekim 1950).
- Başgil, "Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri" *Sebilürreşad Dergisi*, Kardeşler Basımevi, IV (85), Ağustos 1950.
- Başgil, *Demokrasi Yolunda*, 3. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2009.
- Başgil, *Din ve Laiklik*, 9. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2009.
- Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Görüp Yaşadıklarım*, 5. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011.
- Başgil, *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2012.
- Bayan, Alim, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Eğitim Görüşleri ve Çocuklara Din Dersleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, İstanbul 2010.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 14. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Belge, Murat – Külebi, Cahit, “Tük Dili”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 10, İstanbul 1983.
- Berkes, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- Berkes, *Unutulan Yıllar*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Bilgin, Beyza, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara 1980.
- Bila, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1985.

- Birand, Kamıran, “Dinin Mahiyeti Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1-4), 120-134, 1957.
- Bodur, Hüsnü Ezber, “Eski Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinde Milli Kimliğin Korunmasında Dinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1), 168-177, 1994.
- Bodur, “Sekülerleşme Teorileri Çerçevesinde Din ve Sosyal Değişme, Sekülerleşme ve Dinî Canlanma”, (Haz. Ali İsmail Güngör), *Sempozyum (22-23 Ekim 2008 Ankara)*.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Ahmet Hamdi Akseki, (1887-1951) Din Alimi Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989.
- Boratav, Korkut, “İktisat Tarihi 1908-1980”, (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, Ankara 1989.
- Boykel, Gümüş, “Din ve Ahlak”, *Zafer Gazetesi*, (24 Temmuz 1949).
- Bozdağ, İsmet, *Menderes Menderes*, Emre Yayınları, İstanbul 1957.
- Bozkurt Aylık Fikir ve Gençlik Dergisi*, (1), 1939.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, 3. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.
- Bulaç, Ali, *Bir Aydın Sapması, Sağ ve Sol Akımlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Bulaç, “Laisizm-Laikçilik”, *Zaman Gazetesi*, (09 Nisan 2008).
- Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, Bütün Eserleri-13, 4. Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul 2012.
- Bulut, Recep, *Nisandaki Güneşler, 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990*, San Matbaası, Ankara 1990.
- Bulut, Mehmet, “Basında Din ve Din Görevlileri Yahut Çok Parantezli Bir Yazı”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos 2008.
- “C.H.P. Meclis Grubu”, *Ulus Gazetesi*, (21 Mayıs 1948).
- “Cami ve mescitlerin tasnifine ve tasnif harici kalacak Cami ve Mescit Hademesine verilecek muhassasat hakkında kanun”, (2845), 15 Teşrinisani 1935.
- “Camilerde Ramazan” , *Selamet*, (58), 1948.
- Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, 6. Baskı, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.
- Chevalier, Jean, “Din Fenomeni”, (Çev. Mehmet Aydın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, 79-125, Ankara 1986.
- CHP 7. Kurultay Tutanağı, Ankara 1947.
- Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişim)*, AÜ EBF Yayınları, Ankara 1985.
- Cihan, Ramazan, *Bir Yasak Devir Beyefendisi Yaşar Tunagür*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Cilacı, Osman, “Ahmet Hamdi Akseki ve Dinler Tarihine Bakış Tarzı” *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Coşkun, Ali, “Din ve Kimlik”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 5-23, 2003.
- Coşkun, (Der), *Din, Toplum ve Kültür, Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2005.
- Coşkun, “Dinin Sosyal Gerçekliği, Dünyevileşme, İslam ve Türkiye”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (19), 13-24, 2008.
- Coşkun, Zeki, “Halk plajlara akın etti, vatandaş perişan”, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=159969>, 22.05.2013.
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanları'nın Milli Eğitim ile İlgili Söylev ve Demeçleri*, III, Ankara 1946.
- “Cumhuriyet Devrinin İlk Diyanet İşler Başkanı ve Milli Mücadele Öncülerinden Rifat Börekçi”, *Diyanet İşler Başkanlığı Dergisi*, 3 (2-3), Şubat-Mart 1964.
- “Cumhuriyet Devrinin İlk Diyanet İşleri Başkanı ve Milli Mücadele Öncülerinden Rifat Börekçi”, (Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla), *Diyanet İşler Başkanlığı Dergisi*, 3 (2-3), Şubat Mart 1964.
- Cüceloğlu, Doğan *İyi Düşün, Doğru Karar Ver*, 37. Basım, 2001.
- Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Psikolojinin Temel Kavramları, 13. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004.
- Cündioğlu, Dücane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitapevi, 1. Baskı, İstanbul 1999.

- Çağlar, Behçet Kemal, “Bizim Mevlüt”, *Yücel Dergisi*, 16 (91-93), 1 Eylül 1942.
- Çağlar, “Dinimiz”, *Ulus*, (6 Ekim 1940).
- Çakan, Işıl, *Konuşunuz Konuşturunuz - Tek-Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004.
- Çapçuoğlu, İhsan, “Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık: İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Bir Alan Araştırması”, *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 143-180, 2009.
- Çarkoğlu, Ali ve Toprak, Binnaz, *Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, 2000.
- Çarkoğlu, Toprak, *Türkiye’de Din toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, 2006.
- Çarkoğlu, Ali, Esin Kalaycıoğlu, *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*, Sabancı Üniversitesi, Tübitak, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, 2009.
- Çeçen, Anıl, *Atatürk’ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.
- Çelik, Celaleddin, “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi”, *Bilimname* (1), 153-174, 2003.
- Çetin, Ensar, “Türk Halkının Aydın Din Alimi Algısı”, *Toplum Bilimleri*, 6 (11), 189-204, Ocak - Haziran 2012.
- Çetin, Halis, “Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 15-43, Mayıs 2002.
- Çetinkaya, Hikmet, “İnönü Laiklikten Ödün Vermeye Karşıydı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (27 Aralık 1985).
- Çevik, Abdülkadir, *Politik Psikoloji*, 4. Baskı, Politik Yayınları, Ankara 2010.
- Çevikçe, Erol, “İsmet İnönü’yü Anlamak”, *Vatan Gazetesi*, (30. 12. 2005).
- Delay, Jean - Pichot, Pierre, “Psikolojinin Tanımları, Metodları, ve Komşu Disiplinlerle İlgileri”, (Çev. Erdoğan Fırat), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1975.
- Demir, Ömer ve Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.

- Demirci, Mustafa, “Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatler”, (Haz: Mehmet Demirci), *Türkiye’nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam*, (Sempozyum 3-4 Mayıs 1997, İzmir), Ankara 2000.
- Demirtaş, H. Andaç, “Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar”, *İletişim Araştırmaları*, 1(1), 123-144, 2003.
- Deringil, Selim, *Denge Oyunu- İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Dikici, Ali, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (10), 77-104, İstanbul 2006.
- Dikici, “Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (42), 161-192, 2008.
- Dikici, “Demokrat Parti Döneminde İç Güvenlik ve Türk Polis Teşkilatı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3 (5), 61-94, 2009.
- Dikici, “Çok Partili Hayata Geçerken Türk Polisinin Durumu”, *Çağın Polisi Dergisi*, Yıl: 9, (105), 32-34, Eylül 2010.
- Dikici, “Milli Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII (80), 389-460 Temmuz 2011.
- “Din dersleri”, *Ulus Gazetesi*, (16 Şubat 1948).
- “Din Derslerine Dair C.H.P Grup Kararı”, *Ulus Gazetesi*, (20 Şubat 1948).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Doğan, Recai, “Ahmet Hamdi Akseki ve Yaygın Din Eğitime Hizmetleri”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Doğrul, Ömer Rıza, “Yirmi Beş Yıllık Hasretten Sonra Yeni ve Uğurlu Bir Doğunun Müjdesi”, *Selamet*, 2 (50), Nisan 1948.
- “Doğu Anadolu’da Müthiş Bir Zelzele”, *Zafer Gazetesi*, (19 Ağustos 1949).
- Donuk, Abdülkadir, “Kültürümüzde Türk-İslam Sentezinin Yeri” *Milli Kültür Politikasındaki Yanlıklar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992.

- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç, *Karamazov Kardeşler*, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, (Çev. Nihal Yalaza Taluy), 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Durkheim, Emile, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York The Free Press 1969.
- Durkheim, *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme*, (Çev. Özer Özenkaya), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1986.
- Durna, Tezcan, *Kemalist Modernleşme ve Seçkinlik, Peyami Safa ve Falih Rıfki Atay'da Halk İnşası*, Dipnot Yayınları, Ankara 2009.
- Dursun, Abit, *Babam Turan Dursun*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Dursun, Ercüment, "Aziz Nesin: Dindarlar Tehlikeli Değil", *Aksiyon Dergisi*, 25 Şubat 1995. <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-589-36-aziz-nesin-dindarlar-tehlikeli-degil.html>, 12.04.2013.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, (Haz.), Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 6. Baskı, İstanbul 2009.
- Ekinci, Necdet, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçiste Dış Etkiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Doç. Dr. Orhan Yavuz Dizisi, İstanbul, 1997.
- Ekinci, Yusuf, *Hükümet ve Siyasi Parti Programlarında Milli Eğitim 1920-1994*, Ankara, 1994.
- Ekincikli, Mustafa, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22-24 Ekim*, (Haz. Murat Kılıç), Isparta 2008.
- Elbir, Bilal – Karakaş, Ömer, "Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/(4), 2007.
- Emmons, Robert A., Paloutzian, Raymond F., "Din Psikolojisi", (Çev. Ali Ayten), *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (21), 105-124, 2001.
- Er, Fatma *Milli Sef Döneminde Çağdaşlaşma Anlayışı ve Uygulamaları*, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2000.

- Er, Rahim, “Aziz Nesin’in Hikayesi”,
<http://www.turkiyegazetesi.com/makaledetay.aspx?ID=460163>, 10.04.2013.
- Ercins, Gülay “Türkiye’de Sosyo- Ekonomik Faktörlere Bağlı Olarak Değişen Seçmen Davranışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2007.
- Erden, Ali Fuat, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Erdoğan, Mustafa, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 4 (15), 89-98, 1999.
- Erdoğan, “Din İstismarı, Hukuk ve Temel Haklar”, *İslamiyat*, III (3), 2000.
- Erdoğan, Seyfettin, *Politik Konjonktür Hareketleri Teorisi Perspektifi ile Siyaset-Ekonomi İlişkileri*, Değişim Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Eren, Selim, Ok, Üzeyir, “İnsan Hakları ve Dindarlık: Bir Grup Lise Öğrencisinin Sivil Hakları Algılama Biçimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (2), 75-96, 2009.
- Ergil, Doğu, *İdeoloji, “Milliyetçilik, Muhafazakârlık, Halkçılık”*, “S” Yayınları, Ankara 1986.
- Ergin, Muharrem, *Türkiye’nin Bugünkü Meseleleri*, 4. Baskı, Ankara 1988.
- Erim, Nihat, *Günlükler 1925-1979*, I, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları 2005.
- Erkal, Mustafa, *İktisadi Kalkınmanın Kültürel Temelleri*, Ankara 1990.
- Erkal, “Milli Kültürü Bozma Gayretleri ve Sapmalar”, *Milli Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992.
- Eronat, Canan Yücel, (Haz.), *Köy Enstitüleri Dünyasından Hasan Ali Yücel’e Mektuplar*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Ersoy, Mehmet Akif, “Vaiz Kürsüde”, *Safahat*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- Ertan, Veli, “Merhur Diyanet İşleri Reisi Ahmed Hamdi Akseki”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 9 (92-93), Ocak- Şubat 1970.
- Ertan, *Ahmet Hamdi Akseki*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- Esenkaya, Ahmet, *İnönü Dönemi Laiklik Politikası (1938–1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995.

- Eski Bir Atatürkçü, “Atatürk’ün Vasiyetinde Meçhul Bir Nokta: İnönü’nün Çocukları Meselesi”, *Millet Dergisi*, X (247), 6 Eylül 1951.
- Eskicumalı, Ahmet, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19 (2) 2003.
- Eygi, Mehmet Şevket, *Yakın Tarihimizde Cami Kiyımı*, Tarih ve İbret Yayınları, İstanbul 2003.
- Eyüboğlu, Sabahattin, *Köy Enstitüleri Üzerine*, Yeni Gün Haber Ajans Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999.
- “Ezan 18 yıl Türkçe okundu”, *Hürriyet Gazetesi*, (16 Haziran 2000).
- “Ezana Ait Tasarı Dün Kanunlaştı”, *Zafer Gazetesi*, (17 Haziran 1950).
- Feda, T., “Okullarda Başarısızlığın Sebeplerini Araştıralım”, *Zafer Gazetesi*, (6 Ağustos 1949).
- Fedayi, Osman, *Hilmi Ziya Ülken’de Dinî Hayat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana 2007.
- Fenik, Mümtaz Faik, “Din ve İrtica”, *Vatan Gazetesi*, (21 Şubat 1948).
- Fergan, Eşref Edip, “Din müesseseleri- Dinî Tedrisat”, *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II (67), 1947.
- Fergan, *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk*, Sebilürreşad Neşriyat, İstanbul 1963.
- Fergan, *Kara Kitap, Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar*, 2. Baskı, Sebilürreşad Yayınları, İstanbul, 1967.
- Fergan, “Dinî Neşriyatı Kösteklemek İsteyenler”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Fergan, “Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Fergan, “İfratın Menfur Taassubu”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Fergan, “İrtica Teranesi Bir Tedhiş Silâhıdır”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Fergan, “Dinsizliği Siyasete Alet Yapanlar”, *CHP ve Din (1948-1960)*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

- Feroze, Muhammed R., “Laiklikte Aşırılık ve İlmîlilik”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Feyzioğlu, Turhan, “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, (Haz. Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, “Atatürk ve Din”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, (Haz. Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Bizde Gençlik Terbiyesinin Esaslı Meseleleri”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (26 Ağustos 1946).
- Fındıkoğlu, “Köy Enstitülerinin Dayandığı Esaslar” *Cumhuriyet Gazetesi*, (23 Temmuz 1947).
- Fındıkoğlu, “Köy Enstitüleri Bayramı” *Yeni İstanbul Gazetesi*, (17 Nisan 1950).
- Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı, İstanbul 1955.
- Frankl, Victor E. *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev. Selçuk Budak), 7. Baskı, Öteki Yayınları, Ankara 2000. s. 100.
- Freud, Anna, *Ego ve Savunma Mekanizmaları*, 1. Baskı, Bağlam Yayınları, (Çev. Yeşim Erim), İstanbul 1989.
- Freud, Sigmund, *Kitle Psikolojisi*, (Çev. Kamuran Şipal), 4. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2011.
- Fromm, Erich, *Psychoanalysis And Religion*, Yale University Press, New Haven 1950.
- Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, (Çev. Selçuk Budak), 2. Baskı, Öteki Yayınevi, Ankara 1994.
- Genç, Reşat, “Laik Türkiye Yolunda Adımlar”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, (Haz. Ethem Ruhi Fırlalı ve Arkadaşları), AKDITYK, Ankara 2008.
- Gençosman, Kemal Zeki, “Ümit Kırıcı Başlangıç”, *Ulus Gazetesi*, (06 Haziran 1950).
- Gerger, Mehmet Emin, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi Ve Demirkırat Oyunu*, Akbel Yayınları, İstanbul 1991.
- Glock, Charles Y., *Dinî Teslimiyetin Tetkiki Üzerine (Dindarlığın Boyutları)*, (Çev: Faruk Karaca), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, I (3), 2001.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Turhan Kitapevi, Ankara 1974.

- Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (1924-1930), Devrimler ve Tepkiler*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Göka, Erol, *Türklerin Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Göle, Nilüfer, *Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine*, 4. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Göle, “İslami Hareketler ve Postmodernizm”, *1. İslam Düşünce Sempozyumu*, (Haz. Mehmet Bekaroğlu), Beyan Yayınları, İstanbul.
- Göle, *Modern Mahrem, Medeniyet ve Örtünme*, 11. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Gönensin, Okay, “Cami Yıkan CHP”, *Vatan Gazetesi*, (17 Mayıs 2011).
- Görmez, Mehmet, “Din Üzerine Konuşmanın Adabı”, *Diyanet Aylık Dergi*, Mayıs 2008.
- Görmez, “Tele-vaizler edepli ve akıllı olsun”,
<http://www.haberturk.com/yasam/haber/77854-tele-vaizler-akilli-ve-edep-olsun>, 15. 02. 2014.
- Gül, Ali Rıza, “Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 2009.
- Gül, Teoman, *Türki Siyasi Hayatında Recep Peker*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Güle Nevzat, *Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Entelektüel Yaşamında Din Adamlarının Sekülerleşme Projeleri ve M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜ Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Sosyoloji ve Antropoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2002.
- Günay, Ünver, Güngör, Harun, Ecer, Vehbi, *Laiklik, Din ve Türkiye*, Adım Yayınları, Ankara 1997.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.
- Günay, Ünver, A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversiteleri Yayınları, Kayseri 1999.
- Günay, Ünver, “Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, 1999.

- Günay, “Çağdaş Türkiye’de Din, Toplum, Kültür, Gelenek ve Değişme”, *ÇÜİFD*, 1 (2), 1-38, 2001.
- Günaydın, Mehmet, *Cansız Hoca*, 2. Baskı, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.
- Güngör, Erol, “Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi”, *Yeni Düşünce Dergisi*, (521), 25 Ekim 1991.
- Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999
- Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 17. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.
- Güngör, Nevin, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Gürkan, Nilgün, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Gürsel, Tanju, (Der.), *Mareşal Fevzi Çakmak*, 4. Baskı, Su Yayınları, İstanbul 1979.
- Gürses, İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. Baskı, Emin Yayınları, Bursa 2010.
- Güvenç, İhsan, “Tanrı...?”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, 1 (2), Ankara 1945.
- Güvenir, O. Murat, 2. *Dünya Savaşı’nda Türk Basını*, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991.
- “Halk Açlıktan İsrırgan Otu Ayrık Kökü Yiyor!”, *Zafer Gazetesi*, (22 Mayıs 1949).
- “Hacılarımıza Müjde”, *Sebilürreşad*, IV (83), 1950.
- Haksal, Ali Haydar, *Necip Fazıl, Büyük Doğu Irmağı*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.
- “Halkevleri Yönetmeliklerindeki Son Değişiklikler Hakkında”, *Ülkü Mecmuası*, 1 (1), Ocak 1947.
- Herek, Gregory M., “Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13 (1), 34-44, 1987.
- Hizmetli, Sabri, “Demokrasi ve İnsan Hakları Bağlamında Çağdaş Türkiye’de Dinî Hayat ve Din Öğretimi Alanında Gelişmeler”, *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, (23-27 Kasım 1998) (II), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, (Çev. Erkıl Günür), 3. Baskı, Plato Film Yayınları, İstanbul 2011.
- Holm, Nils G., *Din Psikolojisine Giriş*, (Çev. Abdülkerim Bahadır), 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- Hood, R. W., *The Psychology An Introduction to Religious Experience and Behaviour*, New York 1958.
- Howard, Reed A., “Çağdaş Türk Müslümanlarının Dinî Hayatı”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Hökelekli, “Gençlik ve Din”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Hökelekli, “Din Psikolojisi Bilimi”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Hyman, H., Payaslıoğlu, A., Frey, F., “The Values of Turkish college youth”, *The Public Opinion Quarterly*, Oxford University Press, 22 (3), 275-291, 1958.
- Işıklı, Alpaslan, *Sosyalizm, Kemalizm ve Din*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, 2008.
- İbicioğlu, Hasan, Özmen, İbrahim, Taş, Sebahattin, “Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 1-23, 2009.
- İbnu Haldun, *Mukaddime III*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınları, İstanbul 1990.
- İlhan, Atilla, *Hangi Batı*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982.
- İnönü, Erdal, *Anılar-Düşünceler 1*, 10. Baskı, İdea Yayınları, İstanbul 1996.
- İnönü, İsmet, *İsmet İnönü’nün Vecizeleri*, Cumhuriyet Kitapevi, 1941.
- İnönü, “Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981)*, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- İnönü, “İstanbul Taksim Meydanı Seçim Söylevi”, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2003.

- İnönü'nün Söylev ve Demeçleri : TBMM'nde ve CHP Kurultaylarında : 1919- 1946*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.
- “İnönü'nün Başbakan'a Cevabı”, *Ulus Gazetesi*, 12 Ekim 1966.
- “İnönü'nün Yalanlarına Karşı Vatandaşları İspata Çağırıyoruz”, *Yeni İstiklal Gazetesi*, 19 Ekim 1966.
- İsmet İnönü'nün Maarife Ait Direktifleri*, İstanbul Maarif Vekilliği Yayınları, Ankara 1939.
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, (Çev. Hayrullah Örs), 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, (Çev. Gülayşe Koçak), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- James, William, *The Varieties of Religious Experience*, Penguin Books, USA 1982.
- Kabacalı, Alpay, “Milli Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, *Tarih ve Toplum*, (38), Ocak 1987.
- Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990.
- “Kadir Gecesi Halk Camileri Doldurmuştu. Yalnız Süleymaniye'de 30 Bin Kişilik Cemaat Vardı.”, *Milliyet Gazetesi*, (13 Temmuz 1950).
- Kafı, Kadircan, “Halkevleri”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (24 Haziran 1950).
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, 12. Baskı, Evrim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kal, Nazmi, *İsmet İnönü: Televizyona Anlattıklarım*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Aralık 1993.
- Kalkanoğlu, Semih, *İsmet İnönü: Din ve Laiklik*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Kalyoncu, Hamdi, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 2. Baskı, Marifet Yayınları, İstanbul 2006.
- Kaplan, Abdurrahman, *İki Devirde Bir Din Adamı Mehmet Rıfat Börekçi*, 1. Baskı, Net Ofset, Ankara 2011.
- Kara, Adem, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri, (1932-1951)*, 1. Baskı, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006.
- Kara, İsmail, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not”, *Toplum ve Bilim*, (29-30), 153-177, 1985.

- Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2000.
- Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- Kara, “Türkiyede Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi) - Metodolojik Temel Problemler-”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye-Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000-*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2001.
- Kara, “Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Planı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları” *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi, Tebliğler Müzakereler 31 Ekim 02 Kasım 2003 Ankara*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Kara, “Ahmet Hamdi Akseki'nin Basındaki Güncelliği”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. Baskı, İslam Dergah Yayınları, 2010.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.
- Karabıyık, İlyas, *Milli Şef Dönemi, Sosyalleşme ve Ders Kitapları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı- Sosyal Değişme Anabilim Dalı, İstanbul 1996.
- Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, Bil Yayınları, İstanbul 2001.
- Karaca, “Din Psikolojisinde Metot Sorunu Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, *Ekev Akademi Dergisi*, 3 (1), Bahar 2001.
- Karaca, “Heterodoks İnanç ve Davranışlar Ölçeği Üzerine Bir Deneme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2001.
- Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 6, 75-85, Mayıs-Ağustos 2003.
- Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2007.
- Karaca, “Dindarlığın Gelişimi”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.

- Karaca, “Dindarlığın Etkileri”, *Din Psikolojisi*, (Ed. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011.
- Karacoşkun, M. Doğan, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Din ve Bilim Yayınları, 1. Basım, Samsun 2006.
- Karadağ, Ahmet, “Türk Aydınlarında Cumhuriyet: Farklı Siyasal Duruşlar ve Farklı Sonuçlar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), 225-254, Elazığ 2004.
- Karaman, Hayrettin, “Fıkıhçılık Olarak Aksekili Ahmet Hamdi Efendi”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Karaman, Hüseyin, “Cumhuriyet Dönemi Aydınlarında Din-Ahlak İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 48 (2), 109-124, Haziran 2012.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, “Hümanizmaya Doğru İlk Adım”, *Aydın Tarihi*, (83), 1940.
- Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Karaosmanoğlu, *Yaban*, 65. Baskı, İletişim Yayınları İstanbul 2012.
- Karatepe, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Karpat, “Türkiye’de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)”, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kaştan, Yüksel, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP’nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 2006.
- Katoğlu Murat, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, Ankara 1989.
- Kaya, Kamil, *Sosyolojik Açından Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Emre Matbaası, İstanbul 1998.

- Kaya, Yahya Kemal, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, 3. Baskı, Ankara 1981.
- Kayıklık, Hasan, “Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 5 (13), 27-40, 2002.
- Kayıklık, “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”, *ÇÜİFD*, 5 (2), 2005.
- Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 2006.
- Kayıklık, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, (Ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik), Karahan Yayınları, Adana 2006.
- Kayıklık, “Dini İnkâr Bağlamında Turan Dursun”, *ÇÜİFD*, 6 (1), 2006.
- Kayış, Yasin, “1946 Belediye Seçimleri ve Basın”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, VII (16-17), 2008.
- Kazancı, Ertuğrul, “Aramızdan Ayrılışının 27. Yılında: İsmet İnönü Üzerine”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 7 (79), Aralık 2000.
- Kekeç, Ahmet, “Haklısınız ama...Ben de haklıyım!”, *Star Gazetesi*, (28 Aralık 2007).
- Keskin, Mustafa, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV (2), 2004.
- Keskioğlu, Osman, Demirbaş, Asaf, Anaz, Abdullah, *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara 1989.
- Kılavuz, Ahmet Saim, “Ahmet Hamdi Akseki’nin İslam-Türk Ansiklopedisi’ne Katkıları”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Kılıç, Hulusi, “Sırat-ı Mustakim ve Sebilü’r-Reşad Mecmualarındaki Makalelerine göre Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Kılıçgedik Necla, ve Arkadaşları, *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, (Ed. Erhan Arda), Alfa Basım Yayın, İstanbul 2003.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Türkiye’de Komünizma ve Köy Enstitüleri*, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1962.
- Kısakürek, *Hitabeler*, 7. Baskı, İstanbul Büyük Doğu Yayınları, 1999.
- Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası*, 10. Baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2009.
- Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, 28. Baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2010.

- Kirby, Fay, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, (Çev. Niyazi Berkes), 3. Baskı, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2010.
- Kirman, Ali, Sekülerleşme Perspektifinden İnsan-Din İlişkisinin Dünü, Bugünü ve Geleceği, (Haz. Ali İsra Güngör), *Sekülerleşme ve Dinî Canlanma, Sempozyum (22-23 Ekim 2008 Ankara)*.
- Kocabaş, Süleyman, *1923’den 2023’e Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarihi V, İnönü Dönemi Milli Şef Yönetimi ve Demokrasiye Geçiş 1938-1950*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Koç, Bozkurt, “Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 11, 49-60, 2008.
- Koç, Mustafa Şükrü, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, 1 (IV), Ankara 1945.
- Koçak, Cemil, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, *Tarih ve Toplum*, VI (35), 1986.
- Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, (Haz. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, Ankara 1989.
- Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, II, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Kongar, Emre, *Demokrasi ve Laiklik*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012.
- Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, 92. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2013.
- Köktaş, Emin *Türkiye’de Dinî Hayat*, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Köroğlu, Cemile Zehra, “Türkiye’de Dinî Hayatın İncelenmesi: Bütüncül Bir Yaklaşım”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 1 (2), 2012.
- Köse, Ali, “Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmi Toplantı 17-18 Nisan*, İstanbul 2004.
- Köse, “İnsan Hakları”, *Köprü Dergisi*, (96), Güz 2006.
- <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=802>, 15. 06. 2013.
- Köse, Ali, Ayten, Ali, “Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Analiz”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (3), 2009.

- Köse, Ali, Ayten, Ali, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Köşgeroğlu, Nedime, *Beli Kırılan Devrim, Köy Enstitüleri ve Kadın Kalemler*, 1. Baskı, Alter Yayınları, İstanbul 2010.
- Kunter, Halim Baki, “Kaybettiğimiz Büyük Bilgin: M. Şerafeddin Yaltkaya”, *Ülkü*, I (VI), 1947.
- Kurt, Abdurrahman, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış”, *“Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 73-93, 2008.
- Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 1-26, 2009.
- Kurt, Hacı, *Türkiye’de Kent-Köy Çelişkisi*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2003.
- “Kuruluş ve Tarihi Gelişim”, <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-Duyuru-8221.aspx> 14. 06. 2012.
- Kuşat, Ali, “Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlgisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), Kayseri 2001.
- Kuşat, “İbadetlerde Niyetin Ahlaki Gelişim Düzeyi ile İlişkisi”, *ÇÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 12 (2), 157-183, 2012.
- Kutay, Cemal, “Kafa ve Mide Politikacılığı”, *Millet Dergisi*, X (250), 4 Ekim 1951.
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, (Çev. Hasan İlhan), Alter yayıncılık, Ankara 2009.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.
- Liebmann, George W., *Diplomacy Between the Wars, Five Diplomats and the Shaping of the Modern World*, I. B. Tauris, London- Newyork.
- M. Tamer, “Yeni Yetişenlerin ‘Allah’ Hasreti”, *Millet Dergisi*, (6 Haziran 1946).
- Mahçupyan, Etyen, “Meselenin Adını Koyalım”, *Zaman Gazetesi*, (9 Şubat 2014).
- Makal, Mahmut, *Bizim Köy, Bir Köy Öğretmeninin Notları*, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul 1950.
- Makal, *Bir İşçinin Günlüğünden*, Tekin Yayınevi, Ankara 1980.
- Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 5. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul 2009.
- Mardin, Şerif, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma” *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, (Der: Erol Tümertekin, Fatma Mansur, Peter Benedict), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1971.

- Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, *Türk Modernleşmesi, Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Mardin, *Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim, Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Toplu Eserler 4*, (Çev. Metin Çulhaoğlu), 1. Baskı, İstanbul 1992.
- Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- “Matbuat Kanununun 50 nci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, (1946), 4935, 18 Haziran 1946.
- Mazıcı, Nurşen, *Tek Parti Dönemi*, 1. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2011.
- “Meclis, Arapça Ezan Yasağını Kaldırdı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (17 Haziran 1950).
- Menteşoğlu, Feridun Osman, “İşimiz Türbelere mi Kaldı?”, *Ulus Gazetesi*, (15 Kasım 1948).
- Menteşoğlu, “Türk, Dinini de Diliyle İster”, *Ulus Gazetesi*, 26 Şubat 1949.
- Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, (Haz. Mahmut Ali Meriç), İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- “Mevlid”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (5 Nisan 1950).
- “Mevlüt”, *Akşam Gazetesi*, (12 Şubat 1948).
- Meydan, Sinan, “Evet İnönü Bazı Camileri Depoya Çevirdi İşte Nedeni” <http://www.odatv.com/n.php?n=evet-inonu-bazi-camileri-depoya-cevirdi-2804121200> 01. 06. 2012.
- Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1967.
- Milli Eğitim Hareketleri, 1942-1972*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1978.
- “Milli Şef’in Tarihi Nutku” *Cumhuriyet Gazetesi*, (20 Mayıs 1944).
- “Milli Şef’ten Halkevlerine Direktifler”, *Ülkü Mecmuası*, Mayıs 1939.
- Monteil, Vincent, *Sovyet Müslümanları*, (Çev. Mete Çamdereli), İstanbul 1992.
- Muallimler Birliği Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 4, Ankara 1925.
- Mumcu, Uğur, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1990.
- Mutlu, Kayhan, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji’de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, III, (4), Ankara 1989.
- Nadi, Nadi, “Ezan” *Cumhuriyet Gazetesi*, (6 Haziran 1950)
- Nadi, *Perde Aralığından*, 2. Baskı, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1965.

- “Nakşibendi Tarikatı Müritlerinin Muhakemesi”, *Zafer Gazetesi*, (7 Temmuz 1949).
- Nesin, Ateş, *Babam Aziz Nesin*, 1. Baskı, Nesin Yayınevi, İstanbul 2006.
- Nevzatoğlu, Zeynep, *Basında Din Eğitimi-Öğretimi, Laiklik Tartışmaları (1945-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Nişanşı, Ensar, “Neo-Patrimonyalizm ve Türk Siyasal Modernleşmesi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, (5), 123-139, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Çağdaş Türk Aydınını ve Yakın Tarih Perspektifi İçinde Türkiye’de İslam Gerçeği”, *Kutlu Doğum Haftası, 12-17 Ekim 1989*, TDV Yayınları, Ankara 1990.
- Ocak, “Değişen Dünyada İslam’ın Batıya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bakış”, *Müslüman İmajı, (Kutlu Doğum Haftası: 1995)*, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- Ok, Üzeyir, “Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler”, *ÇÜİFD Din Psikolojisi Dergisi Özel Sayısı Prof. Dr. Kerim Yavuz Armağanı*, 12 (2), 121-155, 2012.
- Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, 1. Baskı, Ark Yayınları, İstanbul 2002.
- Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.
- Okutan, M. Çağatan, “Conservatism: Historical-Philosophical Roots”, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Year: 5, (10), 127-133, 2013.
- Onay, Ahmet, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Orakçı, Cengizhan, *Arif Nihat Asya*, Alternatif Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003.
- Ortaç, Yusuf Ziya, *İsmet İnönü*, 4. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul 1962.
- Öcal, Mustafa, (Ed.), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, III, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- Öklem, Hüseyin G., *Olayazdı, Köy Enstitüleri Yaşasaydı Türkiye Nasıl Olurdu?, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları*, Antalya 2008.
- Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951.
- Önder, Halil, “İsmet İnönü: “Büyük Devlet Adamı”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 8 (80), Ocak 2001.
- “Örfi İdare Kanunu”, (1940), 3832, 25 Mayıs 1940.
- Öymen, Altan, *Bir Dönem, Bir Çocuk*, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2002.

- Özay, Mehmet, *Günümüz Sosyolojisinde Modernleşme-Sekülerleşme-Din İlişkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, İstanbul 2006.
- Özçınar, Osman Şefik, “(İsmet İnönü İbreti) Üzerinde”, *Millet Dergisi*, X (247), 6 Eylül 1951.
- Özden, Yekta Güngör, “Demokrasi Kahramanı İsmet İnönü”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (25 Aralık 2001).
- Özdenoğlu, Şinasi, “Hümanismanın Gerçek Mânası”, *Yücel Aylık Sanat ve Fikir Dergisi*, XVII (97-100), 1945.
- Özdoğan, Berka, *Birey, Toplum ve Ruh Sağlığı*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 9 (1), 301-304, 1976.
- Özel, İsmet, *Üç Mesele*, 14. Baskı, Şûle Yayınları, İstanbul 2009.
- Özerveranlı, M. Sait, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin’in “İçtimai İlm-i Kelam”ı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, (3), 1999.
- Pala, Hakan, *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2010.
- Pargament, Kenneth I., “Of Means And Ends: Religion And The Search For Significance”, *The International Journal For The Psychology of Religion*, 2 (4), 201-229, 1992.
- Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu), *ÇÜİFD*, 5 (1), Ocak-Haziran 2005.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1982.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Peker, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, *ÇÜİFD, Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 12 (2), 2012.
- Pektaş, Şerafettin, *Milli Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, Fırat Yayınları, İstanbul 2003.
- Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim-2 Din ve Allah*, Geliştirilmiş 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

- Perinçek, Şule, *Turan Dursun Hayatını Anlatıyor*, 7. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
- Petrov, Grigoriy, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, (Çev. Yonca Yıldırım), Müjde Yayınevi, İstanbul 2008.
- Polat, Fazlı, *Gündelik Yaşam, Tercihler ve Din*, Sage Yayıncılık, Ankara 2013.
- Pulur, Hasan, “Arapça ezan Türkçe ezan...”, *Milliyet Gazetesi*, (2 Aralık 2004)
- Reich, Wilhelm, *Psikanaliz ve Diyalektik Materyalizm*, (Çev. Yeşim Ömürsuyu), Logos Yayınları, İstanbul 1990.
- Resmi Gazete*, 2153, 19 Temmuz, 1932.
- Resmi Gazete*, 4065, 17 Kasım 1938.
- Resmi Gazete*, 4272, 31 Temmuz 1939.
- Resmi Gazete*, 4518, 25 Mayıs 1940.
- Resmi Gazete* 4827, 6 Haziran 1941.
- Resmi Gazete*, 6336, 18 Haziran 1946.
- Resmi Gazete* 7234, 16 Haziran 1949.
- Resmi Gazete*, 14216, 15 Haziran 1972.
- Riviere, George, *İslam Aleminin Gerileme Sebepleri, İslamiyet ve Terakki*, (Çev. Ahmet Hamdi Akseki), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Rustow, A. Dankwart, “Türkiye’de İslâm ve Politika: 1920-1955”, (Der.), *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Safa, Peyami, *Din, İnkılap, İrtica*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.
- Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 8. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Sakal, Fahri, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, 1. Baskı, Etüt Yayınları, Samsun 2008.
- Sakal, “Tek Partinin Vatandaşları ve Ötekileştirdikleri”, *History Studies* 1 (1), 2009.
- Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Salihoğlu, Mehmet, *Ataç’la Gelen*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968.
- Sambur, Bilal, “Birey, Devlet ve Kılık-Kıyafet Özgürlüğü”, *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, (25), Ocak-Şubat-Mart 2013.
- Saran, Ali Kemal, *Omuzumda Hemençe, Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları*, 2. Baskı, Kurtuba Yayınları, Ankara 2010.

- Sayar, Kemal, *Ruhun Labirentleri*, 1. Baskı, Karakalem Yayınları, İstanbul 2003.
- Saydur, Mehmet, *Marko Paşa Gerçeği*, Çınar Yayınları, İstanbul 2001.
- Sayılgan, Aclan, *İnkâr Fırtınası*, Ülke Yayınları, İstanbul 1962.
- Selek, Sebahattin, *İsmet İnönü Hatıralar*, 2, Bilgi Yayınevi, 1985.
- Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
- Sencer, *Türkiyede Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*, İstanbul, May Yayınları, 1974.
- Sepetçioğlu, Necati, *Karanlıkta Mum Işığı*, İrfan Yayınları, İstanbul 1984.
- Serdengeçti, Osman Yüksel, *Mabetsiz Şehir*, 12. Baskı, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, 13. Baskı, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Sevük, İsmail Habib, “Cübbe ve Sarık”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Ocak 1949.
- Seyda, Mehmet, *Çocukluk Yılları, Yazarlarımızın Çocukluk Anıları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç, Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, 6. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Sılay, Mehmet, *Fikir Dünyamızın Yıldızlarından Nureddin Topçu*, 1. Baskı, Düşün Yayınları, İstanbul 2010.
- Sinan, Mehmet, “Statükoculuk, Liberalizm ve Türk Tipi Burjuva Demokrasisi Üzerine Notlar/IV”, *Marksisttutum*, (38), Mayıs 2008.
- Sinanoğlu, Suat, *Türk Hümanizmi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Stark, Rodney- Glock, Charles Y., *American Piety: The nature of Religion Commitment*, Third Printing, University of California Press, United States of America 1974.
- Subaşı, Necdet, “Türk Aydınının Din Anlayışı”, *I. İslam Düşünce Sempozyumu*, (Haz. Mehmet Bekaroğlu), Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, 1. Baskı, Küre Yayınları, 2005.
- Subaşı, “Zamanın Ruhu ve Sünnetullah”, *Star Gazetesi*, (7 Nisan 2013).

Subaşı, “Fundamentalizm, İslam ve Hayat”

<http://www.necdetsubasi.com/index.php/makale/125-fundamentalizm,-islam-ve-hayat> 25.08.2013.

Subaşı, *Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme*, Vadi Yayınları Ankara 2013.

Suver, Akkan, *Nihal Atsız*, 5. Baskı, Su Yayınları, İstanbul 1979.

Sünbül, Ali Murat, “Öğretmen Niteliği ve Öğretimdeki Roller”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, (8), 597-608, 1996.

Şahin, H. İbrahim, “İsmet İnönü”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 7 (74), Haziran 2000.

Şahin, Seval, *Aziz Nesin Öykülerinde Sosyal Eleştiri (1946-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2012.

Şakir, Ziya, Celal Bayar (Hayatı ve Eserleri), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952.

Şeker, Kadir, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938–1950)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2000.

Şeker, “İnönü Dönemi Basın Hayatı ve 1948-1950 Arasında CHP ile Muhalefet Arasında Basın Alanında Yaşanan Tartışmalarda Merzifon Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 2011.

Şeker, “Tek Parti Dönemi Ekonomik Politikaları ve Özel Teşbbüs Yatırımlarına Bir Örnek: Nuri Demirağ Tayyare Atölyesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 2011.

T.C. Başbakanlık Muamelat Umum Müdürlüğü, Karar Sayısı: 3/ 8835, 4 / 3/ 1949.

“Tarihi Vesika”, *Sebilürreşad*, XII (284), İstanbul 1959.

Tajfel, Henri, Billig, M.G., Bundy, R.P., Social Categorization and Intergroup Behaviour, *Eur. J. Soc. Psychol.* I (2), 149-178, April / June 1971.

Tamer, M., “Yeni Yetişenlerin ‘Allah’ Hasreti”, *Millet Dergisi*, (6 Haziran 1946).

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, “Türk Ocakları Merkez Binasının Açılış Konuşması”, *Türk Yurdu Dergisi*, 4-24 (29-223), Mayıs 1930.

Tanrıöver, “Mürteci Kimdir?”, *Zafer Gazetesi*, (2 Temmuz 1949).

Tanyol, Cahit, “Demokrasi ve Din”, *Yeni Sabah Gazetesi*, (5 Mayıs 1950).

Taplamacıoğlu, Mehmet, “Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X, 1962.

- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Tarhan, *Sosyal Psikolojisi, Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Tarhan, *Asimetrik Savaş, Politik Psikoloji*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- “Tarikatçılıktan Sanık 22 Kişinin Duruşması”, *Zafer Gazetesi*, (13 Eylül 1949).
- Taş, Kemaleddin, “Dindarlığa Etki Eden Faktörler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 2004.
- Taş, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, (Ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik), Karahan Yayınları, Adana 2006.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 5. 02. 1937 Tarihli 2. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 18. 01.1940 Tarihli 27. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 1. 11. 1940 Tarihli 1. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 1. 11. 1942 Tarihli 1. Birleşim.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 5 . 08. 1942 Tarihli 77. Birleşim.
- TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Baskı, TBMM Matbaası, 2, Ankara 1942.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 1. 11. 1944 Tarihli 1. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 1. 11. 1945 Tarihli 1. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 24. 11. 1946 Tarihli 22. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 24. 12. 1946 Tarihli 22. Birleşim
- TBMM Tutanak Dergisi*, 23. 02. 1949 Tarihli 50. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 4. 06. 1949 Tarihli 101. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 14. 02. 1950 Tarihli 46. Birleşim.
- TBMM Tutanak Dergisi*, 8. 12. 1952 Tarihli 14. Birleşim.
- Tek, Hayati, *Nihal Atsız*, 1. Baskı, Alternatif Yayınları, Ankara 2002.
- Tekarslan Erdal ve Arkadaşları, *Sosyal Psikoloji*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1989.
- Tekin, Mustafa, “Batı’da ve Türkiye’de Aydınımın Dinî-Sosyolojik Portresi”, *Selçuk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, (17), 2004.
- Tekinalp, *Kemalizm*, (Çev. Çetin Yetkin), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998.
- Tevetoğlu, Fethi, “Milli Eğitimde Kızıl Faaliyet”, *Türk Yurdu*, (40), 1966.

- Thornburg, Max Weston, *Türkiye Nasıl Yükselir?* (Çev. Semih Yazıcıoğlu), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1950.
- “Ticani Tarikatı Hakkında Tetkikat”, *Sebilürreşad*, IV (87), 1950.
- Tokak, Harun, “Ezanın Dönüşü”, *Ezanın Yasak Yılları, Yarının Ezanları*, (Ed. Ayhan Yıldırım), 1. Baskı, Özge Yayınları, İstanbul 2010.
- Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, 1970.
- Tolun, Haydar, “Köle Ahlakına Dönmek İstemiyoruz”, *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, XV (85/86/87), 1942.
- Tonguç, Engin, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İstanbul, 1970.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul 1947.
- Topçu, Nurettin *Psikoloji*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.
- Topçu, “Din Eğitimi”, *Türkiye'nin Maarif Davası*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 7. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2011.
- Topçu, *Millet Mistikleri*, (Haz: Ezel Erverdi, İsmail Kara), 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.
- Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, (Ed. E. Kalaycıoğlu), A. Y. Sarıbay, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1986.
- Toprak, Binnaz, “Dinci Sağ”, (Çev. Nail Satlıgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleyenler, Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1992.
- Toprak, Binnaz ve Arkadaşları, *Türkiye’de Farklı Olmak, Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, 3. Baskı, Metis Yayınları, 2010.
- Toprak, Zafer, “Türkiye’de “Sol Faşizm” ya da Otoriter Modernizm 1923-1946”, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0506.html 27. 05. 2006.
- Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, 1. Baskı, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, (Çev. Ufuk Uyan), Ağaç Yayınları, İstanbul 1991.
- Tumlirz, Otto, *Pedagojik Psikoloji Yahut Eğitim Ruhbilimi : Çocuk ve Gençlik Terbiyesinin Yolları*, (Çev. Münir Raşit Öymen), 2. Baskı, Nurgök Matbaası, İstanbul.

- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002.
- Tunçay, Mete, “Tek Parti Döneminde Basın (1925 Takrir-i Sükun’dan 1945 Tan Olayı’na)”, *Tarih ve Toplum*, VII (37), Ocak 1987.
- Turam, Berna, *Between Islam And The State, The Politics of Engagement*, Stanford University Press, California 2007.
- Turan, Şerafettin, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, 2. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2003.
- Turan, Ahmet, “Süleymancılık”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9), Samsun, 1997.
- Turan, Osman, *Türkiye’de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Turhan, Mehmet, *Siyasi Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1991.
- Turhan, Mümtaz *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, 5. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul 1972.
- Turhan, *Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikolojik Bakımından Bir Tetkik*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Tümer, Günay, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- Türenç, Tufan, “Çirkin İftira ve Gerçek...”, *Hürriyet Gazetesi*, (31 Ocak 2011).
- Türk Dil Sözlüğü*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul 1945.
- Türkdoğan, Orhan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, 2. Baskı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 2. Baskı, MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998.
- Türkdoğan, “Türk Toplumunda Yeni Dinî Hareketler ve Cemaatlaşma” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Özel Sayı*, 39 (2), 65-90, 1999.
- Türköne, Mümtazer, *Modernleşme, Demokrasi ve Laiklik*, 1. Baskı, Ark Yayınları, Ankara 1994.

- Uca, Alaattin, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Altı Vilayetinde İlan Edilen Örfi İdare ve Buna Karşı Mecliste Gösterilen Demokratik Tepki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), Erzurum 2009.
- Uğur, Necdet, *İsmet İnönü*, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Uludağ, Süleyman, “İslam’ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Uray, Zühtü, *Tanrı...?*, Çankaya Matbaası, Ankara 1943.
- Urgan, Mina, *Bir Dinazorun Anıları*, 34. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Usta, Mustafa, “Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi” *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (20), 2009.
- Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.
- Uysal, *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, “İlim Bitaraf mıdır?”, *İnsan Dergisi*, 1 (6), İstanbul 1938.
- Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1951.
- Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri*, Cihan Yayınları, İstanbul 1987.
- Vanderlippe, John M., *The Politics of Turkish Democracy İsmet İnönü and the formation of the Multi-Party System 1938-1950*, State Universty of New York Press, Albany 2005.
- Vergote, Antoine, “Ateizmin Psikolojisi”, (Çev. Hayati Hökelekli), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3 (3), 231-245, 1991.
- Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, (Çev. Veysel Uysal), MaÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Vural, Mithat Kadri, “II. Dünya Savaşı Türkiye’inde Bir Muhalefet Örneği Olarak Tan Gazetesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, VII (16-17), 2008.
- Ward, Robert E., Rustow, Dankwart A., *Political Modernization in Japon and Turkey*, Princeton, New Jersey Princeton University Press, 1964.
- Weber, Max, *Soyoloji Yazıları*, (Haz.) H.H. Gerth ve C. Wright Mills, (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

- Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, (Çev. M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.
- Yalçın, Süleyman, "Türkiye'de Fikir Hareketleri ve Kültür Hayatımızda Aydınlar Ocağı", *Milli Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1992.
- Yalçıntaş, Nevzat, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar, Hatıralar*, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2012.
- Yalman, Ahmet Emin, "İrticanın Sesi", *Vatan Gazetesi*, (28 Mart 1948).
- Yalman, *Berraklığa Doğru*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1957.
- Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1922-1944), III*, Rey Yayınları, İstanbul 1970.
- Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990.
- Yaltkaya, Mehmet Şerafettin, *Dinî Makalelerim*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1944.
- Yaltkaya, *Va'zlar*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1944.
- Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*, Maarif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul 1946.
- Yaparel, Recep, "Dinin Tarifi Mümkün mü?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 403-418, 1987.
- Yaparel, "Günümüz Psikolojisinde Günü Kavramı ve Günülenme Kuramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (IX), İzmir 1995.
- Yaparel, "Dinsel Fundamentalizm: Modernitenin İstenmeyen Çocuğu", *Din-Kültür ve Çağdaşlık*, 2004 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu, Ankara 2007.
- Yapıcı, Asım, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *ÇÜİFD*, 2 (2), Temmuz-Aralık 2002.
- Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı, Biz ve Onlar*, 1. Baskı, Karahan Kitapevi, Adana 2004.
- Yapıcı, "Geleneksellik ve Modernlik Arasında Sıkışan Din Anlayışları ve Dindarlık", *Dem Dergisi*, 1 (2), 24-29, 2007.
- Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kiatabevi, Adana, 2007.
- Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5), 87-108, 1982.

- Yavuz, “Din Eğitimi ve Öğretiminde A. Hamdi Akseki’nin Yeri”, *Ahmet Hamdi Akseki*, (Sempozyum), (Haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Yavuz, M. Hakan, “Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (2), October 2004.
- Yavuzer, Haluk, *Ana-Baba ve Çocuk*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993.
- Yazman, M. Şevki, “Ezan Meselesinde Hakikat”, *Vatan Gazetesi*, (08 Haziran 1950).
- Yener, Abdülhalim, “Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları (5-18 Haziran 1950)”, *Köprü, Üç Aylık Fikir Dergisi*, (66), Bahar 1999.
- Yergök, Aziz, “Mekteplerimizdeki Terbiye”, *Zafer Gazetesi*, (9 Ağustos 1949).
- Yeşilkaya, Neşe, “Halkevleri”, *Moderne Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İstanbul 2011.
- Yetkin, Çetin, *Karşı Devrim 1945-1950*, 7. Baskı, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Yayınları, Konya 2009.
- Yıldırım, Ayhan “Türkçe Ezan mı Yoksa İslamiyet’in Türkleştirilmesi mi?”, *Ezanın Yasak Yılları*, (Ed. Ayhan Yıldırım), Özge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Ergün, *Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi, (1908-1950)*, Bilge Yayınları, İstanbul 1999.
- Yıldırım, Sinan, “Muhafazakârlık, Türk Muhafazakârlığı ve Peyami Safa Üzerine”, *Journal of Historical Studies*, (1), 9-18, 2013.
- Yıldız, Fatih, Çelik, Fikret, “Türk Batıcılığının Milliyetçi- Muhafazakârlık Üzerinden Tenkidi: Erol Güngör Örneği”, *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (62), 269-294, Yaz 2012.
- Yıldız, Murat, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma,” *Tabula-Rasa*, (1), 19-42, 2001.
- Yılmaz, Faruk, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı’dan Cumhuriyete Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Yılmaz, Hakan, *Türkiye’de Muhafazakârlık, Aile, Din, Batı*, Açık Toplum Enstitüsü ve Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi Desteğiyle Yürütülen Kamuoyu Araştırması, Yayımlanmamış Rapor, 2006.

- Yılmaz, Mustafa, “İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Dr. Orhan Fuat Köprülü’ye Armağan, Ankara 1998.
- Yiğit, Ali Ata, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.
- Yücekök, Ahmet, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, 2. Baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul 1976.
- Yücel, Hasan Ali, “Ülkümüzün Yolculuğu”, *Köy Enstitüleri Dergisi*, 1 (1), Ankara 1945.
- Yücel, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1974.
- Yücel, *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Zeyrek, Şerafettin, *Türkiye’de Halkevleri 1032-1951*, Ankara 1987.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Zeynep ÖZCAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum 01.09.1972
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Din Psikolojisi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	zeycankan@hotmail.com
Tarih	06/06/2014